

102
b-26

Володимир Барчук

Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис

Івано-Франківськ
2011

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний вищий навчальний заклад
„Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”

Володимир Барчук

Граматична темпоральність:

Інтервал. Час. Таксис

Монографія

НБ ПНУС

779358

Івано-Франківськ
2011

УДК 811.161.2'366.5
ББК 81.02 Ук
Б 26

Рекомендовано до друку Вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 10 від 6 грудня 2011 року)

Барчук В. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис: Монографія. – Івано-Франківськ: Сімик, 2011. – 416 с.

У монографії визначено лінгвістичний статус, граматичний зміст та структуру категорії темпоральності в сучасній українській мові. Обґрунтовано ієрархічно складну, надкатегорійну природу граматичної темпоральності, встановлено її інваріантну семантику, яку в типологічних функціонально-граматичних виявах репрезентують категорії інтервалу, морфологічного часу, таксису. На матеріалі сучасної української мови здійснено аналіз формальних, семантичних, функціональних ознак темпоральних категорій, визначено принципи та засади їхньої лінгвістичної інтерпретації.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів України.

Відповідальний редактор – В. Кононенко, доктор філологічних наук, професор, академік АПН України

Рецензенти:

Н. Гуйванюк, доктор філологічних наук, професор (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича);

В. Грещук, доктор філологічних наук, професор (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника);

В. Ожоган, доктор філологічних наук, професор (Національний університет „Києво-Могилянський академія“ імені Стефаника

код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА УДК 811.161.2'366.5
нв. № **77 93 58** ББК 81.02 Ук

ISBN 978-966-8067-81-5

© Барчук В., 2011

Передмова

У сучасній лінгвістиці термін *темпоральність* уживають у різних контекстах і з різним наповненням. Лексичний аспект вивчення темпоральності пов'язаний із системними дослідженнями структури функціонально-семантичних полів. Лексична темпоральність визначена маркованістю семантики одиниць часовим компонентом, який може вказувати на міру часу (вік, рік, година, секунда), час події, факту конкретно (вчора, торік, завтра, сьогодні) або узагальнено (тоді, після, до, під час). Однак лексико-семантичний часовий компонент тільки опосередковано орієнтований на відображення онтологічного часу, оскільки завжди вжитий у структурі речення та спрямований на вираження темпоральних ознак дії. Це вводить лексичну семантику мовного знака у граматику, де він виконує роль темпорального індексу дії, предиката, який має власні темпоральні ознаки. Темпоральні лексеми як мовні одиниці таким чином виявляють функціонально-семантичну орієнтованість на вираження граматичної темпоральності і постають як припредикатні, придієслівні.

Натомість граматичну темпоральність в українському мовознавстві дотепер задовільно не обґрунтовано: не визначено інваріантну темпоральну семантику, потребує глибшого опрацювання її граматична природа, формальна, семантична, функціональна структура. Переважно за прикладом лексичної темпоральності, яку виводять із т. зв. реального часу, граматичну темпоральність ототожнюють із морфологічним часом, у багатьох випадках не розмежовуючи вживання терміна *час* у граматичному та ужитковому значеннях. В українському мовознавстві уявлення про темпоральність узагальнює енциклопедія „Українська мова”: „Темпоральність (лат. temporalis – часовий, від tempus – час), категорія часу – семантична категорія, що охоплює усі різновиди значення часу. Людина членує час на окремі відрізки, пов'язуючи їх із поняттям тривалості й нетривалості, повільності й швидкості, початку й кінця, одночасності й різночасності, співвіднесеності з моментом мовлення тощо. У сучасній українській мові темпоральність формується морфологічними, синтаксичними, лексичними і словотворчими засобами, які групуються навколо граматичної категорії часу дієслів. В основу цієї категорії покладено поняття співвіднесеності дії або стану з моментом мовлення” [УМЕ 2000: 628].

Однак таке розуміння темпоральності не виявляє природи і змісту зокрема граматичної темпоральності та не визначає її дійсні статус і роль у граматичній системі української мови. Необхідно зважити, що темпоральність – єдина граматична категорія, яка багатомірно відображає ключовий онтологічний компонент т. зв. об'єктивного світу – час. Наприклад, простір як онтологічний порядок із часом компонент об'єктивного світу не підлягає граматиці, тобто граматична категорія простору відсутня (на відміну від, наприклад, релятивної онтологічної категорії кількості (категорія числа)).

Грамматична темпоральність не звужена до категорії часу дієслів, оскільки значення тривалості й нетривалості, повільності й швидкості, початку й кінця, одночасності й різночасності не можуть бути охоплені категорією морфологічного часу, зміст якої виражений через співвіднесення з моментом мовлення. Вказані темпоральні ознаки – вияви категорій, відмінних від морфологічного часу.

Пропонована праця присвячена встановленню змісту, статусу, семантики та структури складної граматичної категорії темпоральності, яку формують категорії інтервалу, часу, таксису, виявляючи спільні (загальнотемпоральні) та особливі ознаки і граматично відображаючи багатомірне сприйняття мовцем онтологічного часу. Висловлюємо сподівання, що примат об'єктивності та пошуковості як необхідна і визначальна умова наукового аналізу викличе інтерес до пропонованої праці.

Автор висловлює вдячність відповідальному редакторові – докторові філологічних наук, професору, академікові АПН України, завідувачу кафедри загального і германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Кононенкові Віталію Івановичу за цінні поради; рецензентам – доктору філологічних наук, професорові, завідувачу кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Грещукові Василю Васильовичу; доктору філологічних наук, професорові, завідувачу кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Гуйванюк Ніні Василівні; доктору філологічних наук, професорові, завідувачу кафедри української мови, віце-президентові Національного університету „Києво-Могилянська академія” Ожоганові Василю Михайловичу за слушні зауваження.

Вступ

Категорія належить до ключових понять лінгвістики. З одного боку, категорія має системно-структурний зміст як визначальний компонент горизонтальної та вертикальної побудови інтерпретаційної моделі мови. З іншого боку, це поняття методологічне, яке є інструментом пізнання та типологізації мовного матеріалу. У межах рівневого підходу „залежно від типу мовних одиниць, об'єднаних у категорії, та характеру категоризувальної ознаки виділяють фонетичні, лексико-семантичні, словотвірні, граматичні, синтаксичні категорії” [Грещук 2009: 53]. Дихотомія граматики і лексики (чи граматичного і лексичного значення в семантичній структурі мовної одиниці) зумовила функціональне розмежування лексичних і граматичних категорій. У сферу граматики, таким чином, потрапляють синтаксичні та ті словотвірні категорії, виділення яких ґрунтується на синтаксичній природі дериваційних процесів [Грещук 2009: 57]. Природно, що перелік визначених у межах наукової парадигми категорій відобразатиме її зміст, характер та пізнавально-інтерпретаційну спроможність. Грамматична категорія здатна генерувати цілий парадигматичний рівень детермінованого фрагмента граматики як окрему автономну систему (див., наприклад: [Скаб 2002]) або як множину семантико-функціонально спеціалізованих елементів (див., наприклад: [Ожоган 1997]).

Мова є моделлю світу. Лінгвістика моделює мову. Грамматика є моделлю мови, лінгвістики і виражає механізм, систему та зміст їх знакових функцій. Це зумовлено тим, що саме грамматика вводить у різнорівневі моделі (мовленнєву, мовну і власне в граматичну) асоціативну семантику, яка об'єднує мовні одиниці у цілісну, функціонально необмежену систему. За визначенням В. Адмони, реалізація зв'язку плану вираження з планом змісту найбільш повно відбита в граматиці, „тому що одиниці граматики володіють немовби потенційованими значеннями, узагальненими і нашарованими на лексичні значення”; через це „найбільш глибокі мовознавчі концепції... були побудовані на основі дослідження граматичних явищ. Водночас концепції більш обмежені й односторонні зазвичай ґрунтуються насамперед на інших сферах (рівнях) мовної системи” [Адмони 1979: 6].

Антропоцентризм мови зорієнтований на інтенцію мовця. Грамматична система є інтерпретацією поняттєво-світоглядних

складників модельованого світу, які, однак, лише певним чином орієнтовані на т. зв. об'єктивну дійсність. У граматиці кожної з мов такі складники представлені диференційними (системно-поняттєвими) граматичними категоріями. Такі категорії, як правило, виявляють найвищий ступінь абстрактності та можуть отримати статус „лінгвокатегорії”, яка має два і більше значень [Ковалик 2008: 153-154]. Хоч еволюція граматичної категорії виявлена у поліфункціональності її складників [Загнітко 1991: 8], а взаємодія граматичних категорій зумовлює їх взаємну видозміну [Храковский 1990: 20], у її системній організації незмінним і домінантним залишається інваріантне структурне, семантичне і функціональне ядро – *solus captus* – ідентифікаційна здатність.

Варто зазначити, що система граматичних категорій неоднорідна. Може йтися про універсальні (загальномовні) та рівневі (спеціальні) граматичні категорії (пор. поділ категорій на смислові, або денотативно-поняттєві, та системно-функціональні [Долинина 1985: 132]). Універсальність категорії відбиває її системотворчий потенціал у мові, виявляється в складності структури, ієрархічній будові (в т. ч. рівневій), спектрі формально-семантичних виявів. Це, очевидно, зумовлено й поняттєвим обсягом категорії. Так, серед універсальних категорій є онтологічні, тобто ті, які не тільки відображають об'єктивний світ, а й є його основою, складають підґрунтя його буття, наприклад, категорія часу.

При дослідженні універсальних граматичних категорій їх необхідно розмежовувати із функціонально-семантичними одиницями, які представляють ключові лексико-семантичні поняття в узагальненій формі. Так, А. Вежицька формує концепцію універсалій (семантично нерозкладних примітивів) як базових поняттєвих елементів мови (наприклад, сполучник *if*, на думку авторки, уособлює каузацію через набір елементарних смислів [Вежицькая 1999: 13]). Однак при такому підході обійдено проблему формування цих елементів мови; кваліфікуючи їх як примітиви (з семантичного погляду первинні утворення), дослідниця не враховує того, що граматична семантика сполучника *if* інтерпретована поза його функцією, тобто як лексична. Ця граматична форма з погляду походження відбиває пізній етап розвитку мови, зокрема синтаксису складного речення, тому не може кваліфікуватися як семантично первинна. Поза синтаксисом складного речення ця форма нічого не виражає, позбавлена денотативно-референційного змісту. Отже, при визначенні

категорії необхідно враховувати її становлення та розвиток, а також денотативно-референційний зміст.

У дослідженні опрацьовано граматичний аспект категорії темпоральності. Формою існування об'єктивної дійсності є час. Багатомірність часу визначає складність його відображення сферою граматики. Асоціювати граматичне вираження часу тільки з категорією морфологічного часу у значеннях минулого, теперішнього, майбутнього, проєктованих зі світоглядно-ужиткових понять, надто спрощено та поверхово. Сучасна граматики має глибокі напрацювання у вивченні дієслова, зокрема його семантики, пов'язаної із часом. Потреба вивчення та опису різних граматичних виявів, спрямованих на відображення онтологічного часу, зумовила використання терміна *темпоральність*. Варто, однак, зазначити, що вживання його зумовлене або потребою замінити синонімом термін *час*, або позначити часові за характером значення більш широко, або вказати на семантику, що не має достатньо окресленого статусу в межах категорії часу чи суміжних категоріях.

Грамматичне поняття темпоральності не категоризовано. Ключовий онтологічний компонент модельованого світу – час – не отримав всебічної і цілісної інтерпретації в єдності та особливостях усіх граматичних значень. Водночас динамічна ознака, яку втілює дієслівна грамема і дієслово-предикат, лежить в основі функціонування та будови усієї граматичної системи. Вважаємо, що вивчення змісту, структури, функціональних різновидів граматичної темпоральності, зокрема встановлення її категорійної природи, – актуальне завдання сучасної лінгвістики, без розв'язання якого подальший розвиток граматичної науки буде ускладнений.

Термін *темпоральність*, *темпоральний* застосовують щодо широкого кола понять. Проблематика, яка лягла в основу пропонуваного дослідження, має тривалу мовознавчу історію. Її сферу формують дослідження дієслова та його категорій (О. Потебня, О. Пешковський, В. Виноградов, Н. Поспелов, І. Мучник, І. Ковалик, О. Бондарко, В. Русанівський, Н. Авілова, І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, О. Бондар, М. Мірченко). Категоризація граматичної темпоральності пов'язана зі встановленням співвідношень категорій темпоральності та аспектуальності, темпоральності та морфологічного часу, темпоральності і таксису, темпоральності та її виявів із іншими дієслівними категоріями.

У сучасних граматичних підходах до семантики дієслова та ієрархії його категорій домінує аспектуальна парадигма, оперта на категорію виду. Вагомий внесок в аспектологічні дослідження і дослідження виду зробили О. Потебня, Е. Кошмідер, В. Дресслер, Ю. Маслов, М. Шелякін, В. Русанівський, В. Бондарко, М. Гловінська, Т. Дешерієва, І. Смирнов, В. Храковський, С. Соколова, М. Калько. В основі трактування аспектуальності лежить теза О. Пешковського про темпоральну природу виду, який виражає внутрішній час дієслова. Однак низка проблем, пов'язаних із дослідженням виду та аспектуальності, ще не розв'язана, зокрема, не встановлено інваріантне значення виду, межі виду та аспектуальності, системно-структурне співвіднесення темпоральних за змістом категорій акціональності, часу, таксису із видом та аспектуальністю, диференційні категорійні ознаки і структура аспектуальності та внутрішньодієслівні категорійні опозиції. Як бачимо, у проблематиці дослідження аспектуальності і виду визначальною є роль темпоральних значень та ознак дієслова.

На перший погляд, вичерпно опрацьована категорія часу, якій присвячено ґрунтовні дослідження О. Потебні, Н. Поспелова, О. Бондарка, В. Русанівського, М. Гловінської, М. Всеволодової, О. Бондаря, К. Городенської, А. Загнітка, В. Лефельда, З. Вендлера, Х. Райхенбаха. Проте зазвичай трактування часу не позбавлене неоднозначних та різносистемних підходів. Важливою теоретико-описовою проблемою інтерпретації морфологічного часу є визначення його диференційних та релятивних ознак, зокрема щодо меж категорії (опозиція абсолютного і відносного часу), рівня репрезентації часових значень у граматичній системі (час граемний, предикатний, мовленнєвий, синтаксичний, контекстний, дискурсивний), вираження власне часових та супутніх темпоральних значень, типологія часу, насамкінець, визначення часу як граматичної категорії. На нашу думку, встановлення темпоральної природи морфологічного часу дало б змогу розв'язати ціле коло важливих питань дієслівної категорії часу.

Категорію таксису трактують по-різному, зокрема й контроверсійно, заперечуючи його окремий статус та асоціюючи із відносним часом. Такий підхід зумовлений тим, що адекватно не інтерпретовано місце та роль цього граматичного значення в системі дієслівних функцій, не визначено інваріантної семантики категорії таксису, її меж, засобів вираження, структури таксисної форми. Традиційно таксис розглядають або під кутом аспектуальності, або під

кутом часу. Глибокими є напрацювання в галузі досліджень таксису в русистиці: основи вивчення цієї категорії заклали Р. Якобсон, В. Бондарко, С. Полянський, В. Храковський; таксису присвячена низка окремих монографічних праць: Є. Панін, Н. Семенова, С. Халанбаєва, Н. Кудінова, Н. Ляшенко, М. Мішаєва та ін. В українському мовознавстві таксис досліджено в працях А. Бородіної, О. Бондаря, А. Загнітка, М. Мірченка, Т. Слободинської.

Варто наголосити, що нагромаджений описовий матеріал у вивченні таксису потребує теоретичного обґрунтування, зокрема й з погляду загальнодієслівної та темпоральної концепції. Здебільшого теоретичну основу праць з таксису складають погляди Л. Блумфілда, Б. Уорфа, Р. Якобсона, які формують лише початковий етап дослідження цієї категорії. На часі виявлення диференційних ознак таксису, його типологічних та функціонально-семантичних особливостей з погляду власне таксисних позицій. Це забезпечило б встановлення співвідношень таксису з іншими темпоральними та суміжними категоріями.

Коло актуальних, на наш погляд, проблем ставить перед пропонуваними дослідженням низку завдань:

- визначити статус граматичної темпоральності;
- з'ясувати категорійну природу, інваріантне значення і формальну репрезентацію граматичної темпоральності в українській мові;
- виявити загальнотемпоральні та специфічні ознаки темпоральних форм і дієслівних категорій;
- встановити структуру категорії темпоральності в її системних та ієрархічних виявах;
- визначити засади і критерії типології й опису темпоральних значень та категорій в українській граматичній системі;
- здійснити системний опис і типологізувати способи та засоби вираження темпоральної семантики у граматичній системі української мови;
- доповнити та при потребі сформувати необхідну термінологію в межах опрацьованих і запропонованих теоретико-методологічних підходів;
- сформувати теоретико-методологічну концепцію системної інтерпретації та аналізу семантики дієслова на базі диференційної категорії темпоральності.

На основі детального опрацювання граматичної темпоральності сформовано ключові концепції, на яких ґрунтується пропонуване дослідження. Темпоральність є складною універсальною граматичною міжрівневою дієслівно-предикатною надкатегорією, до якої входять як категорійні складники інтервал, морфологічний час, таксис. Темпоральні категорії інтервалу, морфологічного часу, таксису є автономними в межах надкатегорії темпоральності та не входять до структури інших категорій. Темпоральні категорії об'єднані загально-темпоральними ознаками і протиставлені через особливості їх реалізації. Диференціацію і систематизацію граматичних темпоральних значень здійснено на основі єдиних засад та критеріїв із застосуванням порівняльно-типологічного, компонентного, описового, трансформаційного методів аналізу форми, семантики, функцій дієслова.

Розділ 1. Зміст і структура категорії темпоральності

1.1. Значення темпоральності в денотативному аспекті. Темпоральність і час

Категорія темпоральності репрезентує систему значень, які в онтологічному сенсі співвіднесені із поняттям часу. Власне час (у неграматичному аспекті) в найзагальнішому розумінні є денотатом, що відображений через різні види темпоральної семантики. Множинність типів темпоральних значень зумовлена тим, що складним і багатоманітним є сам денотат. Однак мовне відображення часу не є механічною проекцією його т. зв. об'єктивної природи: по-перше, така проекція мала б бути змінною відповідно до особливостей часу різних матеріальних систем, які сприймає людина („будь-яка матеріальна система існує і розвивається за своїм власним часом” [ФЭС 1989: 101]); по-друге, вона суперечила б формі і духу мовного відображення як з погляду хронології, так і з погляду антропоцентризму розвитку мовних категорій. Мовна інтерпретація емпіричної дійсності має світоглядний характер, є духовною діяльністю людини і соціуму та виявляє еволюційно-когнітивний зміст. За О. Потебнею, „дію суб'єкта ми можемо уявляти собі тільки людиноподібно (антропоморфно). Ми говоримо „дощ іде”, уявляючи, що він іде так, як іде людина. Взагалі поняття дії і причини виникли таким чином, що [наслідки] безпосереднього відчуття, викликаного спостереженнями над нашими власними діями, переносимо на дії інших речей. Як всякий суб'єкт є подобою нашого „я”, так всяка дія є подобою нашої дії. Таким чином, відношення між такими поняттями, як річ і сила, Бог і світ, можуть бути виражені (мислимі) тільки як подоба відношень між нашим „я” і нашою дією” (матеріал неопублікованих праць О. Потебні див.: [Опришко 1985: 213]).

З огляду на це час, як і будь-яке інше поняття, є світоглядною ідеєю, феноменом людської аперцепції і підпадає під закони сприйняття і лінгвального моделювання: „Ідея часу, що впливає із послідовності нашого сприйняття усіх видів – як ідей, так і вражень рефлексії і вражень відчуттів, – може служити для нас прикладом абстрактної ідеї, яка охоплює ще більшу розмаїтість ідей, ніж ідея простору, але втім представлена в уяві певною одиничною ідеєю визначеної кількості і якості” [Г'юм 2003: 65]. Отже, складниками ідеї часу є кількість і якість як детермінанти його змісту. Постає питання:

що є кількість і що є якість часу? За Д. Г'юмом, кількість у сприйнятті часу визначена зміною у сприйнятті об'єктів, яка виявляє себе як послідовність вражень і „виникає винятково на основі способу появи вражень у свідомості, не стаючи, однак, одним із них” [там само: 66]. Наприклад, „п'ять нот, зіграних на флейті, дають нам враження та ідею часу; хоча час не є шостим враженням, яке сприймається слухом чи якимось іншим відчуттям” [там само]. Таким чином, спосіб сприйняття може бути застосований до будь-якої послідовності. Цей спосіб сприйняття породжує нову якість сприйняття – ідею тривалості: „ідея тривалості завжди походить із послідовності об'єктів, які змінюються, і ніколи не може бути отримана нашим розумом від чогонебудь постійного і незмінного” [Г'юм 2003: 67]. Зі сказаного випливає, що ідея часу поза сприйняттям послідовності вражень виникнути не може: „Завжди, коли немає послідовності сприйняття, у нас відсутня і уява часу, хоча може мати місце послідовність об'єктів. На основі цього явища, а також багатьох інших явищ, ми можемо прийти до висновку, що час не може постати у свідомості ні сам по собі, ні в супроводі постійного незмінного об'єкта; але він завжди сприймається нами через деяку *доступну для сприйняття* послідовність об'єктів, що приходять на зміну один одному” [там само: 66].

Отже, в базовій ідеї часу закладено розуміння змінності, яке виявляє динаміку сприйняття; цю зміну і цю динаміку в граматиці уособлює дієслово, що виражає зміну як дію. Очевидно, формування ідеї часу як світоглядного феномена відбувалось у фарватері творення мовних засобів вираження цієї ідеї, адже осмислити ідею часу поза сприйняттям факту, відображеного мовним знаком через предикацію (предикативний знак), якою людина лінгвально детермінує об'єкт сприйняття, неможливо. Навіть більше, формування такої ідеї не могло ні випереджати, ні збігатися з процесом категоризації і граматицізації часового денотата у мовній системі, бо така ідея не мала б на чому постати, оскільки не було сформовано інструменту вироблення цієї ідеї – аперцептивного мислення.

Таким чином, можна зробити висновок, що первинна ідея часу ментально і світоглядно формувалась на основі мовних знаків, які репрезентують динамічну ознаку світу, виражену як дія. Це означає, що граматична темпоральність перебуває біля витоків ідеї часу. Отже, встановлюючи сутність і структуру семантики дії, можемо визначити сутність і структуру ідеї часу в аперцептивно-денотативному аспекті. Неважко встановити послідовність об'єктів, що викликають сприй-

няття ідеї часу, в конкретних повторюваних діях: *молотити, колисати, переділяти, миготіти, блимати* і под. Тут кількість часу виражена як ітерація. Натомість у дієсловах, що позначають стан чи процес або виражають семельфактивну дію, значення кількості як послідовності не є очевидним. Постає проблема: чи ітерація є кількістю в іманентному значенні темпоральності? Якщо ітеративність протиставлена семельфактивності, а при цьому обидві дії виражають темпоральність, то очевидно, що протиставлення за цими ознаками відбувається вже на іншому, структурно вищому рівні і експлікує більш конкретно значення наступного рівня узагальнення, на якому кількість представлена як кратність актів дії.

Кількість часу як іманентна ознака в усіх зазначених діях (і у власне діях, і в діях процесу чи стану) постає у свідомості як послідовність початку і кінця. Послідовність початку і кінця як кількісна ознака формує якість дії – її тривання. Саме це, внутрішнє значення послідовності, є визначальним, оскільки на ньому ґрунтується сутнісна властивість і сама ідея часу – тривання. Таке первинне, базове значення часу в системі лінгвальних темпоральних виявів називаємо інтервалом.

Отже, в основі первинного значення дії, яка відображає формування і сприйняття ідеї часу, лежить семантика інтервалу, що кількісно виражена у сприйнятті послідовності початку, продовження і кінця дії, виявляючи таким чином значення тривання. Об'єктивно інтервал перебуває найближче до сутності онтологічного часу і представляє його найбільш адекватно, оскільки найменше в системі темпоральних значень підпадає суб'єктивізації мовцем: у семантиці інтервалу виражено первинну (об'єктивно реальну, дійсну) послідовність, зафіксовану мовцем як емпіричне (через органи відчуття) сприйняття. Правда, у такому разі темпоральне значення теж підлягає аперцептивному відображенню, тобто суб'єктивується мовцем. Д. Г'юм заперечував можливість ідеї часу без сприйняття послідовності, наприклад, у незмінного об'єкта чи в об'єкта, що змінюється швидше за можливості людського сприйняття і таким чином постає теж як незмінний [Г'юм 2003: 65-66]. Проте таке твердження може стосуватися лише моменту виникнення ідеї часу. У випадку сприйняття незмінного об'єкта людина аперцептивно ідентифікує час через перенесення і змішування ідей, оскільки суб'єктивне й об'єктивне невіддільні. „Чуттєвий образ, вихідна форма думки, водночас і суб'єктивний, бо є результатом тільки нам властивої діяльності і в

кожній душі формується інакше, й об'єктивний, бо з'являється під дією таких, а не інших зовнішніх вражень і проектується душею" [Потебня 1993: 121]. Людина як істота об'єктивно перебуває в часі (перебуває в стані постійних змін) і як homo loquens [Барчук 2001: 59-61] аперцептивно сприймає час через перманентний потік відчуттів. Найузагальненіше таке сприйняття можна визначити як буття (чи тривання). Відповідно, сприймаючи незмінний об'єкт чи будь-який об'єкт, що не викликає послідовності сприйняття, людина осмислює його через перенесення власного тривання чи відчуття часу на цей об'єкт. Умовною послідовністю тут є початок сприйняття, його продовження і завершення (наприклад, людина спрямовує погляд на об'єкт, дивиться на нього і відводить погляд). За відсутності об'єкта людина може аперцептивно відтворити сприйняття, таким чином відчуваючи час навіть за умови повного відключення органів відчуття (наприклад, перебуваючи нерухомо у цілковито темній без звуку кімнаті). Для людини така здатність є фундаментальною, невіддільною від свідомості: „неподільні моменти часу повинні бути заповнені певними реальними об'єктами або існуванням, чия послідовність утворює тривалість і зробить її уявлюваною для свідомості" [Г'юм 2003: 69].

Інтервал виражає внутрішній час в межах окремо взятої однієї дії, що через значення її початку, продовження і завершення зафіксована як одне сприйняття. Однак така ситуація ідеальна. Насправді людське сприйняття завжди є множинним, комплексним і системним. По-перше, людина має водночас багато відчуттів, по-друге, ці відчуття різні і формують певну цілість, по-третє, ці відчуття взаємопов'язані, адже людина перебуває не в світі речей (темпорально статичному), а в світі фактів (темпорально динамічному) (див.: [Вітгенштайн 1995: 24]). Людські сприйняття формують зовнішню щодо окремої дії послідовність, тобто послідовність самих дій (чи фактів). Її сприймаємо хронологічно, а дії постають як такі, що відбулися чи відбуваються. Хронологічна оцінка зовнішньої дії (дій) породжує точку відліку. Об'єктивно, що точка відліку належить до компетенції того, хто сприймає, аперцепує, тобто мовця. Формується відносне темпоральне значення, орієнтоване на незмінну з погляду мовця (абсолютну в граматичному сенсі) позицію відліку – момент сприйняття (у граматиці момент мовлення), яке граматично відображене через морфологічний час у значеннях, наприклад, минулого, теперішнього чи майбутнього. Морфологічний час, порівняно з

інтервалом, є відносним, бо його значення встановлюється відносно до позиції відліку. Морфологічний час є зовнішньою темпоральністю, оскільки характеризує усю дію незалежно від її характеру – тривання, кратності, інтенсивності, а з погляду здійснення в певний момент на темпоральній осі. Інтервал, значення якого зорієнтоване на вираження іманентних ознак онтологічного часу, є абсолютним темпоральним значенням.

Варто зазначити, що хронологічне сприйняття дій як минулих, теперішніх чи майбутніх ґрунтується на ментально високому рівні аперцепції і відображає дії у макрочасі, тобто значно віддалені у послідовності здійснення відносно позиції відліку. Подібного рівня аперцепції вимагає й фіксація у свідомості дій, хронологія яких пов'язана зі зв'язком і взаємозумовленістю між ними, тобто сприйняття темпорального змісту єдиного темпорального континууму для двох чи кількох дій. Об'єктивно, що точка відліку (точка відліку – експлікована реалізація певної позиції відліку) послідовності дій у такому разі має знаходитися всередині цього темпорального континууму, або, інакше кажучи, бути елементом відображеного мікрочасу – часу взаємопов'язаних дій. Очевидно, що точкою відліку для такого темпорального значення є одна із дій. Аспект онтологічного часу, темпорально представлений у граматиці як порядок дій, називаємо таксисом. Таксис виявляє подвійно відносне (співвідносне) темпоральне значення: і через вираження позиції відліку, і через змінність (відносність) цієї позиції.

Таким чином, категорія темпоральності має складний денотат – онтологічний час, в основі значення якого закладено ідеї початку, продовження і кінця, які кількісно виражають ознаку тривання – диференційну з погляду сутності і характеру відображення об'єктивного світу. Оскільки світ є подією [Вітгенштайн 1995: 24] і складається з фактів, то в основі його відображення лежить об'єкт, представлений через дію і у зв'язку з нею, що, зрештою, робить можливим його сприйняття і відображення. Через протиставлення внутрішнього і зовнішнього часу дії сформовано опозицію абсолютного (іманентного) і відносного (зовнішнього) часу дії, яку репрезентують відповідно темпоральні категорії інтервалу / часу-таксису. У системі відносних темпоральних значень формується інша опозиція – за характером позиції відліку: статична (абсолютна) – морфологічний час, динамічна (змінна, співвідносна) – таксис. З погляду формальної структури темпоральних одиниць інтервал і час

виявляють значення окремої дії і відповідно виражені однією графемою, натомість таксис виявляє значення сукупності дій – темпорального континууму, який відповідно виражений сукупністю (двох і більше) графем на позначення дій. Структурно складна й ієрархічна система темпоральних значень у межах складної і різнорівневої категорії темпоральності граматично відображає багатоманітний онтологічний час.

1.2. Сутність граматичної категорії темпоральності та типи темпоральних значень

Сучасна лінгвістика представляє мову як когнітивно-інтерпретаційну функціонально універсальну й автономну семіотичну систему. Як засіб і форма пізнання, мова зорієнтована на об'єктивний світ, але лінгвальна модель світу виявляє не об'єктивізм, а антропоцентризм мови, який полягає у відображенні не власне світу, а світу мовця, його сприйняття, виявленого у свідомості індивіда і менталітеті соціуму. Функціональний універсалізм мови пов'язаний із її здатністю адекватно забезпечити реалізацію інтенцій індивідуума і потреб соціуму, а функціональна автономність – із можливістю репрезентувати людину і суспільство й водночас перебувати поза чи, точніше, над ними. Це забезпечує її семіотична природа. Базовою і наскрізною у вияві цих ознак виступає категорія: з одного боку, навколо різнорівневих категорій формуються інтралінгвальні (внутрішньомовні) системні відношення, які є сферою лінгвістики, з іншого боку, зазначені категорії співвідносять мову зі світом і виявляють відношення екстралінгвальні (позамовні) в сенсі належності до філософії, логіки, віри.

Специфіка категорії темпоральності полягає в тому, що вона лінгвістично інтерпретує фундаментальну онтологічну і світоглядну категорію часу. Якщо зважити на вершинну граматичну семантику мовного знака, через яку отримує реалізацію вся система мови, – предикативність*, то в її структурі виявляємо єдиний онтологічний

*Предикативність – комплексне граматичне значення вершинного мовного знака – речення, яке виражає його співвіднесення із фактом об'єктивної дійсності через персональність, модальність та темпоральність. Персональність представлена як особовість / неособовість, модальність – як інтерпретація мовцем реальності факту, темпоральність – як тривання (дівість), а також розташування дії на уявній темпоральній осі (час).

змістовий компонент – темпоральність. Отже, для позначення світу (об'єктивного чи умоглядного) мовцеві достатньо виразити своє відношення (модальність) до темпорально означеного (темпоральність) щодо суб'єкта (персональність) факту (комплексне значення предикативності): *Я мислю. Світає. Хай зійде сонце* і под.

Логічно припустити, що фундаментальність категорії темпоральності мала б відповідно відбитись у мовній, зокрема й граматичній, системі, а також отримати адекватну лінгвістичну інтерпретацію через систему темпоральних значень. Однак трактування цієї категорії виявляє вагомі базові й часткові суперечності, які стосуються, з одного боку, змісту й обсягу самої категорії та її семантичної структури, з іншого, – її місця в системі лінгвістичних і граматичних категорій. Об'єктивно категорія темпоральності поняттєво означена і функціонує в лінгвістиці. Філософія оперує категорією „час”, поняття часу використовують і в логіці (див.: [ФЭС 1989: 101]). Час визначають як форму буття матерії, яка виражена триванням і послідовністю [там само]. Очевидно, що ознаки часу пов'язані з поняттям (категорією) кількості. Узагальнено кількість є системою відношень порядку. Кількість підлягає або лічбі, або вимірюванню [Пирс 1983: 186]. Якщо зважити, що кількість буває членованою або нечленованою (неперервною), то неперервна кількість – це величина і час [там само].

Лінгвістична і граматична інтерпретація часу не може бути поза цими базовими ознаками, які, зрештою, однаково належать філософії, логіці, граматиці через мову. Але виникає слушне запитання: чи ці ознаки властиві тільки часові із його лінійністю, незворотністю та асиметричністю, який світоглядно і граматично інтерпретує події як минулі, теперішні, майбутні, і чи це всі ознаки прототипу – онтологічного часу, що підпали осмисленню та інтерпретації і світоглядно, і граматично?

Звернімося до виявів онтологічного часу, що відображені у граматиці. Найбільш очевидним і тотожним, на перший погляд, онтологічному часові є його граматичний вияв – морфологічний час. Термін *морфологічний час*, з одного боку, дає можливість уникнути двозначності і сплутування, з іншого, вказує на рівень формальної репрезентації.

Термін *темпоральність*, зазвичай, вживають як синонім до термінів *час*, *часовість*. *Нахкова* вживає термін *темпоральності*, а також використання термінів *темпоральність*, *темпоральний* у східно-

слов'янському мовознавстві запроваджене О. Бондарком: „Категорія часу дієслова в російській мові являє собою систему граматичних форм, які використовують для вираження відношень дії до моменту мовлення чи до часу іншої дії (якогось моменту, окрім моменту мовлення)”. І далі: „об'єктивний час відображається в мові не лише в системі часових форм дієслова, але й за межами цієї системи. Функціонально-семантична категорія, що опирається на різні – морфологічні, синтаксичні, лексичні – засоби мовного вираження часу, може бути названа темпоральністю” [Бондарко 1967: 76]. У подібному контексті термін *темпоральна віднесеність* (*względnosc temporalna*) ще раніше вживає Е. Кошмідер щодо вираження т. зв. відносних часів (передминулого, передмайбутнього) та ним позначає „локалізацію факту відносно до іншого факту і локалізацію всього комплексу щодо моменту мовлення” [Кошмідер 1962: 135].

Ідея визначити мовну категорію, яка б об'єднала всі засоби та способи відображення онтологічного часу, є важливою й актуальною. Цінним є спостереження, що об'єктивний час відображає не лише система часових дієслівних форм. Однак у засадничій концепції час потрактовано надто широко: якщо час дієслова є вираженням темпорального значення через відношення до моменту мовлення, то темпоральне значення як відношення до іншої дії має особливі ознаки та не є значенням частиномовного рівня дієслова, оскільки виходить за межі грами (необхідна наявність іншої дії) та прямо не пов'язане із морфологічним часом. Темпоральне значення як відношення до іншої дії зорієнтоване на синтаксичний рівень, а якщо граматичне значення виражене більш ніж одним повнозначним компонентом (тобто виражене на основі зв'язку), то виходимо за межі власне морфологічних категорій та їх семантики, в тому числі за межі частин мови. Те, що темпоральні відношення на синтаксичному рівні виражені за допомогою дієслівних грам (функціонально за допомогою предикатних синтаксем), не означає, що вони оперті на морфологічну категорію часу. Об'єктивно другий тип темпорального значення встановлюємо через відношення до іншої дії, але не через відношення до її часу (див. про це: [Барчук 2003]).

Інша проблема – термінологічна двозначність: якщо в першій позиції мають на увазі морфологічний час, то у другій – час онтологічний, об'єктивний, а опертя у його вираженні на різні мовні рівні означає, що темпоральність як загальномовна категорія не може ґрунтуватися тільки на морфологічному часі.

Визначене О. Бондарком поняття темпоральності дає можливість його розвитку та категоризації, хоч сам автор мимоволі звів для цього перепону цілком адекватним положенням: „Засоби вираження темпоральності належать до різних рівнів мови і **не творять однієї системи**” (виділення – В.Б.) [Бондарко 1967: 77]. Якщо темпоральні засоби та, відповідно, семантичні різновиди темпоральності складають розрізнену множину, то, очевидно, значення темпоральності не може бути систематизоване під рубрикою граматичної категорії. У такому разі постає проблема визначення певної ядерної (і об'єднавчої) категорії в системі різнотипних темпоральних значень, яка б репрезентувала зміст темпоральності.

Ядерною категорією О. Бондарко обирає морфологічний час: „Дієслівний час – граматичний центр, морфологічне ядро темпоральності” [там само]. Правда, тут йдеться лише про морфологічне ядро темпоральності, однак у подальшому час трактують як ядро всієї темпоральності. Така концепція лягла в основу досліджень темпоральних відношень в українській граматиці. О. Бондар визначає, що „ядром ФСП (функціонально-семантичного поля – В.Б.) темпоральності в українській мові, як і в інших слов'янських, є морфологічна категорія часу, що організовується дієслівними формами, перш за все особовими. Різними синтаксичними одиницями представлені синтаксичні засоби, що також творять синтаксичну категорію часу” [Бондар 1996: 12].

Хоч граматичне поняття часу пов'язане із морфологічною категорією, водночас виокремлено „синтаксичну категорію часу”. Очевидно, необхідно уточнити, чи час універсальна категорія, чи кожний структурний рівень має свою категорію часу. Окрім того, важливо встановити спільну функціонально-семантичну основу цих виявів чи категорій. Правда, далі вчений уточнює, що „всі засоби ФСП власне темпоральності виражають дві головні характеристики реального часу: 1) метричну характеристику, що полягає в довільності вибору точки відліку; 2) топологічну характеристику, що полягає у віднесенні певної події до тієї чи іншої часової сфери (минулого, теперішнього, майбутнього)” [там само]. Як бачимо, О. Бондар пов'язує темпоральність із семантикою морфологічного часу, що виражена минулим, теперішнім чи майбутнім. Очевидно, особливо за відсутності чіткого розмежування темпоральності і часу, відношення, що є об'єктом дослідження в зазначеній праці, могли б бути визначені як часові, а не темпоральні, оскільки, як видається,

поняття *темпоральні відношення* є синонімом до поняття *часові відношення*. При цьому, однак, не цілком узгоджується з поданою концепцією, наприклад, категорія таксису, оскільки ні семантикою, ні засобами вираження вона не спирається на морфологічний час: так, значення передування чи наступності можуть виражатися в будь-якому часі – минулому, теперішньому чи майбутньому [Барчук 2003; Барчук 2006].

Дещо інакше розуміє темпоральність Т. Дешерієва, використовуючи поняття лінгвістичного часу: „Лінгвістичним аспектом категорії часу, або лінгвістичним часом (= темпоральністю), ми називаємо усю сукупність способів вираження засобами мови сутності фізичного та філософського аспектів аналізованої категорії” [Дешерієва 1975: 111]. Такий лінгвістичний час об’єднує граматичний (морфологічний та синтаксичний), лексичний, контекстуальний часи [Дешерієва 1975: 112].

В англомовній лінгвістичній традиції виокремлення категорії темпоральності не зумовлене термінологічною двозначністю, оскільки граматичний час і час онтологічний називають відповідно **tense** – **time**. Однак, зазвичай, **tense** визначають у термінах часу, але поняття (чи назви) „теперішній, минулий, майбутній час” не збігаються із відповідними граматичними термінами, оскільки значення цих понять у граматиці складніше, бо вони включають особливості синтезованої граматичної часової семантики. Визначено, що дієслівна структура може включати також значення аспекту, способу, стану, які трактують як частину системи часів, що формують складні семантичні tense-модифікації [Chalker, Weiper 1994: 395]. Таким чином визнано наявність спектра різнотипних граматичних значень, об’єднаних часовою семантикою. Натомість термін *темпоральний, темпоральність* для узагальнення цих значень не використовують.

В англійській граматиці розрізняють поняття *темпоральний* і *темпорарний*. Першим позначають часову семантику службових слів (*пізніше, перед*), а значення трактують як протиставлене просторовому, хоч у функції службових слів воно може поєднуватися (наприклад, *у коробці, у липні*) [там само, 394]. *Темпорарний* натомість характеризує дієслівну семантику, оскільки стосується значення дієвості (акціональності), яке ґрунтується на семантиці лімітності, що об’єднує прогресивний, перфектний, перспективний, дуративний типи дієслівних значень та контрастує із перманентним (нелімітним) значенням дії [там само].

З іншого боку, в науковому англомовному дискурсі термін *темпоральний* ужито в широкому розумінні як часовий, пов’язаний з онтологічним часом, що виражений у різноманітних функціонально-семантичних модифікаціях засобами мови. Так, М. Моєнс та М. Стідман (Marc Moens, Marc Steedman) розглядають темпоральну онтологію та темпоральний зміст з огляду на те, які значення онтологічного часу реалізуються за межами лінійної осі, аналізуючи зокрема темпоральні та аспектуальні категорії [Moens, Steedman 2005: 93-94]. Компонент *темпоральний* вжито у таких поняттях, як *темпоральна логіка* [McDermott 2005: 173], *темпоральне членування* (Temporal Granularity) [Chittaro, Combi 2005: 241], *темпоральна структура* [Dowty 2005: 333] і под. Однак категоризація чи концептуалізація темпоральності не здійснена, отже, термін має індикативний (релятивний) характер: щось, наділене темпоральною ознакою. Таке розуміння терміна *темпоральний*, очевидно, зумовлено тим, що в англомовній лінгвістиці проблеми інтерпретації, систематизації чи аналізу темпоральної семантики не пов’язані із двозначністю інтерпретації таких категорій, як час чи аспект з погляду генези, меж і граматичного змісту.

У структурі синтаксичних категорій української мови категорію часу виділено лише на формально-синтаксичному рівні, хоч М. Мірченко визнає, що „буквальне перенесення морфологічної парадигми в реченнях як чисте дублювання його структурної схеми видається некоректним” [Мірченко 2001: 211]. Використовуючи термін *темпоральність* для позначення узагальнених лексичних і таксисних часових значень, учений також трактує темпоральність як складник структури часу (морфологічного часу – В.Б.) без визначення засобів її вираження (на відміну, наприклад, від значень часу чи таксису) [Мірченко 2001: 217].

Таке трактування темпоральності зумовлене тим, що слідом за О. Бондарем, М. Мірченко визнає, що темпоральність є функціонально-семантичною категорією, прототипом (чи „ядром”) якої є морфологічна категорія часу і „в структурі якої перетинаються часові моделі таксису, синтаксичні категорії часу, лексико-морфологічні категорії прислівника та лексико-синтаксичні категорії прийменниково-відмінкових форм віддієслівних субстантивів, яка може виявлятися й сукупністю таких формально значущих елементів, що лежать поза дієслівною парадигмою, але утворюють функціонально-семантичне поле темпоральності. Темпоральність стосується функ-

ціонального аспекту і пронизує лексичну, морфологічну, синтаксичну парадигми домінантою часу” [Мірченко 2001: 214]. Однак у зміст поняття *домінанта часу* вчений вже вводить об’єктивний (денотативний) час. З іншого боку, „якщо структурація категорії передбачає її орієнтацію на фокус чи прототип, а прототипи служать для того, щоб на їх основі робити певні висновки про наявність певної сукупності властивостей чи ознак, тоді необхідно визнати і роль прототипів для логічних узагальнень про категорію” [Кубрякова 2004: 107]. Таким чином, за принципом логіки співвідношень, для категорій таксису, синтаксичного часу, морфологічного часу прототипом є узагальнений темпоральний інваріант, який рефлексує у кожному категорійному вияві. Однак морфологічний час і таксис за темпоральним характером є опозиційними категоріями за ознакою позиції відліку, тобто за принципом реалізації темпорального значення, тому час не виражає семантики таксису, а таксис не виражає семантики часу. Окрім того, якщо погодитись із М. Мірченко, що сферу темпоральності формують віддієслівні субстантиви чи недієслівні одиниці, то темпоральність вийде за межі граматики, і тоді справді важко буде встановити системність темпоральних відношень, визначити семантичний інваріант та диференційні ознаки темпоральності.

Нового розвитку концепція темпоральності набула при опрацюванні граматики функціонально-семантичних полів. Не випадково інтерпретацію темпоральності в межах функціонального підходу в граматиці продовжив О. Бондарко, розвиваючи ідеї, апробовані при формальному описі дієслова. Оскільки поле як ключове структурне поняття функціоналізму є сукупністю функціонально-семантичних одиниць певного типу, то природно, що темпоральність у функціональній граматиці трактується через аналіз засобів вираження темпоральних значень, однак природа цих значень не отримала переконливої інтерпретації, оскільки прийнято положення, що вказані засоби не творять однорідної системи.

Тут лінгвістика стикається із проблемою систематизації явищ та одиниць мови. Варто враховувати, що у мові системи „є мовними сутностями... Але якщо дотепер не було проведено їх дослідження, то це можемо пояснити тим, що сама ця реальність (існування систем як сутностей мови – В.Б.), якою б важливою вона не була, є реальністю абстрактною, віднесеною не до матеріальної мовної сутності, яку сприймаємо безпосередньо, а до системного зв’язку

більш чи менш широкого кола мовних сутностей, які відповідають у своїй сукупності за вираження певної множини складних відношень” [Гийом 2007: 105]. Отже, при опрацюванні функціональної граматики треба враховувати, що системність має бути виявлена не лише у взаємодії функціонально-семантичних полів (ФСП), але й у їх внутрішній організації, яка є базовою, елементарною сутністю граматичної системи.

Систему ФСП запропонував О. Бондарко, обґрунтовуючи концептуальні засади функціональної граматики [Бондарко 2001: 28-39]. Однак, визначаючи ФСП через засоби вираження значень, учений не ставить завдання категоризувати поняття темпоральності й, таким чином, не розмежовує, а, за традицією, ототожнює *темпоральність* і *час* (термін *час* вжито у граматичному сенсі). Це зумовлює використання терміна *темпоральність* при визначенні системи функціонально-семантичних полів у найширшому значенні: в угруповання ФСП з предикативним ядром, за О. Бондарком, входять: а) комплекс полів аспектуальних і аспектуально-темпоральних відношень: аспектуальні поля, часова локалізованість, таксис, темпоральність у її зв’язках з аспектуальністю та іншими полями, що належать до цього комплексу; б) темпоральність, модальність, буттєвість; в) комплекс полів, які пов’язують предикативність із суб’єктністю й об’єктністю: персональність, становість [Бондарко 2001: 31-32].

Подана типологія ФСП не відображає системно-ієрархічних зв’язків у сфері темпоральності, оскільки ґрунтується на предикативності, а темпоральні за характером поля потрапляють у різні угруповання. Як бачимо, у структурі ФСП, за О. Бондарком, немає категорії часу, адже всі темпоральні відношення ґрунтуються на морфологічному часі, який у теорії функціональної граматики означено то як темпоральність, то як час. Зокрема, й „семантична (чому тільки семантична?) категорія таксису трактується як часове відношення між діями” [там само: 234]. Не відображено системно-структурних зв’язків у сфері темпоральності і при аналізі відповідного ФСП, якому у монографічній праці „Темпоральність. Модальність” [Бондарко 1990: 6-58] присвячено невелику частину, можливо, тому, що визначення темпоральності дублює визначення часу: „Темпоральність – це семантична категорія, що відображає сприйняття і осмислення людиною часу позначуваних ситуацій і їх елементів відносно моменту мовлення мовця чи іншої точки відліку”

[Бондарко 1990: 5]. Такий підхід до трактування темпоральності розвиває Я. Ахапкина, аналізуючи засоби вираження семантики часу в поетичному ідіостилі: елементи ФСП темпоральності складають регулярні й периферійні засоби вираження семантики теперішнього, минулого, майбутнього у видових варіантах [Ахапкина 2005: 120]; інших типів темпоральної семантики дослідниця не виділяє.

Ймовірно, проблема визначення ФСП темпоральності, а як наслідок, категоризації відповідного граматичного поняття, полягає в тому, що не враховано за загальною семантичною ознакою часу диференційної семантики темпоральності, за Ф. де Соссюром, мовної вартості, яка є системоутворючою для усіх елементів системи: „мова становить систему взаємопов'язаних елементів, де вартість кожного впливає лише з одночасної наявності інших” [Соссюр 1998: 145]. Таким чином, при побудові внутрішньої структури ФСП темпоральності акцент зроблено на екстенціонал, який уособлює значення часу, однак інтенціоналу, який би виступав засобом кон'юнкції усіх елементів ФСП, не визначено.

Темпоральні відношення в українській мові О. Бондар характеризує через систему ФСП [Бондар 1996], опираючись на теоретичну основу темпоральності та принципи побудови ФСП О. Бондарка. У концепції О. Бондаря темпоральні відношення потрактовані як „відношення, що існують між мовою і об'єктивною дійсністю” [Бондар 1996: 11], тобто це не інтралінгвальні, а екстралінгвальні відношення. Якщо з їх установленням через засоби вираження у мові ситуація є більш-менш визначеною: „про темпоральні відношення можна говорити лише тоді, коли вони дістають у мові формальне вираження” [там само], то стосовно відношень „між мовою і об'єктивною дійсністю” виникають застереження. Це засвідчує теза, що „мовні відношення темпоральності являють собою відображення реального часу через посередництво перцептуального та психологічного часів. Характеристики темпоральних відношень у мові містять як ознаки реального, перцептуального і психологічного часів, так і суто лінгвістичні параметри” [там само: 10]. Зрештою, не визначено, чи мовні засоби відображають відношення щодо т. зв. реального часу, аперцептивної моделі часу, психологічної моделі часу, чи є комбінацією його лінгвістичних параметрів, тобто способів його відображення у мові. Через це обсяг поняття *темпоральні відношення* є надто узагальненим і аморфним (це, очевидно, зумовлено завданням охопити всі типи темпоральних відношень) та, з

одного боку, включає різнотипні значення темпоральності, що й відбивають аналізовані в праці ФСП і їх структура: часової локалізованості, власне темпоральності, таксису, аспектуальності, датування (див.: [Бондар 1996]), з іншого, – ґрунтується на диференційних семантичних ознаках ономаціологічного типу, через що множина темпоральних відношень сформована без визначення лінгвальної природи та лінгвістичного змісту самого поняття *темпоральність*, а тому для узагальнення різнотипних темпоральних відношень вчений використовує логіко-часові моделі [Бондар 1996: 14-25]. Очевидно, через це серед засобів вираження ФСП, а відповідно певних типів темпоральних значень, не визначено ядерні та периферійні, система яких і відбиває зміст і структуру темпоральної категорії.

Асоціювати темпоральність із часом стало традицією у пошукових працях українських мовознавців. Так, Л. Звонська, досліджуючи становлення парадигми темпоральності в давньогрецькій мові, виокремлює репрезентації презентності, претеритальності та футуральності [Звонська 2007]. Таке саме розуміння темпоральності знаходимо у працях Ю. Ісакової та І. Талаш [Ісакова 2008; Талаш 2007]. Вільно оперує термінами *темпоральність / час* й О. Кульбабська, аналізуючи предикативи із часовим значенням („темпоральні синтаксеми означають час формування ситуації, що її презентує основна предикатема”) та відносячи до цієї групи як одиниці одного рівня дієприслівники та іменниково-прийменникові структури (на зразок, *поблукавши* та *після зборів*) [Кульбабська 2011: 262]. Очевидно, важко встановити час формування ситуації, вираженої основною предикатемою у реченні *Поблукавши по городу без служби, Микита повернувся до батька* (Б. Грінченко) [там само], оскільки дієприслівник часу не позначає. Правда, розмежування темпоральності та часу не перебуває у колі завдань дослідження О. Кульбабською вторинної предикації, але вказана суперечність сигналізує про недостатню ефективність традиційних підходів у трактуванні темпоральності, наприклад, як теоретичного підґрунтя граматичного аналізу в суміжній царині. Зокрема, граматична традиція визначає часовими сполучники підрядних речень: „Часові семантико-синтаксичні відношення між підрядною часовою і головною частинами складнопідрядного речення вирізняються тим, що їх реалізують переважно часові сполучні слова, до яких традиційно відносять *коли, поки, доки, доки, відколи* та ін.” [Городенська 2010: 73-74]. Однак очевидно, що наведені сполучні слова вказують не на

час, а на темпоральний порядок дій (пор.: [GWJP 1984: 292-293]). К. Городенська виділяє шість значеннєвих різновидів семантико-синтаксичних відношень, що зумовлює відповідну диференціацію часових сполучників: часову попередність, часову наступність, одночасність дій, початок дії, проміжок часу, швидке настання дії [Городенська 2010: 74-75], традиційно використовуючи термін *часові*. Вказані різновиди сполучників індиферентні до вираження минулого, теперішнього, майбутнього, а отже, не можуть позначати часових відношень. Про темпоральний характер складнопідрядних речень з підрядними обставинними часу говорить А. Загнітко, визначаючи одним із засобів – „носіїв темпоральності” – видо-часові форми предикатів головної і підрядної частин [Загнітко 2011: 690].

Сучасні погляди на темпоральність, згідно з якими цей термін і поняття є не лише синонімами до категорії часу, базуються на тому, що „для введення в лінгвістичний обіг якогось явища його необхідно категоризувати, тобто представити або як самостійну категорію, або як члена структури уже наявної категорії” [Всеволодова 2005: 29-30].

М. Всеволодова в основу структурування ФСП темпоральності ставить функціонально-семантичні конфігурації різнорівневих семантичних і/чи дистрибутивних ознак разом із засобами вираження [Всеволодова 2005: 33]. Однак, використовуючи різні критерії ідентифікації ФСК, – частиномовний, різнорівневий типологічний (за типом значення і типом засобів вираження), авторка не забезпечує чіткого структурування ФСП темпоральності і, відповідно, категорії темпоральності, розпорошивши різні темпоральні значення і різні рівні їх вираження між різними ФСК, а саме: ФСК дієслівної темпоральності „покриває перш за все мікрополе співвіднесеності з моментом мовлення”; ФСК іменної темпоральності синкретично охоплює мікрополя таксису, тобто часової співвіднесеності подій; ФСК прислівникової темпоральності конкретизує разом із ФСК дієслівної темпоральності співвіднесеність з моментом мовлення; сюди ж зараховано ФСК складних речень з часовими підрядними [Всеволодова 2005: 34].

Як бачимо, у категорійній системі, що ґрунтується на концепції ФСП і яка визначає теоретико-методологічну основу сучасних граматичних досліджень, граматичні категорії структуровано щодо аспекту аналізу: формальний – категорія часу, функціональний – категорія темпоральності; категорії структурного рівня: синтаксична категорія часу і категорія таксису (як їх диференціювати?). Якщо ж в основі

категорії (як диференційна ознака) лежить семантичний інваріант [Ковалик 1969: 13], то вона, наприклад, на граматичному рівні формує систему і структуру значень та засобів їх вираження, які утворюють ієрархічне дерево від загального до конкретного. Натомість місце грами темпоральності, ідентифікованої за семантико-синтаксичними відношеннями (поряд із, наприклад, причиновими, умовними, цільовими відношеннями, а також відношеннями відповідності / невідповідності) [Мірченко 2001: 149], у такій системі не встановлено, не кажучи вже про те, що до цих грам віднесено як граматичні, так і синтаксичні одиниці [там само: 150-154]. Звичайно, такий підхід до визначення та систематизації категорій можна обґрунтувати, однак чи базується він на понятті власне категорії, чи, очевидно, орієнтований на різнотипні поняття, які не підлягають єдиній структурно-системній типології.

Розвиток такого підходу до характеристики темпоральності відбито, наприклад, у дослідженні, об’єктом якого є „дієслівні часові форми та безприменникові й применниково-іменникові форми як виразники морфолого-синтаксичних та семантико-синтаксичних грам” [Романюк 2007: 3], серед яких в одній системі перебувають темпоральні конкретизатори (наприклад, *31 січня 1943 р., вранці, ввечері*), фінитні дієслівні предикати (наприклад, *дивлюсь*), іменні предикати (наприклад, *щасливий*), а типологія значень охоплює „обставинне значення часу” (наприклад, у темпоральних синтаксемах-складних реченнях із сполучником *коли*), одночасність (*коли, у той час*), часову попередність (*доки, поки*), різночасність (применниково-іменникові форми), відносний час (наприклад, *з ночі до зорі*) і под. [Романюк 2007: 6-14]. Очевидно, що, інтерпретуючи грамему структуру категорії темпоральності в такий спосіб, важко не тільки категоризувати поняття темпоральності, а й встановити множину та системно-структурну ієрархію темпоральних форм і значень.

Спробу об’єднати всі граматичні категорії, що відображають онтологічний час, однак не узагальнюючи їх під рубрикою темпоральності, зробила С. Соколова. Встановивши, що „значення часу є невід’ємним від дієслова”, дослідниця вказує на час як внутрішню властивість дії, асоціюючи її з аспектуальними категоріями дієслова (видом та акціональними типами), на граматичну категорію часу та функціонально-семантичну категорію таксису, яку визначає як неграматичну [Соколова 1995: 11]. Намагаючись відшукати інваріантне значення внутрішнього часу в межах аспектуальності та

пов'язати його із видом, С. Соколова вводить поняття фазової функції, оскільки „фазове значення, хоч і є неодмінною ознакою ДВ, не завжди є ознакою постійною” [Соколова 1995: 13]. Вважаємо, що фазову функцію у такому розумінні можна вважати асоціацією семантики дієвості (тривання): „ФФ є реалізацією внутрішнього часу, закладеного в дієслові внаслідок його процесності, а процес, як відомо, повинен колись початися, має певну тривалість (інколи дуже малу), а також завершення” [Соколова 1995: 13]. Можливо, граматичні категорії відображення онтологічного часу С. Соколова зуміла б об'єднати через визначення системних зв'язків між ними, якби вдалося відійти від деяких стереотипів у їх трактуванні. Зокрема, у трактуванні виду як внутрішнього часу та його зв'язку із лексичним значенням (при цьому вид – граматична класифікаційна категорія дієслова, хоч її грами реалізуються різними словами [Соколова 1995: 11]), відмові у граматичному статусі категорії таксису, яка залишилася поза аналізом.

В українських граматиках поняття темпоральності не використано, а сфера граматичних значень, пов'язана із онтологічним часом, визначена через категорію морфологічного часу (див.: [СУЛМ 1975; Жовтобрюх 1984; СУЛМ 1994; СУМ 1997; СУЛМ 1997; СУЛМ 2000; Ющук 2006]).

Зі спостережень над принципами аналізу темпоральних значень впадає у вічі, що добре підлягають опису різноманітні варіанти цих значень, зокрема через засоби вираження, однак проблема визначення інваріанта (інваріантів) темпоральних значень залишається поза увагою. Це зумовлено особливостями процедури аналізу, оскільки „варіанти виявляються безпосередньо, шляхом механічного поділу ланцюга, але для переходу від варіантів до інваріантів на кожному етапі аналізу необхідно опрацювати спеціальний метод, який визначає необхідні критерії для подібного типу скорочень” [Ельмслев 2006: 85]. Однак такого методу та необхідних критеріїв здебільшого не застосовують, що зумовлено, зокрема в українському мовознавстві, акцентом на описово-аналітичному, а не теоретико-методологічному аспекті досліджень.

Проблема типології категорій та їх компонентів полягає у встановленні принципів категорійної ідентифікації. Якщо вважати, що у відношеннях до різноманітних субстанцій та обставин виявляється дієслівна ознака, відбита або в семантиці дієслова, або в його морфологічних категоріях [Загнітко 1996: 143], то протиставлення

семантики і морфологічних категорій не дає змоги встановити такі принципи. Адже категорійна граматики не може бути сформована, якщо в її системі існують одиниці чи значення поза межами її категорій. Можна дискутувати про обсяг, віднесеність і засоби реалізації категорій, але принципи і критерії їх встановлення мають бути єдиними. Якщо розрізнити три групи властивостей дії [там само], то чи може ієрархічно внутрішня семантика, наприклад, якісно-кількісних ознак дії, входити до категорій, сформованих на значеннєвій базі зовнішніх відносних властивостей дії. Не з'ясувавши це, не можна побудувати ієрархічну структуру жодної категорії. Окрім того, ієрархічна структура має виявляти наскрізну семантичну доміную, яка розгортається від найузагальненішого вияву надкатегорії до більш конкретних і часткових її виявів у категоріях і підкатегоріях (про ієрархію категорій див.: [Ковалик 2008: 152-154; Мірченко 2001: 89]). Суперечності типології граматичних категорій не можуть бути зняті виправданням, що категорії формальної морфології і функціональної морфології різні. Загальнограматичні категорії єдині, а вияв цих категорій на різних структурних рівнях граматики визначає функціонально-семантичні особливості, специфіку форми та засобів вираження. В ієрархії категорій (надкатегорія, категорія, підкатегорія), природно, існує рівнева чи аспектна віднесеність (або компетенція). Так, системну категорію граматичного значення на рівні морфології визначають як граматичне значення, а на рівні синтаксису як семантико-синтаксичні відношення. Типологічна категорія валентності дієслова (за характером синтаксична) на морфологічному рівні виявлена через категорію перехідності / неперехідності, яка цілком віднесена до цього рівня. Загальнограматична (поняттєва) категорія, наприклад, кількості, має вияв і в лексиці, і в граматиці; в граматиці, наприклад, через категорію числа, через відносно-кількісні лексико-граматичні значення прикметника чи прислівника (*третій, найбільший; тричі, багато*), через, наприклад, категорію ітеративності.

Отже, насамперед постає питання про статус і місце категорії в системі. Варто пам'ятати: „якщо ми впроваджуємо основне поняття, то воно має бути впроваджене в усіх зв'язках, у яких воно взагалі виступає. Отже, його не можна впроваджувати спершу для одного зв'язку, а потім іще раз для іншого” [Вітгенштайн 1995: 60]. Інакше поняття не буде функціонувати, тобто не буде адекватно відображати систему, якій належить.

Світоглядно онтологічний час в індоєвропейських народів постає як минуле, теперішнє, майбутнє. Це відбито в граматиці формами морфологічного часу. Але вказані значення актуальні в космогонічному сенсі (для макрокосму і мікркосму – світу і людини) й орієнтовані на поняття життя, події історії (для соціуму) та історії життя, хронологію подій (вчора, сьогодні, завтра), хронометраж подій. Це зовнішній абстрагований час, який сприймаємо як об'єктивний і умовно співвіднесений з моментом мовлення. Хоча такий час за формою вираження морфологічний, спектр його семантичних модифікацій належить рівню синтаксису, наприклад: *Земля крутиться навколо Сонця. Я працюю на будівництві. Я звертаюся до тебе з вимогою.*

Такий статус морфологічного часу не випадковий і був сформований історично завдяки співвідносності його ознак з ознаками онтологічного часу (див.: [Барчук 2005]). З іншого боку, „загальноприйнято, що семантика темпоральних форм є обов'язково визначена лінійною концепцією, що ґрунтується на фізичній концепції, тобто понятті числової осі” [Моєпс, Steedman 2005: 93]. Однак онтологічний час у сприйнятті людини кодифікується граматичною системою мови не лише через морфологічний час, і ця кодифікація не менш давня, а можливо, й первинна в стосунку до морфологічного часу. Так, плин часу членується людиною на окремі, опосередковано сприймані відрізки, пов'язані з поняттями початку і кінця, тривалості і нетривалості, швидкості і повільності і т. д. Усі ці часові поняття, безперечно, знаходять своє виявлення в мові – у її лексиці і граматичній структурі [Русанівський 1971: 241]. Ці ознаки виражають роди дії. А роди дії – це одночасно і дуже давнє, і зовсім нове явище в історії українського дієслова [Русанівський 1978: 280]. Отже, роди дії як категорія в граматичній системі зберігають сталу динаміку розвитку впродовж всієї історії української мови. Ці засоби мовного вираження часового перебігу дії можуть бути названі темпоральністю [Русанівський 1971: 241] (термін ужито з покликанням на О. Бондарка).

Темпоральність щодо часу відноситься як родово до видового, як надкатегорія до категорії. Категорія темпоральності у мові об'єднує усі значення, співвідносні з онтологічним часом. Отже, морфологічний час – категорія, що входить у структуру категорії темпоральності. Таким чином, необхідно встановити, які компоненти, окрім морфологічного часу, формують цю структуру і що є їхньою

спільною семантичною основою, тобто що визначає зміст категорії темпоральності.

Як було зазначено, роди дії в основі своїй мають темпоральне значення. Однак учені традиційно відносять їх до категорії виду (чи ширше – аспектуальності) [Маслов 1948; Русанівський 1971: 216-237; Русанівський 1978: 280-284; Шелякин 1983; Авилова 1980: 596-604; Бондарко, 2001; Храковский 2001; Загнітко 1996: 217-226; Городенська 2004: 235-242; Калько 2008: 200-263]. Відсутність чіткого розмежування базової семантики ключових дієслівних категорій темпоральності та виду призвела до того, що встановлення змісту і структури категорії темпоральності залишається нерозв'язаним, а трактування категорії виду містить глибокі суперечності. Так, вид сформувався історично на основі та у зв'язку і через кореляцію із означеними / неозначеними дієсловами та родами дії, а видове значення є набутим і накладеним на давнє протиставлення за тривалістю / однократністю [Русанівський 1978: 276, 281], тобто на дієслівні форми із темпоральним значенням. Як же роди дії можуть входити в структуру категорії виду?

Механізм виникнення суперечності помітив В. Русанівський: „У вітчизняній і зарубіжній літературі про слов'янський дієслівний вид довгий час не розрізняли (а подекуди й досі не розрізняють) видотворення як суто граматичного явища і дериваційних, словотворчих можливостей дієслова” (див.: [Русанівський 1971: 230-231]). За таких умов акціональні (чи аспектуальні) типи дієслів, сформовані на темпоральній семантиці, через зв'язок із видом (що цілком природно, оскільки вид пов'язаний із родами дії генеалогічно і функціонально (у зв'язку з використанням поліфункціональних морфем, перш за все префіксів)), починають трактувати через вид, а виду починають приписувати темпоральну семантику. Ця суперечність утвердилася і поширилася в русистичі приписуванням видові невластивих ознак, зокрема динамічної ознаки [Пешковский 2001: 122]. Відображена вона й в українському мовознавстві [Русанівський 1969: 337; Загнітко 1996: 211; Калько 2008: 41].

Утвердження зазначеної суперечності стало наслідком неадекватного розуміння і концептуального розвитку категорій, пов'язаних із видом. Ключ до правильного розуміння дав О. Потебня, однак і досі окреслені ним проблеми не розв'язано. О. Семиколенова зазначає, що „загальноприйнятого визначення сутності виду як категорії дотепер немає” [Семиколенова 2004б: 112], оскільки „зміст

категорії виду не гомогенний, у ньому об'єднуються різні відтінки значення, які дивним чином переплітаються, часто супроводжуючи (чи не супроводжуючи) одне одного. У цьому одна з причин труднощів, які виникають при визначенні категорії виду” [там само: 115].

Ще в середині XIX ст. „більшість тих, хто писав про види, навіть знаючи, що єдино правильним напрямком мовознавства є історичний, і зокрема, що був час, коли в дієслові не було видів, розглядали їх як явища, одночасні за походженням, і ділили, не зважаючи на те, що було раніше, що пізніше, не переймаючись навіть єдністю поділу” [Потебня 1977: 7]. Таким чином, не маючи чітко окресленої теоретико-методологічної бази трактування виду та накладаючи різні видові інтерпретації в різних мовах, учені, по-перше, використовували різні критерії встановлення видових значень, по-друге, відбувалось змішування граматичних рівнів (наприклад, морфемного, морфологічного (грамемного) і синтаксичного), по-третє, поняття виду охоплювало різні значення не тільки в межах граматики, а й лексики (див., наприклад, критику О. Потебнею типологій Й. Крижанича і А. Болдирева [Потебня 1977: 11-17]).

О. Потебня блискуче визначив проблеми трактування виду та передбачливо застерігав від сплутування різних за характером явищ: „Розглядаючи поділ дієслів за видами, ми припускаємо, що цей поділ має одну основу, а саме вид. Але під видом до цього часу розуміють дві цілковито різні категорії: доконаність і недоконаність – з одного боку, і ступені тривалості – з іншого. Таким чином, поділяючи за видом, під рубрикою цього слова вносять у поділ двозначність. Для запобігання плутанини було б бажано залишити назву виду за чимось одним: за доконаністю і недоконаністю або за ступенем тривалості, оскільки саме слово *вид* можна застосувати, за етимологічним значенням і за попереднім використанням, і до того, і до того, і до багатьох інших понять” [Потебня 1977: 34]. Це давало змогу уникнути суперечностей у трактуванні виду, під яким тоді розуміли і результативні, і темпоральні форми, що не виявляли ні генеалогічної, ні типологічної єдності. О. Потебня чітко вказує, „що доконаність і недоконаність, з одного боку, і ступені тривалості – з іншого, не є явищами одного ряду (*continuum*), а співвіднесені як два різних типи нашарувань у мові” [Потебня 1977: 35]. Теорія, яка цього не враховує, „хибна в своїй основі” [там само]. Вказане нашарування значень

О. Потебня пояснює омонімією префіксів, що позначають доконаність / недоконаність дій та тривалість.

Зрозуміло, що для О. Потебні доконаність / недоконаність є ознакою результативності [Потебня 1977: 34-50], яка не має динамічних, тобто темпоральних ознак, а граматичне домінування результату в уніфікації семантичних функцій дієслова та дієслівних форм зумовлене і зростанням швидкості думки, і ментальними змінами соціальної свідомості, орієнтованої на результативність: „Кажучи про вживання більш тривалих і недоконаних форм замість конкретних і доконаних, ми припускаємо, що різниця між тими і тими вже є усталеною, що співець міг при певному плінні своєї думки сказати *взяли, кинули* і под. замість *брали, кидали*, що доведено реальними прикладами вживання форм доконаних. Але в тім то й річ, що на таке вживання, нормативне з погляду сучасної мови, натрапляємо в більш давніх билинах і думках досить рідко. Думка руського епічного співця зафіксована безпосередньо на процесі дії, відображає її генетично, в той час як думка сучасної людини лише мимохідь позначає дію її результатом” [Потебня 1977: 47-48]. Цей зсув відбувся, на думку О. Потебні, внаслідок зменшення „живописності” мови, тобто точності темпоральної семантики; такий зсув лежить в основі переосмислення теперішнього доконаного як майбутнього, а не зумовлений неможливістю доконаними формами виражати тривалість, як вважав А. Шлейхер [Потебня 1977: 44, 36-50].

Дослідники граматичної природи виду першої половини XX ст. розмежовували його зі способами дієслівної дії. У руслі ідей О. Потебні А. Мазон висловив важливу для розвитку граматики дієслова тезу: „Одне із дискутованих раніше питань сьогодні вже вирішене: вид не повинен більше ототожнюватись із різновидами дієслівної дії (*Aktionsarten*)” [Мазон 1958: 33].

В. Порциг відзначає, що „Синтаксис індоєвропейського дієслова страждає від частого сплутування способу дії і виду. Спосіб дії вказує, як розгортається дія чи подія”, натомість „вид, на відміну від способу дії, – це той аспект, з якого розглядається сама дія”, отже, „спосіб дії і вид є двома різними вимірами дієслівного значення” [Порциг 1962: 41-42].

Е. Кошмідер, концепція якого щодо дій, локалізованих у часі, дістала широкий розвиток, зокрема в русистиці (див., наприклад: [Козинцева 1991]), вказує на суттєву різницю між видом та способом

дії: „між способом дії і видом існує приблизно така ж різниця, як між семантичними розрядами і відмінками іменника” [Кошмідер 1962: 110]. Це означає, що вид – формально-граматична категорія, для якої семантика дієслівної основи не визначає можливості творення форм. Обмеження видотворення у дієсловах різних способів дії Е. Кошмідер пояснює через синтаксис, тобто функціонально-референційний аналіз дієслів у реченні, зокрема, із залученням категорій мовця, факту, поняття співвіднесення фактів та інших мовленнєвих понять (див.: [Кошмідер 1962]).

Однак розпочате О. Потебнею розмежування не було продовжено в російській граматиці. Зокрема, В. Виноградов і О. Пешковський не розв’язали, а поглибили суперечності трактування виду, виявлені О. Потебнею. Так, В. Виноградов стверджує, що О. Потебня отожднював вид із доконаністю / недоконаністю і вважав цю семантику не тільки домінуючою, а й такою, що увібрала в себе семантику тривання [Виноградов 1972: 386]. Однак це не так, оскільки, як було зазначено, О. Потебня схилився до того, що більш об’єктивно термін *вид* мав би стосуватися значень тривалості (тобто акціональних типів дій), і не надавав переваги жодному з різнотипних значень: якщо зважити, що „слово *вид* рівнозначне слову *ступінь*, то під видом ми вже змушені будемо розуміти не доконаність і недоконаність, а тривалість, бо тільки тривалість має ступені” [Потебня 1977: 34].

За інерцією цілком визначену в принципових підходах позицію О. Потебні і сьогодні трактують довільно. П. Кузнецов стверджує, що через незавершеність праці О. Потебні дотепер неясно, яке значення намагався закріпити вчений за терміном *вид* [Кузнецов 2002: 135].

Звичайно, О. Потебня не міг на тодішньому рівні опрацювання теорії й опису дієслова створити викінчену типологію й однозначну концепцію його семантичної структури. Однак учений чітко окреслив проблеми, суперечності, перспективи їх розв’язання, а обґрунтування дієслівних значень, пов’язаних із тривалістю і недоконаністю / доконаністю, є об’єктивними і переконливими. Праця О. Потебні підготувала ґрунт для системного і послідовного розвитку вчення про дієслово.

Неоднозначність та суперечливість поглядів на вид утвердила й термінологічна невпорядкованість: аспектуальність, акціональність, вид, роди дії, способи дієслівної дії. Треба мати на увазі, що терміни *аспектуальність* та *акціональність* розуміють по-різному, зокре-

ма як синоніми (див.: [Татевосов 2005: 109]). Про те, що ні аспектуальність, ні акціональність не охоплені значенням слов’янського виду, свідчить типологія акціональних одиниць, а також те, що є підходи, в межах яких трактують „аспектуальний клас як лексичну здатність” [там само: 111-112], тобто аспектуальність засадничо не виводиться з граматики, оскільки багато акціональних (чи аспектуальних) ситуацій дістає реалізацію і диференціюється переважно за допомогою лексичних засобів, особливо у мовах з граматичним аналітизмом.

Зміст і обсяг понять *аспектуальність*, *акціональність*, *вид*, *роди дії* у романських, германських і слов’янських мовах різних, оскільки, наприклад, у французькій чи німецькій немає категорії виду, співвідносною зі слов’янським видом. Там аспектуальність – це акціональні типи дії, роди дії, сформовані на темпоральності. Зокрема, ключовою проблемою аналізу французького виду Говард Б. Герей вважає розмежування виду і часу, оперуючи поняттями, які визначають способи дії чи акціональність [Герей 1962: 345-354]. Стосовно характеристики та зіставлення дієслівного виду в литовській мові зі слов’янськими Л. Дамбрюнас ставить проблему „відсутності в литовській мові дієслівних пар, відповідних польським дієслівним парам типу *przyjść* : *przychodzić* чи російським – прийти : *приходить*” [Дамбрюнас 1962: 366]. Російське, а за ним і українське мовознавство граматикує категорію виду виводить на рівень єдиної внутрішньої дієслівної категорії (О. Пешковський, Ю. Маслов, О. Бондарко, А. Загнітко), хоч очевидно, що вид не може претендувати на такий статус через вузькість видового значення. І. Польдауф вид визначає як граматичну категорію, вважаючи, що способи дієслівної дії мають лексико-граматичний характер: „Якщо обмежити значення терміна „вид” розмежуванням доконаності та недоконаності... то ми виявимо, що... вид є граматичною категорією” [Польдауф 1962: 80].

З іншого боку, проблеми інтерпретації різнотипної категорії аспектуальності спрямовують пошук інваріантних (ядерних) виявів граматичних категорій у лексику: „цілком можливо, що для деяких типів функціональних полів, в першу чергу для онтологічних, ядром може виявитися лексика, зокрема, для поля темпоральності, і для поля локативності, і певною мірою для поля каузальності... А ось для поля аспектуальності знайти лексичне ядро доволі проблематично” [Всеволодова 2005: 31]. Однак такий підхід, на нашу думку, порушує

генетичний зв'язок між ярусами мови, оскільки, наприклад, темпоральні лексеми в структурі речення – аналітичні засоби (конкретизатори) граматичних темпоральних значень і, звичайно, елементи структурно-семантичної організації речення: *Я чекав тебе* – минулий недиференційований (грамемний); *Я довго (завжди) чекав тебе* – імперфект (минулий синтаксичний); *Я чекав тебе годину* – аорист (минулий синтаксичний) (детальніше див. розд. 3).

Здебільшого українське мовознавство концептуально дублює вчення про аспектуальність, як і вчення про темпоральність, в інтерпретації русистів, виводячи вид на рівень диференційної дієслівної категорії: „У граматичній категоризації лексико-граматичного класу дієслів центральне місце займає морфологічна категорія виду, яка втілює семантику поняттєвої категорії аспектуальності на осі вираження „внутрішнього часу” об'єктів позамовної дійсності: тривання процесів, станів і послідовності їхнього тривання як переходу від одного стану до іншого” [Плющ 2011: 235].

Оригінальним є підхід до категоризації аспектуальності у праці М. Калька, хоч учений будує категоризацію аспектуальності в сучасній українській літературній мові на основі семантики результативного виду. М. Калько при аналізі аспектуальності дієслова концепцію видового партнерства формує на основі „критерію Маслова”, який має формально-граматичний характер, тобто виявляє здатність до „транспозиції перфективної конструкції минулого часу в імперфективну конструкцію теперішнього історичного за умови незмінності лексичної семантики” [Калько 2008: 98]. М. Калько застосовує цей принцип таким чином: „Можливість перетворення імперфектива в перфектив без семантичних утрат унаслідок переведення наратива із площини минулого часу в площину теперішнього історичного – надійний критерій суто видового партнерства. Так, речення *Ось прадід твій виніс козака з байраку, вирив шаблюю яму, поховав його, прочитав якоїсь молитви, з козацького списа зробив хреста, увіткнув його в землю* (П. Куліш) може бути трансформоване в *Ось прадід твій виносить козака з байраку, риє (вириває) шаблюю яму, ховає його, читає якоїсь молитви, з козацького списа робить хреста, втикає його в землю*. Це засвідчує видове партнерство термінативів *виносити vs винести, рити vs (виривати) вирити, ховати vs поховати, читати vs прочитати, робити vs зробити, втикати vs увіткнути*” [Калько 2008: 99]. Учений приходять до висновку, що термінативність – ядро категорії аспектуальності, тобто

її семантичний інваріант, який у різних концепціях має різне термінологічне позначення: „accomplishments” (З. Вендлер), „осуществления”, „исполнения” (О. Падучева та ін.), „gradually terminative verbs” (В. Брой), „цілеспрямована результативна діяльність” (В. Рудден) [Калько 2008: 156]. Однак, на нашу думку, результативність доконаного виду та термінативність аспектуальності не є тотожними поняттями, бо ні формально-граматично, ні семантико-функціонально не збігаються. Про це свідчить хоча б поділ аспектуальних класів за польовим принципом. Так, термінативи є ядром категорії аспектуальності (*свердлими, молитись, просушувати, бити, в'язати, колоти, різати*), активітиви визначені як приядерна зона (*бігти, летіти, плакати, танцювати, гарчати, крутити*), стативи – близька периферія (*бачити, стояти, лежати, багрянити, любити*), евентиви (у семантиці відображено моментальність) – віддалена периферія, наприклад, дієслова пошкодження (*викрутити, відбити, набити, розбити, пробити, проткнути*), релятиви – далека периферія категорії аспектуальності (*відповідати, поділятися, впадати, оточувати, говорити*) [Калько 2008: 156-199]. Очевидно, досить побіжного погляду для встановлення функціонально-семантичної тотожності деяких дієслів, які віднесено до різних класів (наприклад, *гарчати* і *говорити*). На наш погляд, це зумовлено тим, що термінативність, в інтерпретації М. Калька, пов'язана із завершеністю дії, тобто її динамічною ознакою, а результативність (доконаність) дії є ознакою статичною. Якщо „підґрунтям сучасної диференціації дієслівної лексики на термінативну й інтермінативну є аспектологічна традиція германістики, зокрема праці О. Єсперсена, А. Нурена, І. Іванової” [Калько 2008: 149], то, зваживши на відсутність у німецькій мові тотожної з українською граматичної категорії доконаності (результативності), стане очевидним, що йдеться про різні категорії. До речі, доконаність як абсолютно граматикалізоване значення не має безпосередньої кореляції зі значенням лексичним; із лексичним значенням дієслова корелює граматична ознака тривання. Водночас термінативність як типологічний інваріант аспектуальності характеризує дію з одного боку – з боку завершеності; всі інші значення інтермінативні, тобто неозначені аспектуально. У граматичній інваріант виражає зміст корелятивної взаємозалежності співвідносних форм, а не кореляцію за ознакою форма / всі інші форми, тобто кореляцію негації. Наприклад, категорія числа виражена кореляцією однини / множини (в діалектах ще й двоїни), однак у кожному вияві є

семантика числа. Яка інваріантна аспектуальна семантика інтермінативів?

Акціональні підкласи (М. Калько) чи акціональні типи дії (термін С. Соколової [Соколова 1993: 34]), способи дієслівної дії чи роди дії в основі вираження значення мають семантику темпоральності. Це внутрішня, іманентна ознака дії. Загальна семантика темпоральності ґрунтується на синтезі таких сем: тривання + кількість = дієвість (акційність)*. Дієвість є значенням події як процесу чи стану. Семантика дієвості набуває динамічної ознаки через вираження тривання як кількості дії (див.: [Барчук 2005: 38; 2004: 129]). Кількісно означене тривання дії виражає лінійність темпоральності, що співвідноситься з темпоральною віссю онтологічного часу, однак відображає не весь час, а його кількісно означений фрагмент – проміжок: **А** _____ **В** _____ **С**. На схемі дія розгортається в темпоральному просторі (на проміжку) **А С** в точці **В**. Проміжок тривання дії є моментом її початку (**А**), тривання (**В**) і завершення (**С**). Момент початку, тривання і завершення дії виражає інтервал. Отже, „Інтервал – не проміжок між повторюваними діями. У такому випадку він би звужувався до семи в структурі категорії ітеративності. Інтервал в такому розумінні не має сенсу, оскільки граматична система дієслова взагалі ніяк не орієнтована на вираження того, що відбувається між циклами (актами) дії. Інтервал є моментом початку і кінця дії, тобто дія об'єктивується мовцем через усвідомлення її тривання з погляду початку і кінця” [Барчук 2004: 132].

Представлене поняття інтервалу не збігається із трактуванням В. Храковського, який пов'язує інтервал із суто лексичними показниками „умовної норми”, щодо якої подано оцінку інтервалу між повторюваними ситуаціями [Храковский 1989: 21]. Цей же прин-

* Дієвість як акційність є ознакою дієслова і має дещо інший зміст, ніж визначений Л. Коць у поняттях лексичної та граматичної дієвості. Зокрема, лексичну дієвість Л. Коць пов'язує із семантикою слів (*ходіння, читати, біг*), зокрема й девербативів. „Граматична дієвість – це здатність слів виражати дію за допомогою граматичних засобів, тобто морфологічних форм, таких як форми часу, виду, способу, стану, та синтаксичних зв'язків зі словами, що уточнюють час, вид, спосіб чи характер дії” [Коць 1964: 13]. Розмежовуючи потенційну та кінетичну дієвість (станову, наприклад, *сплю, сидячий*) та руху і дії (*кричу, ходіння*) [там само: 14], Л. Коць інтерпретує її як сему дії у лексичному значенні слова. Поняття дієвості дослідниця використовує для граматичної характеристики дієприслівника з погляду його синтаксичних функцій: присудка чи транспонованої одиниці (прислівника, зокрема й у ролі вставних компонентів, прийменника).

цип в основу характеристики інтервалу кладе І. Смирнов [Смирнов 2000: 241-257]. Розуміння інтервалу І. Смирновим базується на обґрунтуванні множинності В. Храковським: „Із загальнонаукового погляду поняття множинності... являє собою окремий випадок поняття „кількість”, яке належить до фундаментальних філософських категорій” [Храковский 1989: 5]. Хоч множинність і кількість тут співвідносяться як окреме / загальне, дієслівну множинність В. Храковський цілком ототожнює з кількістю та інтерпретує через неї, не обґрунтовуючи розмежування цих понять. Кількість же визначає натуралістично на основі концепції Аристотеля через лічбу або вимірювання [там само: 6], не враховуючи того, що така кількість є наслідком розвитку суспільства до рівня арифметичного обчислення (до речі, на основі відповідного рівня розвитку мови), а також того, що сучасне світоглядно-філософське розуміння кількості пов'язує її зі зміною предмета [ФЭС 1989: 265]. Це означає, що будь-яка зміна предмета чи явища має зокрема і перш за все кількісний вияв. Навіть внутрішньо нібито абсолютно статичні предмет, явище, система виражають кількість як буття в часі, і ця кількість не підлягає ні лічбі, ні вимірюванню у вказаному сенсі. Система мови має достатньо засобів вираження узагальненої кількості як на лексичному, так і на граматичному рівні, наприклад, безвідносна міра якості прикметника чи прислівника.

Хоча І. Смирнов поділяє думку про те, що інтервал є основою зародження часу [Смирнов 2000: 241], усе ж звужує його семантику до кратної кількості, ігноруючи концептуально базові ознаки тривання та інтенсивності. Це призводить до пов'язування семантики інтервалу тільки із „ситуаціями неоднократної дії” [там само: 242] та, як наслідок, розуміння її як проміжку між діями (їх циклами). Залишається нез'ясованим, як можна виразити кількість дії без вказівки на розгортання в часі, тобто без тривання, і надалі – без оцінки квантитативності. Не ясно, у чому суть семантики інтервалу як проміжку між діями в таких прикладах: *Еще они стали частенько ходить на речку* [Храковский 1989: 21]; *Она то появляется, то исчезает; Каждое воскресенье я провожу с отцом* [Смирнов 2000: 252]. Як виражає інтервал тут те, що відбувається між походами на річку, появою і зникненням жінки, між неділями? В усіх випадках виражено значення кількості актів дії, тобто квантитативність, однак не позначено, у вказаному розумінні, значення проміжку.

Розуміння інтервалу як проміжку, заповненого подіями, формулює Т. Дешерієва, визначаючи такий зв'язок між моментом („часові моменти визначаються як множини R-одночасних подій матеріального світу (S)”) та інтервалом: „1) часовий інтервал – це множина всіх моментів, які існують між двома різними моментами; 2) два моменти одночасні тоді й тільки тоді, коли вони ідентичні; 3) часова віддаль між двома подіями – це віддаль між моментами, в межах якої здійснюються ці події” [Дешерієва 1975: 113].

Схематично інтервал може бути відображений як відрізок, межовими точками якого є початок і кінець дії. Таким чином значення інтервалу виражене як акцент на певному компонентові і представлено як його зміст (див. додаток, рис. 1.1-1.3). Так, **A** виражає починальність, **C** – завершальність, а **B** – в найзагальнішому значенні тривання. Тривання, що ґрунтується на дієвості (акційності) і кількості (квантитативності), може характеризуватись з акцентом на акційність чи кількість. Відповідно кількість за своєю природою може означуватись як міра дії – інтенсивність, або як множинність дії – кратність (рис. 1.10, 1.6). Наприклад: *зацвітати* (*зацвісти*) – починальність, *перецвітати* (*перецвісти*) (міра) – інтенсивність, *перецвітати* (*перецвісти*) (суб'єктно-об'єктна дистрибуція) – кратність, *відцвітати* (*відцвісти*) – завершальність. Очевидно, що дієслова *відцвітати* / *відцвісти* виражають завершальність, однак перше не вказує на результативність, друге вказує. Таке значення та кореляція дієслівних граєм зумовлені відсутністю генетичного зв'язку між триванням і результативністю.

Інтервал формує систему значень і засобів їх вираження, які є акційними (динамічними) за природою, тобто ґрунтуються на внутрішніх темпоральних ознаках дієслова як динаміка розгортання дії. За граматичною природою інтервал корелює із категорією родів дієслівної дії; проте підходи до трактування значень та типологія родів дії, оперті на концепцію виду, не завжди відповідають темпоральному характеру інтервалу, тому необхідно розмежовувати темпоральну і видову семантику дієслова. Зокрема, вже традиційно роди дії поділяють на часові, або фазові, кількісні, результативні (див.: [Авилова 1976: 270-316; Городенська 2004: 235]). Водночас роди дії поширюють на лексичне та лексико-граматичне значення дієслівних лексем (див. такий підхід при типології аспектів дії у А. Загнітка [Загнітко 1996: 221-222]), який, однак, визнає відсутність

єдиного логічного принципу виділення їхніх різновидів [там само: 223].

Виділення часових родів дії не цілком виправдане, бо, по-перше, всі роди дії ґрунтуються на темпоральності, по-друге, цей термін не позначає граматичного (мовного) часу. Означений інтервал, актуалізуючи фазу дії, може вказувати на її початок чи кінець: *заохати*, *забабахкати*, *забазікати*, *забарабанити*; *відохати*, *відбабахкати*, *відбазікати*, *відбарабанити* або характеризувати її серединну фазу (між початком і кінцем) з погляду тривання (лімітності): *поохати* – *проохати*, *побазікати* – *пробазікати*. Приписування фазових ознак лише дієсловом доконаного виду пов'язане із контамінацією дослідниками видової та акціональної семантики. Чимало дієслів зберігають починальність також у формі недоконаного виду: *зацвісти* – *зацвітати*, *затопити* – *затоплювати* (грубу), *заспівати* – *заспівувати*, *засвітити* – *засвічувати*, *засвітати* (доконаний і недоконаний). Така здатність зберігається і при вираженні фінитивності: *відцвісти* – *відцвітати*, *відспівати* – *відспівувати*. Обмеженість на наскрізне вираження дієсловом фазового значення (тобто на наявність опозиційних форм „інхоатив-термінатив”) накладає його семантика. Так, дієслово *затопити* – *затоплювати* однофазове (починальне), бо вказує на дію, яка передбачає активність суб'єкта на її початку. Поданий у словнику варіант *відтопити* – *відтоплювати* (грубу) з фінитивним значенням, на нашу думку, є штучним (ВТССУМ, 141); натомість не зафіксовано це значення у дієслова *відсвітити* – *відсвічувати* (ВТССУМ, 139). Однофазовим є фінитивне дієслово *відсвяткувати* (тільки доконаний вид), бо вказує на дію, яка передбачає активність суб'єкта в її кінці. Не мають фазової опозиції, наприклад, такі фінитивні дієслова з префіксом *до-*: *доруїнувати* – *доруїнувати*, *досаджувати* – *досадити*, *домучувати* – *домучити*, *доїдати* – *доїсти*.

Синкретизм морфем у фазових дієсловах вказує на ієрархію дієслівних значень. Так, у починальних дієсловах доконаного виду префікс *за-* вказує на результативність не усієї дії, а лише її початку: *зацвісти*, *заспівати*, тобто починальність функціонально-семантично переважає значення виду – результативність: *заспівати* – починальність + результативність; *заспівувати* – починальність + ітеративність (значення результативності знято). Відбулась нейтралізація суфіксом *-ува-* вторинного значення префікса *за-* – видового; аналогічно *зацвісти* – *зацвітати* (тут суфікс *-а-*). Це об'єктивно,

оскільки історично первинною функцією морфем була акціональна, тому що акціональність – більш давня ознака, зорієнтована на внутрішню особливість дії – її темпоральне значення. Водночас місце виду в семантичній структурі дієслова зумовлене його наскрізністю – видотворення властиве майже всім дієсловам безвідносно до внутрішніх особливостей позначуваних ними дій, бо дії оцінюються з погляду результату і не мають (не можуть мати) таких ознак, як цілісність / нецілісність, обмеженість / необмеженість; ці ознаки ніяк не закладені в семантичній структурі видового значення. Повна граматиалізація виду вивела його значення на поверхневий рівень грами; інтервал (акціональність) формує глибинний семантичний рівень. Саме видова семантика є супровідною щодо інтервалу (акціональності), а не навпаки.

Існує думка, що „в усіх випадках в конкретних реалізаціях значення доконаного виду спосіб дії накладає той чи той відбиток на це значення, актуалізуючи ті чи ті його вияви і збагачуючи семантику доконаного виду додатковими ознаками, які взаємодіють з основними (чому „основними” у множині, адже йдеться про ознаку виду – доконаність – В.Б.). Те саме явище взаємодії семантики виду і способу дії можна констатувати і в стосунку до недоконаного виду” [Бондарко 1984: 13]. За цим підходом вид виражає ключову, а спосіб дії супровідну семантику дієслова. По-перше, як можуть різні способи дії однаково „збагачувати” опозиційні значення доконаного і недоконаного виду? По-друге, як формально, структурно і семантично складніші способи дії можуть бути орієнтовані на доповнення однозначної, вузької видової семантики? Якщо до аспектуальності входять і вид, і роди дії, то виходить, що під різними сторонами значення виду мають на увазі акціональні значення. Очевидно, ці значення не зможуть збагачуватися значеннями родів дії, оскільки і є ними.

Виокремлення серед фазових дієслів обмежувальних типів (делімітативного і пердуративного [Городенська 2004: 236-237]) є виведенням на рівень диференційної ознаки середнього фазового значення дії. За природою інтервальної семантики ці дії належать до групи акціональних, хоч у їхній семантиці кількісна характеристика відображена рельєфніше, ніж у дієслів зі значенням початку і кінця дії, оскільки відображають міру тривання дії.

Виділення спеціально-результативних способів дії [РГ 1980: 301-306] в основі має контамінацію лексико-семантичного значення

дієслова, власне способів дії і виду. Так, очевидно, що виокремлення серед спеціально-результативних способів дії термінативного (*проговорить, прошептатъ, пролепетатъ*), а окрім нього завершального (комплетивного) (*доестъ, докурить, дожарить*), зокрема й зі значенням закінченості дії як доведення її до певної норми (*дополучить, дооборудовать, докупить*); далі накопичувально-сумарного способу дії (*напилить* (дров) та *скормить* (весь корм)) і розподільного, чи дистрибутивного, який додатково до значення результату додає семантику поширення дії на об'єкти чи здійснення суб'єктами (*покусать, порубить, перебить*) [там само] ґрунтується на різнорівневих і типологічно неспіввідносних ознаках тривання (фазовості), кількості (інтенсивності та кратності) та доконаності / недоконаності. Однак дієслова із власне результативною (видовою) семантикою до родів дії не належать, наприклад: *спекти, жити, згромадити, спарити* і т. д.

Основні типи кількісного значення дієслів визначив В. Дресслер [Dressler 1968], який виокремив ітератив, дистрибутив, дуратив, інтенсив. Однак при характеристиці семантики інтенсивності іноді ігнорують кількісне значення дієслова (див., наприклад: [Родионова 2005]). Кількісні дії підлягають типології за квантитативним виявом: з погляду кратності разові (семельфактивні) – тривання одноактне – та множинні (ітеративні) – тривання багатоактне. До разових належать ті, у триванні яких початок і кінець виражені одномоментно: *ахнути, свиснути, грюкнути, сіпнути, клацнути, смикнути*, а також *смиконнути, грюконнути* і под. із додатковою ознакою інтенсивності – відповідної сили дії. Множинна кратність дії може бути узагальнено-кількісною (ітератив) та означено-кількісною (семельфактив, мультиплікатив, дистрибутив).

Виявом квантитативності є також інтенсивність (сила) дії: недостатня, помірна, достатня, надмірна. Недостатність універсально виражена префіксом *недо-*: *недомастити, недоварити, недоговорити* і под. Помірність виражається меншою за норму, але адекватною щодо потреби реалізації, квантитативністю (кількістю сили дії): *надломити – надломлювати, надкусити – надкушувати, підмастити – підмащувати, припорошити – припорошувати, поспівати – поспівувати, пожуритися* і под. Якщо помірність дії виражено дієсловом доконаного виду, то, залежно від різновиду конкретної фізичної дії, акціональне значення може бути синкретичним – семельфактивно-ітеративним і уточнюватися на синтаксичному рівні: *раз надломив, двічі надкусив* (куснув).

Достатність дії виражена відповідною із умовною нормою квантитативністю (кількістю дії, що необхідна і достатня для реалізації її змісту): *наговоритися – наговорюватися, напарубкуватися, насититися – насичуватися, набайдикуватися, виспатися, обходити* і под. Надмірність дії виражена більшою за норму квантитативністю (кількість дії надмірна або максимальна): *рознервуватися – рознервовуватися, перекричати – перекрикувати, пересолити – пересолювати* і под.

На основі іманентних темпоральних ознак інтервалу – тривання та кількості – визначаємо на першому рівні типології його значень фазові та квантитативні дії. Домінування семантики моменту дії (тривання) ідентифікує фазові дії, домінування семантики кількості – квантитативні дії, хоч ті й ті включають обидва значення. Отже, точнішим є їхнє трактування як акціонально-квантитативних та квантитативно-акціональних, особливо якщо зважити на те, що певний семантичний тип дії в чистому вигляді трапляється рідко. На наступному рівні типології розмежовуємо інхотивні (починальні) та фінітивні (закінчувальні) дії (фазовість початку і кінця дії), а також лімітні / нелімітні дії (фазовість середини дії). Серед квантитативних на першому типологічному рівні розмежовуємо узагальнено / означено квантитативні, а на другому серед означених – дії кратні та інтенсивні (разові (семельфактивні) та множинні (ітеративні) із недостатнім, достатнім, помірним та надмірним виявом квантитативності). Однак значення інтервалу переважно комплексне, до нього входять семантичні компоненти різних рівнів типології (див. про це у розд. 2).

Отже, інтервал є внутрішнім темпоральним значенням дієслова. Будь-яка граматична система оперта на узагальнене значення граматичних форм [Адмони 1979]. Інтервал об'єднує всі дієслова за динамічною ознакою і відіграє диференційну роль у частиномовній ідентифікації дієслова; *дієвість* виявляється як комплексне значення тривання і кількості, що виражає темпоральність. Нейтралізовану кількісну (нетемпоральну) семантику тривання виявляють девербативи: *рух, прихід, читання*. Виражаючи темпоральне значення морфемного рівня, інтервал є диференційною загальнодієслівною морфологічною категорією. Темпоральне значення інтервалу за характером абсолютне, оскільки вичерпно представлене дієслівною основою безвідносно до критеріїв із-за меж грами. Модифікації темпо-

ральної семантики інтервалу виводять категорію на інші структурні рівні граматичної системи.

Еволюційно лінійність темпорального значення започаткована не часом, а інтервалом. „Однак, стосуючись певної окремої дії, інтервал не може реалізувати динаміку лінійності (нескінченність), завжди обмежуючись до відрізка (проміжку). Час, виходячи за границі внутрішньої межі дії, відображає її узагальнено, як елемент системи, тому відбиває пряму. Пряма твориться нескінченною кількістю відрізків. Значення інтервалу не пов'язане безпосередньо із значенням часу, тобто інтервально означена дія може мати будь-яке розташування на лінії часу” (див.: [Барчук 2005: 42, 43]).

Отже, темпоральність інтервалу виявляє такі його ознаки, як кількість та якість, що виражені як тривання та квантитативність, які, лінійно розгортаючись, надають дієслову динамічної ознаки; як внутрішня темпоральність інтервал – безвідносна (неспіввідносна), тобто абсолютна величина.

Належність морфологічного часу до сфери темпоральних значень загально визнана і не викликає застережень. Це зумовлено тим, що граматичний час, детермінований у тих же поняттях, що й час онтологічний – минулий час, теперішній час, майбутній час, – часто асоційований із поняттям часу взагалі, зокрема й житейським, соціальним. Будь-які гуманітарні науки чи науки, що об'єктивують людину як організм, особистість або соціальну одиницю, використовують поняття часу хоч у властивих аспектах, але в межах зазначених категорій. Детермінація кількості і якості часу є ключовим складником наукового аналізу в медицині, біології, фізиці, хімії, астрономії, а також психології, історії та інших науках.

У лінгвістиці теж застосовують поняття часу у вказаному сенсі, аналізуючи розвиток мови. З іншого боку, можна поставити проблему й синхронно – що час робить із мовою? – аналізуючи його субстанцію як семантично-прагматичний континуум на підставі того, що час і мова об'єднані ознакою зміни (див.: [Sawicka 2005: 11, 18-26]).

Час у граматичному сенсі вивчений усебічно, уточнення щодо категорії часу доповнюють загальні положення, зокрема, наприклад, про її словозмінний характер [Вихованець 1988: 92], морфосемантичну структуру чи зв'язок із видом [Загнітко 1996: 232-240] та градацію часової семантики відповідно до контексту вживання грами [Русанівський 1971: 253-258; Городенська 2004: 250-254]. Очевидно, що аналіз контекстного вживання грами часу виводить

дослідження на синтаксичний рівень, хоч провадиться опис морфологічного ярусу граматики.

Констатація словозмінної природи категорії часу чи ядерність грами теперішнього часу в часовій парадигмі є важливою в традиції описової граматики, однак проблеми семантичної інтерпретації морфологічного часу не вичерпує. Зокрема твердження, що час виражає часову послідовність подій [Вихованець 1988: 91], часову співвідносність подій [Русанівський 1971: 241], відношення дії, процесу чи стану до моменту мовлення [Городенська 2004: 250] чи включення в інтерпретацію часу мовця та адресата [Загнітко 1996: 228-229] (про це детальніше у розд. 3), повністю не охоплює його граматичного змісту через те, що морфологічний час до кінця не визначений у системі співвідносних категорій та, відповідно, щодо місця в ієрархії темпоральних значень.

У традиційних визначеннях часу завжди є ключова, але єдина вказівка на його граматичний зміст – співвідносність із позицією відліку. Оскільки в основі дієслова темпоральне значення інтервалу, а категорія часу ґрунтується на грамі дієслова, то для часової темпоральної семантики визначальною є ще ознака лінійності. Саме ця ознака детермінує часове значення з погляду позиції на темпоральній осі. Водночас вона є диференційною в інтерпретації його значень [Reichenbach 2005: 72-77]. Отже, грама, що позначає час, виражає тривання – темпоральне лінійне розгортання дії. Однак тривання є внутрішньою семантикою дії – це значення інтервалу, воно визначене конкретно кінечною дією, тобто представляє внутрішню темпоральну вісь. Вісь часу інша, це зовнішня темпоральна вісь, яка визначена не конкретно дією (конкретною дієслівною грамою), а усіма ймовірними з погляду онтології мовця діями, які ним потенційно можуть бути експліковані. У такий спосіб час формує зовнішню (екстраграмемну) універсальну темпоральну вісь завдяки включенню у граматичну семантику мовця через його вияв – позицію відліку, момент мовлення.

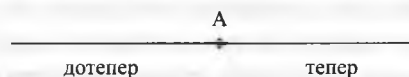
Отже, час – лінійна зовнішня відносна темпоральність. Значення часу розгортає назовні, тобто за межі грами (конкретної дієслівної основи) її внутрішнє темпоральне значення. Саме тому грама часу надає категорії часу з погляду формальної морфології словозмінного характеру, саме тому категорія часу абстрагована від конкретної дієслівної основи з її семантико-граматичним змістом. Очевидно, що без внутрішньої темпоральності не існувало б значення часу –

зовнішньої темпоральності, оскільки б не мало на чому постати. З іншого боку, розмаїття форм інтервалу зумовлене орієнтацією внутрішньої темпоральності на конкретну дію (маємо на увазі зв'язок семантики інтервалу із семантико-граматичною структурою конкретної дієслівної грами); оскільки кількість різних типів дії є значною, формалізація інтервальної семантики в межах стандартних кількох (наприклад, трьох чи чотирьох) грамем з визначеними морфемами та без зв'язку із семантикою дієслівної основи, як це є у часу, неможлива. Така грамемна розмаїтість інтервалу стала причиною, яка перешкоджала об'єктивувати категорію внутрішньої темпоральності. Таким чином, визначальна дієслівна категорія, яка лежить в основі морфологічного дієслівного класу, не знайшла належної інтерпретації.

Час та інтервал – генетично споріднені темпоральні значення, які позначають два аспекти дії, вираженої дієслівною грамою, – внутрішній і зовнішній; час та інтервал ґрунтуються на одній формі, однак різних її структурних компонентах: інтервал – на семантико-граматичних афіксах із домінуванням основи дієслова, час – на формально-граматичних афіксах та індіферентно щодо семантико-граматичної структури дієслова. І інтервал, і час лінійні, однак завдяки позиції відліку їх лінійність різна. Лінійність інтервалу конкретна, об'єктивована межами і моментом тривання дії, лінійність часу абстрактна, умоглядна – вісь часу є уявною нескінченною прямою, яка здатна імплікувати та експлікувати модельовані мовцем дійсні та гіпотетичні дії.

Лінійність морфологічного часу, отримана від інтервалу, виявляє себе в часових значеннях як структурована величина. З цього погляду лінійність часу постає як диференційна і сутнісна його ознака: вона виявляє його природу і визначає систему часових значень. Структурована лінійність тісно пов'язана з моментом відліку. Філософськи та історично лінійність визначають через поняття минулого: подія чи дія минулого є моментом відліку для означеного часу. Так, за М. Бердяєвим, історизм як духовна, суспільно-філософська і світоглядна категорія внесений християнством, оскільки християнство означило межі, тобто початок і кінець історії нового часу: місія Христа і апокаліптичне розв'язання історії (див.: [Бердяев 1990]). На думку М. Бердяєва, історизм обірвав циклічність античної цивілізації, внісши смисл і свободу в долю людини і суспільства.

Лінгвально такий онтологічний час формує елементарну двокомпонентну модель, що відображається вектором:

Вектор відбиває об'єктивний час, що реалізується в ознаках об'єктивного світу (те, що було дотепер, – минуле, те, що є тепер, – теперішнє), хронологією якого є події здійснені, тобто ідентифікуючі, і реляцією якого є події здійснювані, тобто детермінуючі. Оскільки лінгвально морфологічний час, виявляючи антропоцентризм мовної системи, відбиває не онтологічний час у його космогонічному (астрономічному) вимірі, а час, інтерпретований мовцем, то природно, що темпоральна ознака окремої дії осмислена через абсолютну співвіднесеність – із позицією мовця. Об'єктивно ця позиція перебуває поза темпоральним континуумом, тобто поза певним моментом модельованого світу. Ця позиція – сам мовець. Якби позиція відліку була пов'язана із моментом об'єктивного світу, наприклад, з минулою подією (початком Всесвіту, історії, народу і под.), то не репрезентувала б граматичне часове значення. Для кожного мовця є власна позиція відліку, тому мовець може на свій розсуд об'єктивувати час. Це зумовлює незалежність морфологічного часу, а також суб'єктивне використання часових форм і значень, адже з моментом мовлення співвідносяться не самі дії, процеси, стани, що відбуваються в об'єктивній дійсності, а із цим часовим орієнтиром їх співвідносить мовець [Городенська 2004: 250]. Таким чином, морфологічний час є і абсолютним, і відносним. Абсолютним його робить абсолютизована точка відліку – момент мовлення, а відносним – суб'єктивна оцінка мовцем. При цьому відносність минулого часу зумовлена співвіднесенням з моментом мовлення, наприклад: *Стальський був поганим інструктором* (І. Франко).

Отже, т. зв. об'єктивний час, який ментально сприймаємо таким, що реалізувався і реалізується в ознаках об'єктивного світу, на лексичному рівні відповідає поняттям *тепер* (в межах тривання події (подій)) і *дотепер* (годі, до початку тривання події (подій)). Цей поділ пов'язаний з існуванням і початком (виникненням) явищ, речей, фактів. Він відбиває фундаментальну здатність людини сприймати час як те, що відбувається, і те, що відбувалось. Точка А рухається, переводячи явища, речі, факти зі сфери *тепер* у сферу *дотепер*. Зрозуміло, що відносність теперішнього є двоюкою: з

одного боку, стосовно моменту мовлення, з іншого боку, стосовно явища, речі, факту (пор.: [Reichenbach 2005]). Для факту *Я малюю картину* теперішнє має два значення: 1) час, коли суб'єкт малює, спілкуючись з адресатом мовлення під час роботи над картиною (час безпосередньої дії в межах робочого циклу (робочого дня)), 2) час, коли суб'єкт малює, спілкуючись з адресатом мовлення поза роботою над картиною (час опосередкованої дії в межах робочого циклу (усього часу роботи над картиною (умовно місяць, рік і под.)). У реченні *Я малюю картини* (якщо немає пресупозиційного уточнення об'єкта, яке б виконало функцію означеного артикля аналітичних мов) є теж два значення: 1) час, коли суб'єкт малює, спілкуючись з адресатом мовлення поза роботою над картинами (водночас малювати дві картини неможливо) (час опосередкованої дії в межах робочого циклу над картинами (умовно місяць, рік і под.)); 2) час, коли суб'єкт малює, спілкуючись з адресатом мовлення, відповідно до свого фаху, роду занять без вказівки на конкретні твори (час відносної дії без визначення робочого циклу (рік, роки, творче життя і под.)).

Відносність минулого односпрямована, бо належить періоду до моменту мовлення, до „тепер”, і при цьому може підлягати різноманітній градації тривалості. Час, виходячи за границі внутрішньої межі дії, яка лінійно в інтервалі була зумовлена початком і кінцем дії, відображає її узагальнено, як елемент системи антропоморфного часу, тому відбиває пряму. Пряма утворена безкінечною кількістю темпоральних відрізків конкретних дій (інтервалами дій). Значення інтервалу формально (але не генетично) не пов'язане із значенням часу, тобто інтервально означена дія може мати будь-яке розташування на лінії часу, оскільки за ознакою позиції відліку інтервал виражає безвідносну темпоральність, інакше кажучи, не має позиції відліку. Завдяки цьому дві дієслівні темпоральні категорії не перекривають одна одну.

Щоб темпорально охарактеризувати будь-яку дію в системі, вочевидь, необхідна абстрактна (незалежна) позиція відліку, як і абстрактна, нескінченна вісь часу, а точніше, темпоральна вісь, яка об'єктивує не лише час, а й інтервал, і, у певних лінійних виявах, таксис. Антропоцентрична граматична система української мови, зрозуміло, пов'язала цю позицію з Его, мовцем, який через момент мовлення залучив час до сфери своєї компетенції. Оскільки час узагальнив темпоральне значення до відображення будь-яких дій і

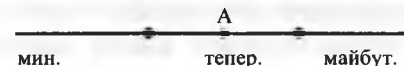
відноситься до інтервалу як $1 : n$, де n – темпоральне значення необмеженої кількості дій, темпоральне означення конкретної одиничної дії опинилося поза компетенцією часових форм. Такий стан трактування часу та інтервалу зумовлений, як було зазначено, тим, що семантика інтервалу безвідносна до позиції відліку. Ця уніфікація, типова для синтетичної української мови, є наслідком універсальності темпорального значення часу. Однак його функціональна спеціалізація не забезпечує потреб моделювання дійсності. Тому таксис повертає дію в конкретну ситуацію, однак таксисна дія уже наповнена значенням інтервалу і часу. Рушійною причиною функціональної спеціалізації темпоральних категорій є набуття часом строго відносного лінійного значення; це призвело до закріплення вказаних категорій за граматичними виявами української мови: морфемним (інтервал), морфологічним (час), синтаксичним (таксис).

Указаний процес не такий однозначний або й незавершений в інших мовах. Так, синтетична латина зафіксувала синкретичні темпоральні значення морфологічних часових форм, зокрема *Imperfectum indicativi activi et passivi*, *Plusquamperfectum indicativi activi* (пор.: [Сафаревич 1962: 323-334]). Хоча, незважаючи на функціонально-семантичний, а не суто морфологічний поділ на першому рівні членування часового значення в аналітичній англійській мові (часи неозначені, тривалі, перфектні), лінійність морфологічного часу домінує, однак синкретизм темпорального значення комбінованих часів яскраво виражений. В окремих випадках темпоральне значення втрачає часові ознаки та набуває ознак інтервальних, тобто виражає й внутрішню темпоральність, наприклад, тривалість чи межу дії, в інших випадках комбінована семантика часу зумовлює зіставлення часових форм у контексті, тобто на рівні предикатів, зокрема, їх взаємодію, тобто враховує таксис дій. У такому випадку для встановлення часового значення недостатньо словоформного рівня, дія виражає не лише зв'язок з моментом мовлення, а й темпоральний характер та співвіднесена з іншою дією (приклади інтерпретації англійських часових значень у контексті), зокрема *The Past Perfect*, *The Future Perfect*, *Continuous Tenses* (про особливості комбінованих часів та їх інтерпретацію у третьому розділі). Подібний синтез значень внутрішньої та зовнішньої темпоральності виявляє французьке дієслово [Реферовская 1984: 91-92].

Абстрактна, але незмінна точка відліку дієвості ділить час на нерівні, хоч морфологічно рівноцінні компоненти. Ключову позицію

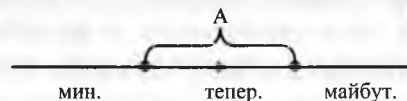
займає минулий час. Це зумовлено тим, що дійсними є події минулі: вони відбулись і можуть бути визначеними. Події теперішні теж відносимо до дійсних, оскільки з погляду мовця вони реальні, але набувають визначеності лише минаючи, тобто переходячи в минуле. Фактично теперішній час є абстрагованим (змінним): якщо констатація дії (дій) відбувається в межах моменту мовлення, то теперішній час від минулого відрізняється тим, що у нього відсутня кінцева межа, хоч початок указано – перша дія, що збігається з початком моменту мовлення: *Я вхожу до кімнати, сідаю за письмовий стіл і беру олівець. Починаю згадувати вчорашні події, швидко записую все, що згадую.*

Із кожним дієсловом, що позначає наступну дію, попередня стає такою, що відбулася. Однак стосовно часового значення залишається незмінною, тобто позначає теперішній час. Очевидно, що теперішній час є проміжком, який дієво співвіднесений з моментом мовлення. Проміжок („кількість”) теперішнього часу визначений множиною подій, співвіднесених з моментом мовлення (визначених як теперішні). Якщо врахувати, що будь-яке часове значення є триванням, то теперішній час формує вектор, що рухається через теперішні події в межах моменту мовлення:

Очевидно, що момент мовлення як чинник відліку для морфологічного часу хронологічно є умовним і визначений конкретною ситуацією мовлення. Зрозуміло й те, що хронометраж моменту мовлення не може бути граматикалізований; навіть більше, облік часу належить не до сфери граматики, а до сфери лексики. Існують два способи лінгвально означити об'єктивний час: лексичний і граматичний, або поняттєвий і світоглядний. Хронометраж (тим паче інтернаціональний) не відбиває темпорального світогляду етносу; цей світогляд виявляє себе в способах і засобах лінгвально моделювати темпоральність. Наприклад, лексеми із часовим значенням міри часу (*година*, *хвилина*, *секунда*) чи моменту події (*тепер*, *тоді*, *згодом*) належать до типового набору мовних універсалій будь-яких мов сучасної цивілізації. Натомість граматичне відображення часу кожною із мов, навіть доволі близьких, є унікальним: порівняймо, наприклад, системи часів українського та англійського дієслова чи українського і російського (у російській мові немає давноминулого часу).

Як було зазначено, відносність теперішнього, оскільки момент мовлення умовно належить теперішньому, подвійна: з одного боку, стосовно моменту мовлення, з іншого, – стосовно явища чи факту: *Я ділю людей на дві частини: одні такі, що працюють, порпаються в землі, гиблюють дошки, ріжуть, шують, будують* (І. Франко). Для наведеного факту теперішнє має два значення: час, коли суб'єкт „ділить”, спілкуючись з адресатом мовлення (час безпосередньої в момент мовлення дії), та час, коли суб'єкт здійснював, здійснив і здійснює поділ як світоглядну позицію. Отже, дієслівна граема позначає абсолютний час, який можна визначити як минулий, теперішній чи майбутній, але який може виявлятися як відносний щодо позначуваної дії, тобто як ідентифікований умовно, або як узагальнений, чи один із множини значеннєвих варіантів. Наприклад: *Скінчили обід, позакурювали цигара. Євгеній велів принести чорну каву. Стальський усе ще оповідав міські сплітки і судові скандали: про третього совітника, про ад'юнктів, далі перейшов на політичну владу, перемив кістки пану старості, пані старостині, панам комісарам і лагодився перескочити до податкового інспектора, коли Євгеній, випивши каву, зирнув на годинник* (І. Франко). В уривку відображено динаміку лінійного часу: дії перманентно переходять у минулі. Тільки перша є власне минулою. *Позакурювали* вказує на перфектну дію (тут значення доконаності вторинне, оскільки вказує на інхоативність (починальність дії), тривання якої і ситуативно, і з погляду лексичного значення дієслова продовжується (синтаксичний минулий – перфект)). *Велів принести* уособлює момент мовлення, і з цього погляду дія ближча до теперішньої. Для дії *усе ще оповідав* конкретизатор *усе ще* чітко вказує, що вона ще відбувається. Вказану дію Євгеній обриває двома: *випивши каву* (завершується обід) і *зирнув на годинник*. Цими діями Євгеній припинив дійсну оповідь, яка тривала впродовж усього відрізка часу після моменту „скінчили обід”. Об'єктивно усі дії, окрім першої, теперішні. Однак мовець їх відображає граемами минулого часу. Таке вживання часових форм означає, що т. зв. момент мовлення є абсолютно абстрактним і з погляду часу не перебуває в його континуумі, тобто знаходиться над умовною темпоральною віссю:

Такий статус позиції відліку дає змогу визначити її абсолютний характер – вона залишається незмінною в усіх варіантах моделей темпоральних ситуацій. Це означає, що незалежно від темпорального співвідношення подій, позиція відліку є над подіями. Тому цілком адекватною є структурна схема, де момент мовлення перебуває над вектором часу. Таким чином, з погляду граматики і темпоральна вісь, і момент мовлення при вираженні часу є абстракціями.

Як бачимо, на темпоральній осі відображено майбутнє. Правда, таке відображення, порівняно із відображенням минулого і теперішнього, є умовним. Сприймати те, що відбудеться, об'єктивно людина не здатна. До певного етапу розвитку людського мислення на лінії часу не було майбутнього. На момент його світоглядного виокремлення граматична система української мови в основному сформувалась. У праслов'янській мові було п'ять особово-часових парадигм, серед яких одна існувала для вираження теперішнього часу, а чотири виражали минулі дії [Русанівський 1978: 288]. Варто зазначити, що морфологічний час мав тоді ширшу темпоральну семантику, зокрема інтервально-таксисну, і тільки з оформленням і семантичним окресленням майбутнього часу його значення уніфікувалось. Так, синкретичне часово-інтервальне значення виражав аорист та імперфект (минулий час і разову дію аорист; минулий час та ітеративну дію імперфект), а синкретичне часово-таксисне значення виражав плюсквамперфект. Однак у середині II тисячоліття синкретизм морфологічних часових форм втрачається, значення минулого часу уніфікується. „Пам'ятки цього часу зовсім не фіксують форм колишнього імперфекта”, хоч форми аориста трапляються ще досить часто, правда, в текстах, що вийшли з монастирів [Русанівський 1978: 291] (тобто в тих, що відбивали давні граматичні традиції і переважно не відповідали живому мовленню).

Сучасний давноминулий час, на нашу думку, втратив таксисну (відносно-часову) семантику і позначає дію давно минулу, що не входить у сферу реляцій із „недавно” минулою дією. Ми спостерігаємо невинувато обмежене вживання цієї граеми, що підтверджене формальним, семантичним і стилістичним звуженням функціонування аж до синоніма, наприклад, *колись робив (робив був): Колись давно-давно біля самого лісу, де протікає річка Снивода, жили собі дід та баба* (М. Стельмах).

Майбутній час не має власних синтетичних форм вираження, а для його позначення використовують форми теперішнього часу чи

форму інфінітива у аналітичних грамах. Становлення сфери майбутнього часу зумовлене соціально-економічним і світоглядним розвитком суспільства та набутими у зв'язку із цим особливостями людини. Цивілізаційний шлях розвитку суспільства обмежив індивідуальні, особистісні інтенції члена громади; колективістське громадське обмежило не лише особистісні інтереси, а й інтереси групі. Ставши членом усієї цивілізації, індивід став відчуженим від власних інтенцій через футуристичний характер діяльності в інтересах цивілізації, яка з моменту виникнення попри різноспрямованість функцій вирішує основне завдання – забезпечити власне існування. Для суспільної системи у формі сучасної цивілізації минуле ефемерне, теперішнє незадовільне, майбутнє визначальне. Минуле цінне як ідея утвердження права на майбутнє, теперішнє як засіб забезпечення, утвердження майбутнього. Футуристичність руйнує особистісно ціннісне сприйняття **людини, яка є**, переносючи її у віртуальний світ майбутнього. Сучасна цивілізація для нівеляції особистості й формування корисного громадянина ставить в основу його життєдіяльності або прагматику респектабельного майбутнього, або ідею світлого майбутнього чи „великої держави”, підкріпленої в крайніх варіантах історичним обов'язком геополітичного чи й світового месіанства, задля яких живе кожна людина і життя якої перед цим майбутнім, цією ідеєю ніщо (пор., наприклад, [Сухина 2005: 141-154]).

При формуванні граматичної сфери майбутнього українська мова використала форму теперішнього (синтетичний майбутній) та аналітичні з інфінітивом: *зроблю* (теперішній час доконаного виду), *робитиму* (аналітичний ірреальний повиннісний функціонально спеціалізувався як майбутній складний), *буду робити*. Отже, майбутній формувався тоді, коли креативна епоха синтетичної граматики завершилась, граматична семантика ускладнилась і для збереження оптимальної кількості граем формалізованої мовної системи почав активно функціонувати аналітизм.

Аналітичний майбутній тільки підтверджує ірреальність виражених ним дій. Так, форма *буду працювати* в ряду із формами *хочу працювати, можу (вмію) працювати, маю намір (збираюся) працювати* виражає безумовну гіпотетичну дію, в той час як інші дії гіпотетичні з погляду бажання, здатності чи умов здійснення. Відсутність аналітичних форм з дієсловом *бути* у власне минулому і теперішньому часі підтверджує їх протиставлення майбутньому. З

іншого боку, форми *міг працювати, можу працювати, могли працювати* синкретичні. Вони позачасові (ірреальні) щодо дії, вираженої інфінітивом, тобто складне дієслово перебуває в сфері ірреального способу. Окремо ж форма *могли* відносить не дію, а стан (здатність суб'єкта) до відповідного часу. Це означає, що як часові стани *міг працювати* і *міг думати* абсолютно тотожні, але це різні ірреальні дії. У зв'язку із цим складна форма *працюватиму* етимологічно вказує на повинність: *маю (мушу) працювати* – і переводить форму в ірреальний спосіб.

Момент мовлення на цьому типологічному рівні ділить дії на лінії часу на несиметричні частини: дії, що відбулися до чи в момент мовлення, і дії, що відбудуться після моменту мовлення. Дії після моменту мовлення об'єктивно ірреальні, бо їх реалізація гіпотетична. З погляду граматики вони часові, бо співвідносні з моментом мовлення, однак онтологічно позачасові, бо не можуть бути об'єктивовані в часі. Зв'язок їх із моментом мовлення полягає тільки в тому, що вони стосуються учасників (безпосередніх чи опосередкованих мовцем) цього моменту: *Він прийде. Ти знатимеш. Я зрозумію. Вони виконають. Ви напишете. Ми використаємо.*

Хоч момент мовлення є абстрагованим і перебуває над темпоральною віссю, однак графічного відтворення часової осі за моментом мовлення немає: пряма часу перебуває у минулому, а вектор часу – у теперішньому. Не мають відображення на часовій осі дії ірреальні. Отже, поділ дій дієслова за способом як ознакою встановлення часового значення необ'єктивний. Реальними є дії минулі і теперішні, ірреальними є часова майбутня і нечасові імперативна та умовна. Так, майбутнє є гіпотетичним і з погляду часу дії, і з погляду реалізації дії. Вектор майбутнього формує пучок променів, що беруть початок у теперішньому (відображає множину імовірних дій):

Якщо минуле визначене променем В А, теперішнє вектором А А₁, то майбутнє – променями А₁ С₁, А₁ С₂... А₁ С_n.

Вважати, що майбутній час через гіпотетичність, ймовірність виражає не час, а спосіб [Курилович 1962: 143], очевидно, спрощено, оскільки спосіб представлений усіма фінітними формами дієслова за ознакою реальність / ірреальність (пор.: доконаність / недоконаність,

перехідність / неперехідність); за такого підходу треба заперечити існування майбутнього часу як граматичного значення та класифікувати його, наприклад, як способовий тип можливості, ймовірності, що спотворить референційний зміст грами майбутнього часу (про взаємодію категорій часу та способу див. 3.3.1).

Гіпотетичний час включає усі дії в межах компетенції і можливі з погляду мовця. Лінійність часу односпрямована, а вектор часу перебуває в точці відліку, тобто в моменті мовлення. Майбутнє гіпотетичне не тільки з погляду часу, а й з погляду реалізації дії взагалі. Таким чином, майбутня дія, на відміну від минулої і теперішньої, не може бути відображена вектором часу; також не може бути вона відображена моноекторно. Умовно майбутнє – це експліковані й імпліковані мовцем дії, реалізація яких буде визначатись відповідним моментом мовлення. Об'єктивно майбутнє – це множина імовірних дій, серед яких формується ієрархія ймовірності, вибудована моментом мовлення: *Я буду читати, читатиму, прочитаю* – експлікована гіпотетична дія; *Я не буду читати, не читатиму, не прочитаю* – імплікована гіпотетична дія; *Я писатиму, малюватиму* і т. д. – не вербалізовані, однак лінгвально перспективні (ймовірно пресупозитивні) гіпотетичні дії; *Я царюватиму* і под. – не вербалізовані й лінгвально не позначені гіпотетичні дії.

Ірреальні відносно часові дії тісно пов'язані із часом: імператив належить теперішньому чи визначеному з погляду мовця майбутньому: *зроби, зробимо, зробіть*, а також *хай зроблю, хай зробіть, хай зроблять* (зараз чи в означеному майбутньому – конкретизатори *незадовго, вчасно, завтра* і под.); умовний належить визначеному з погляду мовця минулому: *зробив би, зробили б* (щодо конкретної, чітко означеної минулої дії). Умовний спосіб у майбутньому оформлюють синтаксично: *Зроблю, якщо...* При цьому форма *зроблю* функціонально тотожна формі *зробив би* для минулого. Це означає, що умовний спосіб виражається і спеціалізованою (*зробив би*), і неспеціалізованою (*зроблю*) формами, оскільки обидві семантично і функціонально належать сфері ірреального.

Виходить, що гіпотетичний майбутній більш ірреальний (неозначений щодо здійснення), ніж умовний та імператив:

Те, що умовний та імператив співвідносні відповідно із минулим і теперішнім, підтверджено їх історією, а також тим, що функціонували ці форми до появи майбутнього, тобто умовно часові форми симетрично співвідносились із часовими. Із закріпленням за майбутнім форми теперішнього доконаного (*заспіваю*), імператив, особливо у формах доконаного виду, почав семантично і функціонально пов'язуватись і з майбутнім (*заспівай*; пор.: *співай – заспівай*). Як бачимо, морфологічна структура минулого і умовного та теперішнього і наказового є співвідотною: *читав – читав би, дивились – дивились би; читає – читай, читаємо – читаймо*.

Отже, сукупність форм українського дієслова підлягає градації щодо вираження модально-часових значень: часові дієслова реального способу (значення минулого і теперішнього часу), часові дієслова ірреального способу (значення майбутнього часу), умовно часові дієслова ірреального способу (значення умовного і наказового).

Темпоральне значення часу як ключова ознака дії (у польській граматиці дієслово іменується *czasownik*) відіграє вирішальну роль у структуруванні морфологічного класу дієслова. За цією ознакою протиставляють інфінітні форми дієслова (периферійні з погляду дієслівних ознак) центральній фінітній дієслівній формі – Vf. Інфінітив як субстантивне дієслово ні структурно, ні семантично не відбиває часових значень. Позбавленими часових ознак у сучасній українській мові є дієприкметник і дієприслівник: „дієприкметник не виражає стосунку до моменту мовлення, а тому не має трьох часових форм” [Вихованець 1988: 177], „дієслівна категорія часу дієприслівникові не властива” [там само: 207]. Попри функціональну спеціалізацію дієприкметника це зумовлено тим, що в сучасній українській мові він поступово втрачає значення дієвості і виявляє тенденцію до поступової нівеляції семи тривання. На нашу думку, дієприкметник можна б віднести до віддієслівних ад'єктивів, а не до дієслівних форм, як це роблять І. Вихованець і К. Городенська [Вихованець 1988: 132-133; Городенська 2004: 287-288], оскільки навіть аналітичні синтаксичні дієслівні морфеми, визначаючи предикативну роль дієприкметника, функціонують так, як у поєднанні із прикметником; пор.: *Небо (є) захмарене, Небо було захмарене, Небо буде захмарене* і *Погода (є) сонячна, Погода була сонячна, Погода буде сонячна*.

Дієприслівник теж не виражає часових значень. Приписуючи дієприслівникові часові значення, їх сплутували із синтаксичною

темпоральністю – таксисом. Таксисні значення не виявляються як часові: послідовність, передування, наступність і под. Правда, віднесення дієприслівника до прислівника не є виправданим (див.: [Городенська 2004: 320-323]), оскільки, на відміну від дієприкметника, який слабо рефлексує темпоральне значення, дієприслівник виражає значення дієвості, йому властиве значення інтервалу (*стукнувши – постукавши – стукаючи – постукуючи* і под.), і він функціонально спрямований на вираження таксису. На нашу думку, синтаксична темпоральна функція дієприслівника є ключовою порівняно із функцією адвербіального поширювача, яка є фактично винятком (більше про це далі).

Отже, лінійне значення часу може бути схарактеризоване з погляду симетрії: минуле – теперішнє творять симетрію як реальні дії „тепер” – „дотепер”; майбутній час вносить асиметричність у лінію часу як гіпотетичний. Лінійність часу означає напрямок. Він окреслений початком і кінцем моменту мовлення, однак через позачасовість позиції відліку цей початок і кінець ніяк не виражений, він цілковито належить до компетенції мовця в конкретній лінгвально модельованій ситуації.

Лінійна спрямованість часу є а) динамічною і б) незворотною. У граматиці це виявляється у функціональній спеціалізації часової форми позначати одну, темпорально однозначну дію. Формально в сучасній українській мові часово-темпоральний синкретизм відсутній. Для передачі складних контекстно зумовлених часових значень грамема вводиться у речення і виражає синтаксичний час.

Лінійність часу забезпечує йому найближчу позицію до онтологічного часу. Це відбувається завдяки таким його темпоральним лінійним ознакам, як необмежена спрямованість (односпрямованість і незворотність, які трансформовані від інтервалу в нескінченність часу) та універсальність – власне часова характеристика. Стороння позиція спостерігача (в граматиці абсолютна, винесена за лінію часу точка відліку) робить час абсолютним, хоч об'єктивно він таким не є, але так сприймається і так відображається у свідомості людини: людина може сприймати чи не сприймати час, але не здатна його зняти чи змінити. З усіх темпоральних значень у сучасній світоглядній інтерпретації граматичний час найближчий до онтологічного, фактично формує його відображення, тобто є онтогенічним: на сучасному етапі у свідомості людини ідея часу закріплена як минуле, теперішнє, майбутнє. З усіх темпоральних значень морфо-

логічний час виділений та усвідомлений першим, тому отримав термінологічну назву від онтологічного часу.

Вузька спеціалізація, універсальність, абсолютний характер, спрямованість та онтогенічність граматичного часу роблять його функціонально центральною темпоральною ознакою об'єктивованої дії.

Антропоцентризм мови центральне місце у граматичній системі відводить мовцеві. Відповідно граматична система є проекцією його інтенцій – лінгвального відображення об'єктивованого світу. Вершинний мовний знак – речення – відображає дію, співвідносячи її із подією об'єктивного світу. Тому первинний мовний знак – протопредикат („для первісної людини вся мова складалася із речень з вираженням у слові лише одним присудком” [Потебня 1993: 102]) – експлікував цю подію, а граматику почалася із предиката, відповідно центральним мовним знаком постало речення. Морфологія є проекцією синтаксису, оскільки частини мови – функціонально-семантично та формально спеціалізовані члени речення (первинну ідею висловив О. Потебня: „Те, що відносно теперішнього слова є етимологія, відносно попереднього – синтаксис” [Потебня 1958: 48]). Дієслівна грамема, функціонуючи як предикат, виводить вираження темпоральності на синтаксичний рівень. На синтаксичному рівні модифікується і значення інтервалу, і значення часу. Така модифікація зумовлена впливом контексту на відповідні грамеми інтервалу і часу та включенням їх у предикативну ситуацію. У випадку, коли дієслівні предикати вступають у темпоральні відношення, твориться темпоральна семантика їх взаємодії.

Таксис виражає відносне темпоральне значення, для якого позиція відліку, на відміну від абсолютного моменту мовлення для часу, є динамічною: темпоральне значення таксису встановлюється через відношення до іншої дії. Категорію таксису виокремлено найпізніше з усіх темпоральних категорій. Це зумовлено двома основними причинами. По-перше, застосуванням функціонального підходу в лінгвістиці і граматиці зокрема, яке припадає на другу половину ХХ ст.; по-друге, внаслідок спостереження за „екзотичними” мовами, граматичні системи яких виявляли засади (і значення), цілком відмінні від сучасних індоєвропейських мов чи добре знаних мов інших сімей (наприклад, кавказько-іберійської чи угро-фінської), власне для дослідження таких мов і був запроваджений функціональний аналіз граматики. У багатьох із таких мов темпо-

ральне значення виражене як порядок дій у поліпредикативних структурах. Це спостереження належить Л. Блумфілду, який застосував для позначення співвідношення між діями термін **order** (порядок). Р. Якобсон пов'язав це значення із „відносним часом” і назвав грецьким відповідником „таксис”, спостерігаючи за вираженням часових значень у нівхській мові аборигенів острова Сахалін [Jakobson 1971: 135], а також аналізуючи категорії дієслова в російській мові; Р. Якобсон зауважує, що подібні відношення описані Б. Уорфом у мові хопі [там само].

Н. Семенова вважає, що таксис „відкритий” Л. Блумфілдом і Б. Уорфом [Семенова 2002: 15], однак жоден із учених не визначав категорійного статусу цього темпорального значення. З іншого боку, встановлення семантики порядку дій в окремій мові не виявляє загальнолінгвістичного характеру цієї семантики. Окрім того, Р. Якобсон запропонував усі необхідні засади для концептуалізації, категоризації таксису, а також для розвитку вчення про таксис. Однак для адекватного опрацювання системи і структури вираження темпоральної семантики необхідно встановити співвідношення категорій і значень часу і таксису та, відповідно, інтерпретацію ними часу онтологічного.

Проте через проблеми із визначенням параметрів та критеріїв встановлення семантики таксису аналіз його форм не привів до задовільного теоретичного інтерпретування. Праці з таксису є переважно описовими та ґрунтуються на готових концепціях без належного розвитку положень Р. Якобсона. Логічно припустити, що, якщо таксис виокремлено завдяки спостереженням над дієслівними категоріями, зокрема через детермінацію значень морфологічного часу, який має темпоральний зміст, таксис теж перебуває у сфері темпоральності. Однак монографічне дослідження семантики таксису Н. Семенова починає так: „У центрі пропонованого дослідження одна з найцікавіших і, напевно, одна з найбільш суперечливих категорій сучасної аспектології – таксис” [Семенова 2002: 5]. На нашу думку, для глибшого опрацювання категорії таксису варто уникати безумовного приписування її до аспектології. Авторка визнає, що навіть за термінологічним позначенням ця категорія випадає із аспектологічних понять [там само], однак це не похитнуло її переконання, що таксис виражає саме аспектологічну семантику; у подальшому теоретичному опрацюванні концепції дослідження Н. Семенова опирається на загальноприйняті (і часто поверхові) положення і

традиційно виділяє значення одночасності / різночасності в межах залежного / незалежного таксису [Семенова 2002; 2004].

Варто зазначити, що Н. Семенова помічає проблеми інтерпретації таксису в межах сформованих підходів, указуючи, що „типологічні дослідження останніх років підтвердили зауваження Ю. Маслова (про окремий статус таксису – В.Б.), подавши переконливі докази проміжного становища таксису, що виявляється у найрізноманітніших комбінаціях його значень зі значеннями суміжних категорій. Водночас усезагальне визнання цього факту мало й негативні наслідки: з'явилися роботи, що заперечують категоріальну самостійність таксису, і сформувалась точка зору, згідно з якою його значення були визначені як похідна функція дієслівного виду і часу” [Семенова 2002: 30]. З іншого боку, Н. Семенова зазначає, що „підведення таксису (поруч із аспектуальністю, темпоральністю, часовою локалізованістю і часовим порядком) як субкатегорії під загальну понятійну категорію часу фактично означає включення його значень у сферу вияву концепту часу. Проте дослідження концептуальних основ настільки неоднозначно трактованої категорії не були продовжені. Водночас такий підхід міг би виявитися досить плідним, оскільки дав би змогу не лише уточнити чимало із уже відомих положень, але й сприяв би виявленню нових фактів, які б визначили шляхи і способи категоризації у мові семантики таксису” [Семенова 2002: 31]. Однак дослідниця тільки вказала на проблему.

Головна суперечність аспектуальної концепції таксису в тому, що здійснено спробу об'єднати різнорівневі категорії: якщо аспект дії – внутрішньодієслівна графемна семантика, в центрі якої дієслівний вид із семою цілісності / нецілісності дії, то як таксис, виражений поліпредикативним утворенням, може цю семантику репрезентувати? Хіба цілісність чи нецілісність дії пов'язана із порядком двох чи більше дій? У Р. Якобсона немає натяку на аспектуальний характер таксису.

Аспектуальна концепція таксису за теоретико-методологічними засадами схожа на ту, яка приписує до аспектуальності категорію інтервалу. Таксис, за Р. Якобсоном, виокремлений від часу як співвідносна, а не абсолютне часове значення. Оскільки у категорії часу є т. зв. відносне значення (наприклад, перфект), який певним чином можна пов'язати з видом, то й таксису приписують такий зв'язок, аж до включення в аспектуальність. Ця тенденція започаткована Ю. Масловим, який перфект пов'язав із видовим значенням, хоч і в

найширшому розумінні поняття „видове” [Маслов 1959: 164]. Щоправда, О. Бондарко, характеризуючи ФСП таксису, розглядає його окремо від аспектуальності, хоча й у зв'язку із нею, зокрема, при визначенні аспектуально-таксисної ситуації [Бондарко 2001: 236, 239]. Це зумовлено тим, що концепція О. Бондарка пов'язує таксис із часом.

Теоретично обґрунтовуючи таксис, О. Бондарко стверджує, що „ядро семантики таксису – це значення одночасності / різночасності (передування – наступності)” [Бондарко 2001: 235], хоч одразу ж уточнює, що семантика таксису не може бути зведена до цих значень. Проблема використання та інтерпретації понять *одночасність* / *різночасність* полягає в тому, що це є не власне таксисні значення, а значення морфологічного часу в таксисній інтерпретації. При різночасності формально беруть до уваги морфологічно одночасні події, але такі, що співвідносяться як передування – наступність. У чому ж тоді різночасність?

Ця концепція стала теоретичною основою й для спеціального дослідження таксису в українській мові. Незважаючи на декларацію про виокремлення універсальних та специфічних рис таксису, Т. Слободинська, характеризуючи його, не виходить за межі одночасності / різночасності, здійснюючи аналіз за засобами вираження чи синтаксичними структурами, в яких експліковано таксис [Слободинська 2011: 191-268]. При цьому класифікація таксисних відношень цілком оперта на типологію В. Храковського, у якій передування, одночасність та наступність мають по три модифікації кожна [Храковский 2005: 29], хоча авторка вказує на логічну невідповідність такої типології в окремих виявах (стосовно значення одночасності): „доцільний і з логічного, і з методологічного погляду прийом побудови класифікації – дихотомія одночасність / неодночасність: передування / наступність – В. Храковский провів непослідовно, з опорою лише на „мовну інтуїцію”, але не на логіку, внаслідок чого поза сферою логіко-семантичного аналізу залишилась складна структура поняття „одночасність” [Слободинська 2011: 156]. Зняти цю невідповідність та інтерпретувати специфіку таксису Т. Слободинська намагається через логіко-математичні формули на основі моделі Мак-Таггарта, сформованої у праці „Природа буття” („The Nature of Existence”). Однак як з теоретико-методологічного, так і з описово-аналітичного погляду такий підхід, на нашу думку, виявився непродуктивним.

По-перше, впадає в око, що запропоновані моделі виявів таксису є віртуальними, тобто не мають належного опертя на мовний матеріал: „Оскільки модель TLH є LSM-експлікацією реляційної статичної концепції часу, терміни „подія”, „часовий інтервал” і просто „інтервал” використовуються в контексті такої моделі як синоніми. Тут доцільно нагадати, що мова TLH складається з двох знаково-символічних підсистем: формалізованої мови прикладного обчислення КЛП-1 з єдиною дескриптивною предикатною константою K_x (всі інші предикатні константи вводяться в мову за допомогою номінальних визначень) і фрагмента природної мови, яка використовується з метатеоретичними цілями і як засіб інтерпретації формальних виразів КЛП-1” [Слободинська 2011: 175]. Отже, т. зв. „природна мова” є не матеріалом аналізу, а „засобом інтерпретації” сформованих віртуальних моделей. Через це, наприклад, „темпоральною модельною реалізацією i' , предиката T_x є функціонально-семантичний інваріант (ф.с.і.) висловлюваної форми: i'_j „Подія x дистантно передуює події y ”. Це речення і всі речення виду i'_j не використовуються в повсякденному мовленні, й ми не натрапляємо на них в художній літературі, вони належать функціональному стилю науки і, зокрема, мові теоретичної моделі TLH” [Слободинська 2011: 174]. Немає підстав окремо наголошувати, що символічна чи вербальна формули є абстракцією і належать метамові певної галузі знань, як-от: сума квадратів катетів дорівнює квадрату гіпотенузи або подія x контактно прямує за подією y , оскільки це є універсальною ознакою науки. Однак, на нашу думку, варто б йти від мовного матеріалу, інакше логіко-математична модель, як у запропонованому підході, відобразатиме лише невеликий фрагмент матеріалу та частину його ознак. Наприклад, авторка пропонує тринадцять варіантів таксисних відношень (замість дев'яти у В. Храковського), які не відображені в описовому розділі при характеристиці мовного матеріалу (матеріалу „природної”, за визначенням Т. Слободинської, мови). У В. Храковського запропонований поділ на дев'ять варіантів таксисних відношень є основою для характеристики кожного з типів таксису [Храковский 2009а: 29-34]. В аналізованій праці Т. Слободинської навпаки: композиція описового розділу, у якому охарактеризовано таксисні конструкції, ґрунтується на формально-синтаксичному поділі; наприклад, незалежний таксис розглянуто у простих реченнях з однорідними предикатами, у складнопідрядних, складно-сурядних, безсполучникових реченнях, а також у багатокомпонент-

них конструкціях із різними підвидами зв'язку, наприклад, однорідною супідрядністю, неоднорідною підрядністю [Слободинська 2011: 211-268]. Такий принцип уже застосовано Н. Семеновою, але в поєднанні з іншими ознаками таксисних конструкцій, зокрема із типологією таксисних подій (процеси, цілісні факти, результативні стани) [Семенова 2004].

По-друге, хоч логіко-математична модель таксису виявляє оригінальний підхід до його інтерпретації та виконана загалом згідно із постулатами математичної логіки, однак не завжди враховує ключові ознаки цієї граматичної категорії, а отже, не в усіх випадках відображає таксис адекватно за допомогою віртуальних моделей. Так, стверджуючи, що i_1^g (дистантне передування) та i_{13}^g (дистантна наступність) предикатів $T_{13}xу$ та $T_1xу$ відрізняється тільки заміною змінної x на змінну y [Слободинська 2011: 177], авторка ототожнює їх, але таксис визначає не просто відношення, тобто не формальне позиційне розташування предикатів, а порядок дій, для якого індексу (чи показника) у моделі не встановлено. Цей порядок дій може бути виражений, наприклад, як семантикою предикатів, так і темпоральними індексами. Оскільки такі чинники у моделях не враховано, то для ілюстрації i_1^g та i_{13}^g (опозиційних семантико-функціональних типів) запропоновано однаковий різновид таксису: *Після того, як відчинилися двері, за п'ять хвилин до кімнати увійшла дівчина* [Слободинська 2011: 175] і *Дівчина увійшла до кімнати через п'ять хвилин після того, як відчинилися двері* [там само: 178] – таксис наступності. Від змішування понять синтаксису і логіки застерігав О. Потєбня: „Грамматичне речення зовсім не тотожне і не паралельне з логічним судженням” [Потєбня 1958: 68].

На нашу думку, в аналізованому підході ототожнено логічний та граматичний предикати. Критерій одночасності, який лежить в основі побудови типології значень є релятивним, тому вся система формул побудована на хисткому фундаменті. Якщо „вихідним поняттям для дихотомічної побудови класифікації значень $Txу$ доцільно вибрати поняття Exy – „подія x є строго одночасною з подією y ” та ввести його за допомогою номінального визначення (Df4) $Exy \equiv Sxy \wedge Sxy$, то предикат Sxy визначає, що „часовий інтервал події x міститься в часовому інтервалі події y ” [Слободинська 2011: 157]. Однак предикат Sxy не може бути спроектований на жодне таксисне значення, оскільки передані ним дії можуть відбуватися паралельно, послідовно чи перебувати у відношенні передування / наступність. Невипадково

у подальшому натрапляємо на суперечливі твердження: „ $T_1xу$ – „строга одночасність” – точно й однозначно визначене таксисне значення (тотожне „повній одночасності” у класифікації В. Храковського)” [Слободинська 2011: 158]; „центральний стовпчик (в табл. 2 – $tx7$) (до якого належать $T_7xу$, i_7^g , i_7^t – уточнення В.Б.) містить таксисне значення „строга одночасність”, а в рівновіддалених від центру стовпчиках ($tx1$, $T_1xу$, i_1^g , i_1^t та $tx13$, $T_{13}xу$, i_{13}^g , i_{13}^t – уточнення В.Б.) розміщуються значення, які відображають відмінні від строгої одночасності, однотипні, але різнонаправлені часові відношення між двома подіями” [там само: 169].

Підсумовуючи, зазначимо, що спроба логіко-математичного моделювання таксису могла б бути більш успішною, якби були враховані особливості граматичної категорії таксису та застосовані таксисні, а не часові критерії, зокрема й критерії неграматичного часу.

Подібний підхід уже використала Т. Дешерієва, систематизуючи вияви лінгвістичного часу в системі абсолютних і відносних значень та послуговуючись поняттями одночасності, передування / непередування [Дешерієва 1975: 113]. Логіко-структурні моделі покликані відобразити референт, визначений як фізичний час, в основі якого одночасність та послідовність подій. За концепцією Т. Дешерієвої, лінгвістичний час включає морфологічний, синтаксичний, лексичний та контекстуальний часи, об'єднані спільним референтом, однак у запропонованій моделі реальне відображення дістали два перші вияви лінгвістичного часу, оскільки вони виражені „часовими дієслівними формами (синтетичними й аналітичними)” [Дешерієва 1975: 111-117]. Таким чином, у вказаній концепції відображено абсолютно-відносне (реально часо-таксисне) темпоральне значення. На нашу думку, теоретико-методологічна продуктивність запропонованих моделей визначена тим, що в основу відображення лінгвістичного часу покладено не лінгвістичний зміст онтологічного денотата, а його т. зв. фізичний зміст, а саме послідовність та одночасність. Очевидно, ці семантичні константи не мають прямого відображення, наприклад, морфологічним часом у значеннях минулого, теперішнього, майбутнього.

Суперечливий характер концептуалізації семантики таксису та відсутність перспективи його категоризації за часовим критерієм відзначила Н. Онипенко з погляду суб'єктної структури висловлення (у формально-граматичному аспекті з погляду типології позицій

відліку): „Коли таксис розуміємо вузько – як відношення збігу / незбігу у часі, тобто одночасність / різночасність, категорія таксису мало чим відрізняється від категорії часу, оскільки категорія часу також виявляє одночасність / різночасність між двома подіями (одна із яких мовленнєва); необхідності у новому терміні для інтерпретації тієї ж категорії часу немає, як немає необхідності в понятті „часового порядку” (цю категорію вводить у науковий обіг О. Бондарко). І таксис як відношення тільки у часі, і „часовий порядок” – це поняття, що характеризують функцію видо-часової форми дієслова і формування однієї із часових осей, яка творить художній час: те, що Р. Якобсон, а за ним О. Бондарко називають таксисом, є інтерпретацією часу на осі часу подієвого (T2), а те, що називають „часовим порядком”, виявляє організацію часу перцептора (T3)” [Онипенко 1998: 325].

З іншого боку, сам О. Бондарко помічає суперечності такого підходу та при розгляді ФСП темпоральності повертається до концептуалізації семантики таксису, однак знову ґрунтує її не на засадничих категорійних ознаках таксису, а на зіставленні способів формального вираження відносного часу і таксису: у складних реченнях із певною формою предикатів (майбутнє співвідносне, в оригіналі „будущее сопоставительное”, теперішній час), а також у підрядних з’ясувальних, у конструкціях із дієприслівниками вчений виокремлює відношення трьох типів між поняттями відносного часу і таксису: а) відносний час, але не таксис; б) таксис, але не відносний час; в) відносний час і водночас таксис [Бондарко 1990; 16-18]. Однак у запропонованому трактуванні, як видається, з погляду семантико-функціональних ознак відносний час і таксис диференційовано непереконливо, окрім того підпали контамінації синтаксис часу та синтаксис таксису: „Загалом, відносний час – вужче поняття, ніж таксис. Як уже було сказано, відносний час не передбачає, що в ролі центру часового дейксису не може виступати (безпосередньо) момент мовлення. Таксис натомість не зв’язаний із вказаним обмеженням: він виражений як при відносній часовій орієнтації одного із предикатів (такими є, зокрема, конструкції з дієприслівниками), так і при абсолютній часовій орієнтації всіх членів поліпредикативного комплексу” [Бондарко 1990: 18] (в останньому положенні автор має на увазі віднесення таксисних предикатів до однієї морфологічної часової форми).

Продуктивність цієї концепції виявляє подальший аналіз таксисних відношень, зокрема С. Полянським. Так, у прикладі *Все весело разговаривали, когда вдруг раздался выстрел* [Полянський 2001: 244], який кваліфікується як строга різночасність на підставі того, що одна дія припиняється під впливом іншої дії, аналітичні засоби *когда* і *вдруг* не тільки вказують на одночасність дій, а й на їх одномоментність у певний проміжок. Тут співвідношення ситуацій полягає не у вказівці на те, що дія 1 перервана дією 2 (застосований критерій перерваності суто логіко-прагматичний, за певних обставин розмова могла б і не припинитися), а у значенні їх одномоментності. Актуалізуймо запитання: коли прозвучав постріл? Відповідь: під час загальної розмови або в момент, коли всі розмовляли. З іншого боку, які тут відношення – передування чи наступності, адже, за концепцією автора, різночасність реалізується саме через ці відношення (див. також с. 314).

Звернімося до прикладу, який ілюструє одночасність: *Но вдруг в одно и то же время он почувствовал себя виноватым и пожалел ее* [там само: 248]. Лексичний експлікатор одночасності в цьому випадку вказує не на час дій (минулий чи теперішній), а на те, що дії відбувались разом. При цьому семантичного співвідношення цих дій не може зняти комплексний експлікатор *в одно и то же время*: дії каузально зумовлені і, отже, орієнтовані на послідовність.

Таким чином, передування чи наступність дій не визначені одночасністю чи різночасністю їх протікання. Твердження „відношення одночасності означає, що в один і той же відрізок часу *t* відбуваються дії А і В” [там само], не виключає, що ці дії з погляду порядку можуть перебувати у відношеннях передування чи наступності.

У прикладі *Весь вечер до ужина он пел, насвистывал, шумно играл с собакой* [Полянський 2001: 253] дії з погляду таксису визначено недиференційованими, хоча тут зображена тотожна з попередньою ситуація: лексичний експлікатор одночасності, що вказує на цілісний проміжок дії, визначає їх протікання в певний *t*-відрізок. Однак недиференційованість стосується тут хіба значень передування / наступності чи, в аналізованій концепції, одночасність / різночасність, таксисне значення визначене – значення послідовності. У першому прикладі підставою вважати дії одночасними є лексичний конкретизатор *но вдруг в одно и то же время*, у другому подібний конкретизатор *весь вечер до ужина* уже виступає чинником відне-

сення дій до недиференційованих, очевидно, через неможливість виконання їх разом, водночас. Як бачимо, лексичні конкретизатори не можуть самостійно визначати семантику таксису, обов'язково слід враховувати співвідношення предикатів.

Можна зробити висновок, що семантика одночасності / різночасності не становить ядра таксису. Взагалі, використання цих термінів недоцільне, оскільки не виявляє, як саме темпорально співвідносяться дії: констатація „дії одночасні” чи „дії різночасні” не містить вказівки на їх порядок. Окрім того, така концепція ставить проблему трактування дій, які одночасні чи різночасні не таксисно, а з погляду морфологічного часу. Для розв'язання проблеми прихильники цієї концепції приймають твердження, що таксис встановлюється для морфологічно одночасних дій: „Перед тим, як говорити про часові відношення між діями, необхідно визначити, де, в якій сфері, в яких загальних рамках (з погляду відношення до моменту мовлення) вони встановлюються. Мова йде про ту мікросистему, в межах якої виявляється та чи та структура відношень таксису. Цілісність періоду часу виявляється в його об'єднавчій функції стосовно співвідносних у часі дій, в належності дій до одного й того ж часового плану (в рамках минулого, теперішнього чи майбутнього)” [Бондарко 2001: 238].

Однак слушна ідея про віднесення до цілісного темпорального періоду конститутивів таксисної взаємодії не означає, що єдність часового плану є необхідною умовою виникнення таксису. Таке твердження трактує таксис як різновид часу, знімаючи саме поняття таксисних відношень через відсутність їх диференційної ознаки. Водночас такий підхід з тієї ж причини узагальнює морфологічний час до темпоральності, а також накладає граматичне та лексичне, світоглядне та лінгвальне значення часу.

Якщо зняти опозиційність категорій часу і таксису, то неминуче прийдемо до недиференційованості цих значень, причому як з боку часу, так і з боку таксису. Така темпоральна семантика є характерною для реліктових мов. Так, аналізуючи базові відношення категорії часу в мові наксі (народність півдня Китаю), М. Гаца як ключову визначає таку темпоральну схему: передування – одночасність – наступність [Gaca 1998]. Маємо випадок не вербального, а предикатного часу. Таке темпоральне значення постає як комбіноване – відносно-абсолютне. У цій категорійній системі граматики дієслова будь-яке часове значення є зіставним щодо порядку і періоду протікання дії.

Інший варіант накладання часу й таксису відображено в концепції В. Плунгяна, який, з одного боку, наділяє дейктичним характером тільки морфологічний час, з іншого, – визначає час у характеристиках таксисних (порядку): збіг у часі, передування, наступність (з моментом мовлення) [Плунгян 2011: 345-365]. Таксис вчений інтерпретує на морфологічному рівні як відносний час, вживаючи цей термін поряд із терміном *таксис*. На думку В. Плунгяна, таксис позбавлений дейктичного компонента тому, що виражений не через відношення до моменту мовлення (як абсолютний час), а через відношення до „будь-якої ситуації, експліцитно чи імпліцитно заданої контекстом” (таку ситуацію, слідом за Х. Райхенбахом, прийнято називати „точкою відліку”) [Плунгян 2011: 365]. У Х. Райхенбаха вказана точка відліку стосується морфологічного часу, а не таксису [Reichenbach 2005]. Дейксис часу виражений як відношення до абстрактної позиції відліку – граматично не вираженого моменту мовлення; відносне значення таксису за межами грами (у поліпредикативній формі) представлене як відношення до іншої дії, тобто співвідносна дія завжди експлікована. Якщо не враховувати особливостей таксисної форми (темпорального співвіднесення двох дій, які виражені як взаємодія предикатів), то можна висувати, що „у певному сенсі категорію часу можна розглядати як окремий випадок категорії таксису, прив'язаний до однієї фіксованої точки відліку” [Плунгян 2011: 366].

Концепція таксису має ґрунтуватися на його специфічних темпоральних ознаках; такі ознаки необхідно виявляти на основі загальнотемпоральних властивостей таксису, відповідно, має бути чітко окреслена категорія темпоральності. Якщо ж трактувати темпоральність як загальну семантику різнорідних форм, серед яких, однак, не лише темпоральні, а й нетемпоральні (умовний, наказовий способи, експресивні граматичні форми (*бац, прыг, хвать, шасть*), структурно-функціональні, зокрема тип речення (речення з іменним присудком у теперішньому часі), темпоральні конкретизатори (*завтра, когда-то*), дієприслівники і, звичайно, часові форми дієслова) [Бондарко 1967: 77-80], та застосовувати такий підхід в опрацюванні сучасних концепцій, зокрема таксису, то буде переплетено проблеми типології темпоральних значень, засобів вираження темпоральних значень (зокрема ядерних, наприклад, дієслів, і допоміжних, наприклад, конкретизаторів), встановлення часових

ознак нечасових форм, структурних рівнів вираження темпоральності.

Розглядаючи таксис під кутом зору семантики темпоральності, можемо встановити спільні та відмінні риси таксису з інтервалом і часом. Таксис ґрунтується на дієслівній граемі, однак виявляє себе при її функціонуванні на синтаксичному рівні, отже, це дієслівно-предикатна категорія. Проте система таксисних одиниць, тобто дієслівних предикатів, не збігається із системою дієслівного морфологічного класу (про це у відповідному розділі); таксисні одиниці для можливості темпоральної взаємодії мають виражати подію, отже, сема тривання у таксисних дієслів має бути актуалізована і належати до певного семантико-граматичного типу дієслівного значення. Семантичний інваріант дієвості (тривання) є загальнокатегоріальною темпоральною ознакою. У таксису, як і в інтервалу та часу, – спільний денотат – онтологічний час. Однак таксис максимально зорієнтований на денотативну ситуацію, оскільки відображає не лише темпоральний характер події, як це роблять інтервал і час, а й темпоральний зв'язок між подіями, виражаючи таким чином не статичну граемну семантику, а семантику взаємодії, зв'язку, тобто динаміку таксисної ситуації. Отже, таксис виражений спеціальною (властивою йому) граматичною формою із подвійною динамікою: внутрішньою – триванням, зовнішньою – взаємодією.

Таксис підпадає критеріям лінійності та позиції відліку, тому може відображати лінійні ситуації. Час і таксис виражають відносне темпоральне значення: час відносно моменту мовлення, таксис відносно іншої дії. Для розмежування характеру відносного значення можна використати терміни відносний / співвідносний, запропоновані дещо в іншому значенні (для характеристики морфологічного часу), але приблизно з таким самим змістом [Русанівський 1969: 368]. Час уособлює зовнішню відносну морфологічну темпоральну семантику, а таксис – зовнішню відносну синтаксичну темпоральну семантику.

Система таксисних значень має опертя на кількох диференційних ознаках категорії таксису та визначається структурним рівнем граматичної системи, якому ця категорія належить. Так, інтервал диференціюється на морфемному рівні (семантика кореневої морфеми та акціональна семантика синтетичних морфем) як граматичне значення дії, вираженої дієсловом (морфологічний рівень), яка має реляції із рівнем синтаксичним у семантичних модифікаціях (наприклад, виявляючи значення дистрибутивності).

Час належить морфологічному рівню як диференційна частиномовна ознака дієслова, пов'язана зі способом дії, що виражається синтетичними й аналітичними морфемами безвідносно до семантики кореневої морфеми. Таксис диференціюємо на синтаксичному рівні, а вираження його значення є властивістю поліпредикативних структур (необхідною й достатньою умовою виникнення таксисних відношень є бінарна предикатна взаємодія).

Аналіз категорії та значення таксису ґрунтується на кількох засадничих позиціях. По-перше, категорія таксису не входить до функціонально-семантичного поля аспектуальності; по-друге, таксис і час – дві різні категорії із властивою системою засобів вираження і значень, які, взаємодіючи в системі категорії темпоральності, одна одну не взаємозумовлюють і не визначають, оскільки базуються на різних аспектах темпоральної семантики, а з погляду структури є різнорівневими. У зв'язку із цим не можна семантику таксису розглядати через поняття одночасності / різночасності, а також узалежнювати наявність / відсутність таксисних значень із певним (єдиним для всіх дій) часовим планом. Це означає, що для встановлення таксисних значень не є обов'язковою належність дій не лише до одного часового плану (теперішнього, минулого чи майбутнього), але й часове значення дієслівної форми не визначає значення таксисне. Це зумовлено й тим, що форма таксису – не словоформа, а поліпредикативне утворення, що виступає як єдність дієслівних компонентів і творить семантико-функціональну синтаксичну структуру – поліпредикативний комплекс (див. розд. 4).

Система значень таксису в сучасній українській мові формується на основі кількох визначальних категорій, які відображають увесь спектр темпоральних відношень і є водночас загальнограматичними та загальнономовними. Будь-які темпоральні відношення можуть виявлятися як лінійні чи нелінійні. На противагу часові, який виражає свої значення на ґрунті лінійної темпоральності, таксис може базуватися як на лінійних, так і на нелінійних відношеннях.

При лінійних темпоральних відношеннях в основі значення перебуває порядок дій. Базовою у граматиці є лінійність часу, яка темпорально прив'язує дії до початку, розгортання чи завершення (інтервал) або до точки (місця) на часовій осі (час). Термін *порядок* (Л. Блумфілд) у стосунку до дій, які перебувають у темпоральній взаємодії, Р. Якобсон замінив терміном *таксис* (із грецької розташування), формуючи концептуальні засади категорії співвідносного

темпорального значення. Підставою запровадження іншого терміна, на нашу думку, була деяка аморфність поняття порядку. Натомість термін *таксис* вказує не стільки на порядок, а на розташування (тут дій на темпоральній осі). Отже, термін *порядок* переосмислений як черговість дій. Таким чином, у стосунку до таксису можемо говорити про ознаку черговості щодо лінійних дій. Наприклад: *Він трохи познайомився* (P_1) *вже з сею панею, тепер познайомиться* (P_2) *ще ліпше і розвідає* (P_3) *все, що йому треба* (І. Франко). Промінь АВ (див. рис. 3.2 у додатку) відображає темпоральну вісь, що розгортається в онтологічному часі і на якій розташовані послідовні дії, виражені предикатами P_1, P_2, P_3 .

Нелінійні таксисні відношення виражають дії, які не мають почергового розташування на темпоральній осі та не збігаються з віссю онтологічного часу. Співвідношення цих дій не виражене їх послідовним порядком. Наприклад: *Падав* (P_1) *сніг на місто білокриле, і в тумані жовті ліхтарі нам привітно й тепло так світили* (P_2) *у сніжинок і проміння грі* (В. Сосюра).

Схематично таксисна ситуація виглядає так (див. рис. 3.5, 3.6.): промінь ВD показує темпоральну вісь, що розгортається в точці (в певному місці) променя АС (осі, сумісної з віссю онтологічного часу), однак вказує не на черговість дій, а на їх синхронність (релятивність). Таким чином, значення таксису відображається двома темпоральними координатами, розташованими на хронологічній осі (послідовність дій) та релятивній осі (синхронність дій). Нелінійні значення таксису, відображені на релятивній осі, роблять його темпоральні значення просторово складними (тривимірними). Очевидно, що промінь АВ вміщує дії, які розгортаються хронологічно на темпоральній осі й розташовані кожна в іншій точці онтологічного часу: $P_1, P_2, P_3 \dots P_n$. Сукупність релятивних координат можливих відносних дій певного моменту онтологічного часу творить темпоральний континуум.

Лінійне значення таксису у перших двох прикладах виражає послідовність. Нелінійне значення таксису у третьому прикладі виражає паралельність, сутаксисність (сутаксис). Отже, похідними темпоральними поняттями таксису, що впливають із фундаментальної темпоральної категорії лінійності (лінійні / нелінійні дії), є послідовність і паралельність (синхронність) дій. Як бачимо, кожна темпоральна категорія репрезентує загальнотемпоральну ознаку лінійності у властивих виявах.

Іншою загальнокатегоріальною темпоральною ознакою є позиція відліку. Значення паралельності чи послідовності можуть бути диференційовані за характером вираження позиції відліку у поняттях рівнорядності / нерівнорядності дій (таксисних предикатів). За Р. Якобсоном, час у залежному таксисі функціонує як таксис [Jakobson 1971: 143], тобто залежна дія втрачає власні часові (морфологічні) ознаки, а темпорально віднесена до головної дії і постає як нерівнорядна. У наведених прикладах дії рівнорядні і не перебувають у відношеннях асиметрії. Це означає, що таксис послідовності і сутаксис (таксис паралельності) належать до одного типу – рівнорядного таксису. Рівнорядний таксис виражений функціонально рівноцінними (тотожними) предикатами, а таксисне значення встановлюємо двоспрямовано – від P_1 до P_2 та від P_2 до P_1 і т. д. Наприклад: *Осріблені місяцем гори блищать* (P_1), *Їм кедри і сосни казки шелестять* (P_2), *І дивні пісні їм співають* (P_3) *вітри, Що нишком підслухали в моря з гори* (О. Олесь) – сутаксис; *Григорій Семенович ладнав* (P_1) *електромережу, встановлював* (P_2) *перші електромотори на фермах* (В. Симоненко) – послідовність.

Дії, виражені предикатами *блищать, шелестять, співають*, як і предикатами *ладнав, встановлював*, є такими, що не перебувають у ієрархічних відношеннях, є рівнорядними.

У прикладах *Арсен відступився* (P), *пропускаючи* (p) *повз себе чотирьох слуг...* (Р. Іванчук); *Шалене слово загнуждавши* (p) *римою, влітаю* (P) *в ніч* (Л. Костенко) дії нерівнорядні, таксисні предикати семантико-функціонально не тотожні: P – метричний, p – хронологічний. Метричний визначає позицію відліку і є носієм значення таксису, а хронологічний – актуалізує таксисне значення через відношення до метричного предиката. Таким чином, у першому прикладі виражено таксис включення – інтаксис, у другому – означеної послідовності – наступність.

Синтаксична природа таксису полягає в тому, що експлікацію значення таксису не забезпечують предикати на позначення будь-яких дій; між діями мають виникати темпоральні відношення. Реалізувати відношення можуть конкретні, функціонально означені дії. Такі дії представлені таксисними предикатами. Це означає, що поза поліпредикативним комплексом значення таксису не існує. Це також означає, що навіть найзагальніше таксисне значення виражається конкретно таксисно-предикатною ситуацією. Таксисне значення завжди виявляється як темпоральне значення певного фрагмента

дійсності; таке значення може бути виявлене чи ні залежно від наявності / відсутності в синтаксичній структурі таксисних предикатів.

Отже, категорія темпоральності ієрархічно в структурі граматичних категорій є надкатегорією, в систему якої входять категорії інтервалу, часу, таксису. Семантичним підґрунтям, що об'єднує всі темпоральні значення, є дієвість (чи значення дії), яка виявлена як кількісно виражене тривання. З формального погляду темпоральність виражає ключове значення дієслівних граем, надаючи дієслову динамічної ознаки. Цю темпоральність як іманентну ознаку (як внутрішній час) дієслівної граеми репрезентує категорія інтервалу. Зовнішня темпоральна ознака (співвідносна динамічна ознака) виявлена в категоріях часу і таксису. Усі конститутиви категорії об'єднані низкою диференційних структурно-системних і семантичних ознак.

Ознака та критерій лінійності становлять зміст категорії темпоральності і по-різному трансформуються у її виявах. Так, лінійність інтервалу постає як єдність, неподільність дії у її внутрішньому розгортанні через початок, тривання і закінчення; вона відображена відрізком – реальним актом дії, що співвідносний із подією об'єктивного світу. Натомість лінійність часу і таксису необмежена: час узагальнено співвідноситься з усвідомленим буттям *domener* і *tenep* з погляду фіксації на темпоральній осі, а таксис із усвідомленим темпорально зумовленим буттям через співвідносну оцінку мовцем з погляду порядку дій. Окрім того, за ознакою лінійності сформоване протиставлення значень в межах таксису: лінійна темпоральність виражена як послідовність, нелінійна як сутаксис. На відміну від лінійного таксису сутаксис представляє синхронний порядок дій.

Критерій позиції відліку (чи співвідносності) темпорального значення лежить в основі поділу темпоральних категорій на два класи: безвідносне темпоральне значення представлене категорією інтервалу (значення не експлікує позицію відліку), відносні темпоральні значення виявляють категорії таксису та часу. При цьому відносні темпоральні значення підлягають наступній градації за ознакою абсолютної (незмінної) чи співвідносної (змінної) позиції відліку і розмежовують час і таксис.

Окрім диференційних ознак лінійності та позиції відліку, фігурують відносні (загальнограматичні) ознаки: структурний та семантичний критерії, які тісно пов'язані із диференційними. Так,

структурно категорії темпоральності розмежовуємо на морфологічні і синтаксичні. До морфологічних (грамемних) належать інтервал і час, а до синтаксичних – таксис. Морфологічно простою є форма категорії часу, оскільки вона виражена спеціалізованими одностипними морфемами безвідносно до інших структурних ознак дієслова. Морфологічно складною вважаємо категорію інтервалу, вираження якої здійснюється через взаємозумовлений морфемний комплекс дієслівної граеми. Таксис на синтаксичному рівні виходить за межі тільки граемного ярусу як зовнішньо – як складна синтаксична структура, поєднана синтаксичним зв'язком, – так і внутрішньо – як функціонально спеціалізована одиниця – предикат.

За семантичним критерієм темпоральні категорії розмежовуємо як семантико-граматичні, формально-граматичні, функціонально-граматичні. Так, інтервал, виражаючи темпоральне значення, опирається на семантику дієслівної дії; ключову роль у реалізації семантики інтервалу відіграє коренева морфема, значення якої модифікується усім складом семантико-граматичних морфем, що накладає взаємообмеження щодо вираження типів значень інтервалу; значення інтервалу індіферентне щодо значення формально-граматичного (наприклад, часу). Через цю індіферентність усі дієслівні форми об'єднані категорією інтервалу. Час як формальна граемна категорія універсально виражений особовим дієсловом постійно і без будь-яких обмежень. Таксис визначений функцією складників таксисної форми як формально (обов'язкова функція предиката), так і семантично (співвідносність певних семантичних типів предикатів із певною семантикою дії).

Перелічені ознаки роблять категорію темпоральності універсальною, загальнограматичною, міжрівневою, а її денотат – онтологічний час – постає базовим, засадничим онтологічним складником у побудові та функціонуванні граматичної та загальномовної систем.

Отже, **темпоральність – загальнограматична міжрівнева категорія, яка ґрунтується на семантиці дієвості, виражений дієсловом, і відображає внутрішній, зовнішній та співвідносний аспекти тривання дії, граматично інтерпретуючи онтологічний час.**

1.3. Засоби вираження темпоральних значень

Темпоральність як міжрівнева і загальномовна категорія представлена за допомогою усіх значеннєвих одиниць мови. Аналіз темпоральності на лексичному рівні не входить до кола завдань дослідження, однак лексичні конкретизатори є додатковими граматичними засобами експлікації темпоральних значень на синтаксичному рівні. Таким чином, засоби вираження темпоральних значень функціонально виявляють рівневу належність. Оскільки конститутиви категорії темпоральності семантико-функціонально і формально-граматично співвідносяться із системою і структурою граматики, то засоби вираження диференціюємо й за відповідними темпоральними категоріями. Так, категорія інтервалу репрезентує морфологічний рівень граматичної системи, зокрема морфемний ярус. Спеціалізованими засобами вираження семантики інтервалу є значущі морфеми: корінь, префікс, суфікс. Оскільки коренева морфема імплікує конкретне (типологічне) значення інтервалу лексико-граматичним значенням дії, тобто певним акціональним значенням, лексична семантика в узагальненому граматицізованому вигляді певним чином включена в його структуру. Узагальнено це виявлено в акціональних типах дії. До поділу на акціональні (лексико-граматичні) типи дієслів застосовують різні критерії, які переважно зумовлені суттю та завданнями аналізу (див., наприклад: [Русанівський 1969: 325-330]).

Найзагальніший поділ дієслів стосується характеру дії, її внутрішнього змісту. Дії можуть бути поділені на власне дії, процеси, стани. Зрозуміло, що зміст дії впливатиме на особливості вираження значення інтервалу. Так, наприклад, семантика фазовості початку і кінця дії не має типологічних обмежень у дієслівних грамамах: *крапати: закрапати – відкрапати, працювати: працювати – відпрацювати, говорити: заговорити – відговорити, дзвонити: задзвонити – віддзвонити*, а також *відекзаменувати (-ся), відполоти – власне дії; гуркотіти: загуркотіти – відгуркотіти*, а також *відсвяткувати, відсіятися* (закінчити сівбу) – процеси; *царювати: зацарювати – відцарювати, світати: засвітати – відсвітати* – стани. Натомість дистрибутивне значення ітеративної дії не властиве дієсловам процесу: *задзвонити – віддзвонити* (в усі дзвони), *загуркотіти – відгуркотіти* (усіма колесами), але *зацарювати – відцарювати* (?).

Однак переважно використовують більш детальну типологію. Так, дериватологи у спеціальних дослідженнях (наприклад, І. Джочка,

Н. Пославська) трансформаційні дієслова поділяють за наслідком дії – створення, руйнування [НОД 2007: 154-324] – для виокремлення матеріалу словотвірного аналізу в межах дериваційного типу.

Для аналізу інтервалу важливо застосувати типологію, яка б відбивала семантико-функціональну структуру, а також системні та структурні зв'язки в межах категорії. Пропонуємо такі засади семантико-граматичної типології дієслів. На першому рівні поділу варто розмежувати дієслова дії, стану та дієслова процесу. Дієслова дії за характером (змістом) та спрямуванням (призначенням) поділяються на власне дії, трансформаційні, мовлення, звучання, руху. Дієслова стану творять такі підтипи: власне стану, діяльності, сенсорні, екзистенційні та поведінки. Дієслова процесу позначають явища чи зміну.

Дієслова дії:

-власне дії: *креслити, поїти, молоти, аплодувати, громадити, сапати, копати, писати, читати, грати, готувати, клеїти, черпати, голити, різати, хлюпати* та под.;

-трансформаційні дієслова: *обрамляти, мережити, сушити, стругати, лупити, бруднити, чистити, прикрашати* та под.

-дієслова мовлення: *говорити, балакати, казати, мовити, белькотіти, кричати, шептати, читати (напам'ять), гарикати, гегекати, замовляти* та под.;

-дієслова звучання: *гудіти, бамкати, дзвеніти, співати, цвірінчати, сичати, сипіти, шамотіти, мукати, шелестіти, скрипіти, вищати, гриміти, квакати* та под.;

-дієслова руху: *ходити, літати, шугати, нипати, слідувати, перетинати, їхати, мчати, котити, вертіти, кульгати, плисти, їздити* та под.

Дієслова стану:

-власне стану: *думати, нидіти, журитися, величатися, мріяти, переживати, говіти, перейматися, клопотатися, сумувати, веселитися, молитися, співчувати* та под.;

-діяльності: *дебатувати, пильнувати, головувати, працювати, майструвати, вчителювати* та под.;

-сенсорні дієслова: *сприймати, бачити, слухати, чути, нюхати, смакувати, відчувати* та под.;

-поведінкові: *пишатися, вдавати, дражнитися, шанувати, остерігатися, величатися, гордитися* та под.;

-екзистенційні: *жити, бути, існувати, ставати*.

Дієслова процесу:

-процеси-явища: *світати, мжичити, моросіти, дожити, сніжити, хмаритися, блимати, бродити (вино бродить), бушувати, цвісти* та под.

-мутативні дієслова (зміни): *пліснявіти, хирлявіти, мінятися, морицятися, твердіти, бліднути, смагнути, порохнявіти, мутніти, гуснути, зріти* та под.

Отже, запропонована типологія має в основі лексико-граматичну семантику кореневої морфеми, яка визначає акціональну природу дієслівної грамеми і, відповідно, її парадигму інтервалу. На рівні кореневої морфеми семно виявлене іманентне значення морфологічного класу дієслів, що представлене структурою Vi(aq), де і – інтервал, складниками значення якого є тривання (a) і кількість (q). Як правило, дієслівна грамема виражена комплексно у початковій формі: коренева морфема поєднується із кількома морфемами, як мінімум із двома: *чит-а-ти, каз-а-ти, мов-и-ти*, де *-а-*, *-и-* – т. зв. тематичні суфікси, *-ти* – інфінітивний суфікс. Неозначено-кількісне значення інтервалу суфіксами *-а-*, *-и-* трансформується у значення кратності (ітеративне). У дієсловах без тематичного суфікса типу *йти, повзти* ітеративне значення виражене лексико-граматичною семантикою дії, яка ґрунтується на кратності (дія складається із послідовних актів), за допомогою суфікса *-ти* – морфологічного показника дієслова. Омонімія і поліфункціональність суфіксів створює складну семантико-граматичну структуру дієслів. Морфемна сітка простих дієслів української мови свідчить про значно більшу кількість суфіксів у структурі дієслівної грамеми, ніж префіксів [Клименко 1998: 105].

Порівняно із суфіксами, префікси більше зорієнтовані на вираження поверхневих семантичних модифікацій інтервалу і структурно та семантично ускладнюють дієслівну граему. Це зумовлено тим, що префікси, на відміну від суфіксів, не змінюють належності слова до морфологічного класу та утворюють нові структури на ґрунті слів, а не основ [Клименко, Карпіловська 1998: 21]. Водночас валентність префіксів більш варіантна, перш за все правобічна, оскільки вони „виявляють ознаки аглютинативних морфем” [там само: 83]. Завдяки значній кількості суфіксів та валентно варіантній потенції префіксів українські дієслова є продуктивними щодо актуалізації якісного чи кількісного складника акціональності дієслова в різних модифікаціях семантики інтервалу.

Отже, префікси, як правило, семантично уточнюють значення інтервалу на завершальних типологічних рівнях. Так, квантитативно-акціональні дієслова за допомогою префіксів виражають значення помірності (*нідігрити, притрусити, надрізати*), достатності (*обходити (усі кутки), вигуляти, напрацюватися, нагостюватися*) чи надмірності (*розходитися, розщедритися, перепрацюватися, перестудити*) дії.

Водночас значення префіксів трансформує дієслово як лексему, тобто має лексико-граматичний характер. У ряду *робити – наробити – понароблювати, ліпити – наліпити – поналіплювати* і под. трансформація акціональної семантики відбувається так: *ліпити (робити)* – ітеративне (неозначено-кратне) значення; *наліпити (наробити)* – мультиплікативне + достатня кількість дії; *поналіплювати (понароблювати)* – дистрибутивне + надмірна кількість дії. При цьому префікси *на-*, *по-* виражають і видове значення, яке додатково накладається на значення інтервалу. Правда, при кореляції за видом із суфіксальною формою *наліплювати* (у значенні, наприклад, *вареники*) префіксальна форма *наліпити* втрачає значення доконаного виду, а префікс *на-* виражає тільки значення інтервалу. Це свідчить про первинність значення інтервалу та про домінування доданої суфіксально-видової семантики над префіксально-видовою. При значенні дієслова *наліпити – наліплювати (наклейки)* інтервал втрачає семи мультиплікативності та достатності дії і узагальнюється до семантики ітеративності. При наступному дериваційному тактові – *поналіплювати (наклейки)* – з’являється семантика дистрибутивності та надмірності, оскільки новий префікс *по-* не завантажений лексичним значенням; окрім того, дієслівна форма змінює видове значення: додана префіксально-видова семантика домінує над суфіксально-видовою. Це зумовлено й тим, що префікс більш поліфункціональний: „омонімія в класах похідних дієслів перш за все збільшується за рахунок префіксального словотворення”, при цьому акціональні префікси (починальності, завершеності, результату і под.) В. Виноградов вважає омонімійними [Виноградов 1975: 302].

Приклади засвідчують, що додатковим засобом вираження значення інтервалу є постфікс *-ся*. Постфікс *-ся* функціонально не самостійний, а вживається у поєднанні із префіксом чи префіксом та суфіксом: *розніжитися, поналіплюватися (мокре листя до асфальту)*.

Значення інтервалу можуть увиразнювати аналітичні засоби або контекст. Так, дієслова із префіксом *на-*, що вказує на достатність дії, за допомогою прислівників чи прислівникових сполучень можуть виражати надмірну дію: *наліпити (забагато), знаходитися (до знемоги), наробитися (аж рук не відчувати)*. В іншому випадку значення префікса підсилюється (дублюється) контекстно: *Повітря в тухольській долині розігрілося, мов справді в котлі...* (І. Франко). Типово контекстно виражаються мультиплікативна чи дистрибутивна дії, а також аналітично фазове значення початку чи кінця дії: *І ось, засліплені гнівом, бідністю, безпорадністю своєю, починають вони ганити одна одну, поціляючи у найболючіше місце* (І. Сенченко); *починають ганити – інхотив, ганити одна одну – дистрибутив, поціляючи у найболючіше місце – мультиплікатив*. Як бачимо, хоч ядерною морфологічною одиницею для вираження значення інтервалу є Vf, інші дієслівні форми теж зберігають акціональну семантику дієслова, оскільки вона ґрунтується на семній структурі дієслівної основи. У наведеному прикладі мультиплікативне значення виражає дієприслівник (Vadv) *поціляючи*.

Інтервал як первинна диференційна власне дієслівна темпоральна категорія охоплює всі дієслівні форми; водночас предикатоцентрична граматична система української мови сформувала проєкцію усієї частиномовної системи в межах дієслівного класу: *ділити – розділити* (Inf – дієслівний іменник), *розділюю – розділив – розділював – розділю* (Vf – власне дієслово), *розділюючи – розділюючи* (Vadv – дієслівний прислівник), *розділений – розділюючий* (Part – дієслівний прикметник). Як бачимо, значення інтервалу наведених дієслівних граєм – тип кількісно-акціональних значень: означено-ітеративна кратна дія, дистрибутивне значення – не узалежене ні значенням часу, ні значенням виду. Отже, як статус категорії інтервалу, так і структура дієслівного частиномовного класу зумовлені й історично, і природою української граматичної системи. Таким чином, диференційною дієслівною ознакою є категорія інтервалу, первинна і властива всім дієслівним формам темпоральна ознака. Онтологічний час цілком обґрунтовано лягає в основу дієслівної граєми, однак не у вияві морфологічного часу (зовнішньої, відносної часової ознаки), а у вияві інтервалу (внутрішньої, безвідносної часової ознаки); час же і таксис як категорії в структурі надкатегорії темпоральності представлені як рівневі: перша пов'язана відповідно із морфологічним ярусом репрезентації дієслівних граєм – Vf, друга із синтаксичним

ярусом як така, що виявляється через співвіднесення певних дієслівних граєм у функції предиката – P (V) – P (V).

У сучасній граматиці дискусійним є питання про належність виявів дієслова до власне дієслівного морфологічного класу. При цьому в оцінці морфологічних одиниць домінують лише окремі функціональні особливості, зокрема певні синтаксичні ознаки. Інші ж часом не виправдано розглядають як додаткові, тобто формалізовані, але функціонально пасивні і не трактують як ознаки власне частиномовні, морфологічні. Так, І. Вихованець, розв'язуючи проблему частиномовної належності дієприслівника, виходить із наявності у нього дієслівних граматичних ознак. Цілком аргументовано обґрунтовано специфіку вираження дієприслівником граматичного значення морфологічного часу: дієприслівник самостійно значення минулого, теперішнього чи майбутнього не виражає [Вихованець 1988: 207-208]. Але чи об'єктивно через втрату суфіксальними морфемами дієприслівника часового значення виводити його за межі дієслова? [Вихованець 1988: 207-211; Городенська 2004: 323]. По-перше, морфологічний час не можна розглядати як граматичну ознаку, яка визначає частиномовну належність дієслівної граєми; по-друге, специфіка темпорального значення граєми (відсутність самостійного значення морфологічного часу) не свідчить про відсутність темпоральної семантики загалом.

Історичний аналіз розвитку морфологічної системи мови, а також типологічне зіставлення граматичних категорій різних мов засвідчує, що усвідомлення часу відбувалось через осмислення внутрішньої темпоральної природи дії, а значення морфологічного часу виникло і розвинулось пізніше: „Теоретичний висновок про єдність категорії часу – способу, отриманий у ранговій граматиці, підтверджується завдяки застосуванню методу рангового опису до індоєвропейських форм першої серії. Витворення системи часових форм на основі більш древніх модальних і видових (видові у значенні способів дієслівної дії – В.Б.) характеризує рух від спільноіндоєвропейського до окремих діалектних станів” [Іванов 1981: 222]. На нашу думку, виводити дієприслівник за межі зазначеного частиномовного класу немає достатніх підстав. Власне дієприслівник як дієслово відіграє повноцінну роль у вираженні категорії інтервалу і ключову як на морфологічному, так і синтаксичному рівні у вираженні категорії таксису.

Категорії, властиві особовій формі дієслова і не властиві дієприслівнику, зокрема особи, роду і числа, є релятивними ознаками дієслова і пов'язані цілком із лівобічною валентністю дієслова-присудка, яке у простому реченні разом із підметом формує граматичну основу і, відповідно, вичерпує цю функцію і актуальність цих граматичних значень у вторинного присудка. Специфіка функції дієприслівника й полягає в тому, що він виконує іншу, властиву саме йому і визначальну для нього роль вторинного присудка, присудка при присудкові. Як вторинний присудковий компонент дієприслівник не може претендувати на позицію суб'єкта, він виявляє співвіднесеність із суб'єктом дії (підметом) через первинний присудок, тобто через особове дієслово: – *А гроші, – важко глигнувши з-під лоба, сказав Северин Вакулович. Фесько ж, не виймаючи звідти правої руки, проводив пальцями по рубчиках кредиток...* (І. Сенченко). Обидва виділені дієприслівники, формально не виражаючи суб'єктних ознак роду, числа й особи, виявляють суб'єктну валентність у функції вторинних присудків: *Северин Вакулович глигнувши, Фесько не виймаючи*. Оскільки формальні ознаки підмета вже виражені й завжди експлікуються через обов'язкову наявність первинного присудка, то дублювати їх формально вторинному присудкові (дієприслівникові) не потрібно; навіть більше, при такому дублюванні ускладнена граматична семантика провокувала б порушення форми і смислових зв'язків у реченні. Через це занепали давні форми з неузгодженим суб'єктом: *От як коржик спікся, вона й дала його з'їсти Олені за три рази, запиваючи з водянчика водою...* (Г. Квітка-Основ'яненко). Тому суб'єкт у первинного і вторинного предикатів завжди спільний.

Отже, дієприслівникові властиве неформалізоване граматичне значення співвідносного суб'єкта і, відповідно, позиційно нефіксована суб'єктна валентність, так само як співвідносне граматичне значення темпоральності (таксис) та інші граматичні значення, зумовлені співвідсною функцією вторинного присудка. Основний граматичний зміст дієприслівника – співвідносний характер його граматичних ознак. Однак це не означає, що ці ознаки йому не властиві. Функція вторинного присудка проектується і на вираження значення способу, яке, як і значення морфологічного часу, збігається із часовим значенням Vf.

Таким чином, у структурі напівпредикативного (вторинного предикативного) значення дієприслівника наявні категорійні значен-

ня персональності, темпоральності та модальності: персональності, модальності і часової темпоральності як співвідносні із первинним предикатом, таксисної та акційної темпоральності (інтервалу) як самостійне предикативне значення. Відсутність спеціалізованих морфологічних показників не заперечує цих значень. При виведенні дієприслівника за межі дієслова упущено вагомий аспект співвіднесення граматичної (морфологічної) форми і значення: „Необхідно раз і назавжди звільнитися від хибного розуміння граматичної форми, – писав О. Потебня, – існування в мові описових форм не лише не є ознакою падіння формальності, але, навпаки, свідчить про торжество цього принципу. Описова форма є поєднанням слів, які вже мають формальне визначення, але в сукупності складають один акт думки. Можливість такого поєднання потребує наявності в мові суто формальних слів. Потрібна тривала робота думки для того, щоб звільнити матеріально виражені слова від всякого матеріального змісту і перетворити їх у чисті, без домішок вираження відношень” [Потебня 1958: 66], але не слід за форму приймати зовнішній знак, оскільки „форма є значення” [Потебня 1958: 63].

Варто звернути увагу і на ще один аспект. Якщо темпоральність як єдину онтологічну категорію в структурі предикативного значення, яке реалізує здатність мови відображати світ через співвіднесення мовного знака (речення) із фактом, пов'язувати тільки із часом, то безособове дієслово-предикат у формі ірреальних способів граматично втрачає будь-який зв'язок із відображуваним: *Світало б; Хай світає*. Комунікативно тут імплікований тільки мовець через модальне значення, однак категорія мовця не має послідовного формального відображення в граматичній системі. Виходить, що мова утворює віртуальну замкнену систему і не має жодного зв'язку із об'єктивною дійсністю; це означатиме, що будь-які поняття чи факти, змодельовані мовою, як і сам мовець, не можуть бути визначені з погляду їх існування.

Звуження спектра темпорального значення дієслова тільки до морфологічного часу зумовлює надто узагальнене трактування інших темпоральних категорій. Це вже показано на прикладі диференційної категорії інтервалу, яка фрагментарно і без визначення змісту, місця та взаємозв'язків у граматичній системі діставала часткове відображення у категоріях родів дієслівної дії, які розглядають як категорійну множину та визначають як інтерпарадигматичні – морфолого-словотвірні – та узалежнюють від релятивної категорії виду

[Городенська 2004: 235-242]. Те саме стосується темпоральної категорії таксису. Так, „наявність категорії часу в дієприслівника спростовано і на основі другого аргументу – його здатності набувати відносного часу, що вимірюється в інших величинах, характерних для прислівникового класу слів. Це обставинні значення одночасності, часової попередності та часової наступності, які дієприслівники виявляють щодо дії, процесу, стану основного предиката, вираженого дієсловом, а не щодо моменту мовлення” [Городенська 2004: 321]. Очевидно, що якщо існує інша форма (двокомпонентна), інший спосіб (співвіднесення дій) вираження граматичного значення, а також при цьому виявляється новий категорійний зміст (темпоральна семантика порядку дій, їх хронології, а не віднесеності до темпоральної позиції, як це властиво морфологічному часові), то система значень таких одиниць не може виражатися у поняттях категорії морфологічного часу. Це інша темпоральна категорія, інший граматичний зміст і рівень. Без урахування диференційних ознак цієї категорії важко уникнути протиріч, як-от: встановлення значень одночасності, часової попередності та часової наступності як прислівникових. По-перше, прислівник як придієслівний атрибут не може виражати того темпорального значення, яке не закладене в дієслові: так, значення прислівників *вчора, сьогодні, завтра* і под. пов’язане із дієслівним значенням часу через лексичне часове значення датування, яке виражене і без дієслова; значення прислівників *перед тим, тоді, згодом* і под. пов’язане із дієслівним (дієслівно-предикатним) значенням таксису (порядку дій). По-друге, здатність дієприслівника експлікувати відносно темпоральне значення не є і не може бути ознакою наявності / відсутності у нього категорії часу.

Особова форма дієслова може виражати відносний час у співвідносній таксисно дієслівній парі, однак це не нівелює її здатності репрезентувати морфологічний час. У той же час дієприслівник, з одного боку, зорієнтований на вираження таксису (відносного темпорального значення) через функцію вторинного присудка і разом із основним присудком творить один із видів таксисної форми, з іншого боку, дієприслівник зорієнтований на позначення відносного часу через основний присудок для експлікації категорії часу синтаксично. Дієприслівник як морфологічний дієслівний підклас сформувався для виконання саме цих функцій, а не для ролі придієслівного атрибута, яка є похідною, доданою.

Темпоральні функції дієприслівника як вторинного предиката є визначальними і впливають з його дієслівної природи, прогножуючи тим самим його роль у граматичній системі. Дієприслівник покликаний виражати реальний, а не абстрагований час дії (як це переважно робить форма особова), який щодо формально-граматичного виступає як відносний: *Довідавшись на ярмарку в Борзні, що дома діти загивають з невідомої хвороби, батько ударив по конях. Як він промчав ці тридцять верстов, нещадно б’ючи коней, аби швидше нас врятувати, як гукав на Десні перевозу і як далі летів – про це довго гомоніли подорожні* (О. Довженко). У наведеному уривку два морфологічно різні дієприслівники: на *-ши* і на *-чи*. Макроситуація належить минулому, уривок виражає загальний минулий час. Дієслівні часові форми виявляють пряме значення. Дієприслівник *довідавшись* через відношення до фінитної форми *ударив по конях* (фразеологізована конструкція) виражає минулий час, дієприслівник *б’ючи* через відношення до фінитної форми *промчав* виражає теж минулий час; тут односпрямоване відношення – дієприслівник дублює (узгоджує) форму часу фінитного дієслова. Дієприслівник-предикат *довідавшись* через взаємодію (співвідношення) із фінитним предикатом *ударив по конях* виражає попередність дії і визначає таксисну ситуацію наступності, яку чітко акцентує каузальний зміст: *ударив по конях*, бо *довідався*; фінитний предикат реалізує зміст ситуації; відношення двоспрямоване: попередність визначає наступність і, навпаки, наступність впливає із попередності. Дієприслівник-предикат *б’ючи* через взаємодію (співвідношення) із фінитним предикатом *промчав* виражає сутаксис (синхронність дій). Обидві темпоральні функції, як бачимо, не перетинають одна одну та ні формально, ні семантично не конкурують. Вони відбивають два різні способи вираження граматичного значення: односпрямованої відносності – час, двоспрямованої відносності (співвідносності) – таксис.

Отже, дієприслівник як дієслівна форма виявляє спектр темпоральних категорій: у межах грамеми – інтервалу, рефлексивно таксису, в межах співвідносних граем – відносного часу і таксису. Особова форма виявляє такі темпоральні категорії: в межах грамеми – інтервалу і часу, в межах співвідносних граем – синтаксичного чи транспонованого часу і таксису. Ключова роль дієприслівника, як і особового дієслова, – роль присудка.

Іманентною темпоральною (часовою) ознакою дії є інтервал, а темпоральним значенням – значення інтервалу. Таким чином, морфо-

логічний час не може бути диференційною ознакою дієслівної грами; інакше ми зруйнуємо частиномовну систему і структуру дієслова, оскільки, за умови примату морфологічного часового значення, єдиним його морфологічним виявом залишиться Vf. Окрім того, неадекватний опис отримають як ключові морфологічні ознаки дієслова, так і функціональні ознаки дієслівних грамем (як на рівні синтаксичних, так і морфолого-синтаксичних функцій), наприклад, функція вираження таксису та морфолого-синтаксичного часу. Ці функції притаманні дієсловам-предикатам і не властиві предикатам, що виражені іншими морфологічними засобами.

Оскільки категорія інтервалу представляє внутрішню темпоральність дії і виражається комплексно дієслівною основою, дієслівними формами її реалізації є особове дієслово, дієприслівник, дієприкметник, інфінітив, предикатив, а засобами – корінь, префікс, суфікс, постфікс. Категорія інтервалу представляє диференційну дієслівну граматичну ознаку, яка об'єднує усі дієслівні форми у частиномовний клас із внутрішньою функціональною ієрархією: ядро – Vf, периферія рівнева (морфолого-синтаксична) – Vadv, Inf, Part, міжрівнева (синтаксично-морфологічна) – Praed.

Категорія часу в структурі темпоральних значень найбільш граматикалізована, тобто використовує компактно, функціонально спеціалізовану та універсальну систему граматичних засобів. Це означає, що всі лексико-семантичні типи дієслова творять часові форми за єдиною моделлю, для цього використовується визначений і незмінний набір засобів, які функціонально орієнтовані тільки як часові. У сучасній українській мові активно функціонує така парадигма морфологічного часу: теперішній час, минулий час, майбутній час. Форма давноминулого часу майже не використовується, а його значення часто виражене контекстно. Наприклад: *І вже був рушив услід за прапорицком та грузином, як раптом хтось шарпнув його за рукав. Дідусь уже давно пішов на нічну варту, і Михайло залишився сам у хаті* (І. Сенченко). У першому прикладі вжито форму давноминулого часу, хоч ситуативно дії відбуваються в межах одного проміжку і співвідносяться як одномоментні (це підтверджує синтаксична форма речення: *І вже...як*). У другому ж реченні форма передминулого часу *уже давно пішов* хоча представлена неспеціалізованими граматичними засобами, проте за граматичною семантикою позначає давноминулий час.

Наведені приклади засвідчують ситуативність використання форми давноминулого часу та її формально-аналітичну варіантність. Очевидно, це спричиняє витіснення синтетичної форми давноминулого з граматичної часової парадигми дієслова. З іншого боку, давноминулий час у традиційній інтерпретації випадає зі структури морфологічного часу як за формою, так і за змістом. Так, „давноминулий час у сучасній українській мові утворюється переважно від дієслів доконаного виду і вказує на те, що означувані цими формами дії відбулися раніше від інших дій до моменту мовлення. Тому форми давноминулого часу передбачають наявність у реченні (або в ширшому контексті) інших дієслів у формі минулого часу” [Русанівський 1978: 299]. На думку В. Русанівського, вираження давноминулого часу не обмежене словоформою (це вираження тільки аналітичне, на відміну від інших часових форм, давноминулий час синтетично виражений не повністю, а залучає інші дієслова минулого часу (також граматичний контекст)). За змістом це співвідношення часів, і, фактично, давноминулий виражає не стільки час дії, як темпоральне співвідношення минулих дій; момент мовлення не є для давноминулого необхідною і достатньою позицією відліку. Таким чином, за вказаною концепцією, давноминулий реально є виявом морфологічного та синтаксичного часу і водночас за способом вираження різновидом таксису; це часо-таксисна форма (про давноминулий час у розд. 3).

Синтетичні часові форми представлені певним типом дієслівної основи та відповідними суфіксами (традиційно у метамові наукового дискурсу використовують щодо словоформ термін *створяться-утворюються*, а це призводить до аналізу не складу словоформи, а формальних дериваційних кроків, що не цілком відповідає дійсності, оскільки при використанні словоформу не створюють, а, як і лексему, відтворюють, а мовець не структурує словоформу за компонентами).

Якщо дієслівну основу в категорії інтервалу оцінювали з погляду лексико-граматичної семантики, яка проектувалась на акціональний тип дії та визначала можливі модифікації семантики інтервалу, в категорії часу дієслівна основа формально-граматична – це структура, яка є базою в системі часових модифікацій (чи часової парадигми). Основа для вираження інтервалу виявляла морфемно-словотвірну природу; для вираження часу береться до уваги основа як морфологічна одиниця. Якщо значення інтервалу ґрунтується на всьому морфемному складові грами, то значення часу встанов-

люється на основі спеціалізованих засобів. З іншого боку, інтервал об'єднує всі дієслівні вияви, а значення часу в повному вияві властиве тільки ядерній дієслівній формі Vf. Отже, засобами вираження категорії часу є формалізовані дієслівні основи (*роби-/робл-, працюва-/працю-* і под.) та відповідні суфікси (*-в-, -л-, -й-*). Особові закінчення у різних часових формах можна розглядати як додаткові (супутні) маркери часових форм, оскільки вони виявляють значення щодо часу спеціалізацію (*Ø, -а, -о, -и* для минулого часу; *-у, -еш, -е, -емо, -ете, -уть* для теперішнього часу). Питання статусу префіксів доконаного виду у граемі на позначення майбутнього часу можна розглядати суто у формальній площині, оскільки з погляду значення форми *відпрацюю, зроблю* і под. об'єктивно позначають синкретичний майбутній: теп. час (грамема) + док. вид (префікс) = теп. док. час (теперішній результативний) = майбутній док. час (майбутній результативний). Зрозуміло, що два різні часові значення не можуть бути тотожними, хоч виражені тотожними формами. З погляду логіки саме майбутня форма не повинна б виражати результативну дію, оскільки дія є ірреальною (гіпотетичною); це надає майбутній дії подвійну гіпотетичність (чи гіпотетичність у квадраті): дія ще має відбутися, дія має досягти результату.

Натомість форма теперішнього часу цілком може позначати результативність, оскільки дія, що відбувається в момент мовлення, як і минула, що відбулась до моменту мовлення, може бути оцінена з погляду результативності: мовець виявляє відношення до реальної дії. Однак історично склалося так, що вакуум формального вираження значення майбутнього часу, яке денотативно актуалізувалось із розвитком суспільства, заповнювався траспозиційними формами зі складною семантичною структурою та зміною семантико-функціональних значень, зокрема інгресивною формою інтервалу в теперішньому часі: „Майбутній доконаний час виник у слов'янських мовах на базі теперішнього часу ще до оформлення видової кореляції. Особливо виразно значення майбутньої дії виступало в інгресивних дієсловах” [Русанівський 1978: 292]. Ще донедавна форми майбутнього доконаного передавали значення теперішнього часу. Приклад із староукраїнської: „У давньоруській мові такі випадки траплялися частіше, ніж у сучасній, напр.: *рѣка Дніпръ бо потече из Оковскаго лѣса и потечеть на польдне* (ЛЛ, 7). У сучасній мові такого значення майбутній доконаний набуває тоді, коли він ужитий в одній фразі з теперішнім, причому обидві форми відносяться до того самого

підмета і мають при собі (або не мають зовсім) одні і ті самі обставини: *Утомився вороненький, Іде, спотикнеться...* (Шевч.)” [Русанівський 1978: 293]. У сучасній мові реальне часове значення цих форм виражене синтаксично.

Аналітичні форми майбутнього свідчать про його пізне утворення (ні минулий, ні теперішній в українській мові не мають аналітичних форм). Якщо *бути* + *інфінітив* однозначно аналітична форма, то *яти* (*имати*) + *інфінітив* трактується зазвичай як синтетична, хоч в дослідженнях з історичної морфології зазначено, що „процес перетворення аналітичних форм майбутнього часу з допоміжним дієсловом *яти* у синтетичні в частині південно-західних говорів не завершився й досі” [Русанівський 1978: 296]. Очевидно, віднесення форми *яти* (*имати*) + *інфінітив* до синтетичної зумовлено правописною нормою (написання разом: *знатиму, знатимеш, знатиме, знатимемо, знатимете, знатимуть*), оскільки структурно ця форма нічим не відрізняється від форми *бути* + *інфінітив*. За такою ж логікою синтетичними є форми *зустріли(ся), смість(ся), будь-де, абихто, хто-небудь* і под. Пор.: – *Ви голодники голодні, та я дужий, та я щодня мнесо їм, а ви бевку не забілену!* – *Меш тепер сиру землю гризти* (В. Стефаник).

Грамадикалізована категорія часу на формально-граматичному рівні має компакту систему часових значень, які не виявляють на рівні морфології жодних семантичних модифікацій. Ці універсальні й узагальнені семантичні типи (теперішнє, минуле, майбутнє), поперше, не мають семантичної ієрархії, по-друге, не утворюють значеннєвих модифікацій. Як з формального, так і з семантичного погляду часові морфологічні грамеми є елементарними.

Формально і семантично структуровану часову парадигму українського дієслова запропоновано в академічній морфології за ред. І. Білодіда (автор частини про дієслово В. Русанівський) [СУЛМ 1969: 369-381]. Можливо, не зовсім виправданим є поділ часових форм на першому рівні членування за ознакою актив / пасив, оскільки не ґрунтується на диференціації часових значень. Це зумовлює розмежування за різними формальними групами дієслів, наприклад, *забудуть – забудуться, робили – робилися* і под. Аргументація такого поділу зумовлена виходом за межі морфології на рівень синтаксису (контексту), поділом часових значень на детерміновані та недетерміновані й акцентом на дериваційні такти при аналізі часових форм. Це покликало виділення таких часових форм: актив – теперішній

детермінований / недетермінований час, теперішньо-минулий час (теперішній історичний чи теперішній живописний), теперішньо-майбутній час, майбутній час доконаного виду (детермінований / недетермінований), майбутній недоконаного виду, минулий час доконаного виду (детерміноване Perfektne й Aoristischne значення, недетерміноване значення минулого доконаного), минулий час недоконаного виду, давноминулий час доконаного й недоконаного виду, минулий умовний час; пасив – теперішній час, майбутній час доконаного виду, майбутній час недоконаного виду, минулий Perfektnий час, минулий Aoristischний час, минулий час недоконаного виду. При такому підході щодо типології часу до засобів його вираження необхідно зарахувати кореневу морфему, постфікс, видові префікси і суфікси, дієслівно-предикатні форми із їхньою контекстною структурою, засоби поліпредикативної взаємодії.

Очевидно, що типологія є різносистемною і не відбиває єдиної структурної ієрархії морфологічного часу. Однак важливо, що в ній ураховано різні модифікації часових значень. За традицією В. Русанівський використовує формальну ознаку виду – нетемпоральної за змістом категорії, яка прямо не визначає часового значення дієслівної грамеми. Минулий Perfektnий та минулий Aoristischний „виражається” дієприкметниками (*зроблений* – Perfekt, *був зроблений* – Aorist), хоч автор вказує, що „як дієслівному утворенню йому (дієприкметнику) властиві категорії перехідності / неперехідності і виду” (про час не згадано), „активні дієприкметники вживаються в двох часових формах” [Русанівський 1969: 409], а „часової ознаки пасивні дієприкметники не виражають” [там само: 413]. Важливо, що в концепції порушено проблему прямого, відносного та співвідносного вживання часових форм (див.: [Русанівський 1969: 368]), тобто морфологічний час учений трактує широко – як темпоральність – і в загальних рисах відбиває поділ темпоральних значень на морфологічний час, синтаксичний час і таксис. Зрозуміло, що такі різні за формою та змістом темпоральні значення неможливо охопити в одній типології в межах формального підходу на морфологічному ярусі граматики.

Натомість В. Лефельд, подаючи моделі дієвідмінювання українського дієслова, виділяє чотири особові дієслівні парадигми: теперішнього часу, наказового способу, минулого часу, майбутнього часу. До парадигми теперішнього часу належать такі словоформи: *люблю, любиш, любить, любимо, любите, люблять; напишу, напи-*

шеш, напише, напишемо, напишете, напишуть; боюся, бойшся, бойтсья, боймося, бойтсья, боятсья, оскільки ці особові дієслівні словоформи виявляють граматичне значення „теперішній час” граматичної категорії часу [Лефельд 2003: 34].

Наведені часові значення не виходять за межі системної типології за ознакою темпорального відношення дії до моменту мовлення, за якою лінійне значення морфологічного часу поділене на минуле, теперішнє, майбутнє. Однак окрема часова форма дієслова є віртуальною; реально ця форма функціонує в реченні, зокрема й разом з іншими часовими формами. Це зумовлює властивість граем часу позначати пряме граемне та синтаксичне й переносне (транспоноване) часове значення. Система і структура семантико-функціональної транспозиції дієслівних граем часу відображає взаємозалежність та взаємозумовленість між ними у процесі функціонування. Таким чином, до засобів вираження часового значення належать варіанти словоформної взаємодії дієслівних граем, а морфологічний час реалізується на синтаксичному рівні. Для експлікації цих часових значень існують темпоральні (в тому числі часові) конкретизатори (*тоді, тепер, в той момент, завжди, раз у раз* і под.), форми ускладнених простих та складних речень (в тому числі окремі їх типи, наприклад, дворядні речення каузальної семантики в їх різновидах), складні багатокомпонентні конструкції. Очевидно, що засобами вираження часових значень у цьому випадку будуть і засоби формальної репрезентації синтаксичних одиниць, наприклад, сполучники, частки. Формою, що виявляє транспозиційний функціональний потенціал часових граем, є поліпредикативний комплекс як універсальний експлікатор темпорального континууму. Наприклад: *Ой майнули білі коні тільки в'ються гриви, Тільки курава лягає на зелені ниви; І я не чув, як жайвір в небі тане, Кого остерігає з висоти...* (В. Симоненко).

Таксис граматично оформлений поліпредикативним комплексом [Бондарко 2001: 237]. Конститутивними компонентами ППК є дієслівні предикати, що темпорально взаємодіють для вираження порядку співвідносних дій – таксису. Таким чином, таксис презентує власне синтаксичний рівень категорії темпоральності.

З формального погляду ППК дістає реалізацію через просте ускладнене речення (просте речення із напівпредикативними компонентами), складне речення відповідного типу, складні багатокомпонентні конструкції. Зі структурного погляду таксисні вияви

можуть бути двокомпонентними, трикомпонентними та багатокомпонентними. Здійснивши аналіз засобів вираження таксису, необхідно розв'язати низку проблем на макрорівні (рівень речень) і мікрорівні (рівень словоформ): які формальні та семантичні типи предикатів синтаксичних одиниць потенційно здатні виражати таксис, які умови виникнення таксисних відношень, які синтаксичні одиниці виражають таксис. Тут зазначених питань торкаємося побіжно, тільки з погляду принципів підходів; більш детально формальний аспект вираження таксису розглянуто у розд. 4, зокрема 4.2.

Таксис як темпоральна категорія за формальним виявом протиставлений категоріям інтервалу і часу. Інтервал і час є морфологічними категоріями і виражені графемно (словоформами). Форма таксису утворена поєднанням як мінімум двох дієслівних графем, між якими виникають таксисні відношення. Дієслівні графеми таксисно співвідносяться не відокремлено, а як компоненти синтаксичної структури, у якій функціонально виступають як предикати. Це дало підставу розглядати таксис як функціонально-семантичну категорію (О. Бодарко). Водночас таксис є власне граматичною категорією, оскільки структурно та за змістом входить до категорії темпоральності, яка є однією із базових у граматичній системі української мови. Якщо аналіз засобів вираження інтервалу здійснюємо через формально-семантичний підхід, часу – через формально-граматичний, то таксису – через семантико-синтаксичний. Конститутивними елементами таксисної структури є таксисні предикати, які через співвідношення утворюють нову якість – темпоральне значення таксису.

Обсяг і зміст поняття *таксисний предикат* необхідно визначати через призму семантичного змісту категорії таксису та надкатегорії темпоральності. Таксономія предикатів, що використовується у функціональній граматиці, ґрунтується на їх семантико-синтаксичній функції (див.: [Вихованець 1992: 93-111]). Таксономія охоплює всі вияви предикатів. На обсяг таксисних предикатів накладають обмеження два чинники: здатність виражати темпоральну семантику, можливість вступати в таксисні співвідношення. Серед дієслівних форм, як зазначалось, інтервал виражають усі (Vf, Vadv, Inf, Part, Praed), час у безвідносному вияві тільки Vf. Серед засобів вираження диференційної синтаксичної дієслівної функції – функції предиката (у власне формальному аспекті присудка), яка реалізує ключове у граматичній системі комплексне значення предикативності, цент-

ральне місце посідає особова форма (Vf). Роль вторинного предиката (або другорядного присудка) функціонально визначає дієприслівник (Vadv) (вторинна для дієприслівника функція прислівника, як і його перехід в інші частини мови, в сучасній українській літературній мові має дуже вузькі межі (див.: [Коць 1964: 25]), окрім того, цю функцію може виконувати обмежена кількість дієприслівників певних форм, зорієнтованих на семантику способу дії – *лежачи* (але не *пролежавши*), *стоячи* (але не *ставши*), *згинаючись* / *зігнувшись* (але не *згинаючи* / *зігнувши*) і под.). Ближню периферію одиниць предикативної групи також посідає спеціалізована безособова форма – предикатив (Praed). Для інших дієслівних форм – інфінітива та дієприкметника (Inf, Part) – функція предиката невіддільна від іменної функції – прикметника і субстантива: *Земля чорна копитами Поорана, поритая; Костьми земля засіяна, А кровію политая* (Т. Шевченко); *Лиш боротись – значить жити* (І. Франко). Ці форми природно набувають семантично домінуючих іменних функцій, цілком нівелюючи формально виражені дієслівні ознаки: *Справді, мовби нічого вже для нас не існує, тільки ця швидкісна траса, її нескінченність, її гудучий, зникаючий у темряві бетон* (О. Гончар) – роль означення; *Невесело на світі жити, Коли нема кого любить* (Т. Шевченко) – роль підмета.

Сема ознаки, яка перетворює атрибутивне значення дієприкметника на домінуюче, зумовлена його індикативною функцією. Індикативна функція об'єднує в одну групу форми із прислівним зв'язком, у реченні це прислівні поширювачі – об'єктні, означальні, обставинні. Індикативна (ознакова) функція протиставлена функції детермінувальній, яка визначає позицію предикатів щодо суб'єкта. Власне тому ці функції до певної міри несумісні, взаємовиключені. Це протиставлення наскрізно пронизує усю граматичну систему української мови.

Так, категорія синтаксичного зв'язку типологічно виявляє індикативно-детермінувальну природу компонентів. Оскільки синтаксична форма виражена як зв'язок, то для утворення синтаксичної одиниці необхідно мінімум два компоненти, які певним чином поєднані.

Сутність зв'язку та сформованої на його основі семантики визначається особливістю (граматичною природою) складників, однак найузагальненіший характер цього зв'язку чи найзагальніше його значення може мати такі варіанти: якщо до схеми включити

символ \rightarrow , який вказує на напрям залежності компонентів, то синтаксична одиниця зі структурою $\left[\begin{array}{c} \text{---} \\ \text{---} \end{array} \right] 1$) є сформованою із незалежних компонентів, узагальнено – на основі паратактичних відношень; схема, що включає символ залежності, тобто будується на основі гіпотактичних відношень, може мати два варіанти: $\left[\begin{array}{c} \text{---} \\ \text{---} \end{array} \right] 2$) або $\left[\begin{array}{c} \text{---} \\ \text{---} \end{array} \right] 3$), де 2) – відношення односпрямованої залежності, 3) – відношення двоспрямованої залежності, тобто взаємозалежності. Це структурні моделі відповідно сурядного, підрядного і дворядного зв'язку (про дворядний і підрядний див.: [Барчук 1996: 75-82, 173]).

Грамаичну основу речення складає предикативна пара, компоненти якої (підмет і присудок) поєднані дворядним зв'язком. Це виявляє взаємозалежність підмета і присудка та взаємно детермінує їх, виражаючи предикативне значення речення. Предикативне значення із семантичного погляду, відображаючи співвідношення мовного знака із дійсністю, може позначати денотат як факт чи подію (див.: [Барчук 2011: 24]). У системі предикатів простого речення предикативне значення події здатні виражати особова форма, предикатив, дієприслівник. Їхня функція в предикативній парі детермінувальна. Натомість інфінітив та дієприкметник семантично означають підмет, з яким виражають предикативне значення факту. Таку ж функцію виконують іменні частини мови: іменники (в т. ч. займенникові), прикметники (в т. ч. займенникові, порядкові), прислівники (в т. ч. займенникові) у функції присудка. Відповідно, переходячи із формальної на семантичну типологію предикатів, протиставляємо предикати дії, стану, процесу зі значенням події та буттєві, атрибутивні, локативні предикати зі значенням факту.

Поліпредикативне утворення як семантична структура є поліпропозитивним. Поліпропозитивність може характеризувати різна кількість відображених ситуацій. Ситуація денотативно відображає окрему подію. Складносурядне речення відображає стільки ситуацій, скільки предикативних компонентів входить до його складу: *І от рано на світанні з Перинь-гори примчали гінці: на далекому плесі Ільменя з'явилися гострі вітрила новгородців, то, либонь, воевода Михало повертається з Полотська* (С. Скляренко). Речення представляє три ситуації: примчали гінці, з'явилися вітрила новгородців, воевода Михало повертається. Перелічені ситуації формують поліситуативність як суму компонентів-ситуацій.

Складнодворядне речення як бінарна структура відображає дві ситуації: *Радісно закричали монголи – вони давно вижидали такого*

наказу (І. Франко); *А коли ми ото часом наловимо волоком чи топчійкою риби і принесемо до куреня, він, усміхаючись, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу: – А-а, хіба це риба!* (О. Довженко). Ситуації у складнодворядному реченні як взаємозалежні детермінують зміст взаємозалежності – каузальність; у першому прикладі значення причини, у другому за традиційною типологією значення часу (таксису). Наведені приклади формують поліситуативність як синтез компонентів-ситуацій, і це утворює новий детермінувальний зміст – семантику каузації у відповідних значенневих модифікаціях, тобто ситуацію причиновості (перший приклад) чи таксисну ситуацію – семантику темпорального порядку дій (другий приклад). Компоненти складнодворядного речення семантично рівноправні, хоч рівень грамаичної залежності кожного може бути різним.

Складнопідрядне речення є бінарною структурою, конструктивно зміщеною в бік залежного компонента. Оскільки залежний компонент пов'язаний не з усім співвідносним реченням (традиційно його називають головним, однак це не коректно, бо усе речення не бере участі в оформленні зв'язку), а тільки із його компонентом, зв'язок виявляє індикативний зміст і залишає речення із головним компонентом (предикативний центр) у структурі валентно вільним. Таке структурне і смислове зміщення зумовлює нейтралізацію ситуативного змісту пропозиції залежного компонента, бо ця пропозиція функціонує лише як індикатив головного слова. Залежний компонент у складнопідрядному реченні не відображає подію, хоч з погляду семантичної структури є пропозицією: *Пізніше Марія дізналася, як з намистом було діло насправді* (І. Сенченко); *Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув від роду* (І. Франко). За допомогою трансформації через узагальнення змісту залежного компонента, але не змінивши суті грамаичного зв'язку, можемо перетворити складнопідрядні речення у прості: *Пізніше Марія дізналася про намисто; Тугар Вовк спалахнув на таку нечувану мову.*

Отже, конститутивні компоненти поліпропозитивної структури, які виконують індикативну функцію, не позначають і не можуть творити таксисної ситуації, тобто не відображають подію. Вони виконують таку ж функцію, як форми (чи вияви) дієслова, які ускладнюють просте речення і формально виконують роль напівпредикативних конструкцій (субстантивних, ад'єктивних, партицип-

них). Пор.: *Поруч дзюркотів ясний струмок, стрибаючи по зеленім, оброслім мохом камінню* (О. Гончар) – *дзюркотів, стрибаючи* (дзюркотів і стрибає) – таксисні предикати, *оброслім мохом* – індикативний напівпредикат, функціонально тотожний ад'єктиву *зеленім*.

Для вираження значення порядку дій, тобто таксису, необхідно, щоб поліпропозитивна структура була й поліситуативною, тобто необхідна взаємодія ситуацій. З огляду на те, що ситуативність відображається як подія, до таксисних предикатів належать ті, що мають значення події. Отже, таксисні предикати мають таке формальне вираження: Vf, Vadv, Praed. Для цих форм предикативна функція є диференційною, а характер цієї функції детермінувальний.

Як було вказано, значення таксису можуть виражати поліпредикативні конструкції, поліпропозитивність яких виявлена в поліситуативності. Серед складних речень такими є конструкції, предикати яких рівноправні, а це забезпечує їхню здатність взаємодіяти таксисно, тобто ситуації, які вони позначають, можуть темпорально співвідноситися як порядок подій. З формально-синтаксичного погляду такими є складносурядні (незалежні) та складнодворядні (взаємозалежні) речення. Складнопідрядні речення через нерівноправність предикатів (у з'ясувальному реченні предикат залежного компонента індикативний, а в означальних реченнях реально як предикативний функціонує тільки залежний індикативний компонент: у головному компоненті актуалізовано лише опорне слово-субстантив чи його еквівалент) і відсутність у їх поліпропозитивній семантиці поліситуативності не позначають подій та не можуть виражати таксису.

Серед формально простих ускладнених речень таксисні відношення можуть виявляти конструкції, в яких співвідносяться предикат та напівпредикат (вторинний предикат), виражений тільки формою Vadv, оскільки лише дієприслівник має значення події. Навіть більше, дієприслівник як морфологічна дієслівна форма спеціалізований саме на вираженні темпоральної взаємодії із первинним предикатом. Будучи формально залежним через дублювання форм особового дієслова, дієприслівник семантико-функціонально рівноправний з первинним предикатом: цього статусу йому надає лівобічна суб'єктна валентність, яка є тотожною із валентністю первинного предиката. Власне через це зв'язок дієприслівника (чи його групи) із первинним предикатом не є прислівним, підрядним, а дворядним (детермінантним). При цьому дворядний зв'язок дієприслівника комплексний: S – Vadv + Vf – Vadv. У ньому семантико-синтаксично

визначальним є саме перший, оскільки первинна функція дієприслівника – напівпредикативна; формально-синтаксичною є роль другого зв'язку: вираження відносного синтаксичного часу і таксису. Така специфіка зв'язку дієприслівника може бути підтверджена прикладами із його інтерпозицією між суб'єктом і первинним предикатом: *Лише рілля в степу, зберігши колір чорний, його перелива у золото колось* (А. Малишко); *Його вода, різко відбиваючи в собі заходоу червоність, виглядала неначе кров, що бурхає з величезної рани* (І. Франко).

Перший приклад засвідчує, що повної втрати формальних часових показників дієприслівника не відбулося: *зберігши* – минулий, *перелива* – теперішній час. Це зумовлено семантико-синтаксичною структурою речення: переливати можна те, що було збережено раніше; фактично тут наявна взаємодія часу і таксису: значення наступності (*перелива*) виражає хронологію подій завдяки значенню хронологічного предиката (*зберігши*), який означає попередню дію, тобто з погляду лінійності часу минулу щодо теперішньої. Виступаючи хронологічним предикатом в інтерпозиції, дієприслівник виражає дію, яка розгортає подальшу структуру висловлення, тобто прогнозує первинний метричний предикат.

У другому прикладі час дієприслівника встановлюємо співвідносно: *відбиваючи виглядала* – минулий час; грамемний теперішній час вказує на те, що дії обох дієслівних форм відбуваються разом, сутаксисно. Отже, форми дієприслівника виступають то як таксисно-часові (зрідка – перший приклад), то як таксисні (переважно – другий приклад). Таким чином, у вираженні типологічного значення таксису можуть брати участь формальні показники дієслівних грамем – співвідносно-часові, тобто таксисні: суфікс *-чи* позначає сутаксис, суфікс *-ши* таксис послідовності (його варіанти – передування / наступність) (йдеться про двокомпонентні структури з метричним предикатом). Наприклад: *Хвилю стояли наші пішоходи, напуваючись тою безсмертною і живучою красою природи* (І. Франко); *В одному місці під кущем б'є, виблискуючи проти сонця, джерельце* (І. Сенченко); *Зачепивши отця Кирила за золотий ланцюг держакон весла, батько втяг його, як сома, в свій ковчег до корів і овечок* (О. Довженко).

Аналіз поліпредикативних одиниць свідчить, що якщо в них виражено поліситуативність за допомогою таксисних предикатів, тобто дієслівних грамем Vf, Vadv, Praed зі значенням події із

семантикою дії, процесу чи стану, а компоненти, до яких вони входять, поєднані сурядним чи дворядним зв'язком, то таксисні відношення виникають регулярно, як типові для зазначених структур.

Темпоральна взаємодія предикатів визначає таксисну ситуацію, а форма цієї взаємодії є ядром вираження таксису. Додатковими засобами вираження таксису є темпоральні конкретизатори (наприклад, *водночас, тоді, потім* і под.), а також темпоральні сполучники: *І я примовкав, а Тарас тоді, дідів батько, брав мене на руки і розповідав про Десну... Спочатку я просто жахався цієї картини, а потім* поволи звук, як солдат на війні зникає до грому гармат (О. Довженко).

У сполучниковому варіанті складнодворядних речень таксису спеціалізованими засобами вираження є темпоральні (таксисні) сполучники: *На світанку, коли засіріло, коли ще тільки на світ почало благословитися, біля Сіркової хати в'ючилися коні* (І. Багрянний); *Коли кризь розпач випнуться надії І загудуть на вітрі степовім, Я тоді твоїм ім'ям радію І сумую іменем твоїм* (В. Симоненко).

Отже, темпоральне значення таксису виражене системою як загальнотемпоральних, так і спеціальних таксисних засобів різних структурних рівнів мови.

Розділ 2. Інтервал

2.1. Інтервал як базова дієслівна категорія

У структурі темпорального значення дієслова семантика інтервалу є внутрішньою іманентною диференційною ознакою. Інтервал як граматичне значення близький до змісту онтологічного часу в денотативному вияві; це кваліфікатор безвідносної темпоральності дії в її об'єктивному розгортанні.

У попередньому розділі було вказано на ключові особливості інтервалу та обґрунтовано його статус як темпорального значення. Інтервал належить до граматичних категорій, у яких відображено онтологічно-світоглядні ознаки модельованого мовою світу. Інтервал пов'язаний зі сприйняттям зміни. Як емпіричне сприйняття інтервал може стосуватися макро- і мікроциклів, наприклад, історичних чи життєвих подій або ситуацій конкретної фізичної дії. У граматичному сенсі інтервал є виразником динамічної ознаки дії і репрезентує значимість морфологічного класу дієслівних словоформ. Поняття інтервалу в граматиці є порівняно новим, граматичне значення інтервалу не отримало широкої інтерпретації в сучасних лінгвістичних дослідженнях. Наприклад, українські мовознавці інтервал як окреме граматичне значення чи граматичну категорію не розглядають.

У російському мовознавстві інтервал опрацьовано в межах функціональної граматичної парадигми, зокрема І. Смирновим. Вважаючи, що „значення інтервалу (якого-небудь проміжку часу) є семантичним компонентом кількісної аспектуальності, під якою розуміють об'єднання трьох незалежних семантичних ознак: 1) кількості „крат” дії, її перерваності / неперерваності, 2) тривання, 3) інтенсивності” [Смирнов 2000: 241], вчений указує на ключові компоненти його семантики, однак трактує інтервал занадто широко. По-перше, пов'язує його із предикативною функцією дієслова, тобто виводить на синтаксичний рівень, по-друге, зазначає, що „ця семантична ознака (кількісна аспектуальність – В.Б.) віднесена не тільки до дієслівного предиката, а й до всього висловлення в цілому, до всієї ситуації, вираженої цим висловленням” [там само: 242]. Оскільки інтервал у вказаному значенні пов'язаний із проміжком часу за межами грамеми та орієнтований на вираження темпорального змісту висловлення, то належність його до семантики аспектуальності є сумнівною, адже аспектуальність на базовому рівні

ґрунтується на графемній семантиці дієслова. Окрім того, при такому трактуванні синтаксичний інтервал як кількісна ознака проміжку темпоральних ситуацій не збігається із кількісною морфологічною семантикою дієслова; вказані граматичні явища мають різну природу: у першому випадку виражено семантику, наприклад, ітерації, а в другому – семантику хронології події (подій).

Навіть ті лінгвісти, які базують кількісні ознаки дієслова на категорії аспектуальності, змушені визнати, що в основі семантики кількості дії є саме темпоральність (див.: [Маслов 1978: 44]). Однак треба зважати, що концептуальні підходи до вивчення множинності в мові з огляду на опозицію імені і дієслова ґрунтуються на тому, що множинність імені базується на категоріях субстанції та простору, а дієслова – на категорії часу (див.: [Dressler 1968]). Якщо кількісна характеристика дієслова виражена, наприклад, ітерацією і визначена як інтервал, то таке граматичне значення тісно пов'язане із семантикою тривання, базується на ній, оскільки ітерація як характеристика окремої цілісної дії виражає її кратність між початком та завершенням у процесі розчленованого на акти тривання. Однак актуалізації тривання у семантиці інтервалу І. Смирнов не здійснює, зрештою, як і актуалізації інтенсивності. Для категоризації семантики інтервалу, на нашу думку, варто б було розмежувати графемну і синтаксичну темпоральність, зосередивши увагу й на значеннях тривання та інтенсивності. Доцільність такого розмежування відображає типологічний опис семантики інтервалу: І. Смирнов значення інтервалу приписує таким типам ситуацій: ситуації мультиплікативної дії, ситуації дистрибутивної дії, ітеративні ситуації [Смирнов 2000: 244]. Отже, інтервал є об'єднавчим елементом семантики названих ситуацій. Натомість ситуації поновленої і перерваної дії та ситуації повторної дії вміщують значення інтервалу як зовнішній фактор, як проміжок часу певної тривалості, що ніяким чином не характеризує самої дії (наприклад: *Роботи на будівництві відновились через півроку. Він перетелефонував на наступний день* [там само]).

У межах ФСП темпоральності значення інтервалу трактують вужче – як компонент семантики кратності [Храковский 2001: 126-152]. Однак таке трактування обминає визначені І. Смирновим ключові ознаки інтенсивності та тривання. Кількісний компонент дії потрактовано надто вузько – як ознаку дії, яка підлягає лічбі. Узагаль-

нити таке значення до рівня дієслівної категорії, яка охоплює усі чи більшість одиниць певного класу, складно.

Спостереження над мовним матеріалом свідчать, що будь-яка дієслівна форма здатна виражати динамічну ознаку, тобто дію чи процес; ця семантика темпоральна за своєю природою і об'єднана спільною семою кількості, яка розгортає якісну ознаку дії – тривання. З цього погляду сема тривання невіддільна від значення інтервалу, узагальнено уособлює його значення та об'єднує усі дієслівні вияви у частиномовний клас: *писати – пишучи – писаний – пишучий – писано; списати – списавши – списаний – списано*. Таким чином, внутрішня темпоральність чи внутрішній час дії (термін *час* вжито у загально-мовному значенні) виражений інтервалом як динаміка її розгортання. Саме цю, а не результативну семантику, називає Г. Гійом „внутрішнім часом дії” [Guillaume 1973: 47-48].

Безвідносна семантика інтервалу означає, що навіть без актуалізації межі чи відліку темпорального значення (наприклад, початку, кінця, ліміту дії) завжди виражене тривання. Оскільки тривання об'єктивоване як зміна, а зміна є поєднанням кількості та якості (початок дії, продовження, закінчення, знову початок і т. д.), то тривання експлікує кількісно-якісні параметри в семантиці дієслова. Отже, будь-які дієслівні форми, зокрема й не актуалізовані щодо характеру тривання, відображають це значення: *писати, думати, висіти* і под. Оскільки значення тривання виражають усі без винятку дієслівні форми, інтервал постає як власне дієслівна семантика, яка об'єктивує динамічну ознаку вербальної графеми (V).

У семантиці дієслова вчені виділяють сему межі дії. Зокрема О. Бондарко здійснює поділ на внутрішню та зовнішню межі дії [Бондарко 1986: 14-15], диференціюючи лексико-синтаксичні і семантико-морфологічні засоби вираження межі, тобто зумовлені семантикою основи чи визначені т. зв. внутрішнім часом. Однак вчений ставить у центр семантики межі тільки значення лімітності, оскільки традиційно узалежнює межу від виду. Такий підхід, на нашу думку, звужує семантику внутрішньої межі дії до обмеженості / необмеженості через прив'язку до результату [Бондарко 1986: 18-20] та не визначає цю ознаку як компонент тривання, точніше характер тривання перебуває поза увагою при детермінації семантики межі.

Вважаємо, що значення межі є лише компонентом більш загальної семантики інтервалу та одним із елементів його структури. Актуалізація у структурі дієслова морфологічними засобами межі

зміщує семантику тривання на один із його компонентів (інтервальних відрізків) (див., наприклад, рис. 1.2, 1.3). Так, актуалізація початкової межі дії виражає починальність: *покотити, заспівати, зажевртіти, зацвісти* і под. При акценті на завершенні дії дієслівна грамама виражатиме фінітивне значення: *відспівати, відцвісти, відсумувати, відпрацювати* і под. Обмеженість творення інхотивно-фінітивних виявів інтервалу семантико-граматична та суто лексико-графічна (у доборі прикладів ми здебільшого орієнтувалися на фіксацію слів у словнику, хоч вони не завжди відбивають дійсний стан слововживання). Актуалізація тривання дії у серединній фазі виражатиме дуративність чи лімітність: *поспівати – проспівати, попрацювати – пропрацювати, погуляти – прогуляти* і под. Як бачимо, в серединному проміжку дії фазові значення інтервалу можуть існувати як парадигматична опозиція дієслівних форм. Подібно можуть бути виражені модифікації внутрішньої темпоральної семантики з погляду членованої (ітерації) та нечленованої (інтенсива) кількості тривання, тобто інтервалу із акцентом на квантифікацію дії: *поспівувати – наспіватися, погулювати – нагулятися*.

Хоч у структурі дієслівних форм існує протиставлення інфінітива як назви дії (дієслівного субстантива) усім іншим дієслівним формам, значення тривання об'єднує усі вияви. Вказане протиставлення зумовлене абстрактним семантико-граматичним значенням інфінітива як безсуб'єктної дієслівної форми. Інфінітив, називаючи дію, узагальнено виражає її іманентну акціональну ознаку – тривання, однак референційно не об'єктивує її, оскільки значення інфінітивної дії безвідносно до денотативної ситуації. Предикатні вияви дієслова – фінітна форма, дієприслівник, дієприкметник, предикатив – уводять дію у сферу суб'єктної темпоральності, надаючи семантиці тривання визначеності.

Сема дії властива й віддієслівним іменникам, однак тривання вони не виражають та у них відсутнє значення інтервалу, а відповідно й значення реальної дії. Семантика інтервалу як диференційна ознака дії розмежовує дієслова та, наприклад, девербативи (*перехід, читання, рух* і под.). У структурі темпоральної характеристики дії значення інтервалу є постійним і обов'язковим. При переході слів на позначення дії в інший граматичний клас (іменників-девербативів) відбувається зміна категоріального частиномовного значення внаслідок втрати словоформами семантики тривання, тобто семантики

інтервалу: *відповідь, вигін, хвилювання* і под. Сема тривання виявляється нейтралізованою, субстантив не виявляє ключових для дієслова ознак – темпоральних – і віддієслівні іменники втрачають здатність підпорядковувати адвербіальні (в т. ч. й темпоральні) словоформи, які транспонуються в атрибутивні, тобто приіменні: *прохід через провулок, щebetання на світанку* і под. [Барчук 2002]. Отже, девербативи втратили здатність до актуалізації параметрів інтервалу.

Таким чином, об'єднання дієслівних форм у частиномовний клас здійснене за ознакою тривання. Незалежно від виявів дієслова усі дієслівні форми творять два класи за вираженням інтервалу: дієслова означеного інтервалу, дієслова неозначеного інтервалу. Означений інтервал виявляє фазові чи квантитативні ознаки дії. Неозначений інтервал характеризує дію з погляду тривання узагальнено, виражаючи її як буття. Така семантика дієслова у ролі предиката вказує на екзистенцію суб'єкта та визначає набір узагальнених ознак поняття-суб'єкта, який об'єктивується через предикатно-індикативну модель: *Трава росте; Трава зелена; Трава на вигоні* і под. Цей предикатний ряд формує поняття-номен, отже, в основі має номінативну модель, співвідносну з моделлю *Трава* – темпорально неозначеною. Предикатна номінативна модель вказує на ключову ознаку суб'єкта: здатність росту, зелень – атрибут, на вигоні – локатив. Отже, динамічна ознака може кваліфікуватися як здатність, властивість: *Вода тече; Земля крутиться; Світ змінюється; усе – здатність суб'єкта-номена, інфінітно-процесуальна ознака*. Саме цією властивістю предиката можна пояснити наявність неозначено-інтервальних дієслів, які, однак, складають меншість.

Із наведених міркувань випливає, що інтервал – диференційна дієслівна семантика та власне дієслівна категорія, яка надає дієслову динамічної ознаки та формує дієслівний клас на основі семантичного інваріанта дії – значення тривання. Термін *інтервал* може викликати застереження, оскільки у загальноприйнятому, ужитковому значенні його пов'язують із проміжком. Однак у граматичному сенсі він не виражає проміжку між повторюваними діями.

Використання терміна „інтервал” у запропонованому значенні не випадкове. По-перше, на цю граматичну семантику дієслова уже було звернуто увагу та в певному сенсі описано. По-друге, термін „інтервал” включає сему розгортання, динаміки: лат. *intervallum* – проміжок, віддаль. По-третє (найважливіше), цей термін відбиває

характер сприйняття та зародження ідеї часу, що ґрунтується на фіксації людиною послідовних змін, які, за даними історичної граматики, а також з погляду логіки зародження мовного знака були відображені найпершими серед граматичних ознак дії саме як внутрішні темпоральні її ознаки.

Отже, інтервал як граматична категорія в структурі надкатегорії темпоральності вносить динамічний аспект у семантику дієслова та лежить в основі протиставлення назви імені і назви дії. Вказана категорія покриває явища, що були узагальнені на різних етапах учення про дієслово під рубрикою способи дієслівної дії, роди дії, дієслівні роди, аспектуальні роди дії, дієслівний вид, аспектуальний тип, аспектуальний підклас. Інтервал виражає іманентну та ключову дієслівну семантику, що об'єктивує онтологічний час через мовний знак як ідею розгортання змін, які сприймає мовець. Ця категорія перебуває біля витоків граматичної темпоральності, надаючи їй ключових ознак: тривання, лінійності, безвідносного (абсолютного) характеру. Важливо, що семантика інтервалу, на відміну від інших темпоральних значень, індивідуалізує дію, тобто є характеристикою конкретного дієслівного слова. Вказані ознаки надають інтервалу ядерного статусу в системі дієслівних і граматичних категорій, а багатоманітність форм і значень свідчить про орієнтацію (як жодна з інших граматичних категорій) на денотативну функцію.

Інтервал – дієслівна категорія, що вказує на внутрішню темпоральність дії з погляду її початку, розгортання, завершення, кратності та інтенсивності на основі кількісно-якісних ознак її тривання і виражає динамічну ознаку дієслова.

2.2. Акціональність, аспектуальність і семантика інтервалу

Як було зазначено, проблеми інтерпретації внутрішньої темпоральності дієслова зумовили концептуальну опозицію категорій акціональності та аспектуальності. У попередньому розділі, обґрунтовуючи природу граматичної темпоральності, ми показали, що сфера диференційної дієвої семантики дієслова має суперечливе та неоднозначне трактування. Такий стан вивчення динамічних ознак дієслова, перш за все, зумовлений тим, що, незважаючи на ґрунтовні напрацювання в цій царині, до сьогодні не визначено інваріантну категорійну семантику ключових, інколи засадничих формально-граматичних та функціонально-семантичних виявів дієслова, а,

відповідно, не визначено системно-структурних співвідношень дієслівних категорій. Найбільш об'ємною, але й найбільш аморфною та суперечливою є категорія аспектуальності. І хоча цю категорію чи цю семантику почали досліджувати з часу зародження вчення про дієслово, її сучасна інтерпретація не може задовольняти. Зокрема й тому, що в руслі останніх функціонально-семантичних концепцій розв'язання проблеми не наблизилось, а ускладнилось. Учення про функціонально-семантичні поля, в межах якого досліджується їх взаємодія та накладання, що є природним у методології польових досліджень, оперлося на непрозору та поліконцептуальну теоретичну основу і через те посилило ентропію ключових концепцій і понять. Складається ситуація, за якої нагромадження описового матеріалу та виявлення нових горизонтів граматичного вчення не стільки доповнює чи впорядковує вивчене, скільки поглиблює суперечності та розмиває наявні системні зв'язки. На нашу думку, ця ситуація зумовлена тим, що не визначено категорійної системи дієслова на базовому (чи первинному) ієрархічному рівні, а це відбилось на формуванні всього спектра дієслівних категорій. Вважаємо, що ключовим є визначення співвідношень, взаємозв'язків та опозицій між аспектуальністю, акціональністю та темпоральністю у вияві інтервалу.

Трактуючи аспектуальність, необхідно розв'язати дилему, суть якої полягає в тому, що, вживаючи термін *аспектуальність* чи категоризуючи семантику аспектуальності, необхідно розділити, як указував О. Потебня, значення виду та значення внутрішньої темпоральності в усіх її виявах. Пор.: „Ми маємо погодитись із Ойгеном Зейделем, який вважає, що сьогодні загальноприйнятою стала точка зору, згідно з якою дієслівний вид і спосіб дії (aspect і art of action, німецьки *Aspekt* і *Aktionsart*) зовсім не одне і те ж” [Дамбрюнас 1962: 365] (Л. Дамбрюнас має на увазі працю О. Зейделя „Про функції дієслівних видів”). Тобто, називаючи внутрішню темпоральність аспектуальністю, відмовитися від трактування її через значення доконаності / недоконаності, через класичне розуміння виду. Або, прив'язавши аспектуальність до виду, зняти проблему пошуку в його значенні темпоральної семантики. Адже таке трактування приводить до постійного пошуку того, чого немає – темпоральної семантики у сфері доконаності / недоконаності або, навпаки, намагання додавати до виду невластиві семантичні ознаки. Спроба узагальнення дефініцій категорії виду привела до того, з чого починали: „при аналізі

сутності категорії виду необхідно враховувати не тільки значення доконаності і недоконаності, але й категорію ступеня тривалості, оскільки... вона залишається живою, функціонально навантаженою та суттєво впливає як на склад, значення та форму інших дієслівних і віддієслівних категорій, так і на видове значення загалом” [Семиколенова 2004а: 203-204] (див. також: „для успішного розв’язання проблем категорії виду російського дієслова необхідно розширити поняття видової співвідносності, включивши у нього фазову характеристику відношень між мотиваційно пов’язаними дієсловами НДВ-ДВ” [Семиколенова 2002: 45]). Однак таке поєднання вже намагалися здійснити, проте „проблема інваріантного значення виду російського дієслова не отримала кінцевого розв’язання” [Шенцова 1997: 9].

У вченні про види етап, коли семантичний інваріант категорії виду був невизначеним (це був етап докатегорійної граматики, однак у стосунку до виду він триває донині), природно, до виду зараховували все, що стосувалося т. зв. внутрішньої семантики дієслова. Не дивно, що в період становлення синхронної граматики, вид не був і не міг бути категоризованим, як не підлягли категоризації й інші значення дієслова, а також не могли бути окреслені його межі і системно-структурні та парадигматичні опозиції. Так, О. Потебня показує, роблячи огляд концепцій виду О. Востокова, Й. Крижанича, О. Болдирева, Давидова, Г. Павського, цілковиту аморфність і довільність його трактування. Достатньо навести типологію О. Востокова, що ґрунтується на значеннях здійснення, повторення і має три типи: незакінчений, доканий (совершенный), що вказує на початок чи кінець дії, і багатократний, що вказує на повторення дії. Зокрема до незакінченого виду вчений відносить фактично семантичні варіанти часового значення: означений, що вказує на актуальну дію (*пишу, займаюся тепер писанням*), тобто це теперішній актуальний (в англійській мові Present Continuous), неозначений (*пишу, умію писати*). Інші типи видів ні за термінологічним позначенням, ні за змістом не збігаються з їх сучасним трактуванням та реальним граматичним змістом [Потебня 1977: 7-11]. Це був етап, коли, аналізуючи вчення про дієслово, О. Потебня позначає проблему: чи є часи в російській мові? [Потебня 1977: 111-124].

Очевидно, така неоднозначність трактування засадничих ознак дієслова мала б спричинити розвиток граматики у напрямку їх диференціації та категоризації. Якщо категорія часу, формально чітка і семантично прозоріша, отримала загалом об’єктивне трактування,

то категорія виду – ні. До сьогодні вид з погляду семантичного інваріанта та обсягу не визначений. При цьому до виду та аспектуальності відносять усю внутрішню і часто й зовнішню семантику дієслова, не уникнувши змішування і термінологічної двозначності концепцій початкової стадії розвитку граматичного вчення. Зокрема, О. Падучева пов’язує семантику виду із точкою відліку, залучаючи до характеристики значень виду, наприклад, поняття послідовності актів (фаз) у такій інтерпретації: „*відкриває вікно* – значить підходить, повертає шпінгалет, смикає за ручку і т. д.” чи поняття *tf* (момент досягнення межового стану), *tm* (довільний „проміжний момент”), *tr* (точка відліку) [Падучева 1986: 418-419].

Аналізуючи проблеми уніфікації української аспектологічної термінології, С. Соколова основну увагу приділяє питанню інтерпретації акціональності. Зокрема вказує, що „при характеристиці видових значень досить широко використовується таке поняття, як *внутрішня межа дії*”, яке позначене у русистичі термінами *предельный / непредельный*, а також, за Ю. Масловим, *термінативный / нетермінативный* та, за О. Бондарком, *лімітативність*. Українські мовознавці використовують терміни *внутрішня межа дії* (М. Жовтобрюх), *межа* (А. Грищенко), *границя* (М. Калько). С. Соколова пропонує використовувати термін *рубіж* (див.: [Соколова 1993: 34-35]). Впадає в око те, що аспектологічна термінологія оперує акціональною семантикою, водночас про власне видове значення (доконаність / недоконаність) не йдеться. Отож проблема полягає у встановленні не власне видових ознак та їх закріпленні відповідними термінами, а ознак акціональних, пов’язаних із розгортанням дії. Виходить, що встановити інваріантну семантику виду граматики намагаються двічі: для власне виду (доконаність / недоконаність як відображення результативності дії), для виду як акціональності (вказані варіанти визначення семантики рубіжності, межі). Усі ці вияви граматичної семантики об’єднано в категорії аспектуальності.

Очевидно, зважаючи на співвіднесення категорій виду й аспектуальності у концепції Т. Дешерієвої („аспектуальністю називаємо всі засоби вираження в мові „характерів” і „способів дії”; „категорія дієслівного виду, яка співвідносить предикацію з одним чи більше „характерами дії” через посередництво відповідних „способів дії”, входить в аспектуальність як її частина”) [Дешерієва 1976б: 72], аспектуальність і вид виступають як поняття різного рівня. На нашу думку, необхідність введення нової категорії – характеру дії –

зумовлена спробою звести воедино формально-граматичний та семантико-граматичний аспекти виду, інакше кажучи, власне вид (формально-граматичну категорію) та способи дії, тобто акціональні значення дієслова (семантико-граматичну категорію). Якщо дієслівний вид розглядати як лексико-граматичну категорію [Дешерієва 1976а: 75], то поняття доконаності / недоконаності відобразатиме формально-граматичний аспект, а поняття протікання дії в часі – семантико-граматичний; з іншого боку, зважаючи на дихотомію лексичного і граматичного у структурі мовного знака, яка полягає, зокрема, й в опозиційності цих понять, обґрунтувати різнотипні вияви дієслова в межах чи граматики, чи лексики нереально, оскільки ці рівні опису мають різний поняттєвий інструментарій та перетинаються лише в окремих виявах.

Загалом Т. Дешерієва сформувала струнку концепцію дієслівного виду та аспектуальності і, на нашу думку, підійшла впритул до розв'язання проблем трактування різнотипної семантики під рубрикою аспектуальності, обґрунтовуючи типологію аспектуальних значень для віртуальної мови К. Однак намагання пов'язати характер дії і способи дії із доконаністю / недоконаністю не дозволили розмежувати темпоральну і нетемпоральну семантику дієслова. Виділяючи „максимальний набір значень характеру дії” в поняттях „неперервність, багатофазність, перервність, спрямованість / неспрямованість, обмеженість у часі / необмеженість в часі”, дослідниця намагається виокремити ті значення, які не пов'язані безпосередньо зі значеннями доконаності / недоконаності [Дешерієва 1976а: 74]. Виділяючи „найбільш суттєві для аспектології способи дії” у виявах інгресивності, обмежувальності, однократності; результативності з відтінками фінітності, фінітності й експресивності, досягання, досягання й експресивності, пердуративності, експаулативності, тотально-об'єктності, суб'єктно-дистрибутивності, об'єктно-дистрибутивності, кумулятивності, партитивно-кумулятивності, сатуративності, пом'якшувальності, еволютивності; процесності з відтінком многократності, сталативності, інхоативності, комітативності, пом'якшувальності, перервної пом'якшувальності, партитивно-кумулятивності [Дешерієва 1976а: 74-75], Т. Дешерієва опирає їх на формально-видову опозицію. Проте чіткої межі між характером і способом дії не проведено, оскільки і один, і другий тип значення включають семи, наприклад, фазовості, інтенсивності; типологія способів дії визначена за допомогою різнорівневих критеріїв, зокрема

через протиставлення процесності, результативності, інгресивності, обмежувальності, однократності.

Подібний підхід (узгодження формально-граматичного та семантико-граматичного виявів дієслова в межах однієї категорії) застосовано при концептуалізації аспектуальності української мови М. Кальком, який семантику термінативності розглядає як наскрізну в аспектуальних виявах дієслова [Калько 2008].

М. Шелякін як фахівець у сфері аспектуальності у праці „Категория аспектуальности русского глагола” узагальнив більш як тридцятилітній досвід досліджень. Проблема трактування виду перебуває у центрі концептуальної основи дослідження. З одного боку, автор показує окремий статус категорій, у відповідних параграфах аналізуючи опозиції „Аспектуальність і категорія часу”, „Аспектуальність і категорія таксису”, „Аспектуальність і категорія виду” [Шелякин 2008: 27-30]. Однак реальної диференціації не здійснено, акцент зроблено лише на кон'юнкції аналізованих категорій. Наприклад: „у російській мові функціонує єдина видочасова граматична система дієслова, яка відображає характер протікання дії у внутрішньому часі по відношенню до межі при його розташуванні у трьох часових періодах (теперішнього, минулого, майбутнього). З цього погляду при позначенні дії формою доконаного виду його суб'єкт представлений уже поза здійсненням дії у „внутрішньому” часі, при позначенні ж дії формою недоконаного виду він представлений як поєднаний зі здійсненням дії у „внутрішньому” часі. На відміну від категорії часу аспектуальні значення не локалізують дії на лінії часу. Тому аспектуальні значення можна назвати лінійно-часовими, а не темпорально-локалізуючими” [Шелякин 2008: 27].

Подана концепція не розв'язує проблеми. По-перше, вживання терміна „внутрішній час” у лапках сигналізує про невизначеність поняття, оскільки внутрішній час не тотожний зі значеннями минулого, теперішнього, майбутнього. Якщо так, то аспектуальність і час (морфологічний) з функціонально-семантичного погляду індіферентні, а поняття внутрішнього часу є невизначеним і щодо аспектуальності, і щодо свого змісту. По-друге, якщо видо-часова система є єдиною і ґрунтується на внутрішньому часі, то яким чином у ній рефлексує зовнішній, тобто морфологічний час. По-третє, якщо доконаність / недоконаність впливає на вияв суб'єкта у внутрішньому часі, то, таким чином, в аспектуальність слід вводити категорію суб'єкта. По-четверте, якщо аспектуальні значення не локалізують дії

на лінії часу, то в чому їх лінійно-часовий характер. По-п'яте, не з'ясовано, в чому суть опозиції лінійно-часових та темпорально-локалізуючих значень, а також часових та темпоральних ознак. Зрештою, ідея розмежувати лінійність внутрішнього та зовнішнього часу є продуктивною, однак вона не отримала належного розвитку, вчений обмежився диференціацією характеру лінійності в різнотипних термінах: лінійно-часові / темпорально-локалізуючі.

Аспектуальність і таксис М. Шелякін також трактує через вид: у прикладі „*Прийшов, побачив, переміг* форми доконаного виду виражають таксисні відношення послідовності цілісних (доконаних) дій у плані минулого часу. Таким чином, вираження таксисних відношень є в російській мові однією із функцій виду, яка виходить за рамки граматичних значень слова у сферу синтаксичних відношень” [Шелякин 2008: 29]. Утримавшись від розлогішого коментаря, зазначимо, що з наведеного твердження важко не тільки об'єктивувати зміст таксису, а й диференціювати вид, який, виявляється, функціонує як таксис. Щоправда, ця ідея не належить М. Шелякіну, таке трактування дублює аналіз аспектуальної структури конструкції „*Veni, vidi, vici*” Ю. Маслова (див.: Маслов 1984а: 7-8)].

Аспектуальність і категорію виду з огляду на попередні зіставлення підлягає не диференціації, а асоціації, оскільки аспектуальність в інтерпретації М. Шелякіна – це і є вид, який дістає загальнослов'янський характер: „У слов'янських мовах розвинулась особлива граматична категорія виду, яка своїми формами виражає загальну аспектуальну ознаку як досягнення межі в розвитку дії в її внутрішньому часі і тим самим її цілісність” [Шелякин 2008: 29]. У концептуалізації аспектуальності були передумови вийти на шлях несуперечливої аргументації аспектуальних значень. Так, М. Шелякін стверджує, що „російська аспектуальність є складною системою значень, центральним і об'єднавчим із яких є вираження відношення тривалості дії до її завершеності” [Шелякин 2008: 22]. Однак це уточнення (введення поняття завершеності замість обмеженості) попередніх концепцій орієнтоване не на диференціацію і звуження базової універсальної семантики аспектуальності, а на її розширення; на цьому шляху семантичний інваріант відшукати важко: „у ранніх працях ми називали загальну ознаку аспектуальності обмеженістю / необмеженістю у вияві дії”, а сучасна „є більш змістовною і дозволяє об'єднати всі види аспектуальності” [там само]. Таким чином, введене поняття завершеності відбиває не пошук нових підходів до

інтерпретації аспектуальності, а спробу пристосувати її до видоцентричної концепції у світлі нових підходів, оскільки „під значенням завершеності ми розуміємо припинення подальшого здійснення дії, позначеної дієсловом, незалежно від того, здійснювалась вона до припинення чи буде вона здійснюватися після припинення... Це уточнення важливе у зв'язку із тим, що останнім часом деякі аспектологи заперечують значення закінченості дії як значення доконаного виду” [Шелякин 2008: 22-23]. Учений визнає, що доконаність не означає припинення дії, а лише вказує на її завершеність. Наводячи приклад *він заспіває / заспівав пісню* як такий, що ілюструє здійснення дії до її завершення, або інший – *він уже проспав дві години* – як вираження продовження здійснення дії після її завершення [там само: 22], М. Шелякін не диференціює поняття „завершення / припинення” чи „здійснення дії після її припинення”, а засвідчує відсутність т. зв. семантики завершеності, оскільки у кожному із випадків дії не завершені. Наведені приклади, на нашу думку, засвідчують, що вид виражає тільки результативність дії; характер цієї результативності нетемпоральний, оскільки не впливає на тривання дії, а тільки акцентує на одному з її виявів – результативності починальної фази (перший приклад) та результативності фази тривання у певний момент (серединної) і накладений на лімітне значення дієслова. Приклади також засвідчують, що вид (доконаність / недоконаність) як цілковито граматикалізоване значення є уточненням дії щодо результату (можна вжити термін „засіб аспектуалізації дії” – окремого її вигляду (вияву)), тобто значенням супровідним, не пов'язаним прямо із семантикою основи, а префікс заомонімією виражає доконаність до основного фазового значення починальності. Через це він може у видовому значенні бути нейтралізований суфіксом *-ува-* (*заспівувати*), однак зберігши значення починальності.

Не враховуючи вказаної семантики дієслова, автор стверджує, що „будь-яке російське дієслово доконаного виду означає дію з її характеристикою, яка вказує на те, що вона більше не здійснюється, тобто завершена в часі свого існування” [Шелякин 2008: 23]. У цьому випадку термінологія стає визначальним аспектом теоретичної побудови, оскільки вносить чи знімає плутанину понять, на яку чітко вказував О. Потєбня, кілька разів у трактуванні видів дієслова роблячи уточнення значень термінів. Одне із трактувань О. Потєбні наводить М. Шелякін: „Доконаність чи недоконаність є закінченість

чи незакінченість дії чи стану, які позначає дієслово...” [Шелякин 2008: 23], однак чомусь не продовжує цитату: „... у той час як вид є ступінь тривання часу, який заповнюють дія чи стан” [Потебня 1977: 87]. Очевидно, що О. Потебня ясно розрізняє внутрішній час (тривання) і доконаність / недоконаність, а його слова можуть бути коментарем до аналізу поданих вище прикладів, зокрема й функції префіксів: „Доконаність чи недоконаність дієслів тісно пов’язана з видами, але однак її слід відрізнити від виду. Префікс, за допомогою якого переважно дієслову надається значення дії чи стану, не приховує видового значення дієслова, але, накладаючись на це значення новим змістом, видозмінює його тільки частково” [Потебня 1977: 86].

Отже, вид як категорія, в центрі якої значення доконаності / недоконаності, має інваріантне значення результативності. Значення результативності за характером нетемпоральне. Це природно, бо якщо б вид виявляв темпоральні ознаки дії, він би історично не міг бути повністю граматикалізований у суцільній формальній опозиції дієслівних грамем, оскільки мусив би узгоджуватись із темпоральними ознаками дієслівної основи. Тобто парадигма виду не була б двограмемною та властивою усім дієсловам. Навіть за ознакою результативності вид не підпав би повній формальній граматикалізації, якби його семантика виражала симетричну опозицію. Опозиція видових значень не симетрична: форма результативної дії (доконаності) „є провідною одиницею у видовій кореляції” [Русанівський 1969: 338], тобто з погляду формальності результативність протиставлена нерезультативності, однак насправді результативність протиставлена дієсловам, у яких немає вказівки на результативність, тобто опозиція виглядає так: дієслова доконаного виду – всі інші дієслова. Таким чином, реально існує одна семантична ознака – результативність, на відміну, наприклад, від симетричних опозицій у межах категорії числа іменника, де обидва значення семантично рівноцінні. Через це у видовій парадигмі існує зміщення, тобто відсутність послідовних бінарних форм: „тільки близько третини дієслівних основ мають видові пари” [Городенська 2004: 227]. Таке зміщення мають дієслова, яким не властиве значення результативності, тобто т. зв. одновидові дієслова, характер дії яких не може бути оцінено з погляду результату. При цьому важко ці дієслова визначити як такі, що вказують на нецілісну дію: „семантичну структуру категорії виду визначають дві протилежні ознаки –

цілісність і нецілісність дії чи стану” [Городенська 2004: 224]: *гомоніти, думати, возити, трудитися, ходити, зимувати* і под.

Поділ на парновидові, непарновидові та двовидові дієслова ґрунтують на тому, що обидві форми є корелятивними. В. Русанівський, визначаючи провідною одиницею форму доконаного виду, тобто визнаючи асиметрію видової семантики, все ж за традицією шукає формальну видову кореляцію [Русанівський 1969: 339]. Однак маркованість форми доконаного виду [Вихованець 1988: 99] знімає поняття видової кореляції, оскільки вона є суто формальною, а не семантичною: нецілісність дії виявляє таку ж семантичну визначеність, як і нерезультативність, тобто підлягають утворенню лише форми доконаного виду, а форми недоконаного виду є нульовими, чи нейтральними, за ознакою результативності або такими, в яких ця ознака не виражена (пор.: ступеньовані / неступеньовані форми прикметника). Отже, маркованою є лише форма доконаного виду: *йти – пройти, казати – сказати, їсти – з’їсти* і под.

Через те що семантичний інваріант категорії виду визначають як симетричний, не цілком обґрунтовано до одновидових дієслів відносять форми доконаного виду, які не підлягають імперфективізації: *зашипіти, поспати, подумати* і под. [Городенська 2004: 229], оскільки вони протиставлені дієсловам *шипіти, спати, думати*, а форми типу *відкочувати* утворені від *котити, пити* → *випивати*, а також *нести* → *винести, носити* → *виносити*, а не *винести* → *виносити*. При суфіксальному утворенні результативної форми маркованою є форма із суфіксом *-ну-*: *стукати – стукнути, кричати-крикнути* і под. Окрім того, видову парадигму слід встановлювати від початкової, тобто нейтральної форми, а не з погляду формування словотвірного ланцюга [Соколова 2003: 71]. Тому визначати одновидовими безпрефіксними дієсловами доконаного виду дієслівні основи із суфіксом *-ну-* некоректно, оскільки видова пара виглядає так: *стукати-стукнути*, а семельфактивний суфікс *-ну-* немає підстав вважати суфіксом основи тематичних дієслів подібно до мутативних чи стану (*квітнути, в’янути, липнути*) [Русанівський 1969: 312, 314], оскільки вони не мають відповідної основи без суфікса *-ну-*, тобто це різнофункціональні омонімічні суфікси. Таким чином, за ознакою результативності дієслова ділимо на ті, що творять форми доконаного виду, та ті, що їх не утворюють. Двовидові дієслова виражають вид аналітично (контекстно): *коригувати, корелювати*.

Вважаємо, що інваріантне значення виду – результативність – формує основу категорії аспектуальності, яка не включає і не може охоплювати темпоральну семантику дієслівної основи так само, як це спостерігаємо у категорії морфологічного часу. Вид і час – формально-граматичні категорії. Про це свідчить сучасний статус у граматичній системі категорії виду, який загалом втратив лексико-семантичні ознаки і повністю граматикалізувався.

Погляд на вид як результативне значення висловлений багатьма вченими, однак він, очевидно, був сприйнятий як звуження аспектуальної компетенції, а обґрунтування та категоризація приписаних до аспектуальності граматичних форм і значень потребували перегляду традиційних підходів. Так, В. Іваницький зазначає, що „на результативне значення слов'янського виду вказували Г. Ульянов, Ф. Фортунатов, О. Шахматов, С. Карцевський, у наші дні І. Мучник, Н. Авілова”, „однак ознака результативності дії, на наш погляд, перш за все пов'язана із межею, а не з доконаним видом” [Иваницкий 1991: 16]. Проте В. Іваницький виокремлює значення цілісності дії у формі доконаного виду на підставі того, що „якщо ознаки межі, закінченості, результативності і точковості, як такі, що опираються на конкретну лексичну семантику, вміщують елементи емпіричного знання, передбачають ту чи ту співвіднесеність із фрагментами реальної дійсності і тому осмислюються і доступні для сприйняття, то значення цілісності дії є „продуктом” еволюції мовної категорії” [Иваницкий 1991: 22]. Для нас очевидно, що в усіх перелічених ознаках виду (ще подано значення „визначеності (детермінованості чи обмеженості)” є спроба встановити інваріантне значення без визначення його іманентної природи на основі диференціації та аналізу формально-семантичної парадигми виду. Те, що такі спроби, незважаючи на тривалу історію вивчення видової аспектуальності в традиційному трактуванні, не мають перспективи, є очевидним на підставі хоча б такого твердження: „при визначенні категоріальної семантики доконаного виду не завжди зупиняються на якомусь одному певному значенні. Нерідко трапляються такі трактування, згідно з якими семантика доконаного виду постає як набір одночасно діючих та доповнюючих одна одну ознак, що фактично заперечує факт наявності інваріантного категоріального значення у доконаного виду” [Иваницкий 1991: 24]. Це незаперечно свідчить про неможливість звести до спільної семантичної основи доконаність та темпоральність; водночас „відсутність” інваріантного значення виду озна-

чає, що вид, асоційований із доконаністю дії, не вказує на розвиток дії в часі та не відбиває внутрішньої темпоральності.

І. Мучник зробив спробу обґрунтувати зв'язок результативності й тривалості. У теорії виду вчений нарахував шість ознак дії: закінченість, тривалість, непротяжність, межу, означеність, результативність [Мучник 1971: 97]. Схиляючись до результативності в основі семантики виду, вчений контамінує її із тривалістю (визначає результативність і тривалість як два співвідносні значення), однак не прямо, через синтез, а через їх опозиційність: „зміст категорії видів ґрунтується на двох основних граматичних значеннях: 1) результативність дії (і супутнє йому негативне значення тривалості) і 2) тривалість дії (і супутнє йому негативне значення нерезультативності)” [Мучник 1971: 109]. Очевидно, що вказівка на тривалість зумовлена спробою залишити за видом динамічну семантику, однак семантична структура дієслова свідчить, що результативність не тотожна із тривалістю, а одне значення не є супутнім іншому: *працюва-ти: працював – відпрацював, попрацював, пропрацював; працюй-: працює – відпрацює, пропрацює, попрацює* (якийсь час, тиждень, рік і под.). Отже, поняття результативності, на якому базується видове значення, не можна зіставляти з поняттям тривалості, бо результативність не заперечує тривалості дії [Русанівський 1959: 16]; ці значення треба розділяти.

На нашу думку, вибір назви семантичного інваріанта із переліку часткових ознак граматичного виду менш принциповий, ніж усвідомлення та визначення змісту, закріпленого за терміном. Результативність, очевидно, є оптимальним терміном тому, що чітко відмежовує вид (аспект) від темпоральності та акціональності, оскільки результат містить вказівку на статичність семантики виду та відповідає змісту поняття „аспект”. Формально-видова парадигма свідчить, що засоби творення виду вузько спеціалізовані, асемантизовані; значення, які надають окремі морфеми дієслівним словам, беручи участь у творенні акціональних типів дії, щодо видового можуть бути кваліфіковані як омонімійні. Якби семантика виду включала такі комплексні ознаки, як цілісність та межа, вона б не була наскрізною, а вид би не був універсальною дієслівною категорією, бо цілісність і межа дії залежить від її лексико-семантичного типу, а видотворення у спільнослов'янську епоху перетворилося із словотворчого засобу у формотворчий [Русанівський 1978: 276], а на

час утворення староукраїнської літературної мови дієслівний вид був уже цілком сформованою категорією [Гумецька 1958: 238].

Як співвіднесені категорії аспектуальності та акціональності? Функціонально-семантичний та формально-граматичний аналіз дієслова виявляє спектр акціональних ознак дії, які визначені як роди дії (В. Русанівський, К. Городенська), способи дієслівної дії (Ю. Маслов, О. Бондарко, Н. Авілова), аспекти дії (А. Загнітко), акціональний тип (С. Соколова), акціональний підклас (М. Калько). Категоризація аспектуальності мала б відкривати перспективу розмежування різнотипної дієслівної семантики, однак домінує асоціація акціональності з аспектуальністю, відповідно межі між ними не проведено: „Акціональність тлумачиться як така, яка характеризується своїм виявом на граматичному рівні, що дає підставу віднести її компоненти – аспекти дії до лексико-граматичних угруповань” [Загнітко 1996: 219]. Натомість А. Мухін відносить акціональність до сфери граматики та, виділяючи синтаксичну категорію акціональності на матеріалі англійської мови, ґрунтує її на акціональних синтаксемах, які виражені формами морфологічної категорії часу, зокрема власне акціональну, акціонально-ітеративну, акціонально-континуативну перфектну, акціональну гіпотетичну, акціональну потенційну, акціональну дебітивну [Мухін 2001: 52].

Проблема інтерпретації акціональних значень дієслова зумовила пошук категорії, яка б включала т. зв. внутрішню характеристику дії. Однак пошук та диференціацію й цієї категорії цілком перекреслили видові концепції дієслова, поширені на різноструктурні мови. Так, у монографії „Акциональные формы глагола в шорском языке” І. Шенцова стверджує, що праця представляє результати дослідження категорії акціональності в шорській мові. Однак, обґрунтовуючи теоретичні засади дослідження, авторка оперує аспектологічною термінологією: проблеми та завдання загальної аспектології, аспектологічна проблема в тюркології, аспектологічна проблематика в шорському мовознавстві [Шенцова 1997: 5-19]. Проте ні зіставлення понять „аспектуальність” та „акціональність”, ні визначення категорійного статусу вказаних значень та розмежування термінів не подано. Хоча загальна оцінка етимології відлатинських термінів свідчить про істотну різницю між ними: *actio* – дія (*ago, egi, actum* – робити, діяти); *aspectus* – вигляд. Аспектуальність та акціональність зведені майже до абсолютних синонімів, зокрема й щодо різнотипних за природою дієслова мов. І. Шенцова стверджує, що наявність

категорії виду в російській мові видається унікальною серед значної кількості „безвидових” мов [Шенцова 1997: 9]. Імовірно, що „видова” аспектуальність має різнитися від аспектуальності „безвидових” мов. Однак домінує концепція Ю. Маслова, який ототожнює аспектуальність та акціональність: „Дієслівний вид як граматична категорія існує хоча в багатьох, але все ж не в усіх мовах. Але аспектуальні значення, так чи так виражені, наявні усюди. У низці мов, таким чином, є аспектуальність без виду („аспектуальність без аспекта”) чи, як інколи називають, „акціональність” [Маслов 1984а: 14].

На нашу думку, об’єктивніше зробити логічний висновок, що аспектуальність без виду інша, ніж аспектуальність, пов’язана із видом, розмежувавши аспектуальність та акціональність. З іншого боку, не менш логічно, пов’язавши аспектуальність із акціональністю як явища одного характеру, вивести за межі аспектуальності вид. Однак логічно необґрунтовано, з об’єктивного погляду, ототожнювати вказані дві категорії, опираючи одну (наприклад, для слов’янських мов) на вид, а іншу визначаючи як позбавлену виду (наприклад, для германських мов). При цьому загально визнано, що обидві аспектуальні системи відображають перебіг дії у внутрішньому часі. Такий підхід можна б сприйняти як слушний лише у випадку, якби „видові” мови не мали категорії родів, способів дії чи, більш термінологічно точно, акціональних типів дії.

Поділ на внутрішню та зовнішню семантику зумовлений віднесеністю значення до семної структури дієслівної основи чи до спрямованості на денотативно-предикатну ситуацію. Денотативно-предикатну ситуацію характеризує категорія часу. На внутрішньодієслівному рівні через відсутність категорійного обґрунтування темпоральної семантики пошук завершився не почавшись: загальнодієслівне значення виду як вияв категорії аспектуальності – єдина внутрішньодієслівна категорія (О. Пешковський, Ю. Маслов, О. Бондарко, А. Загнітко). Однак темпоральна семантика акціональних типів дієслів очевидна. Тоді дають обґрунтування внутрішнього часу і приписують його до видової семантики. Навіть при опрацюванні граматичної теорії очевидна суперечність не викликає застережень: „Безперечно, будь-яка ситуація існує і розгортається в часі, що послідовно відбивається семантикою часових форм. Видова семантика відносно незалежна від часової і перетинається в синтагматиці. Вид пов’язаний з внутрішньою темпоральністю дії, стану, час характеризується дейктичною темпоральною локалізацією дії або

стану” [Загнітко 1996: 211-212]. Як наслідок, внутрішній час знову пов’язано із видом: „часові стосунки всередині самої ситуації становлять її внутрішню темпоральність і виражаються граматичним значенням доконаного і недоконаного виду” [Загнітко 1996: 211-212].

Варто звернутися до первинного обґрунтування домінуючої видової концепції внутрішнього часу. Навіть для її автора, О. Пешковського, зазначена теза не була беззастережною та позбавленою протиріч. Простежмо за міркуваннями її автора. „...Категорія виду означає, як протікає в часі або як розподіляється в часі той процес, який позначений основою дієслова. Це і є загальне значення категорії виду” [Пешковський 2001: 122]. Неважко помітити, що в рамках цього визначення немає місця значенням, які, звичайно, пов’язують із видом, а саме доконаності / недоконаності, оскільки ці значення основою дієслова не виражені. Те, що такий зв’язок знайти важко, визнає й сам О. Пешковський: „тепер ми можемо перейти до вирішення найважливішого питання про те, яке значення мають наші доконаний і недоконаний види” [Пешковський 2001: 122]. Зазначу, що розв’язати це „найважливіше питання” вченому не вдалося, і не тому, що не вистачило аргументів, але через те, що, на наш погляд, їх не існує. Зокрема, О. Пешковський вказує, що при префіксальному утворенні доконаного виду від недоконаного у прикладах *летів – полетів*, можна було б виснувати, що „доконаний вид позначає напрямок руху від якогось пункту, якби ми порівнювали *летів – прилетів*, то виявили б значення напряму руху до якогось пункту і т. д., і все це не мало б, звичайно, ніякого відношення до доконаного виду, оскільки перш за все це значення невидові” [Пешковський 2001: 123]. Далі: „У дієслово *летів* усі префікси, взяті окремо, вносять у значення основи невидові відтінки (просторові), і це значно полегшує відмежування цих окремих значень від загального видового. Але, наприклад, у дієслові *говорив* при утворенні від нього доконаного виду за допомогою префіксів багато з них мають уже видове значення: *заговорив* (у значенні „почав говорити”), *договорив* (у значенні „закінчив говорити”), *проговорив* (у значенні „розтягнув говоріння на певний строк”, наприклад, *проговорив усю ніч*). Усі ці значення вже засвідчують розподіл процесу в часі, і на деяких з них ми якраз і вчилися розпізнавати видові значення. Саме ці видові відтінки необхідно відділити від доконаного і недоконаного видів, бо 1) ці ж відтінки трапляються і у форм недоконаного виду, пор. *говорив – заговорював, договориював, проговориював* і т. д. і 2) ці відтінки різняться і навіть

протилежні один одному” [Пешковський 2001: 123-124]. Виникає питання, чому на тлі цих кваліфікаційних опозицій, які свідчать, і це автором визнано, про цілком різний характер аналізованих значень, тобто значень доконаності / недоконаності дії та значень її розвитку у часі, О. Пешковський відкидає концепцію результативної семантики у видовому значенні, визнаючи, що результативність „об’єднує дуже багато випадків і при цьому вдало об’єднує безпрефіксні факти із префіксними” [Пешковський 2001: 124]. Насамкінець спроба обґрунтування спільної семантичної бази доконаності / недоконаності та розвитку дії в часі призвела до „ірраціонального уявлення”: „Отже, на питання, поставлене на самому початку, „як протікають у часі ті процеси, які позначаються основами доконаного виду”, отримана цілком несподівана відповідь: вони зовсім не протікають у часі” [Пешковський 2001: 126].

Очевидно, що семантику дієвості, тобто акціональну семантику, яка ґрунтується на темпоральному розвитку дії, необхідно відділити від аспектуальності, яка в українській мові (як і в більшості слов’янських) виражає статичний результат. „У сучасній аспектології загальноновизнано, що необхідно розрізняти проблему виду як граматичної категорії дієслова і проблему т. зв. „способів дієслівної дії” [Авилова 1976: 259]. Проблема такого розподілу відсутня у германських мовах, де граматично результативний вид не виражений, а аспектуальність та акціональність є різними термінологічними позначеннями явищ одного порядку. Традиційно саме під акціональним кутом зору розглядають аспект у слов’янських і неслов’янських мовах західноєвропейські мовознавці (див., наприклад: [VAD 1990]), акцентуючи увагу на його темпоральній природі. Зіставляти аспектуальність і акціональність у слов’янських і германських мовах можна тільки за умови врахування різної граматичної структури дієслова, а безпосередньо проектувати на будь-яку граматичну систему теоретичні концепції чи визначати їх теоретичним підґрунтям вчення про дієслово не виправдано.

Отже, акціональність та аспектуальність – різні граматичні значення. Однак на основі згаданої тези О. Пешковського про часовий характер виду в наступних працях з теорії дієслова було продовжено пошук єдиної категорійної бази для аспектуальності та акціональності. Навіть більше, поступово вид почав розширюватись до категорії аспектуальності, до якої було включено акціональні значення, хоч представники такого підходу визнавали, що „вид і

спосіб дії принципово різняться в плані вираження” [Бондарко 1967: 12]. Цю контрверсійну тенденцію, слідом за О. Пешковським, продовжив Ю. Маслов на підставі таких двох засад: 1) значна семантична неоднорідність кожного з видів „вимагає від мовознавця, щоб він, досліджуючи семантику видів, не обмежувався пошуками такої загальної формули, яка дозволила б йому охопити в одному визначенні всю різноманітність відтінків кожного з видів, але щоб скурпульозним аналізом цих відтінків і причин поширення кожного з них в межах певної частини дієслівної лексики, він установив би дійсний зміст та взаємовідношення конкретних понятійних категорій, що співіснують у вигляді єдиного формально-граматичного цілого” [Маслов 1948: 305]; 2) „способи дії не є граматичними категоріями” [Маслов 1962: 10]. Відсутність „загальної формули” для об’єднання відтінків видів стає аксіомою аспектуальних досліджень. Водночас започатковано новий напрям вивчення виду – через зв’язок формально-граматичного й лексичного аспектів дієслова. У світлі останніх дериватологічних досліджень треба враховувати, що словотвірне значення, виражене формантом і твірною основою, не тотожне лексичному [Грещук 2009: 41, 50], а це локалізує його у знаковій системі між лексикою та граматикую і визначає як одиницю із двома ознаками.

Сформована Ю. Масловим на вказаних засадах концепція була розвинута у подальших працях, хоча чіткої дефініції спільних категорійних ознак виду і дієслівної дії не було визначено. „За своїм змістом вид і спосіб дії тісно прилягають одне до одного, можна навіть сказати – віднесені у загальних рисах до однієї й тієї ж широкої сфери значень: і вид, і спосіб дії відображають якусь різницю в типах протікання (розвитку) дієслівної дії або в типах уявлення про це протікання мовцем” [Маслов 1959: 160]. Об’єктивно важко категоризувати граматичний концепт у дефініціях „тісно прилягають” (в оригіналі „соприкасаются”), „віднесені у загальних рисах”, „широка сфера значень” при „відображенні різниці у типах протікання”. Водночас питання категоризації аспектуальності Ю. Маслов й не ставить, оскільки розглядає її (асpektуальність) як сферу граматики дієслова, окрему науку – аспектологію: „Аспектологія може бути визначена як галузь науки про граматичний лад і граматичну семантику мови, яка вивчає категорію дієслівного виду (у міжнародній термінології „аспекту”) і, ширше, всю „сферу аспектуальності”, – широку царину мови, яка включає, окрім виду, різні інші явища,

схожі чи суміжні із видом у змістовому, функціонально-семантичному відношенні” [Маслов 1984а: 5].

Розвиток концепцій О. Пешковського та Ю. Маслова продовжив О. Бондарко спочатку в дослідженні дієслова [Бондарко 1967], а згодом при формуванні теоретичних засад граматики ФСП, у якій аспектуальність отримує центральний статус [Бондарко 2001], а аналіз аспектуальної семантики типово будується навколо виду (див., наприклад: [Петрухина 2005]).

Однак проблему пристосування семантики виду до акціональних типів та внутрішнього часу дослідники обминути не могли й мимоволі змушені були її обґрунтовувати з урахуванням родів дії та, відповідно, у зв’язку із семантикою т. зв. внутрішнього часу. Пошук семантичної основи видового значення привів до домінування погляду, що в основі виду лежать ознаки цілісності / нецілісності [Маслов 1959: 309] та обмеженості / необмеженості дії її внутрішньою межею [Авилова 1980: 583] (значення закінченості чи лімітності, результативності, протяжності (О. Пешковський, В. Виноградов, І. Мучник) не вийшли за межі окремої інтерпретації). Однак опертя на ці домінуючі ознаки не забезпечило єдності в інтерпретації акціональності.

Цілісність / нецілісність дії більш-менш послідовно приймають як окрему видову ознаку українські мовознавці ([І. Вихованець: 1988: 99; Загнітко 1996: 121; Городенська 2004: 224]). Це обмежує перспективу розмежування виду й акціональності. Якщо ознака межі потрактована як видова [Жовтобрюх 1984: 163; Соколова 1993: 34-35; Ющук 2006: 371], то такий підхід теж веде до ототожнення виду й акціональності.

Ще один варіант ототожнення цих двох понять контамінує вказані ознаки як неподільну єдність [Шелякин 2008: 62]. Водночас В. Русанівський поєднує ознаку цілісності із розгортанням дії [Русанівський 1969: 337]. Особливим підходом до поєднання акціонально-видових ознак дієслова є концепція М. Гловінської, яка за суто формальною ознакою видової парності сформувала два опозиційні типи за доконаністю / недоконаністю: доконаний точковий / недоконаний актуально-тривалий [Гловинская 1982б: 28], розвиваючи концептуальні засади семантичних типів видових опозицій [Гловинская 1982а]. На нашу думку, важливим є поняття суто видової пари, яке вказує на те, що зіставні за ознакою виду дієслова можуть не формувати чистих видових протиставлень. Еволюція поглядів

привела М. Гловінську до обґрунтованого висновку, що „результативність є універсальною властивістю доконаного виду” [Гловинская 2001: 12], однак дослідниця не розмежує статичну й динамічну результативність (наприклад, видову: *робити* – *зробити* та акціональну: *ходити* – *виходити*, *носити* – *наносити*) та референційний зміст результативності (авторка наводить приклади Ю. Маслова: *видеть*, *слышать* і под.) [там само], яка полягає в логічному результаті дії: бачити означає отримувати візуальне сприйняття, тобто досягати результату дії – сприймати. Окрім того, інваріантність граматичної семантики передбачає як зміст асоціативних зв'язків грамам опозицію не тільки +/+ (наприклад, рід чоловічий / жіночий), а й опозицію +/- (наприклад, рід чоловічий-жіночий / середній, тобто ні той, ні той (польський термін „ніякий” (nijaki)).

Отже, інваріант виду визначений протиставленням результативності / нерезультативності, тобто марковані видові грами / усі інші грами за опозицією +/- . Невипадково „категорії недоконаного виду неможливо приписати ніяку загальну семантичну ознаку” [Гловинская 1982а: 15]. Вважаємо, що грамакалізований вид ґрунтується на статичній семантиці результату (*робити* – *зробити*) та може бути виражений разом із динамічним результатом (*ходить* – *виходити*) чи будь-яким іншим акціональним значенням (*заснівати* – результативність + починальність) завдяки поліфункціональності (омонімії) морфем. Референційний зміст результативності належить сфері лексики.

У руслі трактування аспектуальності типологія акціональних ознак не відзначається стрункістю. При опрацюванні акціональних типів дієслів, по-перше, не варто ототожнювати функціональні особливості дієслівних основ в аналітичних і синтетичних мовах. По-друге, не можна змішувати дійсничні ознаки дії із внутрішньою семантико-граматичною структурою. Так, скажімо, мутативний аспект дії (типу *в'янути*, *зростати*, *біліти* і под.), номінативний або демінутивний (пом'якшувальний) не можуть належати до акціональних типів, оскільки їхня семантика зовнішня і не характеризує внутрішньогаматичну ознаку дії. Це семантичні класи дієслів за характером лексичного значення [Русанівський 1969: 325-330], яке перебуває в сфері загальнолінгвістичної семантики і може аналізуватись на рівні загальноморфемному, а не дієслівної категорійної системи. Лексико-семантична типологія дієслів індиферентна до

акціональних типів дії (пор.: *сохнути* – *пересохнути* – *попересихати* – *пересихати* – *підсихати*; *біліти* – *відбіліти*).

Історично роди дії як лексико-граматична категорія засвоєні спільнослов'янською (праслов'янською) із праіндоєвропейської епохи. На думку З. Попової, огляд у слов'янському мовознавстві поглядів на вид переконує в тому, „що в праслов'янській мові видів ще не було, що вони почали розвиватися після розпаду праслов'янської мови. Про це ж свідчать порівняльні дослідження, які виявляють велику різницю в значеннях і складі опозиції видових форм у різних слов'янських мовах” [Попова 2006: 234]. Сучасною українською мовою успадковані засоби і способи вираження основних реліктових родів дії. Загалом розвиток семантики дієслова відбувався у зв'язку із розвитком префіксації [Русанівський 1978: 281]. При цьому префіксація, безсумнівно, впливала і визначала зрушення у формально-семантичній структурі усіх граматичних категорій дієслова, зокрема категорії темпоральності та виду. Проте нові лексико-граматичні значення творяться на основі вже сформованої дієслівної семантики, яка може бути означена як дієвість (пор.: ітеративні, односпрямовані, різноспрямовані, однократні, тривалі [Русанівський 1978: 280-281]). Її розгортання ґрунтується на значенні моменту дії, її проміжку, тобто на значенні інтервалу. Такі семантичні показники, як означеність або неозначеність дії, її спрямованість, кратність чи тривалість, а пізніше (з розвитком префіксації) і починальність, закінчувальність, обмеженість в основі своїй мають значення моменту дії, її тривання. Адже видове значення є набутиєм та накладеним на давнє протиставлення за тривалістю / однократністю [Русанівський 1978: 281].

Творення нових лексико-граматичних типів акціональності (родів дії) відбувається як на основі давньої взаємодії загальнограматичних категорій, як-от: фазовості, кількості (кратності), так і нової, зумовленої розвитком граматичної системи та афіксації, – локативності (в тому числі диференційованої за напрямком дії), результативності. При цьому за ознакою результативності формування семантики дієслів відбувається у двох напрямках: кількісно-результативного значення на основі модифікації інтервально-кратної семантики (як-от: *набігатися*, *вийти*, *вистраждати*) та власне результативного (безвідносного до особливостей дії). Якщо кількісно-результативне значення формує парадигму родів дії, то власне результативне (не темпоральне у своїй основі, а як наслідок

протиставлення неозначених / означених дієслів, які в нових умовах корелюють за доконаністю / недоконаністю дії), цілковито граматикалізуючись, формує видову парадигму аспектуальності.

Отже, в українській мові зберігається двояке значення результативності дієслів – лексико-граматичне та граматичне, тобто акціональне та аспектуальне. Використовуючи часто одні й ті ж морфологічні засоби, акціональна та аспектуальна семантика можуть накладатися (наприклад, *йти* – *вийти* (аспектуальність), *бігати* – *вибігати*, *просити* – *випросити* (аспектуальність та акціональність)). Наявність постійної аспектуальної семантики зумовлена цілковитою граматикалізацією категорії, її парадигматичною наскрізністю.

Лінгвістика впродовж довгого часу не оперувала категоріями загальномовного та граматичного рівнів диференційовано, не остаточно визначено було онтологічне та мовне в семантичній структурі лінгвальних знаків різних рівнів. Так, використовуючи термін „вид” для типології дієслів та розмежовуючи доконаний / недоконаний види як граматичне значення, вчені використали його для позначення лексико-граматичних родів дії спочатку поняттєво, а згодом теоретично контамінуючи його з аспектуальністю. І. Ковалик вказує на цю методологічну хибу: „Многократність дії аж ніяк не виключає поняття її доконаності чи недоконаності. Многократні дієслова можуть позначати повторювану дію як доконану, так і недоконану. На наш погляд, було б корисним ввести в систему граматичної термінології надрядні терміни: „вид кількісний” для позначення многократних дієслів та одноразових дієслів та „вид якісний” для позначення всіх інших якісних видових значень дієслів”. І далі: „В системі якісного виду дієслів можна виділити ще низку підрядних парних типів його різновидностей (доконаний – недоконаний, довготривалий – короткотривалий)” [Ковалик 1949: 6].

Тенденція, чи радше інерція акціональні ознаки дії позначати й трактувати через вид відбита й в українській граматиці. Розглядаючи т. зв. словотвірну природу категорії виду та категорії родів дії, В. Русанівський виділив модифікаційно-видові та мутаційно-видові підвиди аспектуальних пар серед способів дієслівної дії [Русанівський 1993: 201-202]. К. Городенська в „Теоретичній морфології української мови” визнає, що „видові пари і дієслівні роди розрізняються характером лексико-семантичних співвідношень”, однак все ж пов’язує дієслівні роди із видом через визначальну властивість саме видових граем: дієслова доконаного виду, що не спів-

відносяться за видовою ознакою з безпрефіксними дієсловами недоконаного виду, є одновидовими доконаного виду, і саме на їхній основі переважно формуються дієслівні роди [Городенська 2004: 235]. Неоднозначною тут є вказівка „переважно”: як кваліфікувати ті роди дії, що не формуються на основі одновидових дієслів доконаного виду?

Спочатку видове протиставлення мало лексико-семантичний характер [Русанівський 1978: 276]. Зв’язок виду як лексико-граматичної категорії і часу як граматичної не був співвідносним: дієслова кожного з часів мали дві видові форми. Згодом видове значення дієслова обмежувало його вживання в тій чи тій часовій формі, а використання теперішнього часу доконаного виду в значенні майбутнього зробило теперішній час одновидовим. Повна граматикалізація значення виду (перш за все за рахунок розвитку префіксальної кореляції форм) вивела цю категорію за межі лексико-граматичної. З. Попова прийшла до висновку, що „суто видових префіксів не існує і тому шукати вирішення проблеми виду в семантиці дієслівних префіксів безперспективно” [Попова 2006: 243]. Зараз видова ознака не впливає на семантику дієслова; з іншого боку, обидва члени видової кореляції керують одними й тими ж відмінковими формами іменників і завжди належать до тієї ж семантичної групи [Русанівський 1971: 218].

Погляд на вид як словотвірну категорію на підставі лексико-семантичної кореляції пар, наприклад, *писати* / *списати*, *йти* / *зійти* не можна прийняти через те, що очевидно є функціональна контамінація префіксів: вони водночас є формотворчими і словотворчими морфемами. Це зумовлено тим, що в українській мові префікси здебільшого приєднують до готових слів і їхнє значення порівняно із суфіксами менше регламентується семантикою основи (кореня) [Клименко, Карпіловська 1998: 83].

Отже, категорія виду розвивалася шляхом звуження формально-семантичних ознак. Це супроводжувалось втратою окремих лексико-семантичних значень, універсалізацією формально-семантичної кореляції компонентів видової пари. У сучасній українській мові „для дієслів характерна різноспрямованість творення їх видових форм. Це означає, що дієслова доконаного виду можуть утворюватися від дієслів недоконаного виду, а дієслова недоконаного виду – від дієслів доконаного виду” [Вихованець 1988: 99-100], однак ця теза не може узгодитись із визначенням форми доконаного виду як маркованої,

тобто утвореної тільки в одному напрямку – від форми недоконаного виду. Такому шляху розвитку сприяв синтетичний характер слов'янської, зокрема й української, граматичної системи. Це пов'язано із тим, що системність мови – в асоціативних зв'язках, а не в синтагматичних (тут аналітичних), через що асоціативні мови системні, синтетичні, синтагматичні ж – лексичні, аналітичні [Соссур 1998: 169]. У мовах з аналітичними засобами творення виду (наприклад, вірменській), де вид виражений дієприкметником разом з аналітичними формами, його значення пов'язане із семантикою початку, кінця, тривання [Козинцева 1984]. Таким чином, тут вид має іншу природу, тісніше пов'язаний із власне темпоральними ознаками дії. Однак в українській мові у граем категорії виду, які хоч і тісно пов'язані з іншими компонентами, що входять у семантичну структуру дієслівного слова, протиставлення видових і акціональних значень має асоціативний (функціональний, формально-граматичний) характер, тому для побудови адекватної моделі як категорії виду, так і категорії акціональності (інтервалу) необхідно відмежувати від видових протиставлень такі суміжні з ними семантичні компоненти, як початок дії або її кінець, посилення або послаблення дії, інші динамічні параметри [Вихованець 1988: 99-100]. Ця проблема виявляється надалі в процесі типології та опису дієслівних родів. Але, очевидно, в основі змішування виду й акціональних дієслівних типів лежить теза про базову семантико-понятійну ознаку аспектуальності – обмеженість / необмеженість та у зв'язку з цим цілісність / нецілісність: „обмеження дії границею означає обмеження дії абстрактною, внутрішньою границею, що представляє дію як цілісний акт, на відміну від вираження дії чи процесу в його тривалості і повторюваності” [Авилова 1980: 583]. Проте такої опозиції, яка нібито відображає рефлексії доконаності / недоконаності у поняттях цілісності чи тривалості-повторюваності, не існує; пор.: *перекладати* (книги) – *перекласти*, *поперекладати* (книги); *домуровувати* – *домурувати*; *відспівувати* – *відспівати*; *спрямовувати* – *спрямувати*. Однак у дієсловах *летіти* – *полетіти* та *літати* – *політати* асоціативні зв'язки звужені до починальності (перша пара) і дуративності (друга пара) через омонімію префіксів і семантику неозначеної тривалості (*летіти*) та ітеративності (*літати*), виражену чергуванням в основі.

Отже, при формуванні теоретичної бази акціональності та аспектуальності відбулося сплутування і накладання понять. Вид

трактують через акціональні ознаки, згодом акціональність визначається похідною від аспектуальності. Таке розуміння виду, на нашу думку, не відповідає історії формування дієслівних категорій, а об'єднує усі різновиди дієслівної семантики безвідносно до рівня її вияву та місця в системі дієслівних категорій. Тому „надзвичайно складною і суперечливою проблемою є класифікація аспектів дій” через відсутність єдиного логічного принципу їх виділення [Загнітко 1996: 223]. Як наслідок з'являються контрверсійні тези: „Аналіз міжрівневої міжкатегоріальної взаємодії виду й акціональності розкриває механізм функціонування макрокатегорії аспектуальності” [Загнітко 1996: 223] (отже, вид і акціональність – різні категорії). При цьому А. Загнітко визначає, наприклад, що в сучасній українській лінгвістиці спосіб, час і вид визначені окремими морфологічними категоріями [Загнітко 1996: 226], водночас стверджує, що „вид пов'язаний з внутрішньою темпоральністю дії, стану, час характеризується дійктивною темпоральною локалізацією дії або стану” [там само: 212]. Звідси випливає, що і вид, і час – темпоральні категорії, водночас вид належить до аспектуальності. Чи в такій інтерпретації аспектуальність не є темпоральністю, адже її конститутивні категорії ґрунтуються на темпоральності? Таку позицію можна прийняти, вилучивши із аспектуальності (темпоральності) результативний (доконаність / недоконаність) вид.

У білоруській лінгвістиці вид та видові дієслова термінологічно визначенні як тривання та тривальні дієслова („тривання, тривання дзєяслова”), в основі семантики яких відношення дії до межі чи закінченості. І хоч типологія білоруського виду збігається із українським, терміни на позначення видової пари виражають зміст межі: закінчене / незакінчене тривання [СБМ 2007: 289]. Білоруський вид визначено як синтез результативного та акціонального значень, а видова термінологія за внутрішньою формою акціональна. Вказаний синтез дістає обґрунтування з формального погляду: „у сучасній білоруській мові немає таких префіксів, які служать тільки для утворення виду (тривання – В.Б.). Ті самі префікси можуть бути і словотворчими, і формотворчими” [там само: 291].

Отже, на підставі здійсненого аналізу (зокрема й у першому розділі) темпоральної семантики, семантики виду, а також категорій аспектуальності та акціональності, можна встановити їх системні співвідношення з формально-граматичного та функціонально-семантичного поглядів. Ключовим при виокремленні морфологічного класу

дієслів є категоріальне (частининомвне) значення дієвості. Об'єктивацію цього значення здійснюємо через усвідомлення тривання дії, процесу, стану, в основі якого лежить семантика інтервалу як моменту або проміжку дії (семантика т. зв. внутрішнього часу, тобто тривання). Цей момент дії орієнтований не на вираження того, що відбувається між діями (їх актами) (лінгвально це ніяк граматично не об'єктивується), а на вираження самої дії чи проміжку з погляду її тривання як такої, що почалася, здійснюється, завершується, повторюється, є одномоментною та под. Це дієве (акціональне за змістом) значення об'єднує усі слова класу дій і є за природою темпоральним, тобто пов'язаним об'єктивно з онтологічним часом як базою ментально-світоглядного феномена людини – носія мови.

Якщо акціональність розглядати вузько – як граматичну категорію, то інтервал і акціональність є абсолютними синонімами, оскільки в основі граматичної темпоральності лежать семантичні складники якості та кількості, що виражають сприйняття зміни і формують темпоральний семантичний інваріант – тривання (дієвість), тобто акційність, яка виявляє внутрішню семантику дієслівної дієвості, тобто семантику інтервалу.

Якщо акціональність трактувати ширше – як категорію, що узагальнює усю семантику дієвості, то вона виходить за межі граматики та постає у цьому вияві і як лексична категорія, яка позначає зовнішню семантику дії і виражена дієсловом як лексемою, зокрема й з погляду лексико-граматичного змісту: значення зміни (мутації), створення, руху, напряду і под. У такій інтерпретації категорія акціональності охоплює різнорівневі мовні засоби вираження дії, а інтервал входить до категорії акціональності як граматичне значення внутрішньої темпоральності. Поєднання лексичного й граматичного і граматичного й лексичного є сучасним аспектом лінгвістичних досліджень, який однак не припускає змішування й контамінацію системно опозиційних виявів дієслова (пор.: [Шведова 1989]).

Поєднання двох типів значень при аналізі можливе на міжрівневому ярусі при дослідженні загальномовної категорії акціональності; такий аналіз не може бути здійснений окремо в межах граматики чи в межах лексики.

Аспектуальність у сучасній граматиці базується на видовій парадигмі, в основі її семантики лежить результативність як ознака дії. Повна грамадикалізація категорії позбавила її безпосереднього зв'язку з акціональною семантикою моменту дії; цей зв'язок вияв-

ляється тільки на рівні засобів вираження, зокрема префіксів, що спорадично є спільними (поліфункціональними) при творенні акціональних типів дієслова та його аспектуальних типів – виду.

2.3. Засади типології інтервальних значень

Зміст внутрішньої темпоральності дієслова відображає теза О. Потебні: „Думка, зупиняючись на дії, розкладає її на низку моментів, ковзаючи по дії мимохідь, стискає її в один момент” [Потебня 1977: 85]. Дійсно, думка мовця, об'єктивуючи дію, інтерпретує її через узагальнену ідею часу – тривання, при цьому виявляючи власну динаміку. Найважливіший аспект категоризації інтервалу полягає в тому, щоб спільними критеріями були об'єднані усі акціональні вияви дієслова, які ґрунтуються на семантико-граматичній дієслівній основі та актуалізовані його морфологічною структурою і диференційовані від тих виявів, які не мають акціональної природи чи перебувають поза компетенцією граматики. Завдання дослідника семантики дієслова полягає в тому, щоб відокремити в її структурі граматичне і ментальне, тобто динаміку грами і динаміку думки. Зміст категорії інтервалу дає можливість реалізувати це завдання, зокрема через виокремлення тих семантичних модифікацій дієслова, які не мають темпорального характеру.

Опрацювання засад типології акціональних ознак дієслова постійно перебувало у руслі розвитку граматики, однак задовільної і, головне, системної класифікації ці ознаки не отримали. Теоретична база вчення про дієслово не забезпечила встановлення єдиних критеріїв їх типології. Щоправда, це завдання ускладнює багатство виявів акціональності у слов'янських мовах загалом та в українській зокрема, а також складна система формо- і словотворення дієслова з контамінацією семантики морфем та їх поліфункціональністю.

У засадах типології семантики дієвості мають лежати ключові диференційні ознаки інтервалу та особливості і характер семантики акціональності. По-перше, вчені визнають, що категорія, яка відображає внутрішню темпоральність дії, має семантико-граматичний характер, тобто найбільш загально визначена кореневою дієслівною морфемою. В. Русанівський визначає акціональну семантику (категорію родів дії) як лексико-граматичну [Русанівський 1978: 280].

Опрацювання засад типології інтервалу передбачає, на нашу думку, кілька кроків. Перший – вилучити зі сфери типологічного

аналізу нетемпоральну семантику дієслова. Другий – встановити домінантність акціональних виявів дієслова та відмежувати їх від модифікованих (периферійних) інтервальних значень. Третій – відмежувати граматичну акціональність від лексичної семантики дієвості.

Це завдання стосується перш за все видової семантики. Його пріоритетність зумовлена низкою причин. По-перше, значення акціональності було узагальнене терміном „вид”, обґрунтування доконаності / недоконаності з погляду темпоральної природи не здійснювали, вона приписувалась видові апіорі. Однак детальний компонентний аналіз семантичної структури дієслова показує, що у формалізованій видовій семантиці немає вказівки на темпоральність, оскільки значення виду, як було показано, не впливає зі значення дієслівного кореня. За темпоральним характером морфологічних значень дієслова вид у вияві доконаності / недоконаності виведений за межі акціональної семантики.

По-друге, граматикалізований характер видового значення та, відповідно, формально-граматичний статус категорії виду виводять його значення за межі й семантико-граматичної сфери дієслова. В основі темпорального значення дієслівного кореня лежать неподільні (взаємозумовлені) ознаки кількості та якості. Зміна як кількісна характеристика дії (послідовність сприйняття змін) виражена як її якість (тривання). Таким чином, символічна модель дії відображає $V_i(qa)$, де V_i – дієслово зі значенням інтервалу, а (qa) – семний інваріантний компонент, що виражає тривання: q – кількісний компонент, а – якісний компонент (тривання (акційність)). З цього погляду вираження результативності (*робити – зробити, шити – зшити, стояти – стати, рити – вирити, білити – побілити*) не пов’язане із характером тривання: ні кількість дії (частотність чи інтенсивність), ні її розгортання (початок, тривання, завершення) у цій семантиці не виражені. Наприклад: *робити кораблики – зробити кораблики, робити кораблики годину – зробити кораблики за годину, робити усі кораблики – зробити усі кораблики* і т. д.; *шити плаття – зшити плаття, шити довгий час – зшити за довгий час, шити дві години – зшити за дві години, шити усі (багато) платтів – зшити усі (багато) платтів* і под.; *стояти довго – стати надовго* і т. д.

Наявність неозначених щодо результату дій свідчить не про нецілісність (нерезультативність) дії, а про відсутність актуалізації значення результату, оскільки це значення не пов’язане із внутрішнім

характером дії, отже, може бути не вираженим: *білити – побілити* – в обох випадках виражено один характер тривання дії. Наведені випадки суто видового значення морфем нечисленні: при префіксації чи суфіксації дієслівного кореня морфемами, як правило, двофункціональні: *шити – нашити* (результативність + достатність), *білити – побілити* (результативність + завершальність), *рити – перерити* (результативність + дистрибутивність (усі дороги) + напрям дії (лексичне значення – впоперек) + розкидати речі (лексичне значення)); а також *стукати – стукнути* (результативність + семельфактивність).

Результативність як семантика, що не пов’язана зі значенням кореня, завжди постає нейтралізованою семантикою інтервалу і на граматичному, і на лексичному рівні: *котити – відкотити* і *котити – відкочувати*: у першому випадку *від-* позначає результативність та напрям руху, у другому – тільки напрям руху. Немає підстав вважати, що видотворення розгорнуте у слово-формотвірний ланцюг типу НДВІ – ДВІ – НДВІІ – ДВІІ, хоч, очевидно, так будувати морфемні перетворення методично зручно [Соколова 2003: 70-71]. Наприклад: *корчувати – викорчувати, перекорчувати, підкорчувати; корчувати – викорчовувати, підкорчовувати; викорчовувати – повикорчовувати; підкорчовувати – попідкорчовувати*. Тут гніздовий, а не ланцюговий принцип побудови словотвірних відношень. При позначенні виду суфіксом основи (*ставати – стати*) більш рельєфно відбито вторинність видового значення префікса: *ставати – поставати, стати – постати* (вид не змінено), але при префіксальному вираженні виду *знати – пізнати*. Отже, нейтралізатором видової функції префікса послідовно виступає значення основи та суфікси.

Видоцентрична концепція дієслова порушує принцип домінантності дієслівних категорій та ієрархію дієслівних значень і зумовлює некоректне трактування самого виду. Так, пошук чистих видових відношень (а вид є асиметричним значенням (йдеться про маркованість / немаркованість видових грамем [Вихованець 1988: 99])) ґрунтують на концепції цілісності / нецілісності дії чи стану (див., наприклад: [Городенська 2004: 224]), хоча визнано, що „дієслова доконаного виду, утворені від дієслів недоконаного виду за допомогою префіксів, здебільшого відрізняються не лише видовим, а й лексичним значенням. Такі лексичні значення є супровідними щодо видових протиставлень дієслів і слугують основою виокремлення родів дієслівної дії” [Городенська 2004: 225]. Однак виникає питання про співвідношення значень у структурі дієслівної семантики.

Оскільки в основі морфологічного поділу слів на класи перебуває частиномовне значення, воно є вершинною семантикою грамеми, яка визначає всі інші граматичні значення. Лексико-граматичне (точніше, семантико-граматичне) значення, яке лежить в основі родів дії (чи внутрішньої темпоральності, чи інтервалу) є конкретизованим частиномовним значенням, тобто основним, іманентним у семантичній структурі грамеми. Формально-граматичне значення має найбільший рівень семантичного узагальнення, тому саме воно є супровідним, а не навпаки. Алогічно результативність чи цілісність дієслівної семантики (вузьке й елементарне за своєю природою дієслівне значення) вважати основним, а супровідними йому, тобто похідними від нього значення, наприклад, що виражають характер тривання дії: починальності, дуративності, інтенсивності, кратності і под.

Недиференційованість виду і акціоанальності зумовила появу праць, які концептуально ґрунтуються на пошуку єдиної семантичної бази для типології внутрішньої темпоральності та доконаності / недоконаності. Аналогічно до пошуків теоретико-концептуальних засад аспектуальності такий підхід зумовлює поєднання у загальній теоретичній концепції лексики та граматики, темпоральної і нетемпоральної семантики. Зокрема у монографічному дослідженні, присвяченому способам дієслівної дії і виду, М. Шелякін носієм аспектуальності визначає дієслівну лексику та розмежовує граматичний і лексико-семантичний її рівні [Шелякин 1983: 5-19]. Лексико-семантичний рівень, на основі поглядів В. Виноградова, кваліфіковано як лексико-семантичну аспектуальність, тобто „морфемно характеризовані і нехарактеризовані елементи значень дієслів (включаючи також їх емоційно-експресивні якості), які так чи так відповідають значенням і їх частковим різновидам граматичної аспектуальності, визначаючи у широкому розумінні слова видові властивості російського дієслова (видову парність, окремі значення видових форм і под.)” [Шелякин 1983: 11]. Таке твердження зумовлене тим, що семантика дієслівної основи може впливати на можливість видотворення; однак аргументів для виведення зворотної залежності, на якій і побудовано концепцію цитованої праці, тобто семантики дієслова від виду, не подано.

При єдиній концептуальній основі вид і способи дієслівної дії (під рубрикою обмежених / необмежених дієслів) розглянуто по черзі, тобто спільної типології не здійснено, хоч усе визначено як аспектуальність; до речі, опис виду займає втретє більший обсяг

матеріалу монографії, ніж способи дії (див.: [Шелякин 1983]), хоча способи дії виявляють більшу типологічну різноманітність, ніж вид. При цьому аналіз виду ґрунтується на засобах вираження, а способів дії на типології значень. Тому більш цінним, на наш погляд, є матеріал, присвячений власне способам дієслівної дії, оскільки при його аналізі зроблено спробу типологізувати дієслівну семантику на першому рівні членування і визначити спільноспособовий критерій.

Таким критерієм є категорія обмеженості / необмеженості дієслів у російській мові [Шелякин 1983: 157-162]. Також учений визнає темпоральний характер указаних значень (у автора за традицією час визначено без уточнення його характеру, тобто якийсь абстрактний час, оскільки це поняття не може стосуватись ні онтологічного, ні морфологічного часу). Однак, як у випадку з видом, обмежені дієслова протиставлені всім іншим, оскільки обмеженість може мати найрізноманітніші вияви, а необмеженість не підлягає диференціації. Автор, уточнюючи Ю. Маслова, О. Бондарка, формує власну концепцію обмеженості / необмеженості дії: „Ми схильні трактувати це питання трохи інакше. Значення досягнення результату є наслідком зв'язку значень цілісності і результативної спрямованості дії. Таке розуміння збігається з відповідними фактами тих мов, у яких є категорія обмеженості / необмеженості, але немає категорії виду і в яких значення досягнення результату дії виражене за допомогою різних мовних засобів” [Шелякин 1983: 162]. Очевидно, якщо значення, яке автор кладе в основу типології способів дієслівної дії, виражене у „безвидових” мовах, то вид не може бути його основою. Однак ця теза розвинута не була (в тому числі й у наступній праці, навпаки, концепцію обмежених / необмежених дієслів поширено й на вид [Шелякин 2008: 29, 128-132]), а типи способів дієслівної дії не відзначені системністю та структурною цілісністю: серед обмежених дієслів результативний із підтипами, термінативно-часовий, термінативно-тривалий, одноактний; серед необмежених дієслів постійно-наявний, статальний, еволютивний, багатоактний, постійно-узальний, ітеративний [Шелякин 1983: 180-196].

Вважаємо однак, що це ґрунтовна праця М. Шелякіна в галузі семантики дієслова, у якій представлено не тільки детальний опис та типологію акціоанальності і виду, а й здійснено низку важливих теоретико-концептуальних узагальнень.

Щоб уникнути вказаних труднощів аналізу граматичної акціоанальності, в основу типології інтервалу необхідно покласти ключові

іманентні ознаки, тобто тривання і кількість. Однак переважно типологія способів дії такої диференціації не підлягає, а для означення їх семантичної бази використовують різні поняття. Е. Рянська такою семантичною основою вважає здійснюваність у варіантах проспекції, початку, інтрагермінальності, множинності, кінця та дотичних до них ознак моментальності та дуративності [Рянская 2002: 61-93]. Як бачимо, до однієї рубрики потрапили типи значень, що виражені триванням і кількістю, а значення зі спільною основою, зокрема за характером кількісні та тривалі, виведені окремо (моментальні та дуративні). Варто уточнити, що теоретична основа праці цілком ґрунтується на традиційній концепції аспектуальності: тільки перший розділ присвячено способам дієслівної дії як самостійній категорії (с. 7-19), далі мова тільки про аспектуальність [Рянская 2002]. Очікувано, що через різницю аспектуально-акціональних систем російської та французької мов, аналіз мав би стосуватись зіставно-протиставної характеристики, зокрема щодо особливих значень у кожній із дієслівних систем, однак семантичні типи виділено за принципом спільності вказаних значень здійснюваності [Рянская 2002: 94-170].

Перелічуючи семантичні ознаки аспектуальності, І. Шенцова виділяє обмеженість / необмеженість, процесність / цілісність, динамічність / статичність, а також фазовість, кратність та інтенсивність [Шенцова 1997: 20-48]. Як бачимо, до переліку потрапили системно різні ознаки, зокрема й опозиційні та неопозиційні, що свідчить про відсутність базової семантичної мотивації їх виокремлення.

Найближче до природи внутрішньої темпоральності дії у російській граматиці типологія аспектуальності (за змістом акціональних грамем) у колективній праці [ТФГ 2001: 40-209], в межах якої виокремлено лімітність, тривалість, кратність, фазовість та перфектність (О. Бондарко, М. Шелякін, В. Храковський, В. Недялков, Ю. Маслов). Видається, що перфектність (описана Ю. Масловим) випадає із загальних принципів класифікації, однак це намагання не випускати з поля зору домінанту виду. Проте типологія більш оптимальна на першому рівні членування, ніж при деталізації функціонально-семантичних виявів у межах зазначених розрядів, де поєднано та розділено різні та спільні за семними ознаками способи дії: ітеративність аналізують у межах лімітності та кратності, лімітність безвідносна до тривалості на макрорівні, але включає значення тривалості в окремих виявах, інтенсивність визначена в межах лімітності, фазовість включає тільки починальність і т. д.

У працях, присвячених окремим типам значень інтервалу, через відсутність категорійних принципів внутрішньої темпоральності аналізовані явища опрацьовані частково чи неповно. Так, у монографічному дослідженні фазовості А. Аверіна виділяє лише значення початку та завершення, чомусь оминаючи фазові значення тривання дії [Аверина 2004].

Більш теоретично вагомими є напрацювання, оперті на інваріантну семантичну базу окремих значень інтервалу, зокрема ітеративних дієслів; для вказаних дієслів цією семантичною основою є значення кількості, на яке накладені актуалізаційні семи ітерації [Париляк 2008].

Однак переважно в українському мовознавстві внутрішня темпоральність опрацьована на основі теоретичної концепції аспектуальності русистів, зокрема типологія способів дієслівної дії. Попри це в опрацюванні типологічної основи, наприклад, родів дії висловлено більш обґрунтовані погляди. Зокрема, С. Соколова хоч визначає поняття „аспектуальні роди дії” [Соколова 2003], проте їх типологію ґрунтує на ознаках фазовості та кількості. Правда, класифікація в межах зазначених типів не завжди послідовна. Так, до фазових віднесено семельфактиви, хоча в аспекті словотвору виділено однократність ще й із власне лексичним значенням одноразовості (*поцілувати, заспівати, привітатися*) [там само: 130-132], а серед кількісних тільки дієслова із виявом інтенсивності дії [там само: 135-142].

М. Плющ, визнаючи складність та суперечливість проблеми класифікації способів дієслівної дії та беручи за основу здатність дієслів „реалізувати процесуальну ознаку в часі”, слідом за А. Грищенком (див.: [СУЛМ 1997: 414]) виділяє часові, кількісні, оцінні способи дієслівної дії [Плющ 2011: 238]. У цій типології кількісні роди дієслівної дії, на нашу думку, не цілком виправдано протиставлені оцінним, оскільки оцінність (у вказаному підході інтенсивність) теж виражена як кількість.

Натомість К. Городенська виокремлює дієслівні роди дії без вказівки на аспектуальність, однак наголошує на їх зв'язку із видом та узалежнює від видових форм; визначає їх як окрему морфолого-словотвірну категорію, при цьому єдину семантичну основу родів дії достатньо не обґрунтовано, а встановлено спільні структурні ознаки та кореляцію з видом [Городенська 2004: 235]. Виділено три групи дієслівних родів одновидових дієслів доконаного виду: часові (фазові), кількісні, результативні [там само: 236]. Впадає в око, що за

типологією К. Городенської під роди дії важко підвести ознаку внутрішньої темпоральності, оскільки часова характеристика власлива лише фазовим значенням.

У зазначеній концепції (див.: [Городенська 2004: 235-242]) часові роди розмежовують як починальний, обмежувальний, фінітивний; обмежувальний має два різновиди: делімітативний (коротко обмежувальний) (хоча, на нашу думку, це швидше неозначено обмежувальний) та пердуративний (тривало обмежувальний). Семантика темпоральності, що лежить в основі часових родів дії, рідко виражена переліченими варіантами значень у чистому вигляді. Оскільки дієслівна основа синтетичної української мови включає водночас спектр поліфункціональних морфем, то виділити в окремій граемі певне єдине значення дуже складно: *замурликати, закахкати, відторохтіти, протеревенити* і под. (виражено ітерацію – кількісну ознаку та фазовість – ознаку тривання).

Звідси очевидно, що поділ родів дії на часові (темпоральні) і кількісні є умовним, оскільки дія є кількісно виражена темпоральність. Справді, *курликати* – ітеративна дія; *закурликати* – починальна ітеративна дія. При цьому треба зважати, що доконаний вид дієслова *закурликати* вказує не на результативність усієї дії, а на результативність її початку, тобто починальність дії функціонально домінує в структурі дієслівного значення. Таким чином, функціонально префікс *за-* передовсім фазовий, а вже потім аспектуальний (видовий). Як вже було зазначено, саме така багатофункціональність префіксів зумовила суперечності у трактуванні темпоральності та аспектуальності. Однак якби не ця багатофункціональність, то для забезпечення тих самих семантичних можливостей однофункціональними префіксами українська мова мала б стати „мовою префіксів” з ознаками аглютинації. Історично первинною функцією префікса була акціональна як більш давня і зорієнтована на саму сутність дії, видова (аспектуальна) – вторинною. Через це вона, з одного боку, наскрізна, з іншого, – здатна до нейтралізації. Наприклад: *цвісти* – неозначений інтервал; *зацвісти* – означений інтервал: починальність + результативність (док. вид); *зацвітати* – означений інтервал: починальність + ітеративність – нейтралізація суфіксом вторинного значення префікса *за-* – видового.

Дієслова результативного роду, позначаючи конкретні фізичні дії, вказують на досягнення мети, тобто мають лексичну акціональну семантику: *наскладати, настругати*, а також *вистраждати, випро-*

сити. Однак вказаний результат роду дії відрізняється від результативності видової, оскільки результативність у цих дієсловах подвійна: з одного боку, видова – власне результативна, з іншого – кількісно-цільова; *наскладати, настругати* – виконати достатню кількість дій для певної мети (наскладати гроші для покупки, настругати картоплі для борщу); *вистраждати, випросити* – досягти мети великою чи надмірною кількістю дій (забезпечити щось зусиллями і стражданнями, задовольнити прохання надмірною кількістю звернень). Отже, дієслова т. зв. результативного роду фактично є модифікацією кількісного значення, що співвідноситься з метою дії. Значення мети тут зорієнтоване вказівкою на умовно достатню кількість дій, визначену мовцем, отже, такі дії можна кваліфікувати як кількісно-цільові; проте семантика мети – лексична, з погляду граматики дія достатньої інтенсивності. Варто уникати недиференційованості лексичного та граматичного складників кількості у значенні дієслова, оскільки опис виявів кількісного значення опиратиметься на різнотипні критерії, а їхній аналіз вийде за межі категорії темпоральності (за межі родів дії). Пор.: „зв'язок між квантитативністю дієслівної дії і способами дії, які перебувають у межах граматичної категорії виду, не є всезагальним, що підтверджено існуванням у мові дієслів, лексична семантика яких належить аналізованій семантичній зоні (зоні квантитативності – В.Б.): *вращаться, слоняться* (разг.); *двоить, удесятерять; кишеть* и др.” [Фетюхина 1990: 173]. Помітно, що у семантиці наведених слів квантитативність лексична і граматична є значеннями різного характеру: *кишеть* тільки у другому значенні виражає кількість як множинність („бути наповненим багатьма рухливими істотами” – див.: СРЯ С. Ожегова, с. 223), дієслова *вращаться, слоняться* в лексичному значенні не мають вказівки на кількість (СРЯ, 84, 597); дієслово *двоить*, незважаючи на відчислівникове походження, означає роздвоювати (тобто розділити навпіл) або повторно зорати (СРЯ, 125), тобто лексично опосередковано пов'язане із кількістю; тільки лексема *удесятерять* безпосередньо вказує на кількість: збільшити в десять разів, надзвичайно збільшити (СРЯ, 674). Граматична ж квантитативність виражена в усіх вказаних дієсловах послідовно у різновидах ітерації.

Достатньо повно відображені кількісні роди дії [Городенська 2004: 238-240], які мають три варіанти вияву кількості: однократні / багатократні, інтенсивні та розподільні. Варто зазначити, що проана-

лізована концепція постає як адекватна з погляду природи внутрішньої темпоральності, а не з погляду видової основи родів дії, оскільки відповідає реальним критеріям поділу родів дії (акціональності) і відображає їх у типології: кількісні та фазові (за змістом тривалі). У цьому сенсі сучасне українське мовознавство більш орієнтоване на аналіз і типологію акціональності дієслова, оскільки менш запрограмоване аспектологічним фарватером досліджень і абсолютизацією категорії нетемпорального за природою результативного виду. Як вже було зазначено, дієслова із власне результативною (видовою) семантикою до родів дії не належать, наприклад: *спекти, зшити, згромадити, спарити* і под.; це аспектуально-видове значення, тому розглядати їх під рубрикою родів дії не варто.

Задекларовані принципи опрацювання типологічних засад характеристики дієслівної дієвості та аналіз різних класифікаційних підходів у її дослідженні дають можливість зробити такі узагальнення:

-типологія інтервалу має відбивати його семантико-граматичний категорійний характер, саме: 1) визначення його граматичного змісту як темпоральної категорії; 2) опертя на складники внутрішньої темпоральності – тривання і кількість; 3) аналіз семантико-граматичної структури дієслова, тобто семантики дієслівної основи;

-інтервал як семантико-граматична категорія безпосередньо не взаємодіє у типологічних виявах із категорією виду;

-граматичний характер інтервалу не передбачає введення до кола класифікаційних ознак лексико-семантичні вияви дієслова;

-домінантними ознаками інтервалу є складники дієслівної дієвості – тривання і кількість – у ключових виявах, тобто визначених морфемною структурою дієслова;

-контамінація ядерних і периферійних значень інтервалу має бути визначена з погляду структурно-семантичної ієрархії щодо класифікаційного і типологічного характеру.

В основі семантичної структури категорії інтервалу, як зазначалось, лежить значення темпоральності як моменту, проміжку дії та кількості як міри дії, забезпечуючи динамічний характер дієвості. Співвідношення цих семантичних категорій визначає ієрархію та типологічну структуру семантики інтервалу. Інтервал на першому рівні типології виявляє два структурно-семантичні різновиди: фазові дії та квантитативні дії. Але, оскільки дієслівна основа тільки в

одному вияві інтервалу виступає рідко, а в основі дієвості завжди сема тривання (акційності), то більш обґрунтовано дії поділяти на тривало-кількісні (фазові) з акцентом на момент чи проміжок дії та кількісно-тривалі з акцентом на міру дії. При цьому кількість може мати характер кратності та інтенсивності, а також включати додаткові семи екстрामорфемного рівня, які кількість виявляють як, наприклад, розподільність.

Домінантою фазових дій є вказівка на початок чи завершення дії. Зрозуміло, що з кількісного погляду така дія має бути ітеративною чи неозначено-кількісною, бо разова дія не підлягає оцінці з погляду початку чи кінця. Наприклад: *заспівати, заскакати, засвітити, порушити*, а також *заспівувати, засвічувати, порушувати* (рис.1.2).

Фінітивний інтервал актуалізує завершальну фазу дії (рис. 1.3): *відспівати, відскакати, відсвітити*, а також *відспівувати, відсвічувати* (у значенні „останній проміжок часу” (секунди, хвилини і под.), а не „відбивати світло”). Як бачимо, починальність та завершальність виражають дієслівні основи як доконаного, так і недоконаного виду.

Дії т. зв. обмежувальні, які зараховують традиційно до фазових, – *поспівати, пожуритися*, а також *проспівати* (у значенні „тривалий час” (наприклад, у хорі)), *пробайдикувати*, – виражають значення проміжку дії та неминуче мають і супутнє кількісне значення, адже проміжок тривання визначений довготою: *погратися* (трохи, якийсь час), *пропрацювати* (багато часу, достатньо з погляду мовця).

Квантитативні (кількісно-акціональні) дії формують опозицію за кратністю: семельфактивні (разові) дії / ітеративні (повторювані) дії. Розвиток мови і ускладнення семантики дієслова зумовили включення до його структури нових ознак кратності через вихід за межі власне морфемного рівня і залучення до засобів інтервалу компонентів синтаксичної структури. Тож при введенні в семантичну структуру дієслова суб'єктно-об'єктних показників дії з'являється дистрибутивне значення ітеративної дії, наприклад: *переробити* (усю роботу), *перемити* (увесь посуд), *повідлітати* (усі птахи), *порозтікатися* (усі курчата). Такі дії, оскільки в них модифіковано ядерні семми дієвості, як правило, ускладнюються додатковими значеннями: *повідлітати* = достатність + дистрибутивність + фінітивність. Одне із значень префікса *пере-* („наново, повторно зроблена дія”) на морфемному рівні увиразнюється додаванням префікса *по-*:

попереробляти = достатність + дистрибутивність + повторність, а на синтаксичному – прислівником: *знову переробити* (вдруге, втретє). Як правило, дистрибутивне значення уточнюється на синтаксичному рівні через реалізацію категорії локативності: *повибігали з класів, повідзначали в журналах*.

Квантитативність як вияв сили дії виражена інтенсивністю: недостатні, помірні, достатні та надмірні дії. Кількість дії контамінує в межах кратності та інтенсивності, наприклад, *семельфактиви* (рис.1.7) *крикнути, стукнути*, а також *сіпнути, стуконуті* іманентно наповнені ознакою адекватної інтенсивності (сили) дії, тобто синкретично поєднані із достатністю. Саме змішування різнорівневих ознак зумовлювало різнобій у типології родів дії.

Ось приклади квантитативно-акціональних дій за ознакою інтенсивності (рис.1.11-1.14):

-недостатність дії: *недописати, недосолити, недопити, недоцитати, недоробити* і под.;

-помірність дії: *підбілити, притрусити, надломити*, а також *підбілювати, притрушувати, надломлювати*. Помірність дії виражена меншою за норму (норма достатність) кількістю дії. Сюди ж належать *поспівати, пожуритися*;

-достатність дії: *находиться, наспіватися*, а також *проспівати, пробайдикувати* (тобто синкретичні: інтенсивність + лімітність). Лімітні дії, що дослідники відносять до суто фазових, фактично складають перехідну групу між акціонально-кількісними та кількісно-акціональними;

-надмірність дії: *пересушити, перебрати, перемастити*, а також *розбалакатися, розходитися*.

Помірна дія може набувати ознак мультиплікативності та часової (хронологічної) дистрибутивності: *покрикувати* (невелику кількість разів, але час від часу, циклічно), *похмикувати, погрюкувати* і под.

Ознака дистрибутивності, оскільки лише оперта на семантику інтервалу і є похідною, додатковою в характеристиці дії, виявляє себе в усіх різновидах інтервалу (крім, звісно, *семельфактива*): *позацвітати, повідцвітати* (фазово-дистрибутивне значення); *поспівувати, переспівати, попереспівувати, поперепіватися* (квантитативно-дистрибутивне значення).

На нашу думку, запропонований підхід до встановлення темпорально-видових співвідношень у системі граматичних категорій

дає змогу об'єктивно та послідовно здійснити опис форм, засобів та способів вираження семантики дієслова, а також забезпечує теоретичне обґрунтування виникнення, розвитку і функціонування категорій темпоральності та виду, а в межах надкатегорії темпоральності її складника – інтервалу, що репрезентує фундаментальний рівень включення та інтерпретації онтологічного часу в систему мовного моделювання. Здійснена на задекларованих засадах типологія інтервалу дає змогу уникнути контамінації різнорівневих і різних за природою значень дієслова і досягти системності, граматичної цілісності, вертикальної і горизонтальної співвідносності семантичних складників у структурі дієслівної грамеми, а також зберегти ключовий принцип побудови категорійної граматики – із інваріантним значенням у центрі: у системі граматичних категорій інтервал виявляє внутрішню, безвідносну темпоральність у динамічному розгортанні дієвості як акціонального значення дії.

2.4. Типологія інтервалу

2.4.1. Структурні особливості семантики інтервалу

Інтервал формує систему значень і засобів їх вираження, які є акціональними за природою, тобто ґрунтуються на внутрішніх темпоральних ознаках дієслова і виявляються як якість та кількість дії (дієвість); суміжним, однак не тотожним, поняттям у граматиці є роди дії чи способи дієслівної дії, оскільки до них зараховують й нетемпоральні значення. Вагомими для граматичного змісту інтервалу є такі характеристики дії, як межа та тривалість.

Поклавши в основу типології інтервалу внутрішні темпоральні ознаки дії, необхідно визначити функціонально-граматичну компетентність засобів вираження. Очевидно, що інтервал є граматичною категорією морфемного рівня, однак дієслівна грамема функціонує у реченні, складаючи його граматичний центр, на який так чи так орієнтовані усі елементи реченнєвої структури. Ці елементи як з формально-граматичного, так зі структурно-семантичного погляду впливатимуть на реалізацію семантики інтервалу, уточнюючи чи коригуючи значення дієслівного кореня та морфемного складу дієслова. Традиційно більшість дослідників внутрішньої семантики дієслова подає вияв дієслівної грамеми або у словосполученні, або у реченні, тобто на синтаксичному рівні, однак не завжди розмежо-

вуючи при цьому специфіку її реалізації. Таким чином, аналізуючи типи інтервальних значень, будемо розмежовувати морфемні засоби та форми морфологічного рівня, а також особливості виявів інтервалу в процесі функціонування дієслівної грамеми в контексті. Це зумовлює диференціацію грамемної та предикатної форм інтервалу.

Обсяг семантики грамемного вираження інтервалу зумовлений синтетичними засобами: кореневою морфемою, префіксом, суфіксом. Очевидно, поняття „предикати інтервалу” охоплює всі предикати, виражені дієсловом в головному вияві – Vf. Предикати, виражені Vadv та Praed, дублюють чи звужують семантику форми Vf, таким чином, специфіка реалізації ними значення інтервалу з граматичного погляду неактуальна. Предикати інтервалу відбивають особливості функціонально-граматичного аналітизму, зокрема й засоби структурно-семантичного складу речення (див.: [ПСР 2010: 300-319]).

Таксономія дієслівних словоформ визначає семантико-синтаксичні особливості як дієслівних граем, так і предикатів інтервалу. За співвіднесенням квантитативно-акціональної семантики у компонентах значення інтервалу дієслова утворюють дві великі групи: фазові (акціонально-квантитативні) та квантитативні (квантитативно-акціональні). У фазових дієсловах акцентовано семантику початку, тривання та закінчення дії. У квантитативних дієсловах домінує семантика кратності та інтенсивності дії.

Фазові дієслова вказують на межі дії і за своєю суттю є засобами вираження її моменту, тобто семантики, яка лежить в основі категорії інтервалу та темпорального значення динамічної ознаки, тобто тривання – власне предикатної та власне дієслівної. Межі дії в граматичній системі української мови виражені як зовнішні (початок / завершення) та внутрішні (тривання). Зовнішні межі дії вказують на початок дії (починальні, або інхотивні, дієслова) та завершення дії (завершальні, або фінітивні, дієслова); внутрішні межі дії вказують на означене та неозначене тривання (лімітні / дуративні дієслова). Початковою формою творення фазових дієслів є тривалі чи узагальнено тривалі дії, у яких не актуалізовано семантику тривання: *думати, світити, цвісти, біліти, сохнути* і под.

Існує традиція неозначено-тривалі дії називати делімітативними, тобто необмеженими [Городенська 2004: 237]. Однак дієслова *поблимати, поверховодити, погойдати, подрімати, подихати* і под. не вказують на необмеженість дії, адже очевидно, що дія триває певний період, тобто обмежено, однак морфологічними засобами її тривання

не визначено. Синтаксично (контекстно) визначення тривання дії належить мовцеві та експліковане аналітичними засобами (темпоральними конкретизаторами): *подрімати до обіду, поблимати якийсь час (трохи), погойдати дитину* (тут значення лімітності закладене в змісті дії – так довго, щоб заспокоїти, приспати і под.). Делімітативними доцільніше вважати дії, межі тривання яких не визначені взагалі, як-от: *близити, верховодити, гойдати, дримати, дихати* і под. З цього погляду делімітативна семантика є обов'язковим виявом інтервалу неактуалізованих з погляду тривання чи кількості дієслів. Це означає, що неозначене тривання (делімітативне тривання) – загальнодієслівна акціональна ознака, яку можна назвати неозначеним інтервалом, тобто чистим триванням. Для позначення необмежено-тривалих дій, очевидно, більш вдалим є термін дуративні дії, який вказує на тривалість, однак не містить семантики межі.

Означено-тривалі дії за своєю природою та значенням є лімітними, межі таких дій мають бути обов'язково визначені (для дуративних дій уживання темпоральних конкретизаторів є факультативним, а їх семантика довільною). Наприклад, дієслова *пробайдикувати, пробалакати, пробігати, продрімати* і под. обов'язково мають темпоральний конкретизатор конкретного часу (періоду) дії, як-от: *весь день, годину, до ночі, все життя* і под. На грамемному рівні семантика лімітності є більш розмитою, оскільки припускає синкретизм, наприклад, *провози́ти* (таємно та певний час), *провоювати* (певний час та втрачати, воюючи), *проворожити* (витратитися на ворожіння та певний час) і под. Як бачимо, контамінують граматичне та лексичне значення, які виступають як альтернативні, взаємно нейтралізовані. Виявлено, що з погляду валентності для означено-тривалих предикатів правобічні темпоральні синтаксеми є облігаторними; ці предикати, порівняно із неозначено-тривалими (дуративними), мають на одну валентну позицію більше.

Квантитативно-акціональну семантику інтервалу виражають квантитативні дієслова. Погляди на квантитативні дієслова в науці різні. Так, К. Городенська ділить усі кількісні роди дії на три підгрупи: дієслова із семантикою кратності, дієслова із семантикою інтенсивності, дієслова із семантикою розподільності [Городенська 2004: 238-240]. Однак розподільні дієслова за своєю природою теж кратні. Вони відрізняються від семельфактивних та мультиплікативних дієслів тим, що мають облігаторну дистрибутивно-суб'єкту чи дистрибутивно-об'єкту валентність. В. Храковський абстрагу-

ється від суто дієслівної форми, аналізуючи кількісний дієслівний рід через лічбу ситуацій, тобто через вираження в реченні [Храковский 1989: 24]. Такий підхід обґрунтовано системно-семантичною структурою та ієрархією дієслів. Натомість поєднання в один тип кількісних та тривалих форм дієслова не розмежовує внутрішню дієслівну семантику, хоч забезпечує детальний аналіз синкретичних дієслівних значень [Авилова 1980: 598-601].

У запропонованому підході квантитативно-акціональні дії, що творять типологічну опозицію фазовим діям, розмежовано за ознакою означеності / неозначеності, а означені – за ознаками кратності / інтенсивності. Означено-квантитативні кратні дії можуть виражати, наприклад, значення семельфактивності, мультиплікативності, дистрибутивності, різного вияву інтенсивності. При цьому в семантиці дії має бути визначена повторюваність – кратність – та (чи) інтенсивність. Наприклад: *стукнути* (один раз) – *застукати* – *постукати* – *простукати* – *відстукати* – *достукати* (багато разів); *перестукати* – *поперестукувати* – *повідстукувати* (багато разів усе); *перевиробляти* (*перевиробити*), *перегуляти* (*перегулювати*) – виражено квантитативність як кратність та надмірну інтенсивність. Часто кількісна семантика представлена як спектр значень в одній дієслівній граемі: *перегострювати* (*перегострити*) вказує на повторний мультиплікатив, дистрибутив, надмірний інтенсив: *перегострити ніж (ножі) знову, перегострити усі ножі, зробити ніж (ножі) занадто гострим (гострим)*.

Неозначено-квантитативні дії формально контамінують із неозначено-тривалими, тобто делімітативними, творячи базову інтервальну форму граєми. Це дає змогу актуалізувати неозначену акціонально-кількісну семантику дієслова у будь-якому напрямку. З цього погляду неозначено-кількісний інтервал є початковою формою інтервальної парадигми.

Отже, квантитативні дієслова акцентують семантику кратності та інтенсивності; при цьому спеціалізація префікса не така вузька, як у фазових дієслів, оскільки вагоме навантаження бере на себе семантика основи та ітеративні суфікси *-ну-*, *-а-*, *-ува-*. Очевидно, що, наприклад, дієслово у формі *стукнути* виражає тільки семельфактив, у формах *застукати* – *постукати* – *простукати* – *відстукати* – *достукати* мультиплікативність і фазовість, у формах *перестукати* – *поперестукувати* – *повідстукувати* дистрибутивність (форма *перестукати* може додатково виражати фінітивність). Така властивість

дієслівних граєм цілком природна, оскільки акціональна і кількісна семантика дії невіддільні.

У структурі інтервалу рельєфніше виражено фазовість та кратність. Це зумовлено, перш за все, спеціалізацією синтетичних засобів вираження цих значень. Інтенсивність, як правило, виражена не „чисто”, а в контамінації з іншими інтервальними значеннями. Так, префікс *пере-* може вказувати на завершальність (*перешуміти*, *переснитися*, *пересумувати*, *перехворіти*), повторне виконання дії (мультиплікатив) (*переадресувати*, *перевіювати*, *переволочувати*), дистрибутивність (*передивлятися*, *перегрібати*, *перевінчати*), інтенсивність (надмірність дії) (*перегріти*, *пересолити*, *перегрічати*, *перевитрачати*). У деяких формах значення інтенсива невіддільне від значення кратності: *поспівувати*, *наспівувати*, *приспівувати*, *підспівувати* – мультиплікативність та помірний інтенсив.

2.4.2. Акціонально-квантитативні (тривало-кількісні) дії

2.4.2.1. Фазовість початку і кінця дії (гранична фазовість)

Аналіз типів інтервальних значень здійснюємо з урахування їх поділу на семантико-граматичні групи (див. с. 77-78). Ядерними засобами вираження граничного моменту (початку і кінця) дії є префікси (синтетичні форми) та слова *починати* / *закінчувати-завершувати* (аналітичні форми). Словоформи із ядерними засобами ділимо на дві великі групи: ті, що утворюють корелятивні пари; ті, що мають лише аналітичну форму. Очевидно, що синтетичні дієслова моменту дії належать до корелятивних, оскільки аналітично починальність / завершальність може бути утворена від будь-якого дієслова. Це означає, що на відміну від граємного інтервалу, предикатний інтервал майже не має функціонально-семантичних обмежень. Така ознака є рушієм граматичного аналітизму, оскільки компенсує надмірну вузькість граємного вираження інтервалу.

Ключовим засобом синтетичного вираження починальності є префікс *за-*. Його особливістю є здатність поєднуватися із дієсловами різних лексико-граматичних типів, цей префікс не має у фазовому значенні функціонально-семантичних модифікацій (варіантів), що робить його універсальним засобом вираження початку дії: *завертіти*, *загиготати*, *завити*, *завітрути*, *загомоніти*, *забулькати*, *заплодувати*, *затріпотіти*, *заграти*: *І над тим над вишневим, над карим*

твоїм вечір'ям, як веселка тремка, лазуровий твій усміх сумний *застріпоче, заграє над всім пережуреним миром...* (В. Стус); *Засяло сонце над ним, холодним, І Бог в задумі схилився над ним* (О. Олесь); *Як легенькі блискавочки, забігали по землі його пароси, – і кришта-лем заіскрила роса по зеленій траві* (Панас Мирний).

Доволі чисельною є група дієслів дії, що не утворюють синтетичних форм починальності / завершальності (граматично це перехідні дієслова конкретної фізичної дії). Така їхня особливість зумовлена семантичним навантаженням на префіксальну складову словоформ, що зорієнтована на вираження характеру дії: *гнути – загнути, відігнути, прогнути, дірявити – продірявити, колоти – заколоти, проколоти, переколоти, відколоти* та под. Дієслово *заколоти* (почати колоти – про відчуття болю) належить до дієслів стану.

Однак є винятки, які, правда, складають дієслова у певних лексико-граматичних модифікаціях: *стукати – застукати* (застукав двигун), *стукотіти – застукотіти* (застукотіли молотки), *барабанити – забарабанити* і под. У наведених прикладах конкретна фізична дія супроводжується відповідним звучанням, таким чином дієслово набуває лексико-граматичного синкретизму.

С. Соколова вважає, що префікс *за-* виявляє найбільший ступінь „аспектуалізації”, тобто максимально зорієнтований на видотвірну функцію [Соколова 2003: 215]. Однак варто зазначити, що серед трьох семантичних функцій префікса *за-*, а саме просторової, результативної, фазової, найбільшу кількість різновидів за допомогою цього префікса творять дієслова зі значенням інтервалу, зокрема, виражаючи починальність, лімітність та інтенсивність. Серед інтервальних значень найчастіше й найпродуктивніше префікс *за-* виражає починальне. Наприклад: *А коли дядько Софрон, бурмочучи, вмостився коло його й засопів носом, він підвівся і сів* (В. Винниченко); *Між листом зашелестів густий рівний дощ* (С. Васильченко); *Тьху ти чорт! – заговорив якийсь дідок схвильовано, з виглядом Христа, щойно знятого з розп'яття, і сплюнув сердито* (І. Багряний).

Оскільки прозорість семантики та вузька спеціалізація префікса *за-* цілковито задовольняють вираження значення починальності навіть на рівні графеми, то із предикатами з цим значенням, зазвичай, не вживають додаткові, з функцією семантичної конкретизації, засоби: *Жук підійшов до ясена, обняв його, мов брата, прихилився до стовбура сивою головою й заплакав* (С. Васильченко); *Я тобі дам*

барліг! Я тобі дам такий барліг, що сам ведмедем заревеш (Остап Вишня).

Значення починальності можуть актуалізувати ряди однотипних предикатів, які відображають хронологію початку макроперіоду, а вся ситуація набуває значення починальності. У цьому випадку значення інтервалу активно взаємодіє з іншими темпоральними значеннями, зокрема таксису та часу: *Тоді вони схопилися за руки, і, радісні, задріботіли, завертілись, і весело затанцювали* (В. Винниченко); *Як засяло сонце, заблестів місяць, замерехтіли зірки...* (Остап Вишня); *Швидко дзвони в Україні Залунають, загудуть... Швидко нас великі тіні Під стягами поведуть...* (О. Олесь) (в одному ряду починальних дієслів однофункціональні префікси *за-* та *по-*).

Із включенням фазових конкретизаторів починальність взаємодіє із темпоральною структурою поліпредикативного комплексу. Оскільки початок дії має характер її моменту, будь-які засоби вираження раптовості дії сприяють актуалізації починальності: *І вмить повітря сколихнулось, розірвалось, звуки насмішувато й гордо струсили тугу, засяли радістю й скажено понеслися і закрутились в бойовому танці; Поминувши вози, він раптом повернувся і закричав на весь двір...* (В. Винниченко); *Вдосвіта, ледве забіліє, треба навідатися* (В. Барка); *І ось як зашуміло, як заревіло, як заскаженіло, – святителі ви мої!* (Остап Вишня); *І хтось притишений і не почув того, що, ледь зродившись, забриніло – ясне рожеве і безгрішне тіло...* (В. Стус). Актуалізують значення починальності частки *вмить* (і *вмить*), *раптом*, *ледве*, *як* (і *ось як*), а також частка + вторинний предикат – *ледь зродившись*, які комплексно виражають семантику моменту.

Контекстно починальне значення префікса *за-* може набувати синкретичних ознак та виражати інші значення інтервалу. Наприклад, у реченні *А там за весну і за літо ніхто навіть і не чув, щоб хоч одна закахкала* (Остап Вишня) предикат *закахкала* набуває й семантики разовості дії (синонімічно до *кахнула*), на що вказує комплексний конкретизатор *щоб хоч одна*. Або: *Перекинув, перестрибнув через нього, хрокнув, загигикав, помчав далі* (Остап Вишня). Значення разовості дії (семельфактивне) префіксу *за-* на графемному рівні не властиве, а у складі починальних предикатів префікс *за-* набуває цього значення завдяки контексту.

Очевидно, через формально наскрізну видову функцію префікса *за-* ключовою ознакою починальних форм дієслова визначено обов'язковість вираження ними доконаного виду: „про інхотивність як новий окремих рід дії можна говорити в тому разі, коли дієслова з префіксом *за-* передають виразне значення початку дії, не мають відповідників недок. виду і формально протиставляються безпрефіксним дієсловам” [Русанівський 1978: 281]. Однак засвідчено випадки, коли починальні фазові дієслова із префіксом *за-* вжиті у формі недоконаного виду: *заговорити – заговорювати* (починати розмову, бесіду, звертатися до кого-небудь), *зацвісти – зацвітати, затопити – затоплювати* (грубу), *заспівати – заспівувати, засвітити – засвічувати, засвітити* (док. і недок. види). Наприклад: *Напасники відкинули ворота і подібно до татар, забігають коло підводи, покрикуючи* (В. Барка). Приписування фазових ознак лише дієсловам доконаного виду пов'язане із невиправданою контамінацією видової та акціональної семантики. Окрім того, з погляду фазовості дієслівних словоформ починальність протиставляється не безпрефіксним видовим формам, а префіксальним зі значенням фінитивності, творячи фазову кореляцію моменту граничності дії. Безпрефіксним дієсловам фазові префіксальні (і починальні, і завершальні) протиставлені за ознакою фазовості / нефазовості. За формами недоконаного виду зберігається здатність виражати й фінитивність: *відцвісти – відцвітати, відспівати – відспівувати* і под.

Отже, ядро починальних дієслів з префіксом *за-* щодо вираження граничної фазовості складають словоформи із кореляцією починальність / завершальність зі словоформами із префіксом *від-*: *заспівати – відспівати, загомоніти – відгомоніти, запанувати – відпанувати, задзвонити – віддзвонити, забриніти – відбриніти, запрацювати – відпрацювати, заблискати – відблискати, засвітити – відсвітити* і под. Як видно, переважають дієслова звучання, мовлення, стану.

Обмеженість на наскрізне вираження дієсловом граничного фазового значення, тобто на наявність опозиційних форм починальність / завершальність, накладає його семантика. Так, дієслово *затопити – затоплювати* однофазове (починальне), бо вказує на дію, яка передбачає активність суб'єкта на її початку (поданий у словнику варіант *відтопити – відтоплювати* (грубу) з фінитивним значенням, на наш погляд, є штучним (див.: Словник української мови 1970); натомість не зафіксовано це значення у дієслова *відсвітити – від-*

свічувати) (СУМ 1970); однофазове фінитивне дієслово *відсвяткувати* (тільки док. вид), бо вказує на дію, яка передбачає активність суб'єкта в її кінці. Не мають фазової опозиції фінитивні дієслова з префіксом *до-*: *доруїновувати – доруїнувати, досаджувати – досадити, домучувати – домучити, доїдати – доїсти*.

Іншим синтетичним засобом вираження починальності є префікс *по-* (*ni-*). Виявляємо його у невеликій кількості дієслів зі значенням переміщення чи процесу (рідше): *побігти, повезти, погнати, поїхати, покотити, полетіти, помчати, понести, поповзти, поплисти, потягти(ся)*: *З низу, з заплави, покотило волохатими хвилями...* (М. Вінграновський); *Врешті білявка Химка, жвава й моторна, схопила подругу за рукав і потягла до Сивашів у двір* (Б. Грінченко); *Вгамувавшись, лизнув язиком припорошену снігом землю, а потім неквапно попрямував до галяви, на якій любив найчастіше бувати* (Є. Гуцало). Як зазначає К. Городенська, „починальний дієслівний рід з префіксом *по-* (*ni-*) утворюється лише від дієслів односпрямованого руху і вказує на те, що дія розпочалася і триває далі” [Городенська 2004: 236]. Однак виявлено і процесуальне значення окремих дієслів: *погнати* (почати швидко, інтенсивно рости), *потягтися* (про дні, події), а також значення поведінки: *полізути* (настирливо звертатися). Пор.: *Червона глина полилась по землі* (І. Нечуй-Левицький) та *Вогонь блиснув на всю хату і полився через одчинені двері в сіни* (І. Нечуй-Левицький). Як видно, ці значення утворилися як похідні все ж від дієслів із семантикою переміщення, але виразно поєднують процесуальне значення і значення руху: *Її серце покотилося з грудей, вона нічого не могла вимовити* (О. Донченко) – від калатання серця стиснуло в грудях.

Префікс *по-* поліфункціональний; цим зумовлена обмеженість його вживання у починальній функції. Поліфункціональність префікса засвідчують приклади вираження словоформою більш ніж одного з інтервальних значень: *Почули погоню, посхоплювались і, пропустивши мимо себе загнаного лося, зняли безладну стрілянину по вовчій зграї...*; *Женя й собі почав постукувати ногами, бо теж було рушив, і до його черевиків націплялась глина* (Є. Гуцало). *Почули* – суто видове значення; *посхоплювались* – дистрибутив + видове значення; *почав постукувати* – починальність (аналітично) + мультиплікативність: через домінування мультиплікативної функції, вираженої морфемним комплексом *по-* + *-ува-*, синтетичне вираження

починальності неможливе, через це починальність має аналітичну форму.

Окрім того, однозначно ідентифікувати починальність префікса *по-* на грамемному рівні складно. Зокрема, ключовою є його видова функція, коли він виражає тільки доконаність: *Батько з Денисом та з Зінькою уже поснідали й поїхали на поле – останні копи збирати* (Б. Грінченко). У наведеному прикладі префікс *по-* виражає доконаний вид, та, незважаючи на вживання із дієсловом руху, не надає дієслову фазового значення (*поїхали* (*на поле*)): граматичне значення – доконаність, лексичне значення – напрям руху. Отже, вживання локативних синтаксем при предикатах руху із префіксом *по-* може нейтралізувати його значення інтервалу. Натомість вживання темпорально прозорих конкретизаторів акцентує фазове значення префікса *по-*: *Остан – спершу був повеселів: такий балакучий, такий щирий...* (Панас Мирний).

З іншого боку, у реченні предикати, виражені суто видовими префіксальними формами, можуть набувати значення початку дії, зокрема, завдяки денотативному змісту темпоральної ситуації: *До чого ж гарно й весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо – геть-чисто все зелене та буйне* (О. Довженко). *Подивитись* – починальне значення, підсилене частками *ото як*; Т-період результативної дії *подивитись* не завершений, результативним є тільки початковий етап дії – почати дивитись. Укотре аналіз спектра дієслівних значень засвідчує, що саме видова семантика є супровідною щодо темпоральної, оскільки навіть у спеціальних видових формах видове значення коригує інтервал, а не навпаки.

Префікс *роз-* із починальним значенням уживається у слові *розцвісти* (антонім *відцвісти*) і функціонує паралельно із префіксом *за-* у цьому ж значенні. Наявність двох форм зумовлена семантичною диференціацією: *зацвіло* – почало цвісти дерево, розкрилися окремі квіти; *розцвіла квітка* – розкрила пелюстки; *розцвіло дерево* – більшість або всі квіти цвітуть. Набувати починального значення можуть й інші дієслова із префіксом *роз-* у значенні „зміна стану”, зокрема, природи: *Куди не глянь – скрізь розвернулося, рознустилося, зацвіло тицим цвітом* (Панас Мирний). Вживання в одному ряду із власне починальним дієсловом *зацвіло* дієслів із префіксом *роз-* не викликає застережень щодо їх інтервального значення.

Інші дієслова із префіксом *роз-* складають периферію починальних словоформ, оскільки їх інтервальне значення немож-

ливо встановити без контексту, а його вираження супроводжується контамінацією фазового та квантитативного значень: *В лиса очі аж заплили, Лис ходив в здоров'ї, в силі, Тільки в лиса у жнива Розболілась голова* (М. Стельмах); *Ще трохи – і отець Кравевич розридається отут, на кладовищі, перед гуцулами* (Г. Хоткевич); *У печі вже топилося, сичало тихо, потріскувало, і в хаті пахло холодним димком: дрова тільки розгоралися* (Г. Тютюнник). Як бачимо, фазове значення актуалізують темпоральні елементи при предикатах: темпоральні синтаксеми (*у жнива, ще трохи*), фазова частка *тільки*.

С. Соколова вираження початку дії пов'язує із префіксами *з-* (*зрозуміти, стривожити*), *у-* (*увірувати*), *роз-* (*розкурити, розхвилюватися*) [Соколова 2003: 122-127]. Однак принцип вираження фазового значення тут полягає у зіставленні з морфологічним видом і застосовується така модель: „фазова функція (відносно НДВ І) початку дії, лексичне значення початку дії, яке можна передати формулою „почати + НДВ І” (переважно з неграничним значенням або з потенційною просторовою межею)” [Соколова 2003: 122]. Постає питання: чому тільки модель „почати + НДВ І”, а не „починати + НДВ І”? Пор.: *зацвітати – зацвісти* (почати цвісти). Не випадково, що при такому підході семантика фазовості розчиняється в семантико-функціональних модифікаціях дієслова та контамінує зі значенням виду. У тлумачних словниках вказівки на фазову семантику наведених дієслів немає.

Засобами вираження фінітивності є префікси *від-* (*од-*), *пере-*, *до-*. Їх особливістю є те, що кожен додає властивий відтінок значення завершальності [Городенська 2004: 237]. Префікс *від-* (*од-*) функціонально може бути зіставлений із починальним префіксом *за-*, все ж спектр його вживання вужчий. Найчисельнішу групу фінітивних дієслів із префіксом *від-* складають грамеми на позначення діяльності та стану: *відбабувати, відгуляти, віджити, відквітувати, відпанувати, відрибалити, відцвісти, відслужити* і под. Дієслова руху утворюють компакту групу одиниць, що вказують на характерні для осіб (істот) способи переміщення, які уособлюють діяльність, життя, вказуючи на завершення його циклу: *відбігати, від'їздити, відлітати, відходити*. Дієслова звучання, мовлення, процесу також вказують на завершеність дії як циклу, характерного і визначального для певних осіб (істот): *відлунати, відгомоніти, відспівати, відтьохкати, відтуркотати, відблищати* і под. Наприклад: *Бажання*

стати святою зародилось у Софії після того, як вона **відсвяткувала** своє п'ятдесятиріччя і переконалась, що найкращі паризькі білила вже не закриють поморщеної шиї, не повернуть молодість обабленому, побуряковілому обличчю (О. Гончар); *І хоч моя друга сестра хотіла **відпокутувати** гріх Рози і пішла заміж за шуряка і стала мамою бідних сиріток, це все ж таки не вмилосердило Бога* (І. Вільде); *Я тебе **не відлюбив**, не випив, навіть ти казала – недопив* (В. Стус).

Особливістю фазових синтетичних дієслів є те, що, незважаючи на корелятивність відповідних префіксів (наприклад, *за-/від-*, *до-*), корелятивні дієслівні пари за значенням починальності / завершальності творяться тільки в окремих випадках у певних групах дієслів. Так, серед фінитивних дієслів із префіксом *від-* лише дієслова звучання і мовлення послідовно корелюють із починальними дієсловами із префіксом *за-*: *загомоніти – відгомоніти, заспівати – відспівати* (у значенні „завершити спів”), *затьохкати – відтьохкати* і под. Серед дієслів на позначення діяльності та стану корелятивні пари творяться тільки окремими дієсловами: *зацвісти – відцвісти* і под.: *І плачуть коні за літами, Що **відсвистали** батогами* (В. Симоненко); дієсловом руху така кореляція не властива.

Варто зазначити, що перелік фінитивних дієслів із префіксом *від-* у сучасних словниках неповний. Якщо спробувати утворити антонімійні пари від відповідних починальних дієслів із префіксом *за-*, то, очевидно, можна констатувати продуктивність формотворчої граматичної моделі за фазовою ознакою межі дії: *забурчати – відбурчати, забекати – відбекати, забрязкати – відбрязкати, завиляти – відвиляти, завихляти – відвихляти, забіліти – відбіліти, заблискати – відблискати* і под. Усі представлені фінитивні відповідники не зафіксовані словником, однак їх уживання не суперечить лексикограматичному ладові української мови. Порівняйте: *Середина жовтня – твоїх тонкогорлих розлук, і я вже не знаю, не знаю, не знаю, не знаю, чи я вже помер, чи живу, чи живцем помираю, бо вже **відбриніло, відквітло, відгасло, відграло; Відлюбилося. Відвірилося. Відпраглося. День врівноважений, як вичовганий валун; Хай-но і помру – хай він за мене **відтонкоголосить** три тисячі пропащих вечорів...*** (В. Стус). Серед художньо-стилістичного та образно-змістового формотворення дієслівні неологізми інтервалу займають чільне місце, особливо у творчості поетів. Часто фазове значення стає образно-змістовим стрижнем художнього дискурсу.

Фінитивний префікс *до-* уживають, як правило, із дієсловами конкретної фізичної дії. Варто зазначити, що дієслова із префіксом *до-* взагалі не творять корелятивних (антонімійних) пар за ознакою фазовості із починальними синтетичними дієсловами, тобто починальне значення у цього лексико-граматичного типу дієслів синтетично не виражається. Натомість у позначенні завершальності дії префікс *до-* виявляє високу продуктивність і поєднується з усіма дієсловами зі значенням дії як процесу: *доволочувати – доволочити, доробляти – доробити, досихати – досохнути, долагоджувати – долагодити, дотискати/дотискувати – дотиснути* і под.: *І я солдат, що після всіх скорочень попав сюди – **докантувати** строку, одержав за зразкове воєнробство... увільнення* (В. Стус); *Догнали отару до становища* (Панас Мирний); *Ми б ту нічку **доточили**, та устала мати, На прощання милий шепче: „У вас півні кляті”* (М. Стельмах). У другому прикладі фінитивне значення дієслова *догнали* у словнику не фіксоване, ідентифікує значення предиката валентна позиція, виражена прийменником *до* + локатив – *до становища*.

Значення інтервалу у фазового дієслова не змінюється при поєднанні в дієслівний складений предикат із модальними допоміжними дієсловами: *...моя голубко вижурена, люба, ти за межею, за ріллею, там, куди, аби я волю дав чуттям, на ліктях **зміг би доповзти*** (В. Стус).

Більшість фінитивних дієслів із префіксом *до-* мають значення обох видів, тобто завершальність виражена як формами dokonаного, так і недokonаного виду. Це доводить, що видове значення та значення інтервалу (акціональне) не є взаємоу залежними: *А надто стрижений Гаврилич З своїм єфрейтором малим, Та жвавим, на лиху лихим, До того люд **домуштровали**, Що сам фельдфебель дивувались...* (Т. Шевченко); *Не **вспів доказати** останнього слова, – чує: недалечко, з-за жита, хтось співає...* (Панас Мирний) – dokonаний вид; *...і до кісток пече і пропікає, аж ти, вияснюєчись, **дотліваєси**, а, перетлівши, вияснишся ти* (В. Стус) – недokonаний вид.

Префіксові *до-* приписують результативне значення [Городенська 2004: 241]. Щоправда, якщо зважити на необмежене вираження результативності засобами творення dokonаного виду, а також те, що фінитивність та достатня інтенсивність завжди включають сему результативності, то, очевидно, саме синкретизм фазово-кількісної семантики зумовив виокремлення цього типу серед родів дії. Серед т. зв. результативних префіксів (*на-*, *ви-*, *до-*) саме префікс *до-* має

виразну фінитивну семантику: *Сталося так, що дід не діждався помочі із свого внука* (Марко Черемшина); *Коли Ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемося таки колись; Доборолась Україна до самого краю...* (Т. Шевченко) (діждатися – закінчити ждати; у другому прикладі фінитивно-результативне значення підсилюють частки *а, таки*, темпоральний конкретизатор *колись*; у третьому прикладі конкретизатор *до самого краю* вказує на завершальність). Або: *Насилу доволікся до хати, а мати ну ж чого до нього* (Б. Лепкий).

Якщо визначати у дієслова із префіксом *до-* та постфіксом *-ся (-сь)* результативне значення, то це поставить під сумнів фінитивну семантику цього префікса, адже постфікс може модифікувати значення, однак не виражає семантики інтервалу.

Префікс *пере-* функціонально тотожний із префіксом *від-* (*од-*), однак у дієсловах із цим компонентом фінитивне значення ускладнюється і семантикою результативності, і семантикою ітерації, а також великим словотвірним навантаженням. Таким чином, префікс *пере-* синкретичний, уживається для передачі синкретичного значення – завершальності ітеративно-результативної дії: *перебродити* (закінчити бродити, блукати), *перехлипати, перетінати, перегуготити* і под. Суто фінитивне значення префікса *пере-* знаходимо лише в окремих дієсловах, здебільшого на позначення процесу: *перещеміти, переридати, переснитися, переквітувати*: *З теперішніми найгірша біда, бо вони не подібні до наглої бурі, котра перешумить...* (Б. Лепкий); *І перемріє, погойда колицку і до вервечок руку підійма* (А. Малишко).

Однофункціональним із префіксом *пере-* у прозорому щодо семантики завершальності контексті є префікс *про-*: *Прошуміли чисто зерном ранки, В землю впали Молоду* (М. Стельмах). Серед аналізованих словоформ переважають грамеми доконаного виду, вживання у грамах недоконаного виду фінитивного префікса *пере-* зафіксоване у таких дієслів: *перегоріти* – *перегоряти, перецвісти* – *перевітати*. Значення завершальності виражає специфічна складена дієслівна словоформа (з погляду значення фінитивності синтаксично та семантично неподільна, оскільки дієслівний компонент самостійно не вживається) на основі грами *стати* – *ставати* із префіксом *пере-* та компактної групи іменників (явища природи) у ролі суб'єкта: *вітер перестав, сніг перестав, дощ перестав* і под.: *Дощ вже давно перестав; хмари розійшлися...* (Панас Мирний).

Фінитивність може бути виражена по-особливому – переносним значенням морфеми протилежного змісту: починальний префікс *за-* у поєднанні із дієсловом *мовчати* прямо виражає починальність, а переносно (за справжнім змістом) – фінитивність: *Умер кобзар, порвались струни, Замовкли звуки голосні...* (О. Олесь) – *замовкли* (почали мовчати) = перестали грати.

Аналітичний спосіб вираження починальності / завершальності є універсальним: практично всі дієслова незалежно від типу виражають починальність / завершальність. Засобами вираження значень початку і кінця дії є допоміжні фазові дієслова (аналітичні фазові морфеми) *починати* (*ставати, заходитись*) / *закінчувати* (*завершувати, перестати, покинути* і под.). Наприклад: *починати* (*почати*) *стригти* – *закінчити* (*закінчувати*) *стригти, почати* (*починати*) *цвірінчати* – *завершити* (*завершувати*) *цвірінчати, почати* (*починати*) *працювати* – *закінчити* (*закінчувати*) *працювати* і под. Наприклад: *Незчувся, коли й вечоріти стало...*; *Як підріс Чіпка – став бігати...* (Панас Мирний); *Сонце почало повертати на вечірній пруг; Якого це ви бісового батька стоїте, згорнувши руки, діла не робите, та тільки язиками чорт зна що верзете!* – *крикнув Кайдаш і почав присікуватись до синів та махати стругом перед самим Карповим носом; Кайдашиха схопилась з постелі, кинулася до печі й почала роздувати жар, притуливши до його суху тріску; Дівчата перестали танцювати* (І. Нечуй-Левицький).

Очевидно, що аналітичні фінитивно-інхоативні дієслова виражені рівноправно формами як доконаного, так і недоконаного виду: *Зняковілий чоловік у пожемаканім костюмі починає старанно пригляджувати руками пасмуги на лацканах. Людина у штатському відходить у тінь і там, ніби свічки, запалює очі: спочатку починає жевріти одне, потім друге* (В. Стус); *10 серпня зупинилися в Горошині, почали набирати охочих вступити до полку* (І. Пільгук); *Надворі починало вечоріти. Лаврін виніс на віз мішки і почав запрягати коні* (І. Нечуй-Левицький); *Почав Нестор розпитувати у людей на базарах, як до царя дійти* (В. Дрозд).

Така особливість вкотре свідчить про те, що пов'язування акціональності дієслова із категорією виду (аспектуальності), а тим більше виведення родів дії із категорії аспектуальності не відображає змісту акціональності, оскільки ґрунтується на закріпленні за ознакою синтетичної форми дієслова (та й то лише в окремих виявах) різнофункціональних особливостей морфем, перш за все префіксів, та

ігноруванні при цьому структурно-семантичної природи дієслова та диференційних семантичних ознак дієслівних категорій.

У випадках аналітичного вираження граничності дії видове значення менш функціонально вагоме, оскільки його позначає допоміжне, а не основне дієслово, тобто аналітична грамема, для якої формальні ознаки є супровідними щодо семантично центрального інфінітива: *Мотря заходилась чистить картоплю, а Кайдашиха знову зо сну охала на печі й встала тоді, коли надворі зовсім розвиднілось; В четвер раненько, тільки що почало на світ благословиться, Кайдашиха прокинулась і збудила невістку* (І. Нечуй-Левицький) (ситуативно *заходилась чистить* тотожне формі доконаного виду *почала чистить*, а *тільки що почало* – формі недоконаного виду *тільки що починало*). Вживання виду в аналітичних формах граничного інтервалу зумовлене радше традицією, ніж денотативним змістом, оскільки, як правило, діють більш вагомими чинниками (зокрема темпоральні). Наприклад, сутаксис співвідносних предикатів (*заходилась чистить* – *знову охала* (недоконаний вид), *тільки що почало на світ благословиться* – *прокинулась і збудила* (доконаний вид)) у наведених прикладах виражає синхронне тривання дій безвідносно до їх значення результативності. Отже, результативність не пов'язана із тривалістю, яка лежить в основі фазового значення.

Аналітичні фазові форми творять предикатні структури V_{morf}+Inf(n), у якій дієслівна аналітична морфема виражає граматичне значення, а інфінітив – лексико-граматичне. Індекс (n) вказує на необмеженість множини фазових дієслів: *Слимаковим ходом поступав відділ наперед, уже Бурунда почав нетерпитися; Слухала їх сперта хвиля потоку і, мов надумавшись, покинула бити собою в кам'яну гать, а повернула взад* (І. Франко).

У функції фазового компонента дієслівного складеного присудка може вживатися комплекс часток із відповідним значенням: *А поганець Конецьпольський Тому звеселився. Зібрав шляхту всю докупи Та й ну частувати* (Т. Шевченко).

Окрему групу становлять власне починальні та власне фінитивні дієслова *починати* (*почати*), *закінчувати* (*закінчити-кінчати*), що виражають початок чи кінець дії узагальнено, утворюючи аналітичні предикати структури V_{morf}+S₄; дієслово в такому разі має пряме (*починати* – *почати*; *закінчувати* – *закінчити*) або переносне (*заводити* – *завести*) значення: *почати пісню* (розмову, знайомство,

роботу), *заводити пісню* (розмову, знайомство), *закінчити пісню* (розмову) і под.: – *Чесна громадо! – так зачав він свою бесіду; Але поки вони ще не надійшли, а Захар кінчив свою бесіду* (І. Франко). Оскільки власне починальні дієслова перехідні, вживання їх без прямого об'єкта, що вказує на зміст починальності, неможливе; прямий об'єкт входить до структури дієслова як необхідний змістовий компонент. Або: *Скінчили обід, позакурювали цигара* (І. Франко) – дві форми вираження у двох видах граничного інтервалу: аналітичний – фінитивність, синтетичний – починальність + дистрибутивність.

Абсолютне починальне / завершальне значення виражають власне починальні та власне фінитивні предикати із постфіксом *-ся* (*-сь*) (втративши об'єктну валентність) при суб'єкті зі значенням події (стану), граничне тривання якої й визначають: *Вони ростуть і ростуть, починається дика оргія, тлусті мури заходяться сміхом...* (В. Стус).

На відміну від фазових дієслів *починати* – *закінчувати* / *завершувати*, дієслово *заводити* не поєднується із дієслівними словоформами для творення дієслівних складених предикатів, тобто не формує структури V_{morf}+Inf. Окрім того, дієслово *заводити* не має відповідного фінитивного корелята: *почати писати* – *закінчити писати*, *почати малювати* – *закінчити малювати*, *почати пісню* – *закінчити пісню* і *завести пісню* – (*закінчити пісню*).

2.4.2.2. Фазовість середини дії (негранична фазовість)

Іншу велику групу акціонально-квантитативних граем складають фазові дієслова, що вказують на внутрішні межі дії, тобто на особливості її тривання. Синтетичними засобами вираження внутрішньої межі дії є префікси *по-* (неозначено-тривала (дуративна) дія) та *про-* (означено-тривала (лімітна) дія). Префікс *по-* виявляє високу формотворчу продуктивність: його уживають зі всіма дієсловами, що вказують на потенційно означену з погляду тривання дію: *побренькати, поспівати, погейкати, подовбати, подрейфувати, погостювати, погосподарювати, погніватися, поборсатися, побродити, повчити, поднювати, пограти* і под.: *Парубок постояв на згірку, помилувався красою околиці, задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяїв їх, перебирав у пам'яті їх дочок, – та, теряючись в догадках, і повернув назад – додому* (Панас Мирний) – у

наведеному прикладі предикат *здивився* контекстно теж виражає тривання, хоч форма неспеціалізована, однак від основи *дивитися* дуративний інтервал за допомогою префікса *по-* не твориться; окрім того, у прикладі тривала дія аналітично підпадає кратності (*то на один хутір, на другий*), що, на перший погляд, дисонує із доконаним видом словоформи, який, однак, не обмежує тривалості як нетемпоральна ознака дії. Або: *Пішла б в садок **поплакати**, Так дивляться люди; Незчулася, та й байдуже, Що коса покрита: За милого, як співати, Любо й **потужити*** (Т. Шевченко). Як бачимо, інфінітив зберігає інтервальне неозначено-тривале значення й у випадку, коли виконує непередикатну функцію: *поплакати* – обставина мети, *потужити* – підмет. Це зумовлено його дієслівною природою – вираженням назви дії; така властивість інфінітива свідчить, що саме інтервал уособлює динамічну ознаку дієслова.

Наведені дієслова покривають майже усі лексико-граматичні класи дієслів. Виняток складають ті, у яких словотвірне значення префікса *по-* домінує над формотвірним, зокрема, мутативні (*помутніти, позеленіти, попсуватися, поморщитися* і под.), деякі дієслова конкретної фізичної дії, у яких префікс *по-* визначає її характер (*подірявити, поколотити, погнути, порізати* і под.), та дієслова, у яких префікс *по-* визначає зміну (створення цілком нового) лексичного значення (*помічати, поростати, порушувати, покидати* і под.). У всіх зазначених дієсловах тривання виражено як неозначений (неактуалізований) інтервал; як правило, у них узагальнено виявлено й квантитативність – як ітерацію. У таких випадках зміна лексичного значення домінує у семантичній структурі дієслова, що призводить до нейтралізації у префікса семантико-граматичної функції, тобто актуалізованого значення інтервалу. Нейтралізація типового інтервального значення префікса при морфемному ускладненні дієслівної основи може бути найбільш оптимальним критерієм розмежування формотворення та словотворення.

Префікс *по-* здебільшого у „чистих” дуративних дієсловах вказує на доконаний вид, оскільки в недоконаній формі відповідного дієслова із суфіксом *-ува-* префікс *по-* набуває кількісно-акціонального значення, тобто синкретично виражає семантику ітерації, пор.: *подригати – подригувати, поблищати – поблискувати, побринькати – побринькувати, подмухати – подмухувати* і под.: *Коли лось ступив на лід, то під ним приглушено торохнуло, а далі, коли йшов до ополонки, щоб напитись води, тільки сполохано **поохувало*** (Є. Гу-

цало). Однак значення може бути синкретичним у дієслів доконаного виду, отже, важливу роль відіграє контекст: *На чужині не ті люде – Тяжко з ними жити! Ні з ким буде **поплакати**, Ні **поговорити**; Вийшла з села – серце мліє; Назад подивилась, **Покивала** головою Та й **заголосила*** (Т. Шевченко) – тут виражено і дуратив, і мультиплікатив.

Більшість із дуративних дієслів не вживається у формі недоконаного виду із суфіксом *-ува-*. Однак значення доконаного виду таких словоформ не є незаперечним, оскільки дуративна семантика іманентно ґрунтується на нерезультативній дії, тобто дії в недоконаному видовому значенні. Наприклад, *побесідувати* – бесідувати якийсь час, чверть години; *погрішити* – грішити якийсь час, в юності; *погостювати* – гостювати досхочу, три дні; *погуляти* – гуляти якийсь час, увечері і под. Отже, усі наведені дієслова двовидові, а пари *гуляти – погуляти, грішити – погрішити, бесідувати – побесідувати, гостювати – погостювати* протиставляються не за видом, а за ознакою фазовості дії. На користь значення доконаного виду в дуративних дієсловах із префіксом *по-* свідчить тільки неможливість творити форми теперішнього часу. Однак цей аргумент непереконливий, бо часове значення не є диференційним для видового; з іншого боку, для дії, що відбувається в момент мовлення, визначення ліміту є неможливим. Таким чином, неможливість утворення форм теперішнього часу дуративними дієсловами із префіксом *по-* зумовлена не видом дієслова, а його фазовою (темпоральною) семантикою, яка лежить в основі й часового значення.

Дуративні предикати із префіксом *по-* факультативно поширюються темпоральними синтаксемами на позначення проміжку тривання дії: *якийсь час, близько двох годин, ввечері, вранці* і под., однак це не надає їм лімітного значення, оскільки межі дії узагальнені, переважно точно не означені: *Я увечері **посумую**, А вранці **поплачу**. Зійде сонце – утру **сльози**, Ніхто й не побачить* (Т. Шевченко); ***Постоявши трохи**, всі четверо пішли шукати хлопця* (І. Сенченко). В інших випадках дуративні предикати вживають без будь-яких конкретизаторів.

Морфолого-синтаксичною формою вираження дуративної дії є предикати таксисних дворядних речень зі сполучниками *поки, доки*; неозначену тривалість самодостатньо виражає префікс *по-*, однак сполучник вказує на невизначеність періоду тривання дії: – *Відведить його в казнь, хай там **посидить**, поки **отямиться***, – *звелів Івашко*

(Р. Іваничук); *Поки відьми ще літають, Поки півні не співають, Посвіти нам... Он щось ходить!* (Т. Шевченко) – тут перехрещуються два типи темпоральності – інтервал і таксис: сполучник *поки* при одному із таксисних предикатів (*літають, співають*) виражає співвідносні межі тривання дії іншого таксисного дуративного предиката (*посвіти*); водночас виражено сутаксис – синхронне тривання дій.

Синтаксичним способом відображення дуративної дії є використання синтетично неактуалізованих (безпрефіксних) форм, що виражають неозначене тривання (делімітативність) та неозначену квантитативність (ітератив) (умовно це початкова форма інтервалу); у ролі предикатів інтервалу та таксису такі форми одночасно вказують на дуративність та сутаксис: *Будеш, батьку, панувати, Поки живуть люди; Поки сонце з неба сяє, Тебе не забудуть!; Нехай, кляті, бенкетують, Поки сонце зайде, А ніч-мати дасть пораду – Козак ляха знайде* (Т. Шевченко). (Про таксисний аспект поданих конструкцій у відповідному розділі).

Виразити дуративні чи лімітні дії можуть будь-які дієслова у функції темпорально означених предикатів; віднесеність до типу фазового значення тривання зумовлена особливістю вказівки на межі дії: *Вже не три дні, не три ночі Б'ється пан Трясило* (Т. Шевченко) – дуративність. Інколи межі тривання дії у предикатів стану експліковані як темпорально буттєва модель денотативної ситуації: *Націлений у небо обеліск, вода, як вічність, літепло струмує, старий ясмин – оцвіттям весь німує, а віддалі – німує чорний ліс, а навпіл зламаний іржавий кріс в граніт угрузлий – ніби розкошує* (В. Стус). Реально об'єднує усі предикати Т-період макроситуації, який визначає синхронність тривалих дій. Як бачимо, фазовий інтервал постійно орієнтований на текстовий рівень та загальнотемпоральну роль у структурі ППК.

Префікс *про-* характеризує дію з погляду її межі, тобто виражає означено-тривале, лімітне значення: *пробайдикувати, пробесідувати, пробекати, пробемкати, пробігати, проойкати, пронян'читися, прохарчуватися* і под. Переважно у словниках (зокрема й у СУМ) не проведено межі між фазовими лімітними та дуративними дієсловами відповідно із префіксами *по-* та *про-*, тобто обидві дії тлумачаться однаково: *похарчуватися – прохарчуватися* (якийсь час), *похворіти – прохворіти* (якийсь час), *помалювати – промалювати* (якийсь час) і под. Усі дії трактують як неозначено-тривалі. Отже, тлумачення

фазово-лімітного значення у словниках потребує уточнення. Найбільш вдалою, очевидно, є формула для лімітного значення 'певний час', що протиставлена за семантикою означеності / неозначеності формулі дуративного значення 'якийсь час'.

Незважаючи на прозорість лімітного значення префікса *про-* у реченні означено-тривалі предикати бувають доповнені конкретизаторами періоду тривання дії: *„усю ніченьку з ним просиділа і на прощання зняла з руки срібний перстень і віддала з хусточкою, що сама усякими шовками вишивала...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *...Наталка всю передспасівську ніч пролежала з відкритими очима, бо про який сон могла йти річ, коли – Василь живий!* (Р. Іваничук).

Лімітні дієслова із префіксом *про-* складають більш компакту групу, оскільки, з одного боку, означеність тривання дії накладає семантико-граматичні обмеження на вихідні дієслівні форми, з іншого боку, префікс *про-* виявляє додаткові словотвірні можливості твірної основи. Пор.: *гризти – погризти – прогризти, грати – пограти – програти, гніватися – погніватися – прогніватися, волочити – поволочити – проволочити* і под. В усіх наведених прикладах дієслова із префіксом *про-*, на відміну від дієслів із префіксом *по-*, не виражають фазового значення.

Однак таке обмеження компенсує аналітико-синтаксичне вираження лімітності, оскільки до будь-якої дії можна подати хронологічний конкретизатор, що вказуватиме на період тривання, а отже, на лімітність дії: *Цілу ніч на санаторійній зоні суетились люди* (М. Хвильовий).

Лімітні предикати із префіксом *про-* факультативно поширюють темпоральні синтаксеми на позначення конкретного проміжку тривання дії, як-от: *два роки, весь день, цілу годину, все життя, довго* і под.: *Довго пролежав Михайлик, аж поки під впливом свіжого повітря й місячного сяйва не очунявся* (І. Сенченко).

Варто зазначити, що темпоральні конкретизатори містять оцінку тривання дії з погляду мовця із семантикою достатності чи надмірності. Таким чином, у лімітних предикатів рельєфніше виражена кількісна семантика інтервалу: *Переспався якої півгодини і наче склянку води проковтнув – тверезісінський* (Б. Лепкий); *Дванадцять років існує Сонячний Острів* (О. Бердник).

Аналітичними засобами вираження лімітної та дуративної дії є адвербіально-темпоральні конкретизатори, поєднані із безпрефіксним дієсловом за моделлю V+Adv(t) (де V узагальнює Vf, Inf,

Vadv): гуляти цілий день, п'ять хвилин, годину – лімітна дія; гуляти досхочу, трохи, якийсь час – дуративна дія: *Цілий тиждень живу і ходжу між левами...* (В. Симоненко); *Дискусія тривала ще дуже довго* (О. Бердник). Очевидно, що, як у випадку із префіксальними, так і безпрефіксними дієслівними формами, уживають ті ж темпоральні конкретизатори. Однак безпрефіксні дієслова обов'язково представлені грамами у формі недоконаного виду. Показово, що тривалі дії можуть аналітично бути вживані і в теперішньому часі: *Він гуляє цілий день, Він працює до знемоги.*

Як у починально-завершальних предикатів, так і в предикатів лімітних аналітично можна актуалізувати фазові значення практично будь-яких дій: *різати якийсь час – різати дві години, думати якийсь час – думати весь день, гріти достатньо довго – гріти п'ять хвилин* і под.

Перелік морфем (перш за все префіксів), які здатні виражати фазову семантику невластиве фазових предикатів синкретично за умов певного семантико-синтаксичного наповнення речення, очевидно, ширший і вимагає виходу за межі аналізу структури предикатів.

2.4.3. Квантитативно-акціональні (кількісно-тривалі) дії

Як зазначалось, дієслівна квантитативність може бути означеною (кратність та інтенсивність) та неозначеною. З погляду кількісно-акціональної парадигми дієслівних грамем неозначена квантитативність виступає як початкова форма кількісного інтервалу – ітератив: *гомоніти, бекати, тьохкати, виляти, громадити*. Ітератив чітко вказує на квантитативність дії, однак не визначає характеру цієї квантитативності. Форма ітератива є базовим компонентом аналітичного вираження квантитативності: *бекати раз у раз* (мультиплікатив), *громадити усе сіно в стоги* (дистрибутив), *тьохкати досхочу* (достатній інтенсив). Форма ітератива виступає твірною й для фазової парадигми у дієсловах звучання, мовлення, руху, дії: *молоти – домолоти, прямувати – попрямувати, някати – занякати* і под.

Поділ значень дієслів на власне дії та процеси і стани має глибинну зумовленість у структурі семантики інтервалу. Коли у початковій формі інтервалу, не ускладненій конкретними інтервальними значеннями та засобами їх вираження, акцентовано семантику кількості, тобто семантику ітерації, дієслово вказує на власне дію: *чесати, стукати, махати, лепетати, кукати, брукати*.

Якщо у початковій формі інтервалу акцентовано семантику тривання, дієслово вказує на процес чи стан: *думати, нидіти, керувати, мріяти, бліднути, квітнути* і под. Однак універсальність і невіддільність компонентів кількості й акціональності в семантиці інтервалу та вираженні дієвості як динамічної ознаки дієслова й полягає в тому, що як фазові, так і квантитативні значення можуть творитися від кожної із початкових форм: *думати – задуматися* (починальність), *подумувати* (мультиплікатив та помірний інтенсив); *махати – замахати* (починальність), *промахати* (лімітність), *помахувати* (мультиплікатив та помірний інтенсив), *махнути* (семельфактив). Правда, існують окремі обмеження щодо творення форм інтервалу. Так, від акціональної початкової форми (дієслова процесу і стану) не твориться синтетична форма семельфактива, однак обмежень для аналітичного творення від окремих дієслів немає: *мріяти раз, кохати раз* і под.

З огляду на те, що семантика квантитативної початкової форми інтервалу вказує на повторюваність, тобто кратність дії (ітератив), базовою семою квантитативності є саме кратність, а не інтенсивність. Це об'єктивно, оскільки інтенсивність є зовнішньою, ситуативною ознакою дії й виступає в семантиці предиката факультативно. Натомість кратність є іманентною кількісною ознакою і для дієслів власне дії є облігаторною та виявляється в семантиці ітеративності.

2.4.3.1. Кратність дії

Означена семантика кратності виражена у значеннях семельфактива, мультиплікатива та дистрибутива. Ітератив виступає як неозначена кратність, однак вказує на те, що дія виражає квантитативність моментів (актів) у процесі розгортання: *телгати, дзвонити, двигіти, катати, мазати* і под. Семельфактив (однократність) протиставлений за способом та засобом творення усім іншим формам інтервалу, оскільки виражений суфіксами. Спеціалізованим засобом вираження однократності є суфікс *-ну-* (*-ону-*), що вживається у безпрефіксних дієсловах: *свиснути, ойкнути, грюкнути, стрельнути, писнути, сипнути (сипонуті), гримнути (гримонуті)*. Функціонування тотожних з погляду кратності суфіксів *-ну-*, *-ону-* зумовлене тим, що через неможливість префіксації семельфактивних предикатів синтетичне вираження інтенсивності диференціюють зазначені

суфікси. Отже, у семельфактивних дієслів інтенсивність має єдиний вияв – надмірність.

Семельфактив у структурі квантитативних предикатів творить опозицію ітеративові за ознакою однократність / багатократність дії. Ця опозиція в синтетичному вираженні є суфіксальною. Отже, однократний суфікс *-ну-* (*-ону-*) протиставлено ітеративним суфіксам *-а-*, *-ва-*, *-ува-* (*-юва-*), *-и-*, *-і-*, *-от-і-* (*-от-а*): *свиснути*, *гавкнути*, *пхнути*, *плюнути* – *свистати*, *плювати*, *вальцювати*, *рахувати*, *дробити*, *вертіти*, *тріпотіти* (*тріпотати*). Як бачимо, указане протиставлення не має парадигматичного характеру, а здійснене за співвідносними значеннями інтервалу, а не за результативністю (видом) дії. Варто зазначити, що ітеративні суфікси прозоро виражають значення кратності у дієсловах власне дії. У дієсловах зі значенням процесу чи стану ці суфікси виявляють синкретизм (вказують і на кратність, і на тривання чи на тривання без семантики ітерації): *ходити*, *бігати*, *чекати*, *сидіти*, *терпіти*, *радіти*, *мучитися*, *працювати*, *діувати*, *спати*, *думати* і под. Це, очевидно, зумовлено синкретизмом самих дієслів, що позначають дію-процес чи дію-стан. Однак дієслова стану та процесу, як і більшість дієслів дії, не виражають однократності синтетично. Таким чином, суфікс *-ну-* (*-ону-*) не належить до продуктивних. Його вживання зумовлене й тим, що стала тенденція до аналітизму в граматиці покрила потреби вираження однократності як кратних, так і некратних за природою дій: *рахувати* (*порахувати*, *перерахувати*) *раз*, *жити* (*прожити*) *раз*, *мучитися* (*промучитися*, *відмучитися*) *раз*.

Дієслова із семельфактивним значенням не можна асоціювати із дієсловами т. зв. моментальної дії, семантика яких ґрунтується не на кратності, а на референційному змісті одноактності, тобто на лексичній семантиці (наприклад, *знаходити*, *запізнюватись*, *оженитись* і под.) (див.: [Апресян 1988: 57-63]).

Навіть однозначний з погляду формотворення семельфактивний суфікс *-ну-* відображає різну за характером однократність, що зумовлене тією ж семантикою дієслівної основи і виявляє себе у структурі речення. Так, предикати зі значенням чітко вираженої ітеративності (кратності) позначають одноактні дії: *Кайдаш махнув на Мотрю мотовилом і зачепив її по руці; Мотря зирнула на коника і скипіла, неначе хто линув на неї окропом* (І. Нечуй-Левицький). Предикати *махнув*, *линув* (у значенні хлюпнув) виразно одноактні. Натомість у прикладах – *Тату, не бийте Мотрі, – крикнув він несамовито, – яке*

право ви маєте бити мою жінку?; – Не лізь, бо задушу, іророва душе! – крикнув Карпо та й кинувся, неначе звір, на батька й штовхнув його обома кулаками в груди (І. Нечуй-Левицький) предикат *крикнув*, безперечно, семельфактивний, однак не вказує на моментальність (одномоментність) дії; у другому прикладі цей предикат у ряду однократних предикатів *кинувся* (у значенні різко підскачив) та *штовхнув* чітко виявляє своє інтервальне значення.

Суфіксальний за природою ітератив увиразнює (диференціює) кратне значення префіксально. Для вираження мультиплікатива необхідна додаткова вказівка на багатократність дії, як і для вираження дистрибутива на розподільність дії. Мультиплікатив протиставлений дистрибутиву за ознакою вираження суб'єктно-об'єктного спрямування розподіленої (кратно розчленованої) дії: мультиплікативна дія багатократна іманентно (внутрішня ітерація), дистрибутивна дія багатократна зовнішньо не просто через кратність, а через розподіленість за суб'єктами чи об'єктами. Таким чином, дистрибутив на формальному рівні виражений подвійною префіксацією. Як мультиплікатив, так і дистрибутив вказують формально і семантично більш ніж на одну ітерацію, тобто є подвійно (чи більше) ітеративними.

Засобами вираження мультиплікатива в межах дієслівної словоформи в українській мові традиційно вважають префікси *по-* (*поблискувати*, *покрапувати*, *погрюкувати*, *посвистувати*, *погейкувати*, *поколювати*, *потріскувати*, *посіпувати* та под.), *попо-* (*попоходити*, *попомерзнути*, *попоміркувати*, *пополамати* і под.), *під-* (*підшпигувати*, *підчитувати*, *підмішувати*, *підсапувати* та под.), *від-* (*відстукувати*, *відкошувати*, *віддихуватися*, *відділяти* і под.), *ви-* (*викочувати*, *вилизувати*, *вилічувати* (щодо рахування), *вискакувати* і под.). Наведені префікси виражають значення повторної (подвійної) ітерації: наприклад, *блискати* – ітеративна дія, *поблискувати* – повторювана ітеративна дія (подвійно ітеративна чи ітеративно циклічна дія) зі значенням 'час від часу': *Молодчина! Сенько поплескав Михайлика по плечу, а той стояв рожевий і щасливий* (І. Сенченко); *От Наум бачить, що Василь з Марусею стоять і тільки поглядають, він на неї, а вона на нього, неначе зроду вперше бачаться...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Йдуть три циганки роззяцьковані, три грації і три покори, вистукують по бруку кованими підборами* (В. Стус).

Мультиплікатив може бути виразнішим при додатковій вказівці на повторюваність: – *Та не бійся, не бійся, – підбадьорював він Михайлика, це тільки на початку боязко...* (І. Сенченко) – повторення слів *не бійся* факультативне, однак увиразнює мультиплікативність.

Прозоре мультиплікативне значення має і префікс *при-*: *Випив і другий староста, теж прицмокуючи, і теж примовляв, прихваляючи...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Гості вечеряють, музики пригравують, дружечки приспівують...* (Ю. Федькович). Загалом мультиплікатив спрямований на предикатне вираження, тобто на синтаксичний рівень. На цьому рівні різні префіксальні засоби (а також безпрефіксні форми) виявляють у контексті здатність виражати подвійну ітерацію самим уведенням предиката у мультиплікативну ситуацію: *Хотіла було сваритись на дочку, зачим довго проходила, так та ж як узяла коло неї леститись, і приговорювати, і розважати її, а сама ніч топити, зілля кришити, горшки наставляти, так що горить у неї діло* (Г. Квітка-Основ'яненко). У наведеному реченні мультиплікативний предикат із префіксом *на-* *наставляти*, тобто готувати до куховаріння; інші предикати інтервалу виражають такі значення: *хотіла було сваритись* – ітератив, *проходила (довго)* – лімітність, *узяла леститись* – починальність, *узяла приговорювати* – починальність, а також мультиплікатив, *узяла розважати* – починальність, *топити* – неозначено-тривала дія, *кришити (зілля)* – мультиплікатив, *горить* – неозначено-тривала дія.

Периферію синтетичних засобів вираження мультиплікатива складають префікси з подвійною інтервальною функцією, які у полісуб'єктних предикатах забезпечують вказівку на мультиплікативність разом з іншим значенням інтервалу. Засобами вираження мультиплікатива у вторинній (синкретичній) функції є фазові префікси в предикатах мовлення, звучання, руху та дії, а також стану та процесу: *пробазікати, промукати, загойкати, забриньчати, доплутати, домазати, відлітати, відбриніти, прихвалювати, переснитися, перетліти, посипатися* і под.: *Вони дивились на багату тітку і все ждали, що з-під її поли от-от посиплються горішки, а з-за пазухи повискакують маківники* (І. Нечуй-Левицький) – префікс *по-* виражає множинність завдяки паралельній вказівці на початок дії, переводячи, таким чином, неозначену кратність (ітератив) у мультиплікатив; *повискакують* – дистрибутив із починальним значенням.

Мультиплікатив як кількісно-інтервальний тип темпоральності може позначатися безпрефіксними дієслівними формами (без інтервальних префіксів), які виражені предикатами-ітеративами, що в реченні вжиті в полісуб'єктній чи поліоб'єктній позиції. У таких випадках ітерація подвоєна суб'єктно чи об'єктно, зрідка локативно: *Далі їли ковбасу, сала кусочками нарізали і крашанок облупили і порізали на тарілочки* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Вони, як малюсінькі метелики, підіймались то вгору, то вниз, кружляли й падали на дитячі голови* (І. Сенченко) – у першому прикладі множинний суб'єкт (*нарізали*) та множинний суб'єкт і об'єкт (*облупили, порізали*) (префікси у наведених дієсловах суто видові); неітеративний предикат *їли* незважаючи на множинність суб'єкта не вказує на кратність дії; у другому прикладі мультиплікативність зумовлена множинністю суб'єктів та локативів.

Експлікація полісуб'єктності чи поліоб'єктності синтаксично, як було зазначено, не є необхідною (диференційною) ознакою мультиплікатива, однак полісуб'єктність та поліоб'єктність сприяє вираженню кількості актів дії, компенсуючи функціональне навантаження відсутніх морфем, зокрема, й у безпрефіксних дієслівних форм: *То ще мало, що у хаті, а то й около вікон було багацько, так і зазирають; а біля хати дівчата з парубками носяться; дівчата дрібушки вибивають, парубоцтво гопака гарцює, батько з матір'ю, знай, людей частують...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Всі танцюють, а Галайда Не чує, не бачить* (Г. Шевченко); *Вони мчали, розриваючи куці, спотикалися, падали, підводилися і знову бігли, не переводячи дух* (І. Сенченко) – усі наведені мультиплікативні форми недоконаного виду.

Синкретично починального, а також мультиплікативно-інтенсивного значення надає складеним предикатам модально-інтервальне допоміжне дієслово *давай*: *А Чіпка піде на тік, забереться у ожеред соломи та й давай з неї то верчки крутити, то хрести вив'язувати...* (Панас Мирний).

Мультиплікатив синтаксично виражений темпоральними конкретизаторами кратності; за таких умов мультиплікативність дії позначають дієслова будь-яких семантико-граматичних груп, їхнє значення детерміноване вживанням у функції мультиплікативного предиката: *Скільки разів тремтячою рукою Я до своєї тихої хатчини Промів дорогу і піском посипав...* (Б. Лепкий); *...А з Петрусем В гаю, в лузі Шовечора святого Розмовляла, Жартувала, Обнімала,*

мліла... (Т. Шевченко) – семантику мультиплікативності формують факультативні локативи, які ситуативно додають кратності діям (*в гаю, в лузі*). Або: *Але там, де ти тоді згоріла, Кожжен ранок сонце устас* (В. Симоненко); *Щодня в подвір'я наше заліта упертий дятел* (М. Рильський); *Він стріпав кілька раз своєю кудрявою головою...* (Б. Лепкий).

Значення дистрибутива в структурі інтервалу цілком орієнтоване на синтаксичний рівень, оскільки дистрибутивність тісно пов'язана із об'єктно-суб'єктною валентністю предиката. Об'єктні дистрибутиви формують перехідні дієслова із облігаторною правобічною об'єктною валентністю, однак об'єкт мусить мати кратномножинний характер. Ці умови призводять до того, що на синтетичному рівні дистрибутивні однопрефіксні предикати більш-менш однозначно виражені дієсловом з префіксом *пере-*: *пересипати, перемолотити, перегладити, перебудити* і под., оскільки ним передана й достатня інтенсивність дії, а отже, над усіма об'єктами: *Щедрою рукою перекладала баба з своєї старої в молоду Чіпчину голову усе, що заховала її шестидесятилітня пам'ять* (Панас Мирний). Префікси ж *ви-*, *по-* без контексту дистрибутивність виявляють не однозначно: *висипати, вимолотити, вигладити; посипати, помолотити, погладити, побудити* (мультиплікатив).

Таким чином, синтетично дистрибутивність прозоро виражена лише подвійними префіксами, першим компонентом яких є префікс *по-*: *повиходити, порозбігатися, подоволочувати, пообривати, повідносити, повисапувати, порозгладжувати, повимолочувати, порозтринькувати* і под. Отже, спеціалізованим засобом синтетичної дистрибутивності є префікс *по-* + преф. З іншого боку, поліоб'єктні дистрибутиви пов'язані із виявом суто синтаксично вираженої інтенсивності, яка характеризує зовнішній характер дії, має іншу природу та позначає тотальність дії, що узагальнена формулою „зробити все”; внутрішня інтенсивність дії має характер власне міри дії – „зробити помірно, надмірно, достатньо”.

Суб'єктні дистрибутиви менш численні й утворені предикатами руху та дії поєднанням префіксів, що вказують на характер руху: *повиходити, повходити, попереходити, посходити, пообходити, позаходити, повідходити* і под. Як видно, поєднання префіксів виражає водночас достатню інтенсивність, отже, семантика суб'єктної дистрибутивності невіддільна від семантики власне інтенсивності, оскільки вказує на розподіленість дії між багатьма, переважно усіма

об'єктами: *А земля вже налагодилась його стріти: зелені трави порозправляли свої дрібненькі листочки, повмивалися свіжою ранньою росю...* (Панас Мирний). Через ознаку повного виконання дії дистрибутиви іманентно вказують на її цілісність, результативність, яка, однак, не відповідає видовій результативності, яку виражає доконаний вид. Семантику результативності додає, зазвичай, достатня та надмірна інтенсивність.

Префікс *роз-* у дієсловах конкретної дії прозоро виражає дистрибутивну семантику в полісуб'єктній чи поліоб'єктній позиції, оскільки вказує на просторову тотальність дії: *Розплелись, розсипались, розпались, Наче коси, вересневі дні* (Д. Павличко).

2.4.3.2. Інтенсивність дії

Семантика інтенсивності контамінує з іншими значеннями інтервалу, зокрема кратністю. Значення інтенсивності виступає як ситуативно зумовлене, орієнтоване на ускладнення базової ітеративної, тобто кратної, семантики дієслова. Функціонально-семантично значення інтенсивності дії зорієнтоване на предикатний (синтаксичний) рівень, оскільки його експлікацію синтетичні засоби не забезпечують. Достатньо виразно інтенсивність позначена у дієсловах мультиплікативної та дистрибутивної дії. Від ітератива за допомогою двофункціональних префіксів творять форми, у яких невіддільно виражені інтенсивність та кратність. При цьому варто зазначити, що семантика інтенсивності і кратності послідовно виражена як формами доконаного, так і недоконаного виду: *підмочити – підмочувати, підстелити – підстелювати, наддирти – наддирати, притрусити – притрушувати*. Є традиція визначати найнижчий рівень інтенсивності недостатнім [Городенська 2004: 239], однак у цих формах характер дії не вказує на її недостатність, навпаки, помірність дії зумовлена саме її достатністю у визначених умовах: *присолити, підкосити, надсипати, надцербити* (префікси *під-*, *над-*, *при-*); при збільшенні інтенсивності дії її мети не буде досягнуто. Об'єктивно цей рівень інтенсивності дії визначати як помірний: *Я послухався, підмалював Йосифові вуха й подався з портретом додому* (Р. Іванчук) – дія помірна, однак з погляду суб'єкта достатня для реалізації мети. Або: *Напевне, так і треба – судилося бо так: упали зорі з неба і надломли мак; На помежів'ї присмерку й*

світання нахарпуджений на тисячу орбіт, імчить румак, **надколюючи** лід незайманого од віків мовчання (В. Стус).

Значення помірної інтенсивності виражає й префікс *по-* у дієсловах процесу, контамінуючи зі значенням дуративності; для однозначного виявлення семантики помірності дії переважно потрібен контекст: *От Михайлик сидить і буде хатку з пісочки. **Помочить** його, потім ставить ніжку, і хатка готова* (І. Сенченко) – помочить якийсь час, трохи; ***Погримала** на його Мотря, налякала, що Бозя битиме, коли таке буде робити, та й годі* (Панас Мирний) – помірну інтенсивність виражає контекстно й предикат *налякала*, який денотативно транспонує у значення *полякала*; це виражає конкретизатор помірності – комплексна частка *та й годі*.

Натомість недостатню інтенсивність універсально виражає подвійний префікс *недо-*, який може вживатися з дієсловами усіх семантико-граматичних груп, зокрема й ситуативно (контекстно): *недоспати, недоробити, недопити, недопалювати, недоміряти*, а також аналітичні форми із часткою-префіксом *не* та будь-якими інтервальними префіксами (окрім *на-*): *не добігти, не домалювати, не відлюбити* і под.: *Я тебе **не відлюбив**, не випив, навіть ти казала – недопив* (В. Стус). Продуктивними є відповідні дієприкметники: *Ніч **недописана** і **недопита**, але **неспитий** ранок майорить* (В. Стус).

Отже, інтенсивність має чотири вияви: недостатня, помірна, достатня, надмірна. За даними аналізу виявів інтенсивності достатня найбільш поширена; найпродуктивнішим та семантично прозорим засобом її вираження є префікс *на-*, оскільки він поєднується з ітеративними предикатами усіх типів (часто разом із постфіксом *-ся* (*-сь*)): *напасти(-ся), назбирати, наквасити(-ся), набалакати(-ся), накаркатися, наспіватися, знаходитися, начекатися* і под.: *Врешті, **набалакавшись**, пішов на своє місце і, витягнувши свою книжечку, щось черкнув у ній* (І. Сенченко); ***Швидко, швидко ми побачимось, Рідна матінко моя... **Наговоримось, наплачемось**...*** (О. Олесь). Значення достатності виражене й заперечною формою дієслів: *Отак радіють та Богові **не надякуються**, що хоч трохи втекли од важких злиднів, нужди, горя...* (Панас Мирний); ***Не находивсь** за плугом в твою полі, **Не накосивсь** духмяних дивних трав...* (М. Стельмах).

Як можна помітити, семантика достатності послідовно контамінує із найпоширенішою семантикою означеної кратності – мультиплікативністю. Дієслова із префіксом *на-* на зразок *наробити, насолити, наквасити, намножити* і под., а також із префіксом *до-* і

постфіксом *-ся* відносять до результативних [Городенська 2004: 241], однак семантика цілісно-результативної дії тільки контамінує у різних квантитативних формах; у наведених дієсловах більш обгрунтовано виділяти значення достатньої інтенсивності: *Вони **напазлися** на траві блідій, **Погрубшали** в лінивстві молодому* (Д. Павличко); *Хто була вона, та, перша подруга, котра одна на цілий вік мені біди **настачила** і докорів сумління* (В. Стус).

У дієсловах із префіксом *на-*, навпаки, порівняно із подібними з префіксом *до-*, постфікс *-ся* (*-сь*) підсилює саме семантику інтенсивності: *Я хотів їх доглядати, як дорогоцінне каміння на деяких з моїх улюблених пернів, що – коли **наблистілися** вже доволі і я **налюбувався** досить їх правдивою красою – мусили **вертати** в дороге еті... (О. Кобилянська); *Світи довше в чистім полі, **Щоб нагулятися доволі*** (Т. Шевченко) – на достатню інтенсивність вказують відповідні конкретизатори: *вже доволі, досить*. Міру вияву ознаки предикатів із префіксом *на-* може виражати ширший контекст: *Я **набачилась** світу Божого І широкого, і хорошого ... (О. Олесь); *Гостий собі пильнуй, а **плакати ще доста часу, ще так си наплачеш, що очі ти витечуть*** (В. Стефаник).**

Предикатами руху та конкретної дії достатня інтенсивність виражена за допомогою префіксів *об-*, *ви-*: *об'їздити – виїздити, обходити – виходити, облітати, оббігати – вибігати*: *Вони сумлінно **облазили** всі кутки й закутки знайомого лісу, але ніде нічого, навіть сліду, не було видно* (І. Сенченко).

Компактна група синтетичних предикативних форм достатнього інтенсива характеризує стан чи процес із префіксом *ви-*: *І коли сонце зійде, то вже всюди буде тут чисто, **вискороджено** гребкою, **вимито й вигладжено** морським шумовинням – як ніби нічого не було* (О. Гончар); *Дідусь працював уночі, удень спав, а **виспавшись**, порався біля хати або йшов ловити рибу* (І. Сенченко); *Як колоті рани, ми прагнемо **вигоїтись**; **Висамітнів** день. Висмоктали сили, висотали біль* (В. Стус); ***Вимився, вичесався, убрався**, як лицар який... (Ю. Федькович).* До вказаної групи можна віднести дієслово *відіспатись* із префіксом *віді-*: *...**попішав** другого ранку **переселитися** на нове помешкання, де передусім вирішив **відіспатися*** (В. Підмогильний). Однак префікс *ви-* не є спеціалізованим засобом вираження достатності, оскільки для ідентифікації семантики інтенсивності переважно потребує контексту: *Йому ж тільки шкоди **наробиш**, – він собі швидко знов **вибудується**...* (Панас Мирний).

Достатню інтенсивність виражають дистрибутиви із префіксом *пере-*, а також подвійними префіксами: *перегасити, передирати, переглитати, перетінати, переводити (перевести), поперегачувати, попередирати, повигладжувати, порозкидати* і под.: *Другі у плахтах та запасках, голови шовковими платками повив'язують, а Мотря з вибійчаної юпки та спідниці не вилазила* (Панас Мирний). Конкретизатори інтенсивності можуть формувати у вказаних предикатів значення надмірності: *Що, дівуючи, придбала Мотря, то все позношувала – саме гноття та рам'я висіло* (Панас Мирний) – тут надмірність виражено комплексним конкретизатором – вставленою конструкцією.

Як було зазначено, подібно до дієслів із префіксом *на-* тракують дієслова дії та стану із префіксом *до-* та постфіксом *-ся*: *догратися, допитися, добазікатися, доскакати, допарубкуватися, досміятися*. Очевидною, попри цілісно-результативну, у цих дієслів є семантика достатності дії, виділення якої скоріше має логіко-семантичний, аніж власне семантичний характер. Цілісно-результативна семантика, що має лексичний характер, на нашу думку, є супровідною і не складає окремого семантичного типу в структурі інтервалу, оскільки не ґрунтується на іманентній семантичній основі цієї категорії. У дієслів достатньої інтенсивності із префіксом *до-* більш очевидним є не результативний, а фінітивний синкретизм, таким чином, ці грами складають периферію між акціональними та квантитативними дієсловами: *Слава Богу... Бо в того Гачила не допросишся* (Р. Іваничук); *Тепер він дочекався свого, і йому потрібні були вправні люди до залізних машин* (І. Сенченко).

Синтаксично можуть виражати достатню інтенсивність і предикати із префіксом *роз-*: *...Як маківка на городі, Ганна розцвітала; Як калина при долині...* (Т. Шевченко); *Поможіть мені востаннє розтродити рану...* (В. Стус). У ряду мультиплікативно-інтенсивних предикатів кожна форма може набувати значення інтенсивності, зокрема достатнього вияву: *...хай і душу намучив собі потаймиру, хай і руки обшугляв, до крові розтер об багор, і об плит, і об любку об щирю* (В. Стус). Предикат *намучив* має типову для достатньої інтенсивності форму, предикати ж *обшугляв, розтер*, підсилені конкретизатором міри *до крові*, теж набувають значення достатньої інтенсивності, яке ситуативно межує із надмірністю дії як з погляду міри (*до крові* – завжди дуже сильно), так і з погляду кратності дії.

Однак вживання префікса *роз-* із постфіксом *-ся (-сь)* в інтервальной функції переважно вказує на надмірність дії: *А іноді й сам розщебететься...*; *Як на те Чіпка розвередувався: „їсти та й їсти, бабо!” – в одну шкуру: „їсти!”* (Панас Мирний) – надмірна інтенсивність у другому прикладі підсилена наступним предикативним компонентом, який виступає як комплексний конкретизатор інтенсивності, ускладнений фразеологізованою формою в одну шкуру.

Надмірна інтенсивність дії синтетично виражена багатофункціональним префіксом *пере-*, але із вузьким значенням надмірності: *перегнути (загнути деталь забагато), перевтомитися, перетопити (грубу), перевитрачати, перевантажити (понад норму), переборщити*. Як бачимо, окремі форми семантично прозорими можуть стати тільки в контексті.

Синкретична інтенсивність між достатністю та надмірністю виражена предикатами із префіксом *про-* на позначення мутації, набуття ознаки: *пропахнути, просмолити(ся), просмердітися, просякнути* і под. Диференціює міру ознаки в цьому випадку конотативне значення дієслова як лексеми, підтверджуючи спрямованість інтенсива на синтаксичний рівень: *Нею б до печінок пропахнути, в ґрунт вгрузаючи по коліна* (В. Стус) – конкретизатор міри надає предикату значення надмірності. І далі: *А щоб звикнути – остудити, закропити у крик, у кров, заперіциць вишневим віттям віком викрадену любов. І з ордою під дикі галаси прорешечуватись гробами...* (В. Стус) – усі виділені предикати виражають надмірність, відповідно інтенсивного значення набувають префікси *за-*, *про-*. Надмірність дії у подібних випадках увиразнюють конкретизатори міри: *Тепер тільки сніг і сніг і небо геть до чортків прочорнене* (В. Стус), хоч *Провілглий ранок іволгу збудив, і солов'ї проміння проволожили* (В. Стус) – достатність.

Надмірну інтенсивність також може виражати подвійний дистрибутивний префікс *пона-*, трансформуючи достатність у надмірність накладанням одразу двох вказаних значень: *Ти, суко, поналіплювала-с їх, та поначинювала, та ще гавкаєш за ними?* (В. Стефаник).

Інтенсивність, як інші значення інтервалу, може бути виражена аналітично, за допомогою квантитативних конкретизаторів міри, які й визначають ступінь інтенсивності дії: *Михайлик нарвав уже ґруш скільки хотів і роздивлявся, як би йому краце вплигнути на шлях*

(І. Сенченко) – достатність; *Там коники кричали та сюрчали, як не порозриваються...* (Панас Мирний) – інтенсивність позначає стійка сполука, що вказує на надмірний вияв ознаки. Або: *Спершу-таки боявся матері, а далі – звук уже й до бійки, хоч як вона глибоко іноді в серце впиалася, до живих печінок доходила...* (Панас Мирний).

Отже, синтетичні й аналітичні засоби вираження інтервалу охоплюють усі різновиди акціонально-квантитативної семантики і формують системно-семантичні та структурні співвідношення на основі різних модифікацій сем тривання і кількості. Як видно, семантика інтервалу за природою темпоральна; віднесення родів дієслівної дії до сфери аспектуальності, на нашу думку, є методологічною хибкою і не дає можливості сформувати адекватну модель аналізу і систематизації базової дієслівної семантики – інтервалу (т. зв. „внутрішнього часу”). Значення інтервалу виявляє предикатний характер уже на рівні дієслівної грами, оскільки виражає семантико-граматичну та функціональну структуру дієслівної основи. З цього погляду інтервал – найбільш семантично розмаїта граматична категорія не тільки дієслова, а й усієї морфологічної системи української мови. Поліфункціональність інтервальних морфем виявлена і на морфологічному, але особливо на синтаксичному рівні, тобто при функціонуванні дієслова в ролі предиката. Багатство, складність, контамінація різних виявів та значень інтервалу зумовлювали тривалий пошук його інваріантного значення та виявлення його граматичної природи. Поліінтервальність українського дієслова складає функціонально-семантичне багатство української мови.

Вираження значення інтервалу на синтаксичному рівні потребує окремого подальшого детального опрацювання. Семантику інтервалу узагальнено на рис. 1.2 – 1.14 (див. додаток).

Розділ 3. Час

3.1. Граматична категорія часу

Морфологічний час як граматичну категорію майже всі дослідники кладуть в основу вираження та інтерпретації об'єктивного чи онтологічного часу. Це зумовлено тим, що із морфологічним часом пов'язують фундаментальну ознаку онтологічного часу – його лінійність, яка має спрямований та незворотний характер. Поняття лінійності стосовно часу використовують у різних науках, і воно має різну інтерпретацію. Так, філософія розглядає лінійний час як протиставлення циклічному і пов'язує його з історизмом християнства та есхатологічним розв'язанням історичного шляху людства [Штейнер 1991: 245-256; Бердяев 1990: 145-161]. Історія визначає лінію часу як рух із минулого в майбутнє. При цьому весь апарат історії як науки зорієнтований на аналіз минулого. Релігійно-філософський підхід звертається і до минулого, і до сучасного, і до майбутнього [Прусакова 2005]. Таким чином, існує принципова відмінність в історичному та історіософському розумінні часу з погляду його лінійності.

Міфологічний чи сакральний час у духовно-онтологічній традиції – це сутнісний, паралельний профанному, божественний, вічно теперішній час, що включає початок і кінець профанного світу. Лінійність його описати не здатна. Сакральний час – це сфера, в яку занурено видимий і невидимий світ у просторі і поза простором. Йому властива і циклічність, і лінійність, і паралельність, і множинність, і різноспрямованість.

Варто зауважити, що в такому розгляді опозиція лінійності і циклічності умовна, оскільки і циклічний час є лінійним, тобто рухається від минулого до майбутнього (це відбито у мовах античного світу, якому приписують циклічне розуміння часу), однак нова ознака лінійного історичного полягає в тому, що цикл часу не відновлює status quo, а формує нову якість з погляду терезів майбутнього – есхатологічного розв'язання історії. Ця різниця вказана Г. Гегелем, а час можна точніше визначити як лінійно-циклічний і лінійно-діалектичний, де перший відповідає руху по колу, а другий – руху по спіралі.

Механіка, хімія, астрономія узагальнюють час як ознаку незворотного розвитку та зміни систем. У моделі А. Ейнштейна час є

онтологічною константою співвідношення енергії та маси як ознака швидкості світлової хвилі. Життєве уявлення про час пов'язане зі щоденною чи циклічною (тиждень, місяць, рік) діяльністю особи, а в життєвому сенсі з морально-етичним змістом вчинку, інтерпретація якого визначає культурну, духовну та фатальну зумовленість людини і соціуму. Звідси випливає, що час формує не лінію, а континуум; лінійність же часу – властивість мікросистем: однієї дії чи процесу однієї субстанції. У цьому випадку лінійність обов'язково виражена через позицію відліку. Саме через ознаку позиції відліку морфологічний час асоціюють із онтологічним. Варто зазначити, що позиція відліку не є ознакою онтологічного часу і, таким чином, не зближує, а диференціює морфологічний час із онтологічним. Однак людина перебуває у сфері зіставлення подій через позицію відліку і тому не мислить себе і часу поза нею, оскільки у профанному світі час завжди прив'язаний до моменту відліку, зорієнтований на людину, суб'єкта, визначеного рамками матеріального виміру; тільки сакральний час не має початку і кінця.

Сучасне сприйняття часу є продуктом цивілізації, в основі його розуміння концепція прогресу людства. Таке сприйняття входить у світогляд і прямо впливає на розуміння та інтерпретацію часу не лише в історичному чи соціальному аспекті, але й проникає в наукову парадигму, зокрема й лінгвістичну. Однак „нерозв'язаність проблеми часу є основним недоліком теорії прогресу, бо якщо можливе розв'язання долі всесвітньої історії, її основних протиріч, то воно можливе тільки в перемозі над часом, тобто подоланні розриву між минулим, теперішнім і майбутнім, дробленням часу на взаємно ворожі і взаємно пожираючі елементи” [Бердяев 1990: 148].

Це проникнення стосується морфологічного часу, який термінологічно, ситуативно та світоглядно асоціюють із часом онтологічним. Однак така асоціація мала б стосуватись категорії граматичної темпоральності, оскільки морфологічний час відображає тільки один із аспектів онтологічного часу. Як ми бачили, у лінгвістиці поняттям часу не вичерпується весь спектр темпоральних значень. Час входить як семантико-граматична складова у категорію темпоральності, універсальність якої ґрунтується на вираженні значення події, тобто на семантиці подієвості. Звідси випливає, що світоглядне розуміння часу як теперішнього, минулого і майбутнього є частковим і неповним.

Як було зазначено, лінійність морфологічного часу є не лише його і не стільки його властивістю. Лінійність виникла як відображення інтервалу та є його іманентною ознакою. Сенс граматичної лінійності цілком відповідає світоглядному уявленню про час, оскільки дія, що почалася та триває, має незворотний характер та неминуче завершується чи йде до завершення. Уявна вісь часу світоглядно є множиною окремих інтервальних сегментів (відрізків – для здійснених дій, прямих – для дій, які тривають), що формують т. зв. темпоральну вісь, яка, однак, лише дуже умовно може бути асоційована із плином онтологічного часу. Саме на цю вісь накладено окрему цілісну дію та граматично визначено момент її здійснення з погляду минулого, теперішнього чи майбутнього. Морфологічний час отримав сему тривання, і, відповідно, лінійність, від інтервалу; носієм цієї лінійності є дієслівна грамема, яка є формою вираження граматичного часу.

Традиційно час розглядають як окрему й особливу дієслівну категорію, яка відображає т. зв. об'єктивний час. Здавалося б, що така орієнтація граматичної семантики часу мала б покласти його в центр дієслівних ознак, оскільки дієслівна грамема як мовний знак унікально орієнтована на онтологічну ознаку модельованої дійсності (тут свідомо упускаємо вказівку на інтервал, оскільки ні його виділення, ні його інтерпретація як найближчого до онтологічного часу граматичного значення не були дотепер здійснені). Однак такого статусу категорії часу не надали. Це зумовлено, очевидно, тим, що часове значення ідентифікують лише в одному із виявів дієслова – *verbum finitum* (Vf), причому в одній із форм – формі дійсного способу. З огляду на це у граматичній системі сформувався певний вакуум, пов'язаний із розрізненою інтерпретацією граматичного відображення об'єктивного часу: виходить, що єдина онтологічна ознака дійсності – час – дістає частковий вияв у системі граматичних форм у категорії морфологічного часу, а інші дієслівні форми це значення не виражають; інші (ймовірні) значення цієї ознаки не категоризовані та відображені розмитим поняттям темпоральності, яка все одно потрактована через морфологічний час (наприклад, темпоральна ознака датування) (див., наприклад: [Бондар 1996: 150-171]).

Зазначена проблема, на нашу думку, зумовила спроби розширити межі морфологічного часу, зокрема через контамінацію з іншими темпоральними значеннями – інтервалом і таксисом, а також

через асоціацію із видом. При такому підході час втрачає категорійну визначеність і стає аморфним граматичним поняттям.

Формальна (і формалізована в сенсі принципів інтерпретації) традиційна граматики визначає дієслово носієм динамічної ознаки. Однак відповіді на те, яка категорія репрезентує сему динамічності граматичній семантиці дієслова, не дає. Якщо врахувати, що час не належить до загальнодієслівних категорій (такими є перехідність і вид) [Русанівський 1969: 331; 1971: 210], а перехідність має лексико-граматичний характер, оскільки ґрунтується на самодостатності / несамодостатності дієслівної лексеми і грамеми, на функціональній здатності виражати дію самостійно (*спати* і *рубати* + *щось*), тобто є релятивною дієслівною категорією структурного характеру, то залишається орієнтація на вид. Така орієнтація зумовила широку інтерпретацію виду, термінологічну невизначеність граматичного поняття **час**, поєднання в семантиці часу типологічно різних ознак, наприклад, тривалості, а також виведення часу із виду (наприклад: [Криво-ручко 1963: 11, 28]).

Однак через те, що вид у формально-граматичній інтерпретації не включає значення онтологічного часу, оскільки ґрунтується на доконаності / недоконаності, встановити, яким чином категорія виду забезпечує „вираження динамічної ознаки або в процесі її розгортання, становлення, або як цілісного комплексу, повністю реалізованого чи спрямованого на повну реалізацію у ході виконання, наприклад: *писати* – розгортання ознаки безвідносно до часу виконання; *писав*, *пишу* – розгортання ознаки в певних часових межах; *писатиму*, *буду писати* – перспектива розгортання ознаки; *написати* – комплексна ознака, незалежна від часу виконання; *напишу* – ознака, спрямована на повну реалізацію і т. д.” [Русанівський 1971: 217], на нашу думку, неможливо. Дійсно, складно обґрунтувати, як такі видові характеристики, як „розгортання ознаки безвідносно до часу виконання”, „розгортання ознаки в певних часових межах”, „перспектива розгортання ознаки”, „комплексна ознака, незалежна від часу виконання”, „ознака, спрямована на повну реалізацію” виражають динамічну ознаку і в чому їхній зміст.

Проте такий підхід поширений у граматиці дієслова. Зокрема, при дослідженні дієслівних граем у контексті Є. Прокопович трактує їх як видо-часові [Прокопович 1982: 5-36]. Ця концепція виводить дослідницю у трактуванні часового значення на синтез акціональності, виду, часу: наприклад, зіставлення дієслів із пре-

фіксом *за-* (з інгресивним та інхоативним значенням) із аористом та перфектом: „*запела*” – аорист, але „*загремела*” – перфект [Прокопович 1982: 109-113].

Очевидно, що без категоризації темпоральності неможливо виявити динамічну ознаку дієслова; з іншого боку, не менш очевидно, що прив'язувати до виду як домінуючої дієслівної категорії на підставі видимої формальної реалізації у всіх дієслівних виявах темпоральність (чи час) алогічно, бо т. зв. динамічна ознака виду опирається на темпоральність.

Інший бік проблеми диференціації часу – контамінація із таксисом, зокрема при трактуванні відносного характеру часового значення. Граматична категорія часу „виражає часову співвідносність подій, які відбуваються в об'єктивній дійсності” [Русанівський 1971: 241]. При визначенні граматичної природи часу вкрай важливо дотримуватись точності формулювань, оскільки терміни **час**, **часовий** мають широкий спектр використання ще й із різним наповненням. Допоки морфологічний час репрезентував усю граматичну темпоральність, неоднозначність його дефініцій була менш принциповою, оскільки тим чи тим аспектом була зорієнтована на темпоральні ознаки. При виокремленні інтервалу і таксису визначення часу не повинно накладатись на ознаки інших темпоральних категорій. Тому в наведеному визначенні категорії часу варто зважити на дві позиції: морфологічний час не відображає і не може відображати подій в об'єктивній дійсності; з іншого боку, часова співвідносність дій безпосередньо не належить до сфери морфологічного часу. Суттєвим є уточнення К. Городенської щодо ролі мовця у відображенні дій, процесів чи станів, а, відповідно, змісту граматичного часу: „семантичний зміст категорії часу дієслова слід визначати як відношення реальної з погляду мовця дії або реального, на його думку, процесу чи стану до моменту мовлення” [Городенська 2004: 250].

У трактуванні часу, здавалося б, немає ніяких застережень, а його інтерпретація через поняття моменту мовлення є загальноприйнятою. Однак дослідники при видимій визначеності цієї категорії вносять власний акцент щодо базових чи часткових ознак часу. Варто зазначити, що момент мовлення як позицію відліку часового значення розглядали по-різному. Н. Поспелов щодо мовленнєвої ситуації розрізняє план комунікації і план однієї інформації з метою обґрунтувати пряме і відносне вживання форм теперішнього

часу в російській мові [Поспелов 1965: 220-223]. Ідея типології часових значень, з одного боку, відображає об'єктивну природу часів, з іншого, – виводить за межі функціонально-семантичних ознак морфологічних часових форм. Другий аспект, як правило, до уваги не брали. Однак на рівні дієслівної словоформи позиція відліку має однозначний вияв, на рівні ж функціонування словоформ у контексті значення дієслів щодо позиції відліку може коригуватися умовами вживання: контекст, семантична структура пропозиції, особливості денотативно-референційного змісту.

Морфологічний рівень не передбачає врахування будь-яких засобів вираження часового значення, окрім морфемних (морфем синтетичних та аналітичних). Відповідно, й морфологічний час є узагальненим вираженням семантики дієслівної словоформи. Категорія часу ґрунтується власне на морфологічній природі дієслова і визначена через абсолютну (незмінну) позицію відліку як момент мовлення. Очевидно, що момент мовлення – не мовленнєвий акт, а умовна абстрагована позиція за ознакою дії *до-тепер-після*, і на рівні дієслівної словоформи ця позиція не має іншого вираження. „Необхідно розмежовувати позамовний момент мовлення і його відображення в мові. Позамовний момент мовлення – елемент об'єктивного часу... Мовним вираженням поняття про момент мовлення є граматичний момент мовлення (граматична точка відліку). Це елемент системи мови” [Бондарко 1967: 80]. Отже, позиція відліку є абстракцією, а це означає, що розглядати часове значення як вираження дієслівною формою відношення до граматичної точки відліку некоректно, об'єктивно граматичною системою ця точка відліку не виражена; часове ж значення словоформне і не передбачає наявності бінарної структури. Етимологічно оптимальний термін „момент мовлення” на частиномовному рівні не виражає ні комунікації, ні певного мовленнєвого акту.

Проте при характеристиці окремих темпоральних значень застосовують підходи широкої інтерпретації моменту мовлення, а, відповідно, розширеного трактування категорії часу. Отже, поряд із морфологічним часом виділяють поняття відносного часу та часового порядку. Поняття відносного часу вживають у двох значеннях: як часову ознаку іншої позиції відліку (О. Бондарко) або як відносний характер певних типів часової семантики (див., наприклад: [Дудников 1990: 281-284]). Інша позиція відліку виводить темпоральне значення за межі морфологічного часу. Відносний характер часового значення

є синтаксичним часом. М. Всеволодова визначає як окремі категорії морфологічний і синтаксичний час [Всеволодова, Чжин 2008: 11].

Поняття часового порядку вводить О. Бондарко під рубриками часова послідовність [Бондарко: 1996б] та часовий порядок [Бондарко 1996а]. Автор бере термін *часова послідовність* від Х. Райхенбаха та трансформує його у термін *часовий порядок*. „Часовий порядок трактується нами як відображене у висловленні і цілісному тексті мовне представлення „часу в подіях”, тобто представлення часової осі, репрезентованої подіями, процесами, станами, позначеннями моментів часу та інтервалу (*на следующий день, через пять минут* і под.)” [Бондарко 1996а: 6]. „Мовна репрезентація часової послідовності включає позначення інтервалів (*через минуту, немного погодя* і под.), а також такі „параметри включення у часову вісь”, як *с тех пор, с того дня, пять лет тому назад* і под.” [Бондарко 1996б: 15]. В основу часового порядку О. Бондарко кладе „комбінації динамічності / статичності”, опозиція яких будується на основі семантичних ознак „виникнення нової ситуації” (ВНС) – „дана ситуація” (ДС) і таксисних ознак сукцесивності / симультанності”. І на цьому ґрунті приклад: „*В вагоне никого не было* [ДС₁], *они сидели вдвоем* [ДС₂]. *Костя Ротиков встал* [ВНС₁] *и стал читать сонет Гонгоры* [ВНС₂] виражає структуру часового порядку, яка має варіант „статичність (ДС₁ = симульт. ДС₂) – динамічність (ВНС₁ + сукцесивність ВНС₂)” [Бондарко 1996а: 7]. Не є очевидним, яким чином такі ознаки дії, як статичність та динамічність (а це традиційний поділ дієслів на дії, стани та процеси), впливають на вираження симультанності (одночасності) та сукцесивності (послідовності). Позбутися концептуальної тавтології при такому підході складно, оскільки часовий порядок виражає таксис. Автор і сам визнає, що „категорії часового порядку і таксису частково перетинаються”, однак у чому різниця своєрідності цих категорій переконливо не аргументує: „Суттєва різниця полягає в загальній орієнтації розглянутих понять. Поняття таксису орієнтується на часові відношення дій з погляду їх одночасності / різночасності, тоді як поняття часового порядку орієнтоване на характеристику аспектуально-темпоральної структури тексту, на відображення в ньому людського уявлення про протікання часу” [Бондарко 1996б: 20-21]. Вважаємо, що більш об'єктивно поняття граматичного часу пов'язувати із морфологічним часом, а інші значення, які орієнтовані на відображення часового референта, розглядати в системі відповідних темпоральних категорій.

Дійсно, граматична категорія ґрунтується на встановленні корелятивної взаємозалежності між двома або кількома граматичними значеннями [Ковалик 1969: 12], отже, при порушенні як характеру кореляції, так і граматичної сутності певних морфологічних значень втрачає зміст і сама граматична категорія, адже при встановленні граматичного значення взаємно протиставляються тільки співвідносні граматичні форми.

Українська граматики виявляє кілька підходів до трактування граматичної категорії часу. Переважно при характеристиці всієї морфологічної системи дієслова час займає місце після виду, стану, особи [Жовтобрюх, Кулик 1965; Жовтобрюх 1984], після переходності, виду, особи, числа [Русанівський 1969; 1978], після виду і аспектуальності [Загнітко 1996], після виду, родів дії, стану та переходності [Городенська 2004]. Якоюсь мірою це зумовлено типологією дієслівних категорій, однак загалом, на нашу думку, не відповідає принципу ядерності / периферійності, диференційності / релятивності дієслівної категорійної системи. Окрему позицію висловив І. Вихованець: „У внутрішній структурі власне-дієслівних категорій спостерігається рангове їх співвідношення. Центр власне-дієслівних категорій складають взаємопов'язані категорії часу і способу, їх периферію – категорія виду” [Вихованець 1988: 91]. Правда, цей висновок зроблено у зв'язку із загальнодієслівним статусом виду, який виявляє себе у всіх дієслівних формах, щодо дієслівної природи яких у І. Вихованця власна концепція (йдеться про граматичну природу дієприкметника та дієприслівника).

Інший аспект трактування часу стосується визначення його граматичного змісту. Найпростішим з методологічного погляду, однак найоб'єктивнішим, є традиційне трактування часу: час виражає відношення дії до моменту мовлення [Жовтобрюх, Кулик 1965: 358; Жовтобрюх 1984: 168; Русанівський 1969: 367]. Однак у світлі останніх досліджень категорії темпоральності, зокрема щодо категорії таксису, необхідне уточнення, що час не виражає і не може виражати відношення, оскільки є абсолютним граматичним значенням, тому більш об'єктивним є таке формулювання: „в основі дієслівної граматичної категорії часу лежить поняття співвіднесеності дії (стану) з моментом мовлення” [Русанівський 1969: 367], яке вказує на механізм вираження значення, але не на вираження відношення.

З іншого боку, вільне поводження з дефініціями природи часу веде до розмивання його категорійного статусу. Так, перед ви-

значенням часу в загальному описі В. Русанівський подає положення, яким і вводить загальне поняття категорії часу, використовуючи поняття *співвідносність дії* (подій): „Грамматична категорія часу виражає часову співвідносність подій, які відбуваються в об'єктивній дійсності або мисляться такими, що відбуваються чи могли б відбутися” [Русанівський 1969: 368]. Твердження „співвідносність подій”, „події об'єктивної дійсності”, „могли б відбутися” не відображають морфологічного часу, оскільки вказані ознаки до компетенції часу не належать: співвідносність дій виражає таксис, події об'єктивної дійсності з погляду часу граматично не відображаються (відображені події, об'єктивовані мовцем); події, що могли б відбутися, виражають умовний спосіб.

Вважаємо, що подібну методологічну неточність припускає й І. Вихованець: „граматична категорія часу виражає часову послідовність подій, які відбуваються в об'єктивній дійсності або мисляться такими, що можуть відбутися” [Вихованець 1988: 91]. Заміна поняття „співвідносність” на поняття „послідовність” цілком переносить визначення у нечасову сферу.

А. Загнітко здійснює визначення часу через вид. Це призводить до контамінації виду і часу: „Морфологічні категорії часу і виду максимально наближаються одна до одної завдяки універсальності загальної ідеї часу, яка реалізується в грамах кожної із них по-різному: у видовій опозиції темпоральність є імпліцитною і позбавлена дейктичності й орієнтованості, в системі часових форм темпоральність локалізується щодо моменту мовлення і експлікується, конкретне явище характеризується дейктичністю і орієнтаційністю у темпоральному плані у мовленнєвій комунікації. Розмежування категоріальних значень виду та часу, незважаючи на їх злитість, можливе тільки на осі „суб'єкт мовлення ↔ дійсність” [Загнітко 1996: 228]. Зазначу, що у коментованій праці вид попередньо охарактеризовано у трьох окремих параграфах з погляду значень та структури категорії, а також у співвідношенні із семантичною категорією аспекту дії, час же інтерпретовано спочатку разом із видом. Впадає в око вільна термінологічна інтерпретація, зокрема темпоральності, універсальності загальної ідеї часу (як вона стосується граматики, в чому виявлена та який механізм її відображення?).

Така концепція часу зумовлена приписуванням видові внутрішньої темпоральності: „важливим є розмежування зовнішнього і внутрішнього часу. Вся ситуація взагалі міститься в зовнішньому

часі, тобто розташовується щодо моменту мовлення: до, одночасно з ним, після нього. Часові стосунки всередині самої ситуації становлять її внутрішню темпоральність і виражаються граматичними значеннями доконаного і недоконаного виду” [Загнітко 1996: 121]. Але хіба внутрішня темпоральність є темпоральною характеристикою ситуації? Як же тоді бути з іманентною темпоральністю дії, що виражена безвідносно до будь-якої ситуації? Очевидно, що на цьому шляху досягти категоризації як часу, так і виду важко. По-перше, дієслівна грамема не відображає жодної ситуації, ситуативне значення властиве предикатові; дієслівна грамема відображає і час, і вид як абсолютне та безвідносне граматичне значення, це є прерогативою граемного (морфологічного) рівня. По-друге, як час (чи часові стосунки), змістом яких є вираження морфологічного часу як минулого, теперішнього, майбутнього, можуть проникнути „всередину самої ситуації”? По-третє, що є темпорального (чи часового) у значенні доконаності / недоконаності, яку темпоральну (чи часову) семантику ці значення виражають?

Виявляється, що „опозиція зовнішнього / внутрішнього часу пов’язана з різним статусом мовця. Дейктичний, орієнтаційний і векторний зміст часових форм пов’язаний з позицією спостерігача, який послідовно здійснює зовнішнє членування перебігу дії щодо моменту мовлення. Семантика виду відповідає онтологічно позиції діяча – двох поглядів на її перебіг як неподільне ціле (док. вид) і як на членовану величину (недок. вид)” (подано загальне покликання на Ю. Маслова) [Загнітко 1996: 121]. Очевидно, що наведена теза перебуває за межами морфології. Знову виникає низка суперечностей. Як мовець відображений у видовій дієслівній граемі (наприклад, *зшити*), який його статус; як відображений у часовій та видовій граемі спостерігач (чи його позиція), як він граматично виявлений (*зшити*, *шию*); як відображає часова грамема „послідовне зовнішнє членування перебігу дії” (наприклад, *шию* – тут немає вираження ні послідовного членування, ні членування перебігу дії); як рефлексує позиція діяча у граемі виду (наприклад, *шити* – *зшити*)?

Відповідно до категорійного змісту часу обґрунтувала його граматичне значення К. Городенська: „Протиставлення дієслівних форм щодо моменту мовлення реалізується у граматичних формах теперішнього, минулого, майбутнього часу” [Городенська 2004: 250]. Отже, граматичне значення часу виявлене як зміст протиставлення відповідних граматичних форм, що є необхідною умовою вираження

будь-якого граматичного значення (пор.: „граматичне значення – це таке граматичне поняття, що виражає зміст взаємного протиставлення двох або кількох мовних (морфологічних чи синтаксичних) одиниць” [Ковалик 1969: 8]); момент мовлення – абсолютна абстрагована позиція відліку. Очевидно, що якби момент мовлення мав граматичне вираження, то часове значення могло б бути виражене однією непротиставною граматичною формою, тобто могло б існувати, наприклад, тільки значення теперішнього. Проте існування одного часового значення неможливе, це зняло б у системі граматики категорію часу (між іншим, навколо саме такого протиставлення точилася згадувана дискусія про наявність в російській мові часів). Окрім того, з визначення випливає, що часове значення абсолютне, тобто не виражає відношень (співвідношень).

Щоправда, наступне уточнення частково нівелює це визначення, оскільки повертає до вже коментованої концепції часової послідовності дії; воно виглядає як данина традиції: часові форми „передають часову послідовність подій, явищ, які відбувалися, відбуваються та відбудуться в об’єктивній дійсності щодо моменту мовлення: передування йому, збіг з ним, слідування за ним” [Городенська 2004: 250]. У наведеній тезі застереження викликає тільки „часова послідовність”. Оптимально б визначити, що часові форми передають час подій чи момент здійснення подій.

У трактуванні часу часто помітний вплив зарубіжних граматичних концепцій, зокрема й російської. Однак варто пам’ятати, що граматичні системи навіть споріднених мов особливі, механічне перенесення ознак, системи та структури однієї на іншу невинувдане. Цей час минув із завершенням епохи компілятивних граматичних трактатів (наприклад, „О осьмих частех слова” 1586 року), а також схоластичних граматики катехитичного стилю (наприклад, „Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка...” 1591 р., „Грамматика словенска...” Л. Зизанія 1596 р., „Грамматіки славенскія правилное Свнтагма” М. Смотрицького 1619 р.).

О. Бондар характеризує темпоральні відношення крізь призму темпоральних функціонально-семантичних полів, однак у цій концепції, за прикладом О. Бондарка, темпоральність асоційовано із часом. Таким чином, невинувдане, що в переліку темпоральних полів немає часу. Виникає запитання: якщо темпоральність тотожна часові, то яким чином нею охоплено часову локалізованість, таксис, аспектуальність та датування [Бондар 1996]? На нашу думку, такої тотож-

ності немає, а час визначено ядром темпоральності через асоціацію понять „час граматичний” – „час онтологічний”. При цьому, хоч ядром ФСП темпоральності є морфологічна категорія часу, до нього віднесено лексичні та словотвірні засоби вираження темпоральності [Бондар 1996: 61-67].

Правда, О. Бондар перед опрацюванням темпоральних відношень на базі ФСП формує оригінальну концепцію відображення реального часу лінгвістичною категорією часу, таким чином намагаючись побудувати структуру мовної інтерпретації онтологічного часу різнорівневими засобами, тобто формуючи загальномовну сферу темпоральності. Однак термін „реальний час” не цілком відповідає суті і змісту денотата – т. зв. об’єктивного часу, оскільки не відповідає критерію „реальності”, адже будь-яке часове значення є об’єктивоване мовцем, а т. зв. реальність є аперцепцією ментально-лінгвального характеру через мовне моделювання світу. Реальний час у межах будь-якої системи є відносна фізична величина, що визначена кількістю (чи інтенсивністю) процесів, наприклад, хімічних реакцій, фізичних процесів (ядерних реакцій чи будь-яких процесів зміни співвідношень енергії та маси) і под. Цей час не підлягає лінгвальному відображенню, оскільки не складає світоглядної моделі світу. Звідси контроверсійне твердження, що, з одного боку, „дієслівній особовій формі категорія часу притаманна незалежно від актуалізації цієї форми, тобто безвідносно до моменту мовлення”, з іншого, – „семантично категорія часу належить морфології у зв’язку з існуванням граматичної точки відліку як відображення моменту мовлення, що є елементом реального часу” [Бондар 1986: 41]. Однак формально не представлена точка відліку – момент мовлення – не означає, що час виражає значення безвідносно до позиції відліку, це руйнує граматичний зміст часу; далі вже визнано існування граматичної точки відліку (як же був виражений час без неї?), але як елемента реального часу. Тут, на наш погляд, накладено поняття граматичного та онтологічного (об’єктивного) часу, оскільки момент мовлення є позицією відліку безвідносно до його існування як події в т. зв. реальному часі. Звідси висновок: „Отже, включати момент мовлення до семантики морфологічного часу не можна” [там само].

Цікава ідея загальномовної категорії темпоральності не дістала завершеного розвитку як через вільне поводження із багатозначним словом „час”, так і через зміну підходів у трактуванні різних мовних

виявів часу та, на нашу думку, не враховану при розв’язанні проблеми дихотомію мови і мовлення. Зазначимо, що момент мовлення як граматична категорія не має безпосереднього стосунку до мовлення як реалізованого комунікативного акту; не варто порушувати принципи граматичного узагальнення понять. Окрім того, лінгвістичну категорію часу об’єктивно не можна обґрунтувати, оскільки серед темпоральних значень (чи серед відображень онтологічного часу) власне часове значення, тобто значення морфологічного часу, займає визначену граматичну нішу та не рефлексує, наприклад, на лексичному рівні, а також тільки частково покриває морфологічний, синтаксичний і т. зв. мовленнєвий рівні. Може йтися про лінгвістичну категорію темпоральності, що дасть можливість обґрунтувати семантичний інваріант різних мовних відображень онтологічного часу та звільнитись від проблеми моменту мовлення при аналізі темпоральних значень, які через нього не виражені. Також вважаємо, що говорити про синтаксичну категорію часу невиправдано, оскільки може йти мова лише про синтаксичний рівень вираження категорії часу.

Свій підхід О. Бондар сформував у ході аналізу „компонентів лінгвістичного часу” – морфологічного, синтаксичного, лексичного, мовленнєвого. Як видається, варто проводити межу між граматичним та лексичним відображенням часу. Якщо морфологічний час визначений щодо змісту його граматичного значення, то синтаксичний час – щодо засобів вираження: темпоральні прийменники, предикати часу (*Збори – сьогодні*), конкретизатори часу, морфологічні показники дієслова, імплікація [Бондар 1986: 42]. „Лексичний час виражається досить широкою групою слів з опорною часовою семою: *весна, вчора, давній, довго, тривати* і т. д.”, при цьому „якщо морфологічний час в певному відношенні є основою для синтаксичного часу, то темпоральна лексика – це значною мірою засіб оформлення синтаксичної категорії часу (формування часових обставин, предикатів, конкретизаторів тощо)” [там само]. Однак у вказаній ролі лексичні одиниці є виразниками граматичного значення часу, тобто функціонально граматичними засобами, таким чином, вираження об’єктивного часу на лексичному рівні не заторкнуто. Такий підхід, як було зазначено, реалізовано при дослідженні т. зв. грамемної структури категорії темпоральності [Романюк 2007].

Вчений обґрунтовує мовленнєвий компонент часу, який інтерпретує через поняття перцепції (П), реального процесу (Р),

комунікативного процесу (К): „всі ці процеси займають якісь часові інтервали і відбуваються в певній послідовності щодо квазі-абсолютної точки відліку (В). К – єдиний суб'єктивний процес, який може бути помічений і використаний іншим індивідом. Саме тому К функціонує як В для мовця і для слухача. Але В не збігається з К, бо перша є моментом, точкою відліку, а останній має певну тривалість. Відношення між Р, П, К, які можна описати, використовуючи поняття „раніше”, і є відображенням реального часу лінгвальною дійсністю” [Бондар 1986: 43]. Однак труднощі реалізації продуктивної ідеї узагальнення мовного відображення онтологічного часу в межах наведеної концепції, як нам видається, полягають у намаганні будь-яке темпоральне значення прив'язувати до моменту мовлення. Проте важливим є визначення природи моменту мовлення як абсолютної, формально-граматично не вираженої позиції відліку.

Якщо морфологічну категорію часу розглядати як дійктично орієнтовану, актуально-інтерпретовану [Загнітко 1996: 231], то вказуємо на орієнтацію на момент мовлення як абстраговану позицію мовця. Однак ввести цю позицію у систему граматичних форм, як це пропонує О. Бондарко, складно, оскільки вона формально не виражена, як і складно поєднати її перебування в системі граматичних форм та її немовний характер: „Момент мовлення та інші орієнтири часових відношень, які реалізуються у мовленні, дістають системно-мовну об'єктивіацію в тій точці відліку, яка перебуває в самій системі граматичних форм часу та інших засобів вираження семантики темпоральності. Ця системно-мовна точка відліку – часовий дейктичний центр – являє собою сформоване в певній мовній системі і її підсистемах відображення немовного моменту мовлення як центру часової орієнтації, який виступає в процесі мовлення і в мовленневих утвореннях” [Бондарко 1990: 8]. Такі поєднання ознак позиції відліку морфологічного часу зумовлені, очевидно, намаганням відшукати єдину позицію відліку для усіх засобів вираження темпоральності. Однак, на нашу думку, це завдання нереальне, бо серед темпоральних значень є абсолютні (інтервал) чи орієнтовані на реальну (ситуативно формалізовану) позицію відліку (таксис). Щоб визначити абстрагований, умоглядний характер моменту мовлення як абсолютної точки відліку, немає потреби вводити поняття часового дейктичного центру, який не має ні відображення, ні поширення на інші темпоральні значення. Таксис не орієнтований на вираження семантики через відношення до часового дейктичного центру, його

позиція відліку, на відміну від часу, конкретна – інша дія, тобто один із таксисних предикатів. Окрім того, момент мовлення при вираженні часу не виявляє дейктичного характеру, оскільки не має денотата, не співвіднесений із фактом об'єктивної дійсності, тобто не є граматично вираженою подією.

Момент мовлення є абсолютним і абстрактним, оскільки виступає як логіко-граматична константа: будь-який мовленнєвий акт, а, відповідно, будь-яка мовна структура передбачає мовця, поза ним не існує. Отже, мовець, імпліцитно присутній у кожному акті мовлення та в кожній мовній структурі, і є позицією відліку морфологічного часу. Як мовна конструкція завжди породжена мовцем, так і граматичне часове значення завжди виражене як його позиція. Антропоцентризм мови не передбачає істинності чи хибності часового граматичного значення щодо дійсного факту, морфологічний час індиферентний до об'єктивного часу відображуваної події; його істинність виступає як інтенція мовця, як оцінка часу відносно себе. Ця позиція граматично не виражена, а мислима. З погляду конкретного чи абстрактного мовця та усіх носіїв мови форма *читає* виражає минулий час, *читаю* теперішній, а *читатиму* майбутній безвідносно до будь-якої події об'єктивного світу, в тому числі безвідносно до акту мовлення чи моменту мовлення, адже грамема не відображає факту, вона вилучена із контексту і при цьому зберігає формально виражений спектр граматичних значень. Тобто об'єктивно моменту мовлення не існує, а є закріплені за дієслівними формами часові значення; момент мовлення є граматичною константою, механізмом граматичного вираження часу за допомогою імплікованої позиції – мовця.

У цьому контексті символічне вираження структури темпоральності щодо позиції відліку можна відобразити так: Tint – темпоральність інтервалу (int) – відсутня позиція відліку, Tten(Sm) – темпоральність часу (ten) – абсолютна позиція відліку (Sm – speech moment), Ttax(Pm) – темпоральність таксису (tax) – відносна позиція відліку (Pm – predicate moment). Звідси випливає, що внутрішньо-грамемна природа інтервалу зумовлена спрямованістю у вираженні темпорального значення тільки на структуру грамеми; час має двояку природу: темпоральність виражена синтетично, спеціальними граматицізованими засобами (суфікс + закінчення), але через спрямування на зовнішній (позаграмемний) орієнтир – момент мовлення; таксис виражає зовнішню темпоральність через спрямованість на

зовнішній орієнтир (момент іншої дії) та виражений екстраграмними формами. З іншого боку, будь-яке темпоральне значення денотативно зорієнтоване, однак у межах визначеної компетенції. Інтервал темпорально означає характер тривання дії. Термін „розгортання (протікання) дії в часі” вважаємо невдалим із кількох міркувань. По-перше, невизначеним є поняття часу, адже, з одного боку, це не морфологічний час, з іншого, – не онтологічний, оскільки визначене не тривання онтологічного часу в межах його системних координат, а тривання дії; було показано, що разова дія формально може тривати довше, ніж ітеративна (мультиплікативна). По-друге, розгортання (протікання) звужує семантичний зміст інтервалу, який не обмежений тільки вказівкою на протікання дії. Час визначає місце дії на темпоральній осі, тобто прив’язує до певної темпоральної позиції. При цьому варто зазначити, що темпоральна вісь визначена для кожного вживання дієслівної грамеми та не є універсальною для всіх випадків вживання часу. Така її властивість зумовлена абсолютним (абстрактним) характером. Це дає змогу вільно використовувати дієслівні часові форми, а їх вживання не обмежене вимогами визначеної темпоральної осі. Таксис визначає порядок здійснення дій на темпоральній осі та в її точках. Таксис лише рефлексує на граемному рівні, однак граемно не виражений, тобто таксис має дієслівно-предикатну природу. Отже, темпоральний денотат граматично відображений комплексно: подія, що її об’єктивує мовець, постає як оцінена з погляду тривання в її межах (інтервал) щодо позиції на умоглядній темпоральній осі та у зв’язку із темпоральним порядком щодо іншої дії (дій).

Час не виражає відносного темпорального значення, яке суперечить його природі. Також час не вказує на порядок дій – це компетенція таксису. Водночас значення часу не експліковане видовими ознаками дієслівної грамеми та не накладене на акціональну структуру дієслова, тобто постає як незалежна граматикалізована семантика морфологічного рівня із перспективою уточнення на рівні синтаксичному, але тільки в межах власної компетенції – абсолютизованого значення моменту здійснення дії з позиції мовця.

Таким чином, структура визначення темпоральної категорії часу відповідає загальним принципам категоріальних дефініцій та співвідносна із визначеннями інших темпоральних категорій: інтервалу, таксису та категорії темпоральності. Із попередніх визначень випливає, що елементами характеристики темпоральних категорій є

ознаки тривання, характер реалізації семантики дієслівною граемою (внутрішній, зовнішній, співвідносний), базовий рівень реалізації (грамемний (морфологічний), предикатний (синтаксичний)), сутність категорійного інваріантного значення. Отже, **час – дієслівна категорія, що виражає зовнішню темпоральність як момент здійснення дії та служить для її відображення на темпоральній осі з позиції мовця (щодо моменту мовлення).**

3.2. Засади типології часу

Критерії типології часу є визначальними для його інтерпретації та характеристики часових значень. Варто зазначити, що граматичне значення часу не можемо встановлювати на основі спільних критеріїв для різних, зокрема, й різноструктурних мов, оскільки система вираження значень, структура граматичних категорій морфологічного рівня кожної з мов мають власні, визначальні особливості. Чи не найбільше з усіх граматичних категорій мовну специфіку виявляє категорія темпоральності, а в її межах і категорія часу.

Перш за все у підході до визначення граматичного змісту часу постає проблема інтерпретації позиції відліку. Очевидно, що поза категорійним поняттям моменту мовлення визначення морфологічної категорії часу неможливе. Однак відповідь на запитання, чи час виражений тільки через момент мовлення, чи через відношення до іншої позиції відліку, є ключовим як інтерпретаційним, так і методологічним пунктом дослідження. Як було зазначено, в українському мовознавстві час переважно пов’язують з моментом мовлення. Це відповідає граматичній природі часу та системі часових значень українського дієслова. Українське дієслово має чотири часи: теперішній, два минулі (минулий та давноминулий), майбутній. Однак погляд на систему часових значень в українській мові неоднозначний. І. Вихованець, А. Загнітко не виділяють давноминулого часу [Вихованець 1988: 91-95; Загнітко 1996: 232-240]. Це, очевидно, зумовлено тим, що з погляду обґрунтування позиції відліку давноминулий час виявляє нібито суперечність та випадає із системи часів. З іншого боку, ігнорування давноминулого можливе через його реально обмежене вживання, а в останній час ця форма є раритетною у літературному мовленні (як правило, тексти всього доробку окремих сучасних авторів не містять жодної вжитої форми давноминулого,

яку вважають маркованою патріархально-розмовним стилем (не модною, не сучасною)).

Натомість В. Русанівський визначає давноминулий з погляду історії та вживання від праслов'янської до староукраїнської та сучасної української мови. При цьому вказує, що „форми давноминулого, утворені поєднанням форми на -л- основного та допоміжного дієслів, властиві також білоруській, польській, чеській, словацькій, болгарській, сербохорватській, македонській і лужицькій мовам” [Русанівський 1978: 297]. Хоча б з огляду на таке поширення – фактично всезагальне, окрім російської (правда, М. Шелякін визначає в російській мові формально не морфологізований давноминулий час як зв'язаний із многократним значенням недоконаного виду (*хаживал, бывал, тивал* і под.) [Шелякін 2008: 27]) – давноминулого часу у слов'янських мовах оминати його не можна; невинуватим є й рідкісне його вживання, зумовлене, очевидно, соціолінгвальними чинниками (наприклад, рівнем та умовами формування мовної особистості).

При трактуванні природи давноминулого часу, на нашу думку, треба вирішити проблему трактування його граматичного змісту: його значення пов'язують із порівнянням часового перебігу двох дій у минулому [Русанівський 1969: 377; 1978: 296]. Такий погляд поділяє й К. Городенська [Городенська 2004: 253]. В. Русанівський пропонує й іншу назву давноминулого – передминулий. Однак ні в назві „давноминулий”, ні в назві „передминулий” немає вказівки на відносність часового значення щодо іншої дії. Немає такої вказівки й у формі давноминулого: *робив був, зробив був* і под. Таке трактування зумовлене традицією при аналізі грамемного значення часу диференціювати часове значення й на синтаксичному (формально вираженому предикатом – предикатному) рівні. Так, В. Русанівський вказує, що „значення давноминулого, як і теперішнього історичного, майбутнього минулого та інших часових значень, є відносним. Проте, на відміну від усіх інших відносних значень, давноминулий час має спеціальну форму вираження” [Русанівський 1969: 377].

Ще одне зауваження: такий підхід, очевидно, зумовлений ще й тим, що часові значення вчений характеризує за вираженням часовими грамемами видових значень, диференціюючи, таким чином, як різні значення минулого недоконаного та минулого доконаного виду [там само: 374-377]. Окрім того, здійснено градацію в межах кожного із типів часових значень (наприклад, пряме детерміноване

значення теперішнього (теперішній актуальний), пряме недетерміноване значення теперішнього, теперішньо-минулий (минулий історичний, різновидом якого є теперішній живописний), теперішньо-майбутній [Русанівський 1969: 369-371]. Визначення „історичного” характеру значень морфологічного часу набуло поширення і в українському, і в російському мовознавстві (див., наприклад: [Луценко 1987; Авдеев 1977]).

На нашу думку, тут накладено рівні вираження та типології часової семантики. Так, наприклад, минулий історичний чи теперішній актуальний є не граемними, а предикатними часовими значеннями, зумовленими в окремих випадках інтерпретацією й через ширший (поліпредикативний) контекст. Диференціація часового значення за видами зумовлена приписуванням видові часових (чи темпоральних) властивостей, які впливають нібито із видового обмеження щодо часових форм (теперішній доконаний чи майбутній доконаний?). У цьому випадку типологічний аналіз хоч здійснено на граемному рівні, однак із постійною орієнтацією на контекст, тобто на ознаки релятивного характеру, які часто й лежать в основі розмежування часових значень.

Такий принцип аналізу зумовлений, очевидно, врахуванням методики дослідників германських мов, зокрема англійської, у якій розгалужена система часів грамемного рівня орієнтована на врахування умов вживання часових форм, зокрема, у поліпредикативних конструкціях (наприклад, при т. зв. узгодженні (*sequence of tenses*) часів). Однак аналітична англійська та синтетична українська мови принципово різняться граемними системами часових значень та засобами їх вираження, а також структурою темпоральних значень (про це згодом).

Варто наголосити, що адекватне відображення системно-структурних особливостей граматичної системи української мови має ґрунтуватися на визначених принципах та методологічних засадах аналізу граматичних категорій та їх репрезентантів – граматичних форм та граматичних значень. У світлі цих, сформованих раніше принципів, в українській мові давноминулий час є таким же абсолютним часовим значенням, як і будь-яке інше. Грамема давноминулого часу вказує на момент здійснення дії тільки щодо моменту мовлення та ніяк не враховує часового значення іншої дії. Так, семантичною ознакою минулого часу є вказівка на здійснення дії до моменту мовлення. Диференціація минулого та давноминулого може

бути здійснена на основі диференціації структури маркування часового значення минулого. Якщо виразити зміст позиції відліку давноминулого, то її можна відобразити як власне момент мовлення та момент віднесення. Цей принцип ввів Х. Райхенбах, встановивши, що відображення онтологічного часу морфологічним часом виражене комплексною структурою. Якщо визначати час через позицію відліку як момент мовлення, то встановимо три варіанти його значення: перед моментом мовлення, одночасно з моментом мовлення, після моменту мовлення, визначивши три граматичні часи. Однак кількість дієслівних часів більша, а це потребує комплексної інтерпретації [Reichenbach 2005: 71].

Х. Райхенбах встановив шість варіантів розташування трикомпонентної позиційної структури морфологічного часу англійської мови, яку складають згадані момент мовлення та момент віднесення, а також момент дії (point of speech, point of reference, point of the event) (див.: [там само: 72]). В українській мові грамемна система дієслова покриває чотири варіанти: два на минулі часи і по одному на теперішній та майбутній. Отже, минулий час відображений структурою, у якій момент віднесення і момент дії збігаються, перебуваючи перед моментом мовлення; давноминулий час відображений трьома різними точками на темпоральній осі: момент дії перед моментом віднесення, момент віднесення перед моментом мовлення. Це означає, що давноминулий час відображає дію, що здійснюється у момент віддаленого минулого безвідносно до будь-якої дії в минулому: *ходив був* – минулий час (*ходив*) більш віддалений (*був*). У формі давноминулого немає жодної вказівки на іншу, більш пізню (співвідносно) минулу дію.

„Труднощі, які виявляють граматики при поясненні різниці між значеннями різних часів, зумовлені тим, що вони не спираються на трикомпонентну структуру часу, відображену у часі граматичному” [Reichenbach 2005: 72]. До речі, зазначимо, що вказана структура відображає грамемний зміст морфологічного часу, хоч ілюстрована мінімальним контекстом: *Я був бачив Джона* – давноминулий час = *I had seen John* – Past Perfect (англійський минулий перфектний час не обов’язково виражає доконаність).

Отже, т. зв. момент віднесення є проміжною позицією моменту дії щодо моменту мовлення, граматично виражений додатковим граматичним засобом (дієсловом *бути* в минулому часі); таким чином, позиція відліку для давноминулого часу постає як структурно

двокомпонентна – момент мовлення та момент віднесення. У дієслівній граемі експліковано момент дії та момент віднесення, момент мовлення, як було зазначено, граматично не експлікований. У простих часах в українській мові експлікації підлягає лише момент дії (теперішній та майбутній).

Х. Райхенбах пропонує іншу термінологію для позначення часів англійського дієслова, яка ґрунтується на базовому принципі диференціації морфологічного часу – позиції відліку: минулий, що традиційно визначений як Past Perfect, отримав назву передминулий (Anterior past), далі простий минулий Simple Past зберіг відповідність (Simple past), та минулий без відповідника у традиційній типології визначено як післяминулий (Posterior past) і т. д. щодо теперішнього та майбутнього [там само: 77].

Такий підхід зумовлений тим, що в англійській мові через особливості вираження часового значення аналітичними граемами принципи диференціації часів різні. Тут звертаємось до англійської для того, щоб зняти деякі проблеми трактування українського дієслова та базових дієслівних категорій. В англійській мові, очевидно, через граматичний аналітизм система часів постає як синтез інтервалу-часу. Так, при типології часів використано кілька критеріїв: критерій моменту мовлення (т. зв. прості часи), критерій тривання дії (продовжені часи), критерій фази дії (комбіновані часи, наприклад, Present Perfect). Цю методикку намагались пристосувати до аналізу й українського дієслова, орієнтуючись у підходах на концепції русистики, зокрема у трактуванні т. зв. внутрішнього часу, часового порядку та темпоральності.

Аспектуальність англійської мови, як і низка інших дієслівних категорій, суттєво відрізняється від того, що вкладено в ці поняття у слов’янській, зокрема російській, граматиці. Так, окрім власне часових форм, „англійське дієслово має ще чотири особливі форми – просту, тривалу, перфектну і перфектно-тривалу, які різні автори трактують або як видові, або як часові” [Гуревич 2004: 31]. В. Гуревич форми доконаного / недоконаного виду російського дієслова при зіставленні відносить до форм Perfective / Imperfective Aspect англійського дієслова, однак вказує, що „із вираженням видових значень в англійській мові справа значно складніша, ніж в російській”, оскільки „перфектна форма далеко не завжди позначає закінченість дії (досягнення результату, перехід до нового стану і под.)” [там само: 33]. У зв’язку із цим не виправданим є визначення

та ототожнення С. Куриловичем доконаності англійської форми *I have written* із доконаністю у слов'янських мовах, як і вираження недоконаного значення конструкцією *I was written* [Курилович 1962: 142]. Доконаність і недоконаність в англійській мові має не формально-граматичний, а лексико-семантичний характер і не творить формальної парадигми, отже, може бути ідентифікована як граматична семантика, однак не має граматичного категорійного характеру.

Очевидними є труднощі, які виникають при зіставленні виду російського дієслова та аспекту англійського, який не виявляє кореляції доконаності / недоконаності. Англійський аспект оперує значеннями моменту тривання дії: *terminative verbs* – *non-terminative verbs* – фазовий зміст початку / завершення; *continuous* – *non-continuous (indefinite)* – фазовий зміст середини дії. На думку М. Блоха, тривалі (продовжені) форми належать аспекту, оскільки вказують на інгерентний характер процесу, відображеного дієсловом, і, відповідно, не позначають та не можуть позначати часовості процесу [Блох 1983: 156]. При цьому перфектне значення, як відмінне від тривалості (продовженості), рефлексує як один із видів часовості (*timing*), зокрема через „координацію двох часів (*times*), локалізуючи один із них в ретроспекції стосовно іншого” [Блох 1983: 156]. Навіть при бажанні визначити природу англійського аспекту дії щодо доконаності / недоконаності очевидною є його темпоральна природа, подібна до інтервалу (акціональності) в українській граматичній системі. Водночас граматикалізованого морфологічного вираження доконаності та недоконаності англійське дієслово не має. Аспект англійського дієслова аналітично виражений в інтервально-часових формах, тобто категорійно може бути зіставлений тільки із інтервалом – внутрішньою темпоральністю дії.

Не випадково природа англійської аспектуальності викликала труднощі інтерпретації. М. Блох виділяє три етапи трактування „аспектуальної категорії тривання”, зокрема російськими германістами: через опозицію тривалих / нетривалих форм, як форми темпорально-аспектуальні, як форми тривалі / перфектні [Блох 1983: 158-160]. Внутрішньотемпоральна природа англійського аспекту очевидна в кожному з підходів. Однак через зіставлення із російським дієсловом, темпоральність якого пов'язана лише з часом, М. Блох стверджує, що категорія тривання, на відміну від категорій особи,

числа, часу, представлена в інфінітиві, і цей факт свідчить про її іншу, нетемпоральну природу [там само: 161].

Очевидно, що аспектуальність, яку пов'язують із доконаністю / недоконаністю, при цьому вільно оперуючи термінами „перфект / імперфект”, „перфективізація / імперфективізація” та приписуючи цим явищам акціональні ознаки, не відображає об'єктивного змісту внутрішньої семантики дієслова, а формальні, значеннєві та категоріальні опозиції порушують принцип співвідносності граматичних форм і граматичних значень. Пошук синтезу вищо-часових форм та значень на ґрунті російської, а також, за науковою традицією, й української мов, за аналогією до англійської призвів до того, що сформована категорія аспектуальності стала аморфною, заслонила усю систему значень дієслова: важко знайти дієслівну семантику, якій би не приписували аспектуальної природи; при такому підході, на нашу думку, система дієслівних категорій української мови не може отримати адекватного відображення.

Зазначений підхід з метою пошуку спільних теоретичних засад та зіставлення формально-семантичних виявів дієслова приводить до порушення рівневого принципу при трактуванні дієслівних категорій, зокрема категорії часу. Це стосується інтерпретації зарубіжних концепцій дієслівної семантики. Відомою є семантико-граматична типологія (типологію, як правило, визначають як лексичну чи лексико-граматичну) дієслів З. Вендлера, побудована на основі семантико-синтаксичної сполучуваності дієслівних форм та умов їх контекстно-оказіонального вживання. В основі типології лежать аспектуальні, тобто акціональні (інтервальні) з погляду української мови ознаки англійського дієслова, і власне це визначає не лексичний, а семантико-граматичний характер поділу. З іншого боку, треба мати на увазі, що сполучуваність визначена внутрішнім темпоральним характером дієслова, тобто інтервалом (типом дії), оскільки в основі інтервалу лежать семантичні компоненти дії, виражені його основою.

В українській мові тип інтервального значення та сполучуваність можна визначити для певних семантико-граматичних типів дієслів (про це йшлося у розд. 2). В українській мові (як і в російській) формалізоване часове значення виключає умови чи вибірковість вживання дієслівної грами при вираженні категорії часу, тобто морфологічний час виражений незалежно від семантико-граматичного типу дієслова, наприклад: *жити* – *жив був*, *жив*, *живу*, *житиму*; *існувати* – *існував був*, *існував*, *існую*, *існуватиму*; *читати*

– читав був, читав, читаю, читатиму; щебетати – щебетав був, щебетав, щебечу, щебетатиму; стругати – стругав був, стругав, стружу, стругатиму і под. Стаття З. Вендлера „Дієслова і часи” (часи у неграматичному сенсі, тобто times, а не tenses; до речі, в українській мові „час” у цьому контексті є сингулятивним іменником і множини не має) присвячена розгляду особливостей вираження часового значення з погляду характеру дії, оскільки вживання дієслова може виявляти особливості, які властиві саме йому у вираженні часу [Vendler 2005: 21]. З. Вендлер вказує, що традиційна типологія дієслів (процеси, стани, диспозиції, події, дієслова призначення (tasks), дієслова здійснення (achievements)) не забезпечує потреб аналізу, бо не може бути задовільно пояснена лише особливостями часу, зокрема, не враховує чинників наявності / відсутності об’єкта, умов та мети вживання, контексту [там само]. На підставі аналізу дієслів, наприклад, за ознакою тривалості (continuous) з погляду можливості / неможливості поєднання із темпоральними конкретизаторами здійснено поділ на такі типи: дієслова дії та дієслова здійснення (для тривалих дієслів), дієслова стану (необмежені) та дієслова реалізації (лімітні, досягнення). Отже, виокремлено чотири типи дієслів за ознакою вираження межі (моменту часу) дії: дієслова дії (момент часу дії „розтягнутий” (покриває дію) на всю дію), дієслова здійснення (момент здійснення дії визначений у межах її тривання), дієслова лімітні (момент дії визначено), дієслова стану (момент дії не визначено) [Vendler 2005: 22-26]. Неважко помітити, що в основі типології лежить інваріант межі дії; чотири типи зумовлені наявністю в англійській мові тривалих та нетривалих дієслів. Відсутність синтетичних чи аналітичних морфем для вираження вказаних темпоральних значень зумовила залучення мінімального контексту (темпоральних конкретизаторів), які у рамках аналітичної англійської можна розглядати як синтактико-аналітичні засоби вираження аспекту (інтервалу) англійського дієслова. Можемо запропонувати, на нашу думку, адекватні приклади визначених типів, однак, на відміну від англійських прикладів, на основі одного із дієслів, оскільки в українській мові граєма не має таких обмежень щодо вираження тривання – дієслово *бігати* (у автора дієслово дії – *was running*): дієслова дії (activities) – *Я бігав* (після роботи, ввечері); дієслова здійснення (accomplishment) – *Я побігав* (після роботи, ввечері); дієслова стану (у значенні

стативи) (states) – *Я бігав* (у дитинстві); дієслова реалізації (achievements) – *Я пробігав* (годину).

Виокремлення ознаки межі дії зумовлено неповнотою вираження в англійській мові акціональності категоріями тривалості та перфектності, які, як вже зазначалось, прямо не пов’язані зі значенням перфекта в українській чи російській мовах, тобто із доконаністю. Темпоральна за природою типологія З. Вендлера трактується як аспектуально-видова через зіставлення із типологією Ю. Маслова, при цьому визначена як єдина за змістом і суттю: типологія Маслова – Вендлера [Падучева 2009]. Хоча кожна із типологій ґрунтується на різних принципах (у З. Вендлера на ознаках семантико-граматичних, акціональних – тривалості та межі; у Ю. Маслова – на ознаках формально-граматичних – парності / непарності формотворення виду). При цьому О. Падучева визнає, що „зіставлення двох класифікацій можливе за умови, коли російське дієслово розглядається як сукупність двох видових форм (чи щонайменше як видова пара)” [Падучева 2009: 6], тобто за межами типологічного розмежування у Ю. Маслова, „класифікація якого суттєво оперта на поняття видової пари” [там само: 3].

Натомість К. Холден функціональну еволюцію російського аспекту трактує в системі типології синкретичних часів (імперфект. аорист, перфект), тобто надає аспекту темпорального змісту, пов’язуючи диференціацію його виявів із вказаною семантико-граматичною типологією дієслів З. Вендлера [Holden 1990: 139].

Звичайно, можна залучати при видовому протиставленні семантико-граматичну характеристику дієслова, однак вона не матиме власне видового характеру і перебуватиме поза видовою компетенцією. Проблема виникає через те, що семантико-граматична та темпоральна за характером класифікація З. Вендлера зіставлена із видовою, нетемпоральною типологією Ю. Маслова. Принципи типології З. Вендлера з погляду інтерпретації морфологічного часу української мови на граємному рівні застосувати не можна, вона співвідносна із типами інтервальних значень, а також може бути використана при визначенні темпоральної структури ППК, у якому й підлягає реалізації комплексна темпоральна семантика дієслова-предиката. Отже, з погляду реалізації типологія З. Вендлера предикатна, а типологія Ю. Маслова граємна.

Однак саме типологія Ю. Маслова (хоча у З. Вендлера аспект більше зорієнтований на темпоральну семантику) стала тією

теоретичною базою інтерпретації аспектуальності в українській мові, яка продовжила традиції „темпоральної” характеристики виду на нових концептуальних засадах (концепції видового партнерства) та привела до появи ще однієї типології традиційного аспекту дії (аспектуальності з акціональною природою) із семантикою термінативності у центрі. За М. Кальком, доконаність як термінативність – всезагальна дієслівна семантика [Калько 2008].

На нашу думку, при характеристиці дієслівних значень порувати рівневий принцип не варто, оскільки це розхитує граматичні поняття та нівелює засади систематизації граматичних категорій. Граматикалізована семантика часу визначає характер категорії морфологічного часу – ця категорія формально-граматична, графемна; такий же характер нетемпоральної категорії виду. Формально-граматичні, тобто цілком граматикалізовані категорії парадигматично наскрізні, суцільні (всеохопні) в системі дієслівних форм саме завдяки тому, що вони незалежні від семантики дієслівного слова. Семантико-граматичні категорії (наприклад, інтервалу) мають інший характер, визначений функціональною вибірковістю, фіксованою сполучуваністю із граматичними засобами (аналітичними і синтетичними), парадигматично зумовленою обмеженістю.

Сформувати граматичну категорію, яка б мала водночас формально-граматичний та семантико-граматичний зміст, об'єктивно неможливо, оскільки вона не матиме ні семантичної, ні формальної, ні парадигматичної цілісності, а її опис здійснюватиметься не через систематизацію та ієрархізацію внутрішньокатегорійних відношень форма / значення, а шляхом нагромадження інтерпретацій (типологічної маси) через контамінацію, актуалізацію і класифікацію різносистемних і різнорівневих явищ та виявів. Приклад такої інтерпретації дає категорія аспектуальності із видовим центром, ядерність якої пояснюють „віртуально-класифікаційним” характером виду „(співвідношенням суто класифікаційних і власне-словозмінних факторів) і формальною закріпленістю на семантико-парадигматичному рівні дієслівних лексем” [Загнітко 1996: 217]. Таким чином, і категорія темпоральності, й категорія часу постають узалежненими від виду, а при обґрунтуванні їх природи дослідники вільно оперують поняттями лексики, мовлення, синтаксису і морфології.

Типологія З. Вендлера є продуктивною при аналізі англійської чи типологічно схожих мов і отримує розвиток у подальших дослідженнях, наприклад, у концепції М. Моенса та М. Стідмана, яка,

однак, розвиває ті ж семантичні принципи, які лежать в основі семантико-граматичної типології З. Вендлера: тривання і межі, реалізованості (результативності) та прогресивності (вираження семантики акціональності, інтервалу) і має предикатний характер презентації, а в межах поліпредикативних конструкцій як значення співвіднесення (порядку і каузальних відношень, наприклад, „коли-речень”) дій, тобто таксису зумовленості [Moens, Steedman: 2005].

Отже, аспект англійського дієслова виражає дієвість (тривання) і може бути зіставлений в українській мові із категорією інтервалу. В англійській мові частина дієслівних форм при відображенні онтологічного часу має аспектуально-часовий характер (тривалі та перфектні часи). Його зміст неважко передати при перекладі часових форм англійського дієслова. Наприклад, Present Perfect (теперішній перфектний): *I have seen John* – *Я побачив Джона* (а не бачив) – минулий починальний: побачив та бачу зараз; у англійському дієслові дія не результативна, в українському (завдяки синтетичному і контекстно-ситуативному вираженню починальності – префік *po-*) із починальністю контамінує результативність тільки початку дії, що дає можливість розуміти її як актуальну й зараз, тобто теперішню. Present Perfect Continuous (теперішній перфектний продовжений (тривалий)): *I have been waiting (for half an hour)* – *Я прочекала* (півгодини) – минулий лімітний (минулий синтаксичний – аорист): прочекала до цього моменту; як в англійській, так і в українській мові доконаність дії ситуативно не виражена, оскільки невідомо, чи чекання триває; в українській формі доконаність стосується проміжку – півгодини. Future Perfect (майбутній перфектний): *I shall have worked* – *Я попрацюю* – майбутній дуративний: попрацюю якийсь час, до певного моменту; оскільки в українській мові майбутній у цьому випадку виражений на дієслівній основі теперішнього, то денотативно ця форма може вказувати на теперішньо-майбутній дуративний: – *Ти завершуєш роботу?* – *Я ще попрацюю*, тобто працюю зараз та працюватиму якийсь час. Таким чином, англійське дієслово виражає синтез різнотипних ознак – позиції відліку (власне часової ознаки) та тривання (акціональної ознаки) (пор.: [Кравченко 1990]).

В українській мові наведені форми дієслів не є регулярно граматикалізовані як інтервально-часові, оскільки існує обмеженість їх вживання у певних семантико-граматичних типах дієслів. Через це категорія інтервалу та категорія часу тут цілком автономні; в англійській мові аналітичне вираження формально охоплює усі

грамеми, отже, цілком граматикалізує вираження морфологічного часу у складних формах як синтез аспектуально-часового значення.

Отже, для встановлення типів часових значень українського дієслова та їх модифікацій необхідно послідовно розмежовувати рівні формальної репрезентації чи реалізації граматичного значення часу, оскільки морфологічний час в українській мові є цілковито граматикалізованою категорією. На грамемному (базовому) рівні категорії часу типологія значень встановлюється щодо позиції мовця за моментом здійснення дії на темпоральній осі безвідносно до внутрішньотемпоральних ознак.

Українське дієслово позначає чотири часові значення: давно-минулого, минулого, теперішнього, майбутнього часу. Критерієм встановлення моменту здійснення дії є абсолютна позиція відліку – момент мовлення, імпліцитно об'єктивований мовцем як іманентна ознака дієслівної дії. При вираженні значення морфологічного часу беремо до уваги морфемну структуру дієслівної грамеми та не застосовуємо контекстний аналіз функціонування часових форм. Семантико-функціональна диференціація в межах кожного зі значень на грамемному рівні неможлива, оскільки перебуває поза функціональною компетенцією морфемного складу дієслова.

Як було зазначено, дієслівна грамема позначає морфологічний час, виражаючи лінійне тривання дії відносно абсолютної позиції відліку – моменту мовлення або, точніше, позиції мовця. Термін *темпоральна позиція мовця* більш вдалий, оскільки знімає типову хибу при розгляді часу орієнтуватись на якийсь мовленнєвий момент, реальний момент мовлення, дейктичний центр і под. Однак ці поняття, як і зміст моменту мовлення, до конкретної чи певної мовленнєвої ситуації відношення не мають. Морфологічний час – мовна категорія, вона тільки певним чином виявляє себе у сфері мовлення, однак її структурні граматичні компоненти визначені та виявлені як суто мовні. На рівні мовлення морфологічний час реалізує себе або у первинній граматичній функції, або як час синтаксичний, або як транспонований, але уже сформований категорійно і формально-семантично як елемент саме мовної системи. Змішуючи мову і мовлення, об'єктивувати категорію часу неможливо.

Дієслівна грамема морфологічного часу в українській мові індиферентна до лексичного значення дієслова, тобто вираження часового значення не залежить від лексичного наповнення дієслівного слова. Грамема часу виражає те значення, яке в ній закладене

синтетичними (теперішній, минулий) та синтетико-аналітичними (давноминулий, майбутній складний) спеціалізованими морфемними засобами. Як категорія власне граемна морфологічний час не визначений предикатною функцією дієслова, хоч входить у семантику предиката як темпоральний компонент його значення. Як темпоральний компонент предиката морфологічний час може набувати нових виявів, які узагальнює синтаксичний час (синтаксичний рівень прямого значення часу) та транспонований час (синтаксичний рівень переносного значення часу).

Морфологічний час індиферентний до категорії виду, тобто значення часу не включає чи не визначене значенням виду, а їхнє формальне вираження не перетинається. Типологічне обмеження щодо виду форми теперішнього часу має не граматичний, а інтерпретаційний характер, зумовлений повною граматикалізацією та абсолютизацією узагальненої семантики кожної із категорій: приписування теперішньому часові тільки нерезультативного значення (значення недоконаного виду) зумовлене повною втратою видом темпоральних ознак. Інтервал будь-яких обмежень на часове значення не накладає: виходить, якщо традиційно розуміти видову аспектуальність, то лише єдине аспектуальне значення (доконаність) має внутрішнє темпоральне обмеження теперішнього часу, що суперечить системно-логічним зв'язкам у межах категорії. Якщо б вид мав темпоральні ознаки, то, навпаки, такого обмеження не існувало б. Предикатне вираження часу обминає цю умовність: *стукнути* – разовий інтервал (семельфактив) грамемно не може виражати недоконаність, що зумовлено омонімією суфікса *-ну-* у опозиціях (із суфіксом *-а-*) ітератив – семельфактив та недоконаність – доконаність, однак у формі *як стукне (стукне)* семельфактив позначає теперішній час: *А він як стукне*. Навіть більше, форма *як стукне* синтаксично універсальна (нечасова), отже, виражає теперішній абстрактний (а точніше, синхронний) час, оскільки однаково вживається із контекстом минулого та майбутнього: *Я йшов, а він як стукне; Я йтиму, а він як стукне*. Як стукну денотативно виражає теперішній і самостійно: *Я як зараз стукну* збігається з позицією мовця (моментом мовлення), якщо виражено не намір, а дію (стукає), що свідчить про об'єктивність моментальності дії в теперішньому. Не суперечить результативному теперішньому й видове співвіднесення з теперішнім часом, оскільки як вторинне є накладеним на фінітивність: *Я зараз дочитаю книгу – Я зараз*

дочитую книгу; очевидною є нейтралізація темпоральним за характером інтервалом видових обмежень для темпорального за характером часу. Теперішній перфектний результативний (дійсний) і теперішній перфектний тривалий (продовжений) чітко визначають зміст видової семантики – результативність, позбавлену темпорального змісту. Однак на граемному рівні результативність функціонально виражена як обмеження теперішнього, що зумовлено формальним вакуумом у вираженні майбутнього. Отже, обмеження теперішнього доконаного зумовлене відсутністю властивої форми майбутнього (майбутній не має власної (спеціальної) граматичної форми, опертий на форму теперішнього), а не запереченням теперішнього результативного. Інтерпретаційний зміст теперішнього доконаного зумовлений традицією вживання його форми у функції майбутнього. Як було зазначено, доконаний теперішній парадигматично належить теперішньому, а не майбутньому [Лефельд 2003: 34]. Однак з функціонально-семантичного погляду вказані форми виражають майбутній час.

На підставі огляду підходів до інтерпретації та поділу часових значень можна констатувати, що при типології часу доцільно застосовувати критерії семантичного категорійного інваріанта – моменту здійснення дії. Поза цим критерієм типологізувати час без зміни його граматичного змісту неможливо. Також необхідно чітко розмежувати рівні вираження категорії часу та його формальну репрезентацію: граемний (морфологічний) час, граемно-предикатний синтаксичний час, предикатний транспонований час. При ідентифікації часового значення спираємося на формальні та парадигматичні ознаки категорії, однак на предикатному рівні визначальним є функціонально-семантичне навантаження часової форми, також вважаємо його домінантним при визначенні семантики теперішнього доконаного на граемному рівні.

3.3. Час та інші дієслівні категорії

3.3.1. Час і спосіб

Особове дієслово (Vf) в українській мові традиційно трактують як форму, яка виражає категорію часу в опозиції часових / нечасових форм. Із цього погляду всі фінітні дієслова можуть бути визначені як часові / нечасові і за ознакою формальних показників, і за ознакою

функціонально-семантичної ролі. Зміст опозиції часових / нечасових форм полягає у вираженні відношення мовця до відображення мовним знаком онтологічного компонента об'єктивованого світу – часу. Оскільки мовець експлікує себе на предикатному рівні, то природа протиставлення відбиває вплив синтаксичної семантики (синтаксичної функції) на систему морфологічних значень. Таким чином, у морфологічній системі дістає відображення взаємозумовленість та пов'язаність компонентів (а відповідно, категорій) предикативного значення дієслівної граеми – темпоральності, персональності та модальності. Для категорії часу це виявлено як граемне вираження моменту дії: граема виражає момент здійснення дії – граема не виражає моменту здійснення дії.

Предикативне значення граматичного центру речення може бути виражене як трикомпонентне (темпоральність, персональність, модальність – *Пишу*), двокомпонентне (темпоральність, модальність – *Світає* або персональність, модальність – *Працюймо*), однокомпонентне (модальність – *Світало б*). І. Вихованець пов'язує комплексність предикативності речення із категоріями часу та модальності [Вихованець 1993: 68-69; 2000: 482-483]. Очевидно, що за умови вживання нечасової дієслівної форми дієслово-предикат постає як позбавлене власне дієслівних ознак (динамічної ознаки – тривання), оскільки модальність, виявом якої є категорія способу, „спрямована на відображення ірреальних (суб'єктивних) відношень” [Вихованець 1988: 95], тобто не виражає власне дії – змісту дієвості, а відображає відношення мовця до вже вираженого граемою дієслівного змісту, є зовнішньою, а не внутрішньою ознакою дії. Насправді темпоральність як компонент предикативного значення має внутрішнє членування за типом темпорального значення: внутрішню темпоральність у будь-якій дієслівній формі виражає інтервал, зовнішню темпоральність позначає час. Таким чином, усі дієслівні форми виражають темпоральність як інтервал, а час як зовнішня темпоральна ознака може функціонально не виражатися. Отже, у структурі предикативного значення темпоральність має два вияви – інтервалу та часу, перший із яких є облігаторним, другий – факультативним, зумовленим реалізацією категорії способу, яка послідовно виражена у тричленній типології (дійсний, умовний, наказовий). Однак об'єктивно дієслівна граема, виконуючи первинну предикативну функцію, постає як темпорально означена часова чи нечасова, модально означена як способова чи неспособова, адже

спосіб є такою ж реалізацією категорії модальності, як час категорії темпоральності; модальність ірреальна виражена як спосіб, модальність реальна має неспособовий (суб'єктивно неозначений) зміст [Городенська 1997: 42].

Звернімося для рельєфнішого визначення співвідношення способу та часу до таких модифікацій предиката, як дієслівні складені присудки. У прикладах: *Я мушу працювати, Я мусив працювати, Я був мусив працювати, Я муситиму працювати* вираження однієї із модифікацій імператива (повинність, змушеність) не викликає заперечень, отже, тут ірреальний спосіб із повною парадигмою часових значень. Виходить, що заперечення часового значення граєм ірреального способу зумовлене не функціональним навантаженням, а формальною структурою грамеми.

Традиційно здійснюють т. зв. формалізоване протиставлення значень часу і способу. Однак об'єктивно такого протиставлення не існує. Форми часу, як і форми способу, є виявами семантико-функціональної структури дієслівної грамеми. Обидва граматичні значення консолідовано представлені дієслівною грамею, виявляють водночас як функціонально-семантичну єдність, так і функціонально-семантичну диференційованість. Єдність реалізована взаємозумовленою функцією морфем: суфікс теперішнього часу *-й* разом із особовим закінченням (отже, в інкорпорацію функціонально-семантичної єдності введена категорія особи) виражає часове значення т. зв. дійсного способу: *читаю, читаєш, читає, читаємо, читаєте, читають*; суфікс теперішнього часу *-й* разом із префіксом доконаного виду *про-* виражає значення майбутнього часу ірреального способу: *прочитаю, прочитаєш, прочитає, прочитаємо, прочитаєте, прочитають*; особова форма із суфіксом наказового способу *-й* та особовими закінченнями виражає нечасове значення ірреального способу: *читай, читаймо, читайте*, а також аналітичні форми *хай читаю, хай читає, хай читають*.

І. Вихованець вважає, що через тричленне трактування категорії способу, до якої входять грамеми дійсного, умовного та наказового способів, створене парадоксальне становище щодо категорії часу, яка „в такому випадку займає якесь „подвійне” граматичне положення, маючи ознаки автономної і неавтономної одиниці: з одного боку, вона членується на грамеми теперішнього, минулого і майбутнього часу, з другого, – сама входить у ролі підпорядкованої одиниці (грамеми) в категорію способу” [Вихованець 1988: 95]. Однак, на

нашу думку, тут проблема подвійної зорієнтованості часу, ймовірніше, інтерпретаційна, ніж типологічна. Категорії часу і способу є самостійними (чи автономними) не через те, що „перша розташована на площині об'єктивних (реальних) відношень, друга – на площині суб'єктивних (ірреальних) відношень” [Вихованець 1988: 95], оскільки і та, і та виражають обидва типи відношень, а тому, що для способової системи диференційними є критерії реальності / ірреальності та релятивними часовості / нечасовості. Таким чином, на першому рівні членування способові грамеми ділимо на реальні / ірреальні та на часові / нечасові. На цьому рівні критерії є загальними (накладеними), оскільки усі дії, що виражені дієслівними фінітними грамемами, охоплені цими значеннями; на другому рівні, при визначенні способового значення, що виражає фінітна грамема (не часу, не способу, не інтервалу і под., а синтетична дієслівна грамема), диференціюємо форми реальні часові, ірреальні часові, ірреальні нечасові (із відсутньою часовою парадигмою) (про це далі). За інваріантним категорійним значенням модальна категорія способу є симетричною двокомпонентною: грамеми реального способу, грамеми ірреального способу, або грамеми неозначено-способові, грамеми означено-способові. За цією ознакою час не входить і не може входити як підпорядкована грамема до категорії способу.

К. Городенська двочленність категорії способу ґрунтує на протиставленні бажаної / передбачуваної дії чи стану, виражених грамемами наказового та умовного способу [Городенська 1997: 42], тобто в межах ірреального способу. Така позиція пов'язана із розмежуванням способових форм за ознакою дія передбачувана / дія бажана [Вихованець 1988: 96]. На основі семантики бажаності запропоновано виділити ще дві грамеми: спонукального та бажального способу [Городенська 2004: 257]. За такого підходу двочленна опозиція на першому типологічному рівні постає як внутрішня у сфері ірреальності, знімаючи протиставлення за ознакою реальні / ірреальні дії, яке й виявляє категорію способу та визначає її інваріантний граматичний зміст. Детермінація в межах імператива може бути більш широкою. Наприклад, Л. Бережан виокремлює дванадцять типів спонукальності: імператив, директив, ветатив, прохібітив, оптатив, пермісив, когортатив, дезидератив, рекомендатив, юсив, риквестив, дебітив [Бережан 1997].

З погляду категорії часу диференційним є критерій моменту здійснення дії, а релятивним – способу здійснення дії. Тому система

часових граем у зв'язку зі способом виглядає так: часові реальні дії – часові ірреальні дії. Правда, можна навести аргумент, що будь-яка часова форма виражає спосіб, але не кожна способова форма виражає час. З формального погляду способово маркованими є тільки форми ірреальних способів, форма неозначено-способова (т. зв. дійсного способу) протиставлена ірреальним способам за ознакою нульового вираження суб'єктивної оцінки дії (способу) так само, як часові форми неспособові (дійсного способу) виступають маркованими щодо нечасових (без повної часової парадигми) форм ірреальних способів. Це означає, що способово-часова парадигма українського дієслова має функціонально-семантичний зв'язок, однак самі категорії не мають визначеної взаємозалежності. Цей зв'язок дає змогу глибше осмислити природу як часу, так і способу.

Для визначення змісту функціонально-семантичного зв'язку часу та способу необхідно встановити зумовленість функції дієслівної граєми як часової чи способової. З одного боку, спосіб охоплює всі дієслівні фінитні форми, з іншого, – час не виявлений у формах ірреальних. Проте так виглядає співвіднесення часу і способу в традиційному трактуванні часово-способового значення фінитних дієслів.

Граєми виражають те, що в них визначено морфемним складом (синтетично чи аналітично). Однак ірреальні способові форми уможливають вираження часового значення не лише формами майбутнього часу. Наприклад, у граємі *працюю* дія іманентно співвіднесена із моментом мовлення, оскільки граматично фіксує момент наказу співрозмовникові – учасникові ситуації. Ця співвіднесеність більш однозначна, ніж у формах теперішнього часу, тому момент мовлення унікально постає як виражений саме дієслівною граємою, чого не фіксують часові форми. Через це наказова форма не може виражати іншого часу, окрім теперішнього, а оскільки немає протиставлення граматичного значення в межах співвідносних форм, то її трактують як нечасову. Нейтралізація формальної часової парадигми у формах наказового способу та їхня функціональна тотожність інфінітивові (як виразникові імператива) ексклюзивно виводить особову форму в залежну позицію: *Я наказую тобі: працюю* (*наказую тобі працювати*) – об'єктне значення.

Наведені міркування свідчать, що оберненої залежності між часом і способом немає, як і немає більш суб'єктивного чи об'єктивного в семантиці реального чи ірреального способів: будь-

яка дієслівна граєма виражає інтенцію мовця в модельованій ситуації, але як окрема форма є безвідносною щодо об'єктивності чи відповідності денотату, оскільки це в граємі не виражено: *Сонце світить; Сонце, світи; Сонце світило б*. Так, денотативно речення *Сонце світить* може не співвідноситися з реальною ситуацією, тобто на синтаксичному рівні семантика форми виявиться ірреальною (з погляду денотативної ситуації), хоч об'єктивною (з погляду онтологічного змісту та вираженого мовцем, тобто з погляду референційної ситуації): *Сонце світить навіть уночі*. Натомість речення – *Сонце, світи, звертаюся до яскравого світила* об'єктивно відображає подвійно дійсний денотат: сонце світить і водночас мовець наказує йому світити. Збігаються денотат і референт у реченні *Сонце світило б, якби не хмари*, оскільки відображає реальний факт (дві каузально поєднані ситуації) – сонце не світить, небо в хмарах – і модельовану мовцем ситуацію – *світило б, якби*. Намагання визначити граматичні категорії на граємному (морфологічному) рівні через вихід на синтаксичний рівень завжди приховує небезпеку руйнування базового принципу граматичного моделювання – універсальності граматичної форми та узагальненості (навіть всезагальності) граматичного значення; граматична форма має сенс як спосіб відтворення через узагальнене граматичне значення (формальну модель – мовну форму) конкретного (контекстного, мовленнєвого) значення. Фігурально це можна представити як форму для випічки, лиття і под., яка передає найзагальніший зміст продукту та відображає формальні ознаки (кекс, злиток, заготовка і под.), однак не є самим продуктом; навпаки, може бути зайвою у момент реалізації споживчого призначення. Натомість абсолютизація форми є хибою, оскільки граматична категорія не виражена як набір граєм, навіть більше, не є сформована як формально граємна; тому може бути виявлена як функціонально граємна: наприклад, реальне та часове (відповідне об'єктивній денотативній ситуації) значення граєми наказового у наведеному прикладі. Порушення формальної відповідності (пряма, первинна функція граматичної форми та пряме значення граєми) у вживанні граматичної форми ускладнить семантику, однак збагатить змістом. О. Потебня вказував на цей шлях розвитку граматичної системи як наслідок розвитку швидкості та багатства думки [Потебня 1977: 47-48].

Як було зазначено, імператив у формі наказового способу граємного вираження (*працюю*) формально відбиває теперішній час;

подібно умовний спосіб формально виражений як минулий (*працював би*) [Русанівський 1969: 378], оскільки зумовленість гіпотетичної дії може бути виражена щодо дії, яка вже не відбулася і причина нереалізованості якої може трактуватися як зумовлена іншою дією, тобто дія апіорі минула. Відповідно, ні в теперішньому, ні в майбутньому графемно зумовленість не виражена. У теперішньому умова постає як неймовірна, оскільки оцінка здійснюваної дії унеможлиблює її нереалізованість із двох причин: по-перше, вона не може бути оцінена щодо нереалізованості, по-друге, вона вже здійснюється. Отже, треба мати на увазі, що умова передбачає нереалізованість дії через визначену причину. Ця причина – об'єктивний факт, виражений як інша дія. Таким чином, умовна графема постає як дериват бінарної предикативної конструкції: нереалізована дія та дія, що зумовила її нереалізованість, виражена через антиномію: *Приїхав би (якщо б зміг): приїхав би* означає *не приїхав, якщо б зміг* означає *не зміг*. Трансформація ірреальної умовної структури (вираження стверджувальної модальності) породжує реальну каузальну структуру: *не приїхав (бо не зміг)*. Цілком очевидно, що причина і умова перебувають у генетичному зв'язку і відрізняються способом вираження: пряме відображення події (причина), непряме відображення події (умова). Як бачимо, і причина, і умова мають один суб'єктивний зміст – оцінку дії мовцем. При цьому причина формально перебуває у сфері дійсного способу, а умова недійсного. Природа причини, яка виражена формально дійсним способом, та природа умови, формально вираженої як ірреальна дія, однакові – суб'єктивне відображення мовцем через оцінку реалізації дії. Графемно не виражена спеціалізованими формами причина теж ірреальна; вербалізується причина дієслівними предикатами у формі дійсного способу. Вказівка на причину ґрунтується на прямо чи імпліцитно вираженому запереченні [Барчук 1997: 84-85], а заперечення орієнтує на дію, що не відбулася, отже, апіорі ірреальну. Це означає, що заперечена дія належить до ірреального способу. А всі заперечні форми дієслова часові. Варто додати, що категорія заперечення реалізована як актуалізований мовцем нездійснений факт, тобто заперечення має завжди предикатну (формально придієслівну) природу. Концепції модального та предикативного змісту заперечення оперті на граматичному аспекті трактування цієї категорії (пор.: [Бондаренко 1983: 64-75]).

Заперечні форми з погляду способу формально тотожні ірреальним способам за ознакою маркованості графем („категорія

заперечення на відміну від полярної її категорії ствердження має визначену систему засобів вираження...” [Озерова 1978: 3]), а семантико-функціонально – формам майбутнього часу: в обох випадках актуалізована одна із можливих гіпотетичних дій: *не читає (не пише, не малює, не лежить, не йде, не керує, не царює); читатиме (прочитає, буде читати) (писатиме, малюватиме, лежатиме, йтиме, керуватиме, царюватиме)* (див. рис. на с. 55). Імовірність майбутніх дій, як і ймовірність заперечених дій, відображена полівекторно (пучком) гіпотетичних дій: $Vf_1 - Vf_n$. Через це форми майбутнього цілком узгоджуються із формами умовного способу, а умовний (за граматичною природою минулий) функціонально виражений майбутніми формами через спільну способову природу – ірреальність дій: *приїду (якщо зможу)*. У поліпредикативних конструкціях графема майбутнього виступають як спеціалізовані засоби вираження умови. На нашу думку, поняття ірреальної модальності граматично виражає сферу нездійснених дій, які, однак, можуть бути або не бути реалізованими. Отже, це поняття об'єднує усю сферу модальних графем на першому типологічному рівні. В. Плуґян стверджує, що „значення ірреальної модальності описують ірреальні ситуації, тобто такі, які не були здійснені, не здійснюються, не можуть чи не повинні здійснитись у реальному світі; іншими словами, модальні показники цього типу описують якийсь „альтернативний світ”, який існує у свідомості мовця в момент висловлення” [Плуґян 2011: 427]. Застереження викликає теза „не повинні здійснитись”, оскільки, наприклад, можливість та необхідність (змушеність) є ірреальними виявами модальності, які й визначають, з погляду мовця, потенцію реалізації відповідних дій. На ці значення В. Плуґян вказує як на ірреальну модальність, тісно пов'язану із запереченням: „необхідність може бути представлена через комбінацію можливості й заперечення” [Плуґян 2011: 428]. На нашу думку, вказана теза зумовлена зорієнтованістю на когнітивно-референційний аспект граматичної семантики: поняття ірреаліс та ірреальність як відображення інтенції мовця [Плуґян 2011: 441-449].

Можна висувати, що функціонально-семантичний зв'язок між часом і способом не постає як залежність чи обмеження; т. зв. обмеженість часових значень у ірреальних способах є за формального підходу інтерпретаційно зумовленою, однак з погляду графемної структури та семантико-функціонального погляду не має жодних обмежень. Так, з погляду форми, семантики та функцій, на основі

яких концептуально ґрунтується морфологія, система часово-способових форм виглядає так: минулий реальний (дійсний), минулий ірреальний (умовний), минулий ірреальний (заперечний); теперішній реальний (дійсний), теперішній ірреальний (заперечний), теперішній ірреальний (наказовий); майбутній ірреальний стверджувальний, майбутній ірреальний заперечний. Названі часово-способові грами дають змогу рельєфніше осмислити інваріантне способове значення у зіставленні дії дійсні / дії реальні. Минулий умовний заперечний через подвійну ірреальність (умова + заперечення) референційно виражає дійсну дію – *не кохала б* = *кохала*, а умова визначає ситуацію, за якої б дія не відбулася (*Якби була знала, була б не кохала*). Тобто реальність і дійсність дії – різні поняття. Теперішній заперечний наказовий у подвійній ірреальності (імператив + заперечення) також референційно виражає дійсну дію: *не працюй* = *працює*, а імператив виявляє інтенцію експлікованого мовця щодо дійсної дії. Наведені рівності відображають референційний зміст, а не граматичне значення грами, сигналізуючи про небезпеку їх сплутування при визначенні категорії способу, як, зрештою, будь-яких граматичних категорій. Ірреальний майбутній визначає сфера тільки недійсних дій, у якій функціонують відповідно лише грами ірреального способу. Отже, власне способовий характер має значення реальності, яке виражає зміст як дійсних, так і недійсних дій.

Система способово-часових дієслів має такий перелік грами: реальний минулий, реальний теперішній; ірреальний минулий, ірреальний теперішній, ірреальний майбутній. Як бачимо, не час, а спосіб виявляє обмеженість щодо реалізації в часових виявах – у майбутньому часі не відображено реальних дій.

3.3.2. Час і особа

Інший компонент комплексного предикативного значення – особа. *Verbum finitum*, або відмінюване дієслово, традиційно називають особовим чи особовою формою дієслова. Це зумовлено частиномовною структурою дієслова, яку складають власне дієслова (Vf – відмінюване дієслово), дієслівні прислівники (Vadv – дієприслівники), дієслівні прикметники (Part – дієприкметники), дієслівні іменники (Inf – інфінітиви), предикативи (Praed). Як бачимо, морфологічна структура дієслова дублює усі частини мови, а предикатив орієнтований на синтаксис як форма, що виражає особливий тип

українського дієслова та його здатність функціонувати у ролі безособового предиката. З погляду особи дієслівна система постає як трикомпонентна: особові дієслова (Vf), неособові дієслова (Vadv, Part, Inf), безособові дієслова (Praed). До безособових дієслів тут за ознакою особи та функції безособового предиката зараховуємо як безособові, так і безособово-предикатні дієслова [УМЕ 2000: 44, 481-482]. І. Вихованець однозначно вказує на дієслівну природу цих форм [Вихованець 1988: 120-121]. Оскільки предикативна функція дієслова передбачає вираження особи, то за цією ознакою усі дієслівні форми ділимо на особові, неособові та безособові. Індиферентними до вираження особи виступають неособові форми. Особову ознаку формально виражають Vf та Praed (в т. ч. Vfs₃) через опозицію особовості / безособовості, яка відбиває суб'єктність / безсуб'єктність предикативного значення речення. Відповідно цим утворенням властиві категорії і часу, і способу [Вихованець 1988: 120]. Отже, систему дієслівних форм, що підпадає під рубрику відмінюваних дієслів, необхідно поширити й на предикативи. У предикативах особа виражена як безособовість, тобто не має формальної парадигми, однак виявляє відношення до особи, а, відповідно, має й особову семантику. Функція безособовості полягає у позначенні т. зв. мимовільних чи некерованих дій і має глибоку емпіричну зумовленість [Арутюнова 1999: 799-804].

Час як ключова дієслівна категорія орієнтований на вираження зовнішньої темпоральної ознаки предиката та тісно взаємодіє із категоріями способу та особи. Усі особові форми та форми із особовою семантикою (безособові) часові, і навпаки, якщо виражено грамемою час, то вона виражає й особу. Це зумовлено тим, що особові та безособові дієслова іманентно предикатні, а отже, суб'єктні. У цьому сенсі особа постає як ієрархічна категорія, на першому рівні типології якої – бінарна опозиція суб'єктності / безсуб'єктності, реалізована у граматичному значенні особовості / безособовості; особовість формує на наступному типологічному рівні шестичленну парадигму, безособовість протиставлена особовості на першому типологічному рівні та, відповідно, значенневих варіантів не має.

Таким чином, більш обґрунтовано виділяти міжривневу граматичну категорію суб'єкта, яка на морфологічному рівні постає як категорія особи з інваріантним значенням діяча з погляду його участі у здійсненні дії, інтерпретованої мовцем як суб'єктної чи безсуб'єктної; у межах парадигми особи мовцем визначено граматично марковану роль учасника дії (суб'єкта) щодо мовця: перша особа – мовець

учасник та сприймач дії (експлікована позиція мовця – діяч), друга і третя особа – мовець лише сприймач дії (безпосередній чи віддалений (поза контактом із діячем чи діячами)). Водночас при узагальненні категорії особи до суб'єкта і діяча варто уникати виходу за межі граматики, опираючи лінгвальну детермінацію особи на опозицію Людина / не-Людина, виявлену в суб'єктно-об'єктній структурі аргументу (див.: [Rokoshova 1999: 133-134]).

Особові закінчення у фінітних дієсловах виконують триєдину функцію – вказують на час, спосіб (разом із відповідними суфіксами) та особу. Ця формальна ознака також свідчить про функціонально-семантичну єдність здавалося б таких різних категорій часу, способу та особи, об'єднаних однак внутрішнім предикативним змістом. Поєднує категорії часу, способу та особи експліцитне чи імпліцитне вираження категорії мовця, вияви якого входять до структури їх категорійної семантики: час ґрунтується на позиції мовця, спосіб на оцінці мовцем реальності дії, особа на вказівці мовцем на діяча, з яким мовець може збігатися чи не збігатися. Таким чином, мовця формально експлікує тільки категорія особи у формах першої особи однини чи множини та категорія часу у теперішньому наказовому; в усіх інших випадках мовець виражений імпліцитно.

3.3.3. Час і вид

Зв'язок виду із часом належить до найскладніших та найсуперечливіших питань граматики дієслова. Це зумовлено, на наш погляд, трьома чинниками. По-перше, функціонально-семантичними особливостями самого виду; по-друге, проблемами його інтерпретації (суперечливістю, а інколи навіть аморфністю категорії виду в сучасних концепціях, а також різноб'єм при його трактуванні); по-третє, неоднозначністю трактування як часу, так і темпоральності. Формально час із видом безпосередньо взаємодіє тоді, коли накладаються видові обмеження щодо вираження часового значення. Це стосується лише теперішнього часу.

Наприклад, грамеми преф. + Vf(теп.) + зак. за формальною ознакою від грамеми Vf (теп.) + зак. різняться префіксом (хоч префікс не є засобом вираження часового значення): *читаю – прочитаю, дочитаю* і под.; грамема преф. + Vf(теп.) + суф.(результ.) + зак. різняться суфіксом (нечасовий суфікс теж не виражає часу): дієслова *дочитаю – дочитую* вказують на теперішній, формально виражають теперіш-

ній та відображають парадигму теперішнього, однак функціонально-семантично *дочитаю* є грамею майбутнього. Між формами *дочит-а-й-у* та *дочит-у-й-у* різниця не у вираженні часу, адже маркером часу є суфікс теперішнього часу (-й-) та відповідне до особи закінчення (тут -у), а в семантиці результативності чи нерезультативності відповідної форми за ознакою виду – доконаного чи недоконаного. „Традиційно форми типу *напишу, відкрию* розглядаються як форми майбутнього доконаного, що мотивується їх двокомпонентною парадигмою і їх віртуальною співвіднесеністю з граничністю дії, спрямованістю внутрішнього часу у майбутнє досягнення межі” [Загнітко 1996: 236]. У такому обґрунтуванні немає опертя на власне часові ознаки, а до ознак видових віднесено такі, що до виду не мають стосунку. Так, якщо приписування видові граничності дії має традицію й мотивацію, то „спрямованість внутрішнього часу у майбутнє досягнення межі” не виявляє ні природи виду, ні часу. Вводячи поняття „внутрішнього часу” (хоч термін є невдалим, оскільки вносить плутанину та не відображає змісту позначуваного), необхідно мати на увазі, що термін „час” має онтологічний зміст та не стосується морфологічного часу. Внутрішній час безвідносний до позиції відліку, яка уособлює морфологічний час, отже, ніякого спрямування внутрішнього часу у майбутнє немає, як і немає стосунку до часу поняття межі. Тим більше не може мати такої семантики видова доконаність дії.

Якщо грамею простого майбутнього часу розглядати з погляду абсолютної формалізації, як це часто роблять при трактуванні граматичних явищ, то слід без сумніву віднести її до форм теперішнього часу. При такому підході проблема трактування виду була б знята і не було б побудовано громіздкої та неадекватної конструкції дієслівної видоаспектуальності. Однак у цьому випадку відступають від традиції формалізації, правда, тільки при трактуванні часу. Орієнтуючись на вид, знову застосовують абсолютно формальний підхід: оскільки форми доконаного виду вжиті у минулому та майбутньому часах, а недоконаного у минулому, майбутньому та теперішньому, отже, вид визначає час, має з ним „генетичний” зв'язок, а, значить, його слід прив'язати до позиції відліку, обґрунтувати його ознаки як репрезентанта внутрішнього часу і т. д. О. Падучева точку відліку для виду пов'язує зі значенням недоконаності, а семантику виводить із лексичного, синтаксичного та ситуативного контекстів [Падучева 1986: 414]. Об'єктивно ж йдеться не про позицію відліку, а про темпораль-

ну квантитативність у виявах кратності чи тривання: „Я гулял в течение двух часов; Я сегодня гулял два раза”, або про часові конкретизатори: „Вечером я писал отчет” [Падучева 1986: 416-417].

В іншому підході позиція відліку пов'язана зі спостерігачем: „Генетичний зв'язок виду із часом аргументується порівняльно-типологічними дослідженнями: позиція спостерігача, яка передує в мові позиції діяча, поступово транспонується в позицію діяча, тому й видові ознаки дієслівних лексем набувають все більшої ваги, поступово стають універсальними, семантично розгалужуючись. З погляду діяча, абсолютно всі дії є ним спостережувані. Якщо ж суб'єкт усвідомлює якусь дію неспостережуваною, зайнявши щодо неї позицію спостерігача, то в межах періоду, до якого стосується дія, він має оцінити її з точки зору цілісності (комплексності), завершеності, граничності, означеності (пор. теперішній історичний, теперішній одночасний, передмайбутній, післямайбутній та ін.)” [Загнітко 1996: 231]. Як бачимо, вчений застосовує різноаспектну аргументацію, вводячи поняття зі сфери когнітивної лінгвістики, прагматики, лексики, комунікативного синтаксису (спостерігач, діяч, позиція діяча, позиція спостерігача, дієслівна лексема) та вказує на різнорівневу семантику (теперішній історичний, теперішній одночасний, передмайбутній, післяминулий). Усе зорієнтоване на те, щоб довести єдність часу і виду, для обґрунтування якої в межах граматичної інтерпретації не вистачає аргументів.

До такого прийому доводиться вдаватись і при характеристиці окремих часових значень: „З погляду суб'єкта, зацікавленого в тій чи іншій дії, перерваною може бути лише закінчена дія; спостерігач не диференціює дії за цією ознакою. Тому трансформація позиції діяча в позицію недіяча включає в себе можливість уподібнення понять минулого часу і док. в., що зумовлено пасивною функцією спостерігача, який прирівнює ознаки, що лежать в основі цих двох понять припиненості, перерваності (минулий час) і завершеності (док. в.). З цього погляду, дія, що є зараз (теперішній час), може бути лише незавершеною (недок. в.), бо мовець не учасник дії, лише спостерігач, і навпаки, з точки зору діяча, що безпосередньо пов'язаний з дією, теперішня дія може бути відносно завершеною і незавершеною, цілісною і нецілісною (доконаною і недоконаною)” [Загнітко 1996: 241].

Очевидно, що у такому трактуванні ми виходимо за межі граматики, а тим паче морфології. Раціональним зерном у наведеній

аргументації зв'язку виду із часом може бути лише те, що обґрунтовує вживання форми теперішнього доконаного у функції майбутнього. Ні мовець, ні спостерігач грамемами часу не позначені; відповідно не виявлено їх позицій та таких ознак дії, як спостережуваність чи неспостережуваність; не виражено граматично й зацікавленість суб'єкта в здійсненні дії, а також процесу трансформації позиції діяча в позицію суб'єкта-недіяча і т. д.

Обґрунтування значення майбутнього доконаного на основі аналізу когнітивної діяльності мовця не підтверджене історією і майбутнього часу, і виду: „Особливо виразно значення майбутнього виступало в інг्रेसивних дієсловах (ponesu, vьtečety і под.). Після виникнення видового протиставлення інгресивні дієслова стали переважно виражати значення доконаного виду, хоч, наприклад, слово ponesu і досі є майбутнім недоконаним у чеській, словацькій і лужицькій мовах” [Русанівський 1978: 292-293]. Отже, в основі значення формального теперішнього доконаного як майбутнього лежить функціональна зумовленість, а не вплив семантики виду чи формальні флексійні показники. Цей приклад також свідчить про те, що т. зв. видовий префікс ще недавно не мав видового значення, тобто не позначав доконаності.

Особливу роль відведено закінченням дієслів у концепції, сформованій у „Русской грамматике”, де розмежовано майбутній простий (теперішній доконаний) та майбутній складний за тією ознакою, що „форми теперішнього часу і майбутнього простого не мають у своєму складі спеціального показника часу: роль показника часу виконує вся система закінчень зі значенням особи і числа, що приєднуються до основи теперішнього часу дієслів недоконаного і доконаного виду” [РГ 1980: 627].

Об'єктивно теперішній час не пов'язаний із результативністю дії (хоча не виключає її), навпаки, суб'єктивна ознака результативності теперішньої дії може бути визначена в майбутньому, тобто як відкладена суб'єктивна оцінка дії. Саме через це результативні форми теперішнього часу закріпились у вживанні за майбутнім часом. Ці підстави не належать сфері граматики, а пов'язані із когнітивним аспектом функціонування мовних знаків. Форма ж т. зв. теперішнього доконаного не є власне формою теперішнього, оскільки послідовно функціонує як форма майбутнього часу, бо, „дістаючи значення майбутнього часу, вона стає формою майбутнього...” [Потебня 1977: 117].

Така структура теперішнього порушує стрункність парадигми часових форм, однак майбутній час порушує цю стрункність в усіх формальних виявах, оскільки історично власних форм не має і є утворенням пізнішого періоду розвитку граматики. Теперішній час вилучив результативне значення своїх форм, однак не позбавлений ознак завершеності дії, які виражають фінитивні дієслівні форми: *дописувати, доробляти, відповісти* і под. Якщо вид та роди дії мають одну природу, то як сталося, що тотожні з погляду фазового значення завершальні дії (*дописати – дописувати, відповісти – відповісти*) в одному випадку виражені формально як теперішні, а в іншому як майбутні: *допишу – дописую, відповітає – відповіте*. Як було зазначено, саме нетемпоральний характер виду зумовив функціональне маркування його форм, оскільки вид не впливає на темпоральний характер дії.

При трактуванні зв'язку виду із часом варто розмежовувати мову та мовлення, графему і текст. Г. Золотова стверджує, що „своєрідна історія російського дієслова, яка перетворила систему часів і розвинула категорію виду, з'єднала обидві категорії в єдиній видочасовій формі слова, визначивши для неї роль основного засобу організації тексту” [Золотова 1998а: 27]. Можливо, з погляду комунікативної граматики та темпоральності тексту таке твердження слушне, водночас авторка час у цьому контексті трактує надто узагальнено. З погляду типологічного розмежування часу і виду значення результату не може відбивати ознак часу, оскільки не належить необмеженій темпоральній осі, яка фіксує момент дії як час здійснення. Ще можна якось пробувати обґрунтувати лінійність виду в межах відрізка, визначеного початком і кінцем дії, тобто в межах інтервалу, однак взаємоузалежнювати значення внутрішньої і зовнішньої темпоральності не можна, оскільки це означатиме фіктивність цих понять через зняття їхніх диференційних ознак.

Не має вид реалізації на предикативному рівні, оскільки його значення не впливає на вираження предикативної ознаки речення. Прикметно, що невиправдано абсолютизована, зокрема й як загальнодієслівна, категорія виду не має виявів у предикативах (Praed). „Категорія виду як граматична дієслівна категорія транспозиційної природи у предикативних словах нівельована, тобто виступає в нерозчленованому вигляді” [Вихованець 1988: 120]. Отже, загальнодієслівний статус категорії виду не підтверджують предикативи. Таким чином, знято можливість взаємодії часу і виду при

реалізації синтаксичної функції дієслова, а вид не є складником предикативної семантики. Хіба це не достатня підстава для визнання цілковитої формалізації та граматикизації виду, індиферентності його семантики щодо темпоральних ознак дії та семантико-функціональної периферійності з погляду базових предикативних, а, відповідно, ключових граматичних ознак дієслова? Вид – власне дієслівна, однак не предикатна категорія релятивного дієслівного змісту. Не випадково, що у багатьох європейських мовах категорія виду як доконаність / недоконаність відсутня, оскільки не визначає можливостей дієслівної граматичної системи виражати весь спектр темпоральних значень та предикативної функції дієслівних графем.

3.4. Семантика графемного часу

Графемний, чи морфологічний, час в українській мові має чотири значення: теперішній, давноминулий, минулий, майбутній. Правда, давноминулий час інколи не виділяють [Жовтобрюх, Кулик 1965: 358], в іншому випадку виділяють [Жовтобрюх 1984: 168], що зумовлено, очевидно, раритетністю давноминулого [Русанівський 1969: 382]. Водночас існування давноминулого є прикметою української мови, з іншого боку, ця графема „порушує” нібито простоту та симетрію часових значень і дає поживний ґрунт для глибшого дослідження часу. Із системно-типологічного погляду наявність давноминулого в українського дієслова важко переоцінити.

Функціональну рівноцінність виявів минулого (минулого та давноминулого) засвідчують випадки вживання давноминулого умовного: *Якби знала, що покине, Була б не любила; Якби знала, що загине – Була б не пустила...* (Т. Шевченко). Звуження вживання давноминулого зумовлене використанням замість традиційних графем (наприклад, *снівся був, вкривала була*) семантико-функціонально тотожних аналітичних форм із граматикизованими темпоральними конкретизаторами: *Сон літньої ночі колись мені снівся; Колись нашу рідну хату темрява вкривала* (Леся Українка); *Ми розійшлись давно – і цим себе зріднили* (М. Рильський). Темпоральні конкретизатори *колись, давно* виконують роль компонента *бути*, пор.: *Ми розійшлись були – і цим себе зріднили*. Проте при неможливості такої заміни окремі автори вживають форму давноминулого: *Дивна туга огорнула була її, коли покинула базар...* (Р. Іванчук).

При аналізі морфологічного часу необхідно виходити із його категорійної природи, семантики та системно-структурних зв'язків з іншими дієслівними категоріями. Як було показано, категорія часу тісно взаємодіє із категоріями способу, особи; має співвідношення із категорією виду, які, однак, зумовлені особливостями формального вираження дієслівної грамеми та поліфункціональністю морфем, оскільки час і вид безпосередньо в межах грамеми не взаємодіють, бо є різноструктурними дієслівними категоріями: вид орієнтований на вираження статичної семантики дії – результативності (подібно, наприклад, до категорії перехідності), час позначає динамічну семантику дії (як і категорія інтервалу).

За К. Городенською, „ядро категорії часу становить грамема теперішнього часу” [Городенська 2004: 250]. Визначення грамеми теперішнього ядром категорії часу цілком обґрунтоване як з погляду її структури, так і за інваріантним значенням, яке реалізує темпоральний зміст моменту здійснення дії в межах позиції відліку. За логікою позиція відліку асоційована із моментом мовлення. Якщо ж зважити, що момент мовлення є насправді позицією граматично не експлікованого мовця та цілковито віртуальним поняттям, то грамеми теперішнього та минулого є рівноцінними. До того ж вживання минулого є більш частотним, ніж теперішнього [Русанівський 1969: 382], при цьому теперішній значну частину вживання виявляє в плані минулого, тобто в непрямій функції. Це зумовлено ще й тим, що об'єктивно момент дії в момент реального мовлення (коли позиція мовця передбачає його участь у дії – т. зв. теперішній актуальний, тотожний англ. Present Continuous: *Я зараз працюю, Ти зараз працюєш*) має подвійну експлікацію: формою часу (*працюю*), додатковими засобами (*зараз*) чи будь-якими іншими (наприклад, контекстними) у випадку, коли часовий план події (тобто позиції мовця) очевидний. Тому часто вираження теперішнього є надлишковим: *Василь витягнув лист із череса, подав школяреві, а цей взяв читати*: „*Коханий мій брате Василю і ви, мамо! Клонюся до вас на різдво і вінчую вас на ці света. Заколідував би-м вам коледку з кременалу, але боюся, що вітер мою коледу у лісі стратить та й під ваші вікна не привіє*”. *Стара мама обсипалася слізьми, а Василь мовчав* (В. Стефаник). Усі виділені форми об'єктивно мали б бути грамемами теперішнього часу. Однак це уточнення належить до компетенції синтаксичного рівня.

Таким чином, ядро категорії часу складають грамеми теперішнього та минулого, які відображають події на темпоральній осі, здійснені **тепер** і **дотепер**, тобто реальні, засвідчені семантикою способу. Статус реальних часів виявлений формально, оскільки часові значення грамеми представлені неоднаково: теперішній та минулі часи виражені спеціалізованими граматичними формами – грамемами відповідного часу; майбутній час представлений неспеціалізованими чи функціонально-модифікованими формами. Майбутній простий виражає форма теперішнього доконаного (*напишу, стукну, зроблю*), а її обов'язковою ознакою є включення до структури дієслівної основи морфем із додатковим значенням, наприклад, префікс виражає суто вид (*зроблю*), інтервал та вид (*покочу* – починальність, *попрацюю* – дуратив), суфікс виражає інтервал та вид (*крикну* – земельфактив), префікс і суфікс інтервал та вид (*новичитую*). В. Русанівський указує, що спеціалізованих синтетичних форм, а отже, і майбутнього часу, у праслов'янській не було [Русанівський 1978: 288]. Складна та складена форми майбутнього часу засвідчують, що розвиток аналітизму в українській мові має давнішу та глибшу історію, хоча зазвичай тенденцію до аналітизму як способу вираження граматичного значення на рівні морфології приписують сучасному розвитку мови [Загнітко 1993]. Статус формальної структури майбутнього зумовлений його функціонально-семантичною природою – майбутній час відображає гіпотетичні дії, тобто є ірреальним часовим значенням: *Немає більше у листах твоїх Трояндових веселих пелюстків, Погас веселий і дитячий сміх Погожих днів. Та осінь ясноока принесе Нам нові квіти і нову любов, І те, що снилося і мріялось, – усе Воскресне знов* (М. Рильський). *Як дитиною, бувало, Упаду собі на лихо, То хоч в серце біль доходив, я собі вставала тихо* (Леся Українка); *Весна моя плодами заважніла. Труснеш – западають, в повітрі стане гук* (М. Вінграновський). У першому прикладі майбутній час дієслів *принесе, воскресне* виражає очікувані, гіпотетичні з погляду мовця дії; це підтверджує контекст, зокрема, зміст попередніх реальних за граматичним значенням дієслівних форм *немає* (пелюстків), *погас*; вказаний зміст тільки фоновий та не є критерієм встановлення характеру значення майбутнього, яке самодостатньо виражене грамеми. У другому та третьому прикладах грамеми майбутнього входять до синтаксичних структур зумовленості (*упаду, труснеш, западають*), у яких виражають очікувані, гіпотетичні для мовця дії. Отже, перші та

другі форми майбутнього функціонально різні, але за граматичним значенням тотожні.

Якщо зважити на системний зв'язок часу і способу, то типологія часових значень виявляє ієрархічну структуру. На першому типологічному рівні морфологічний час ділимо формально і семантично на реальні та ірреальні часи, виражені відповідно грамами реального часу та грами ірреального часу. Таким чином система часових форм формує кілька опозицій. За об'єктивним часовим змістом теперішній та минулі складають опозицію майбутньому як реальні часи ірреальному майбутньому. Отже, *робив був, робив, роблю – робитиму (зроблю), буду робити*. При цьому наведення форм доконаного та недоконаного виду в реальних часах зайве, оскільки, поперше, формально-граматично доконані форми творять лише окремі дієслова (*робив – зробив*), по-друге, релятивна дієслівна ознака виду часто отримує як подвійний граматичний (вид та інтервал), так і неграматичний зміст, тобто виражає водночас лексичне значення (*ходив – сходить* (вид і спектр лексичних значень: *з гори, за покупками, черевики* і т. д.), *виходив* (без наголосу ні граматичне, ні лексичне значення не встановити: *ви́ходив* (доконаність + достатність дії), *вихо́див* (недоконаність + лекс. *із кімнати* + узагальнена тривалість)). Для майбутнього часу необхідно давати усі форми, оскільки вони є функціонально маркованими та неспіввідносними (не мають граматичних парадигматичних пар): *робитиму* (складна форма – функціональний дериват повиннісного способу), *зроблю* (проста форма – функціональний дериват теперішнього доконаного), *буду робити* (складена аналітична форма). Некореляційність дієслова *бути* за видовою ознакою, в тому числі й у майбутньому часі, вкотре свідчить про маркованість лише форм доконаного виду та базовість дієслівної семантики нерезультативності у граматичній структурі дієслова.

На відміну від теперішнього і минулого, майбутній час не має синтаксичних значеннєвих варіантів. Це визначено його природою: майбутній час ірреальний, а недійсні, гіпотетичні дії не можуть виражати часових особливостей, вони не об'єктивовані як такі, що відбувалися чи відбуваються. За цією ознакою в українській мові майбутній час співвідносний із минулим умовним і теперішнім наказовим. Розмежування функції форм майбутнього часу у контексті може стосуватися хіба вираження теперішньо-майбутньої дії, коли темпоральний конкретизатор уводить дію в момент мовлення: *Ще мить, блакитє, і плистиму птахою до тебе, як цар легкоперих. Або*

розсиплюся в піску огнистому, який візьмеш, море, вдаривши об берег (М. Рудницький) (пор.: *Ще мить, блакитє, і пливу... (попливу)*).

За денотативним змістом (співвіднесеністю із реальною ситуацією) протиставляємо теперішній і минулі стверджувальні теперішньому й минулим заперечним: *любив був, любив, люблю – не любив був, не любив, не люблю*. Майбутній час виявляє внутрішню опозицію між ірреальним та ірреальним заперечним, у якому виражено подвійну ірреальність: *ходитиму, буду ходити – не ходитиму, не буду ходити. Зйду, перейду, пройду, зайду* і под. змінюють лексико-граматичну семантику грами, тобто стосуються вже іншого дієслова та не корелюють із дієсловом *йти* за часовою ознакою; об'єктивно вказані дієслова не мають формальних парадигматичних відповідників і є одиничними (функціонально унікальними) та перебувають поза часовою парадигмою дієслова *ходити – йти*.

З погляду логіки, подвійна ірреальність не має змісту, оскільки заперечена майбутня дія не тільки не відбулась, але й не має відбутися. Однак антропоцентризм мови забезпечує необхідність відображати світ мовними знаками, що виключають, з погляду мовця, ймовірність можливих подій. Такий спосіб визначає мовцем коло неприйнятних фактів, хоч онтологічно вони цілком можуть бути реалізованими.

Третій тип опозиції часових форм – функціональний; реальний теперішній та реальний минулий (давноминулий) протиставлені умовному минулому (давноминулому) та теперішньому наказовому – ірреальним часам. Ірреальні функціональні часи не творять парадигматичної кореляції, а формально маркують відповідний спосіб – умовний чи наказовий. Способова функція часу полягає в тому, що спеціалізація часової грами орієнтована на вираження способу, правда, у комплексі з іншими засобами: умовний минулий вживається разом із часткою *би* (*б*), наказовий теперішній – разом із відповідними особовими закінченнями. Подібно функціонує теперішній доконаний у ролі майбутнього, виражаючи майбутній ірреальний разом із префіксом (суфіксом), що у певній структурній морфемній опозиції вказує на доконаність: *стукати – стукую* (теп. час), *постукаю* (майб. час), але *постукую* (теп. час); у формі *постукую* префікс *по-* вже не позначає доконаності і, відповідно, майбутнього часу. Семельфактивний та доконаний суфікс *-ну-* семантико-функціонально однозначний: *стукати – стукую* (теп. час), *стукну* (майб. час).

Систему значень граемного часу відображено на рис. 2.1. Інших значень граемні форми не виражають. Пошук та інтерпретація інших часових значень при характеристиці граемного морфологічного часу завжди вносили плутанину та зумовлювали суперечливе трактування не лише часу, а й інших дієслівних категорій, зокрема способу і, особливо, виду.

3.5. Семантика синтаксичного часу

Категоризувавши поняття граматичного часу як часу морфологічного, можна перейти до характеристики конкретних часових значень у контексті, тобто на синтаксичному рівні. Необхідно розмежовувати морфологічний (словоформний) час та синтаксичний (функціонально-граматичний) час, зафіксувавши однак незмінність зв'язку категорії часу із поняттям (чи категорією) темпоральної позиції мовця (моменту мовлення) – граматичної точки відліку, яка не має формального вираження.

О. Бондар синтаксичний час визначає як спосіб вираження часового значення предиката невласне дієсловами, тобто складеними предикатами із дієслівною зв'язкою, наприклад: *Ставлення до праці є головним* (теперішній абсолютний), *Музика була весела* (минулий абсолютний), *Мені буде смішно* (майбутній абсолютний) [Бондар 1996: 57-58]. Як бачимо, іншого значення надано терміну „абсолютний час”. Відносні ж синтаксичні часи, на думку О. Бондаря, пов'язані із відносною точкою відліку: *Дерево струхлявіле, дерево було струхлявіле, Дерево буде струхлявілим* [Бондар 1996: 58-60]. Однак формою вираження предиката синтаксичний час не обмежений.

М. Мірченко під синтаксичним часом розуміє таксис: „Синтаксичну категорію часу моделюють значення одночасності й різночасності. Різночасність, у свою чергу, моделює часове значення попередності й наступності” [Мірченко 2001: 74]. Однак для вказаних значень термін *синтаксичний час* не підходить, бо, по-перше, не вказує на час, по-друге, нівелює зміст первинного термінологічного значення – морфологічного часу.

Синтаксичний час творить складнішу систему часових значень із полівекторною опозицією, яку виражають й інші темпоральні ознаки. Оскільки у граматичній системі дієслівні темпоральні категорії виражені як інтервал та час, то природно, що при функціонуванні

синтаксичного часу у формі Vf темпоральні значення інтервалу можуть входити у структуру часової форми, модифікуючи узагальнене граемне часове значення на синтаксичному рівні. Цілком обґрунтовано при занепаді синтетичного вираження інтервальні часові ознаки перейшли на синтаксичний (за характером аналітичний) рівень.

Щоправда, вияв цих темпоральних ознак залежить від граемного часового значення. Необхідно наголосити, що експлікуючи дії, здійснювані в момент мовлення, теперішній як з погляду моменту здійснення, так і характеру тривалості дії є абсолютним. Не випадково історично існувала одна парадигма для вираження теперішнього, а характер теперішнього був виявлений як детермінація (актуальність) дії у формах і доконаного, і недоконаного виду [Русанівський 1978: 288-289]. Натомість минулий мав чотири парадигми, орієнтовані на вираження різної тривалості та відношення до моменту мовлення [Русанівський 1978: 288]. Отже, ці часові значення матимуть різні характеристики як синтаксичні часи.

На синтаксичному рівні час можна розглядати як функціонально-семантичну взаємодію часової форми з контекстом, що переводить його зі сфери дієслівної (граемної) у сферу дієслівно-предикатну (граемно-предикатну). З іншого боку, вираження синтаксичного часу повинно відповідати значенню граемного часу, оскільки синтаксичний час лише увиразнює семантичні вияви морфологічного часу, позначеного дієслівними формами як теперішній та минулий. Синтаксичний час – це контекстний час, тобто його семантика обов'язково визначена структурно-семантичним наповненням речення, у якому вжито часову форму. Контекст може бути організований як монопредикативна чи поліпредикативна структура, у якій синтаксичний час набуває значення через уточнення позиції відліку, оскільки саме позиція відліку визначальна для будь-яких модифікацій часового значення. Таким чином, при вираженні синтаксичного часу контекст служить для уточнення позиції відліку, але не для вираження взаємодії з іншими часовими формами, оскільки це відмінна граматична семантика, чинником якої є зміна первинного часового значення граеми, тобто реалізація транспозиційного потенціалу часових граем. У монопредикативній конструкції синтаксичний час виявлений як денотативний зміст дії (значення дієслова, суб'єкт дії, часові та інші конкретизатори); у поліпредикативній структурі граема потрапляє у часовий континуум, що виступає як період для

грамемного часу, а форма вираження його – ППК. Такий підхід диференціює часові вияви грамеми відповідно до чинників вираження: синтаксичний час представлений граматичною структурою речення як період здійснення вже зафіксованого грамею значення, співвідносний (транспонований) час – часовим простором контексту, у якому форма взаємодіє з іншою (іншими) формою (формами), змінюючи своє первинне значення. У першому випадку чинниками часового значення є, наприклад, семантико-граматичне значення конкретної дії (яке постає у виокремленій граемі узагальнено), реалізація семантичної структури речення (граматичний зміст пропозиції, вираження, наприклад, суб'єкта, об'єкта, кваліфікаторів, ситуантів). У другому випадку визначальним чинником встановлення часового значення є часовий контекст, сформований часовим значенням дієслівно-предикатних форм ППК.

Необхідно зберігати єдність критеріїв встановлення часового значення, не виходячи за межі сфери функціонування часових форм та граматичних чинників часової семантики. Зокрема в „Русской грамматике” розрізняють теперішній актуальний, неактуальний, абстрактний (основні), а також живописний (описовий), коментуючий (периферійні) та історичний, теперішній на позначення майбутнього запланованої та уявної дії [РГ 1980: 630-632], проте така класифікація оперта на різні типологічні засади. Поєднання різнотипних ознак часової характеристики дії, зокрема формальних, функціональних (пряме / переносне вживання), контекстних (реальне або віртуальне значення), синтаксичних (актуальне / неактуальне значення), структурно-семантичних (ускладнене або неускладнене значення) та ін., доцільне з метою вичерпного описового аналізу усіх імовірних функціонально-семантичних модифікацій певної грамеми часу на всіх мовних рівнях [Всеволодова, Чжин 2008], проте реалізація такого підходу вимагає втілення інтерпарадигматичного аспекту, який, на нашу думку, виходить навіть за межі функціонально-комунікативної прикладної граматики.

3.5.1. Теперішній синтаксичний час

У структурі теперішнього синтаксичного, який на граемному рівні виражав узагальнене абсолютне значення, рельєфно виявлене протиставлення абстрактного і ситуативного часів. Абстрактний теперішній можна порівняти із теперішнім неозначеним в англійській

мові; в українській граматичній традиції теперішній або не диференціюють [Жовтобрюх 1984: 168-170], або він визначений як теперішній недермінований [Русанівський 1969: 370], невласне-теперішній [Вихованець 1988: 92], який поділяють на розширений та постійний [Городенська 2004: 252], теперішній неактуальний [Загнітко 1996: 233]; згідно з концепцією „Русской грамматики” „теперішнім неактуальним є теперішнє постійної дії” [РГ 1980: 630-631].

Абстрактний теперішній, або екзистенційний, або постійної дії, вказує на позачасові буттєві факти, які складають онтологію моделі світу. Їх спектр різний, але апіорі ці дії вічні, статичні (в межах визначеної моделі), оскільки втрачають динаміку через накладання на всю темпоральну вісь, тобто період здійснення дії необмежений: *Сонце світить, Земля крутиться* і под.: *Яр в'ється гадюкою між крутими горами...* (І. Нечуй-Левицький); *Гора біля гори стоять разом в німій величі, одяжені в смерекові ліси* (О. Кобилянська); *Від джерела аж до моря Замліває ріка, а над нею Заметіль сонця шумить* (Д. Павличко). Оскільки темпоральна вісь сформована через актуалізацію позиції відліку, яка уособлена мовцем, природно, що статичні екзистенційні факти виражені теперішнім, яке може бути або неозначеним (всечасовим), або визначеним, однак в рамках моделі необмеженим.

Наголошуємо, що зміст абстрактності не в невизначеній семантиці, а в усечасовому аспекті значення теперішнього через відсутність парадигматичної опозиції (подібно до теперішнього, наприклад, наказового): формально можна висловити *Земля крутилася навколо сонця*, однак тут минулий не кореляє до екзистенційного факту *крутиться*, а вказує на екзистенційний факт в межах моделі минулого, наприклад, у ряду: *Люди ходили на роботу, минали зими, а за ними весни* і под.: *Велике село Піски. Розкинулось, розляглося і вздовж, і вишир, і впоперек на рівній низині...* (Панас Мирний). Всечасовий характер абстрактного теперішнього (як і минулого) зумовлює вільне поєднання часів у межах ППК: *велике (є) – теперішній, розкинулось, розляглося – минулий*, однак обидва формально різні часи функціонально тотожні, тобто виражені як екзистенційні.

Формально абстрактний теперішній можуть виражати предикативи: *Влітку тепло без чобіт...* (М. Стельмах), а також недієслівні грамеми із транспонованою предикатною функцією, наприклад, іменні предикати, зокрема й генетивні: *Це неправда, що*

ми помер! *Ти земля, а я – твій сіяч* (Д. Павличко); *Хороше свято Новий рік* (І. Сенченко); *Сумління – річ тендітна і марка* (Л. Костенко); *У бобра добра багато...* (М. Стельмах). Правда, предикативи у формі теперішнього більш зорієнтовані на конкретну денотативну ситуацію та можуть виражати синтаксичний теперішній згідно з контекстом: *Але мовчить застигла тиша в тій іржі. Ах, як мертво навкруги, як мертво!* (М. Хвильовий) – теперішній актуальний.

Ключовою умовою, а відповідно, й засобом абстрактного теперішнього є пресупозиційно буттєвий контекст, експлікований суб'єктом чи безсуб'єктністю предиката (сфера існування об'єктів природи, населених пунктів, явищ природи та світу людини, ментальні уявлення), а також денотативним фактом, який у контексті визначений як буттєвий: *І смеркає, і світає, День божий минає; Не гріє сонце на чужині...; Минають дні, минає літо, А Україна, знай, горить...* (Т. Шевченко); *Керяє слави лопотить на вітрі і ріже виднокіл пегасів клус, скорописного фіолету літери галтують неба золотий обрус* (В. Стус); *Квітки любові розцвітають Єдиний раз, єдиний раз* (О. Олесь).

Специфічними формами синтаксичного абстрактного теперішнього є інфінітиви-предикати, які виражають, як правило, онтологічно-ціннісні константи, подібно до *Жити – Вітчизні служити, Щастя – працювати для людей: Життя, кажуть, зжити – не поле перейти* (Панас Мирний); *Ті, що народжуються раз на століття, умерти можуть кожен день* (Л. Костенко). В останньому прикладі модальний предикат формально виражений теперішнім (можуть), однак гіпотетичність факту зорієнтована на майбутнє чи потенційне здійснення, тобто корелює з ірреальним майбутнім; ірреальним є й модальний зміст форми складеного присудка, що знову свідчить про всечасовий характер абстрактного теперішнього, який підтверджує специфічна з погляду вираження часу форма, нерегулярна для морфологічного рівня (грамемного часу). Або: *Звіром вити, горілку пити – і не чаркою, поставцем, і добі підставляти спите вірнопідданого лице* (В. Стус).

Відповідно абстрактний синтаксичний теперішній виражають ірреальні наказові форми: *Кохайтесь, чорнобриві, Та не з москалями, Бо москалі – чужі люде, роблять лихо з вами* (Т. Шевченко). Прикметно, що в ряду вжито формально різні, однак функціонально та за часовим значенням тотожні дієслівні грамеми: *кохайтесь* – чужі

люди – *роблять*, іменний предикат теж формально виражає теперішній абстрактний.

Теперішній абстрактний можемо ідентифікувати у темпорально-каузальних дворядних реченнях таксису, які пов'язують типові, часто повторювані синхронні дії: *Коли Савка Чубіс знімає гойдалку в передчутті зими, то в'язки над прірвою стають холодні, як мерці* (В. Земляк); *Кілька разів чую регементову музику, все пригадується мені одна пригода з молодих літ* (О. Кобилянська); *Коли земля в холодну ніч загибена і вітер в зорях тягне горяка – у полі, між козацькими могилами, мій Дон Кіхот шукає вітряка* (Л. Костенко). Реальне часове значення у таких реченнях частково нейтралізоване саме каузальною семантикою, таким чином, синтаксично часове значення абстраговане.

На нашу думку, в часовій семантиці теперішнього розширеного (*Я вишиваю рушник*) та теперішнього постійного (*Земля обертається навколо своєї осі*) [Городенська 2004: 252] є принципова різниця, оскільки теперішній постійний за змістом зіставний із теперішнім абстрактним і йому властиві вказані ознаки та засоби вираження, а теперішній розширений є власне теперішнім, тобто виявляє типові часові ознаки і творить часову парадигму; об'єднує ці часи хіба що розширений (за межами моменту мовлення) період здійснення, однак слід нагадати, що момент мовлення не експлікований та перебуває поза часовою віссю. Отже, теперішній розширений виявляє ознаки теперішнього, тобто з граматичного погляду є власне-теперішнім. Через нечіткість критеріїв виділення та визначення характеру часового значення як теперішнього синтаксичного тотожні значення розведені за різними типами. Пор.: *В лугах пишається калина, Біжить по каменю вода. За руку мати молода Веде у світ малого сина* (М. Луків) – власне-теперішній та *Листя лежить на землі* – невластиво-теперішній [Городенська 2004: 251-252]. Очевидно, що визначений як власне-теперішній не позначає жодної дії, що збігається з моментом мовлення, оскільки всі такі дії мають необмежений період здійснення, про що свідчить їх абстрактно-узагальнений характер: *калина пишається в лугах*, тобто всюди; *біжить по каменю вода* – абстрактна, денотативно неозначена дія (всюди, всяка вода – у метафоричному сенсі – „спливає час”); навіть *мати веде* не до школи (конкретна, денотативно-означена дія), а в світ – метафорично: „виховує”, „супроводжує наукою та піклуванням”.

Таким чином, власне-теперішній охоплює усі прямі часові значення теперішнього, тобто дійсно вказує на те, що дія здійснена з позиції мовця **тепер**. Цей час охоплює теперішній актуальний та теперішній неактуальний. Теперішній актуальний виражає дію, що однозначно здійснюється в момент повідомлення про неї; теперішній неактуальний вказує на дію об'єктивно здійснювану, але необов'язково в момент повідомлення, а в ширший період часу, визначений мовцем як теперішній

Теперішній актуальний можна порівняти з англійським теперішнім продовженим. Однак в українській мові вираження теперішнього актуального – прерогатива часових конкретизаторів, які є опосередкованими експлікаторами темпоральної позиції мовця через уточнення моменту здійснення дії, або контексту денотативної ситуації, за якої збігаються моменти повідомлення про дію та дія, водночас він не обов'язково має моментальне подієве значення. Часові конкретизатори теперішнього (*ось зараз (ось), тепер, нарешті і под.*) можуть вказувати на теперішній актуальний: *Як довго ждали ми своєї волі слова, І ось воно співа, бринить...* (О. Олесь) – вжито конкретизатор теперішнього актуального *ось* (зараз, шойно тепер); *Нарешті починаються танці: на авансцену вискакує чорт і починає обертатись* (В. Стус) – конкретизатор *нарешті* актуалізує момент теперішньої дії, одночасно стосуючись і дій наступних, об'єднаних періодом „початок танців”, вираженим першим предикатом. Або: *Уже сутеніє. Туман каламутно клубочиться в синіх ярах...* (Л. Костенко) – часовий конкретизатор *уже*.

Однак вживання конкретизаторів для вираження теперішнього актуального рідкісне. Найчастіше теперішній актуальний експлікує контекст: *Розхристана й простоволоса, В ялиновій юрбі Мене береза златокоса Стрічає на горбі. Бере за руку, ясновзора, І в шелестливу тіль Веде, спокійна і прозора, немов у свій курінь* (Ю. Клен); *Хлопчик зіщурився проти сонця й дивиться туди. Але недовго. Його увагу привертає якась малюсінька дівчинка. Михайлик тре лоба й пригадує, де він її бачив* (І. Сенченко) – хронологічно короткі та послідовні в ряду інших дії суб'єкта визначають й короткий окреслений період актуального теперішнього. Тут треба зазначити, що для синтаксичного часу типове уявлення про момент мовлення не може бути застосоване, оскільки об'єктивно не забезпечує інтерпретації часового значення. Насправді синтаксичний час засвідчує, що визначальною є позиція мовця, виражена як період часу, до якого він

відносить дії. Таким чином, для морфологічного часу характерною була позиція як момент мовлення (позиція-момент мовлення), для синтаксичного – позиція як період здійснення дії (позиція-період дії). У цьому випадку маємо подвійну взаємодію позицій відліку: моменту мовлення та періоду дії. Саме ця взаємодія дозволяє диференціювати синтаксичне часове значення; без неї дія завжди виражена як теперішній неозначений. Наприклад: *Дихають тихо акації ніжні, злегка колишуться в сутіні срібній, дивляться мовчки на місяць, на зорі, Дивляться в світ, ним, ясним, зачаровані...* (О. Олесь) – період теперішнього визначено як тривання ночі (у ширшому контексті можна залучити назву поезії – „Літньої ночі”); єдність періоду увиразнює синхронність дій. Таким чином, темпоральна єдність часу і таксису полягає тут у тому, що категорія Т-періоду є спільною для обох типів значень, однак для часу як період здійснення дії (дій), а для таксису як хронологічні межі, в яких виражено порядок дій. Це свідчить, що синтаксичний рівень коригує структуру морфологічної категорії та виявляє її нові ознаки, зумовлені функціонуванням в умовах темпорального континууму, елементом якого є темпоральний період. У межах часового періоду ідентифікуємо час віднесення конкретної дії до, наприклад, теперішнього; в межах таксисного періоду ідентифікуємо характер темпоральної взаємодії дій з погляду порядку здійснення. І далі: *Чом я, скажіть, не акація ніжна, Нащо думки мене спалюють, мучать?! Чом я не можу забутись остільки, Щоб лише міг я дивитись і дихати?..* (О. Олесь). У наведеному прикладі дві часові словоформи дієслівні (*спалюють, мучать*), решта предикатні (*не акація* – субстантивна; *не можу забутись, лиш міг дивитись, дихати* – дієслівні). Субстантивний предикат через дієслівну зв'язку (*не є*) виражає теперішній ірреальний, дієслівні складені предикати виражають теперішній ірреальний можливості. Як бачимо, ірреальні способи не позачасові, про що свідчить часовий контекст, менш конкретний, як випадку із попередніми діями (теперішній синтаксичний – період ночі), але означений щодо суб'єкта (зараз, тепер – період теперішнього синтаксичного ліричного героя – суб'єкта першої особи – Я). У цьому сенсі суб'єкт Я об'єднує реальні та ірреальні дії позицією-періодом теперішнього, тому немає підстав виводити предикатні ірреальні форми за межі часу, визначеного мовцем, оскільки вони потрактовані ним як теперішні.

Як бачимо, вагому роль у вираженні різних типів синтаксичного часу поліпредикативними конструкціями відіграє суб'єкт. Спільність

суб'єкта дій – вагомий чинник їх об'єднання часовим періодом: *Мальва виходить, піднімає із землі подушечку, яку скинув Андріянів кінь, припасовує її, ніби сідло* (В. Земляк); *У руках держить чорний хрест і все глядить на нього* (В. Стефаник). У першому випадку актуалізує теперішній і визначена послідовність дій, яка формує позицію-період у межах перша дія – остання дія. У другому прикладі синхронні дії визначають тривалість стану суб'єкта в теперішньому, яку доповнює конкретизатор *все* (весь час) другої дії.

У поліпредикативній конструкції різносуб'єктні дії можуть бути синхронними чи послідовними із чітко визначеним періодом теперішнього: *Одна жінка плаче, а друга їй каже...* (В. Стефаник); *Виспівує, вимовляє, Аж калина плаче; На розпутті кобзар сидить Та на кобзі грає, Кругом хлопці та дівчата, Як мак процвітає* (Т. Шевченко); *Догоряють українські ватри, догоряє український весь край. Моя дорога догоряє, спрагою жолобиться душа* (В. Стус). В останньому прикладі період синтаксичного теперішнього вказує на завершальний етап дії (актуалізує завершальне фазове значення).

Монопредикативні чи поліпредикативні конструкції виражають теперішній актуальний також завдяки імплікації явного сприйняття тривання дії: *Маленький похорон завертає в другу вулицю* (В. Стефаник) – візуальне сприйняття; *Мені здається, що живу не я, а інший хтось живе за мене в світі в моїй подобі; Соловей витьохкує і тягне на вологій волосині ніч* (В. Стус) – слухове та ментальне сприйняття.

Особливу роль у вираженні теперішнього актуального відіграє суб'єкт першої особи однини (Я) у випадку, коли імпліцитно синхронізовано дію та повідомлення про неї: *Я не нездужаю, нівроку, А щось такеє бачить око, І серце жде чогось. Болить, Болить і плаче, і не спить, Мов негодована дитина* (Т. Шевченко) – усі суб'єкти виявляють діяча та співвідносні із Я: *бачить око* (бачу), *серце жде* (жду), *серце болить* (мені болить). Період теперішнього актуального охоплює стан та сприйняття суб'єкта. Або: *Згадюю: так я в дитинстві любив Вибігти вранці із хати...* (О. Олесь); *На одному з малих полустанків я чекаю поїзда зранку* (Л. Костенко).

Теперішній актуальний допомагають виражати конструкції-комунікати, що спрямовані на активізацію уваги реципієнта, визначаючи часовий період як тривання сприйняття: *Видиш, як восько пускає світло з тамтого боку...* (В. Стефаник); *Видиш, брате мій, Товаришу мій, Відлітають сивим шнурком журавлі в вирій* (Б. Лепкий).

Теперішній неактуальний не передбачає повного накладання дії на позицію-період теперішнього: дія може відбуватися в будь-який момент цього періоду, припинятися чи поновлюватися, виходити за його межі, які, однак, переважно є узагальненими чи розмитими. Перш за все це типово стосується т. зв. теперішнього живописного [Русанівський 1969: 370], який можна виділяти як різновид неактуального хіба у випадку описової функції предикатів мікроконтексту. Хоч термін і не граматичний, оскільки його зміст виходить навіть за межі окремої синтаксичної конструкції, виражає зміст фрагмента дискурсу (мікротексту), однак значення вказує на відображення мікромоделі світу як тла, на якому розгортаються події, повідомлювані мовцем. Природно, що такий різновид теперішнього неактуального часу побутує в художній літературі, є до певної міри засобом стилю: *Вечір-мисливець підстрелене сонце несе у сірому ягдаші. Тягнуться хмари – скривавлені крила – по травах, по обрїю, по душі...* (Л. Костенко); *За горами гори, хмарою повиті, Засіяні горем, кровію политі. Споконвіку Прометей Там орел карає, Що день божий добрі ребра Й серце розбиває. Розбиває та не вип'є Живущої крові – Воно знову оживає І сміється знову. Не вмирає душу наша, не вмирає воля. І неситий не виоре На дні моря поле. Не скує душі живої І слова живого. Не понесе слави бога, Великого бога* (Т. Шевченко). У другому прикладі функціонують різні графемні та предикатні форми часу, однак ППК рельєфно виявляє особливості вираження синтаксичного часового значення. У першому реченні партиципні предикати (*повиті, засіяні*) вжито у формі теперішнього абстрактного (неозначеного), оскільки відображають онтологічно статичний, екзистенційний факт. Дієслівні графеми теперішнього виражають неактуальний час (у різновиді описового): *карає, розбиває* (двічі), *не вип'є, оживає, сміється, не вмирає* (двічі); значення неактуального теперішнього посилюють часові конкретизатори (*споконвіку, що день божий, знову* (двічі)). Часовий конкретизатор *споконвіку* у відповідному контексті міг би вказувати на теперішній абстрактний, однак тут означає „віддавна”, адже подвиг Прометей був здійснений у певний момент та триває зараз, про що свідчить конкретизатор *що день божий*. Темпоральний конкретизатор *знову* як інтервальний виражає мультиплікатив, а як часовий вказує на спрямованість теперішнього розширеного і в майбутнє. З іншого боку, графеми майбутнього у темпоральному континуумі та за часовим фоном змістом ППК виражають теперішній у ряду *не вмирає – не*

виоре – не скує – не понесе, оскільки, наприклад, не скує втрачає щодо гіпотетичного майбутнього сенс, бо скоує зараз, отже, різниця не стільки у часі дії, а в її результаті; таким чином, тут виражено теперішньо-майбутній з одним характером – неактуальні часи.

Ознакою теперішнього описового є вільне варіювання із минулим у тій же функції: *Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між зеленими терасами; од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі рукави і поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади* (І. Нечуй-Левицький). На підставі співвіднесення теперішнього із подіями усього тексту, який, як правило, належить плану минулого, його визначають як теперішньо-минулий [Русанівський 1969: 370], однак наведений контекст свідчить, що грамеми минулого орієнтовані на вираження теперішнього неактуального, наближеного до теперішнього екзистенційного, але із експлікованим періодом, зумовленим сприйняттям мовця пейзажу села (*зеленіють, блищать*); на цьому часовому фоні минулий екзистенційний (*розкинулось* (у значенні *лежить*)), теперішній та минулі дієслів переносного (метафоричного) значення (*в'ється, поховались, розбіглись*) – однофункціональні; вживання часових форм має не денотативну зумовленість, а образно-стильову, яка домінує над суто формальним аспектом граматичної функції. Таким чином, теперішній неактуальний у різновиді описового і минулий неактуальний описовий є однофункціональними і за часовою семантикою близькі до теперішнього абстрактного (екзистенційного). Очевидно, що тільки денотативно зумовлене вживання часових форм є прямим, а власне теперішній виражений формами абсолютного моменту здійснення, тобто теперішнього актуального та теперішнього неактуального ситуативного. Решта різновидів синтаксичного теперішнього мають розмиті межі періоду теперішнього та, відповідно, входять у сферу минулого. Цей функціонально-семантичний аспект теперішнього та минулого засвідчує їх граматичну спільність як реальних часів; на цьому фоні майбутній протиставлений як, з одного боку, ірреальний, з іншого, – як функціонально обмежений.

Теперішній неактуальний ситуативний (спрямований на відображення чітко окреслених часовим періодом подій) передає конкретні дії, заняття, поведінку суб'єкта: *Але село храмує. Хатами за столами не містяться тазди і таздині. Харчують, набуваються,*

веселяться. Сопівки говорять жилами, а співанки б'ються крильми по шибках, аж вікна дрозуть (Марко Черемшина) – чітко окреслений період-позиція теперішнього – храмовий день у селі – дає підстави трактувати значення граем теперішнього синтаксичного як неактуальне ситуативне. В інших випадках теперішній неактуальний ситуативний більш однозначний: *То ще один Бог милосердний держить нас на світі...* (Панас Мирний); *Яблуко від яблуні далеко не котиться! – кричить пані, бо вона добре пам'ятає, як в тому млині забастували* (І. Сенченко) – синтаксичне часове значення граем теперішнього таке: *не котиться* – теперішній абстрактний, *кричить* – теперішній актуальний, *пам'ятає* – теперішній неактуальний; приклад засвідчує доволі чітку функціонально-семантичну різницю часових синтаксичних значень з погляду денотативного характеру та пресупозиційної семантики. Так, вживання грамеми *не котиться* як елемента прислів'я визначає його абстрактне часове значення; грамема *кричить* слідує за прямою мовою, отже, це теперішній актуальний; грамема *пам'ятає* має початок у минулому, виходить за межі періоду власне теперішнього, отже, вказує на ситуативний теперішній, денотативно відбиваючи реальний час дії.

При експлікації теперішнього неактуального спектр реалізації суб'єкта дії ширший, ніж при вираженні теперішнього актуального: для теперішнього актуального важлива моносуб'єктність дій, зокрема у формі першої особи, теперішній неактуальний припускає полісуб'єктність поліпредикативних структур: *Вітер носить, літає, топче луки і поля, Жовті трави пригинає, Лист зриває із гілля* (О. Олесь) – теперішній неактуальний односуб'єктний; *В'ються тумани, пливають над землею, Линуть в простори на білих човнах, Хиляться трави, прибиті дощами, Листя на землю поволі спадає* (О. Олесь) – теперішній неактуальний різносуб'єктний.

Варто зазначити, що на різницю між теперішнім неактуальним описовим та теперішнім неактуальним ситуативним вказує пряме чи метафоричне вживання дієслів-предикатів, хоч різниця, оскільки це однотипне часове значення – неактуальне, не завжди чітка: *Панує тиша над морським простором – вітри тамують подих...* (Л. Костенко); *Жебонить жабуринням поійята вода, і охльостує вересень серце схміліле* (В. Стус) – теперішній описовий; *Марную день на пошуки незримої німої суті в сутінках понять* (Л. Костенко); *За шибками туркочуть голуби, і горобці виспівують щасливі...* (В. Стус) – теперішній ситуативний.

Подальшу деталізацію семантики теперішнього важко піддати формально-граматичному, а також функціонально-семантичному узагальненню з погляду засобів, способів та регулярності вираження; цей аспект виходить за межі власне граматики та перебуває у сфері текстології, хронологічної структури дискурсу, визначальну роль у творенні якого відіграють і позаграматичні чинники.

Маркованість теперішнього, яка виявляє у мовцеві учасника подій та прив'язує інформацію лише до здійснюваних **зараз** фактів, обмежує його можливості подачі інформації, оскільки більшу частину знань і досвіду складають події, що вже минули. Цим зумовлена абсолютна кількісна перевага форм минулого. Варто зважити, що використання теперішнього зумовлене ще й функціонально-стилістичними чинниками, а не лише часовою об'єктивністю відображення повідомлюваних подій. Тому теперішній синтаксичний має невисоку продуктивність вживання.

Загальний статистичний аналіз використання часових форм у межах ідіостилю (хоч функціонально-стилістична характеристика морфологічних форм часу не входить до кола завдань дослідження) засвідчує значно більшу частотність теперішнього, наприклад, у поетичних текстах (Т. Шевченка, В. Стуса, особливо О. Олеся, В. Симоненка, Л. Костенко), незначну – в прозових, наприклад, у В. Стефаніка, В. Земляка, майже рідкісну, наприклад, у І. Нечуя-Левицького, Р. Іванчука.

3.5.2. Минулий синтаксичний час

Минулий час функціонально і частотно є доміантним у системі часових значень. Якщо зважити на частотність вживання власне теперішнього, зокрема актуального та неактуального, тобто прямого теперішнього як часу позиції мовця, то минулий у художніх текстах покриває, як правило, більше 80% вживання часових форм. Так, у повісті І. Нечуя-Левицького „Кайдашева сім'я” на перших сто випадків вживання дієслівних граєм часу близько 60% – минулий час, вдвічі менше (близько 30%) теперішній і тільки 10% майбутній. Така кількість теперішнього зумовлена описом пейзажу: більша частина теперішнього – неактуальний описовий, тобто вжитий відповідно до вимог тексту, а не з погляду денотативного змісту; майбутній використано переважно як засіб вираження умови (завдяки ірреальному значенню: *як брикне, то й перекинешся*), і тільки три

випадки майбутнього у прямій денотативній функції. Натомість на перших сто випадків вживання дієслівних граєм часу у другому розділі минулий складає вже 90%, а 10% теперішній та майбутній – приблизно порівну.

Традиційно в сучасній українській мові, за російськими лінгвістами В. Виноградовим та Н. Поспеловим, минулий час розрізняють як перфектний та аористичний [Русанівський 1978: 297-299; Городенська 2004: 252-253]. Однак прямої паралелі між часовими формами давньоукраїнської (руської писемно-літературної мови [Півторак 1993: 149-153]) та сучасної української мови немає. Давній аорист та перфект виражали своє значення на граємному рівні, виявляючи синтез часу та інтервалу, тобто вказуючи на час дій з погляду їх лімітності (нетривалі дії – аорист), повторюваності (для імперфекта), актуальної тривалості (для перфекта) [Русанівський 1978: 290-291]. Натомість ні аорист, ні перфект у сучасній українській мові граємно не виражені та можуть бути встановлені з контексту, тобто їх можна кваліфікувати як синтаксичні часові значення. Окрім того, граматичний зміст цих значень у давньоукраїнській не тотожний із тим, яке приписують перфектному та аористичному значенням у сучасній мові. Якщо показником сучасного перфекта та аориста визначають результативність дії (у формі доконаного виду), то минулий недоконаний постає як семантично неозначений час (у термінології В. Русанівського недетермінований); однак імперфекта серед часових значень минулого не виділяють, вважаючи вживання минулого недоконаного обмеженим [Русанівський 1969: 376], що суперечить високій частотності цих форм (у вказаному початковому уривку повісті „Кайдашева сім'я” минулий недоконаний значно переважає минулий доконаний). Семантика сучасного перфекта й аориста у зазначених підходах позбавлена інтервальних ознак, а вказані значення, як правило, встановлюють у поліпредикативних структурах через взаємодію пропозитивних ситуацій, сформованих на основі кожного із дієслів у складі ППК. Це означає, що перфектне та аористичне значення має характер не синтаксичного, а співвідносного часу, тобто виявлене як взаємодія часових значень в темпоральному континуумі ППК, який може виходити за межі бінарних дієслівно-часових відношень, навіть за межі формальних синтаксичних одиниць (у цьому випадку складних речень). Див., наприклад: *Поблякло все. І осокір, де круча, Скидає лист* (О. Ющенко) [Городенська 2004: 253]. Однак давній перфектний час

виражав значення безвідносно до часу іншої дії [Русанівський 1978: 291], тобто в грамемі було закладене значення актуально здійсненої дії без зіставлення з іншою дією в будь-якій часовій формі.

Для розмежування перфекта й аориста Н. Поспелов вводить поняття моменту та факту минулих дій: „У формі минулого часу доконаного виду на -л чітко розрізняються два значення: аористичне значення певного моменту минулого і перфектне значення факту минулого, виявленого в своєму результаті в теперішньому” [Поспелов 1990: 64]. Широкий погляд на перфект має Ю. Пупинін, який відносить до засобів його вираження як дієслівні форми, так і пасивно-дієприкметникові [Пупинін 2005: 91], а актуалізацію щодо перфекта пов’язує не із семантикою грамеми, а з „операцією, яка перетворює речення у висловлення” [Пупинін 2005: 92].

Як бачимо, використовуючи терміни „перфектне, аористичне значення часу”, мовознавці вкладають у них різний зміст; ці часові значення не є модифікаціями давніх. Окрім того, критерій актуальності, який, очевидно, не вказує на темпоральний характер дії, є доволі розмитим. Так, у прикладі, який ілюструє аорист, „– *Поезія – рідна сестра моя. А правда людська – наша мати. І я її прийняла як закон. І диво велике сталося: минула ніч. І скінчився сон, а Доля мені зосталась* (Л. Костенко)” [Городенська 2004: 253] кожна наступна дія не тільки актуальна щодо моменту мовлення (сповіді ліричного героя), але й визначає як факт моменту мовлення, так і його сенс. При цьому варто зазначити, що як у прикладі перфекта, так і у прикладі аориста момент мовлення не експлікований.

На нашу думку, двозначність трактування зумовлена зорієнтованістю не на темпоральний характер часових значень, який виражали давній перфект та аорист, а на результативний зміст дій, виражених грамею минулого часу у формі доконаного виду. Навіть ті вчені, які трактування синтаксичного часу здійснюють у зв’язку із видом, відзначають факультативність видових форм: „через ослаблення видового значення недоконаності *verba dicendi* у формі минулого часу недоконаного виду, вживаючись в аористичному значенні, виявляються рівнозначними із відповідними дієсловами доконаного виду і можуть бути замінені формами доконаного виду без будь-якої зміни значення” [Поспелов 1990: 61]. Доводиться констатувати й деструктивний вплив аспектуально-видової теорії дієслова уже на типологію часових значень (подібно до впливу на інтерпретацію родів дієслівної дії). Натомість більш виправдано орієнтуватись на

темпоральні ознаки, вказані при визначенні характеру минулого часу недоконаного виду: „дієслова минулого часу недоконаного виду передають тривалі, повторювані дії, процеси та стани, розчленовані або нерозчленовані, що відбувалися в певний проміжок часу до моменту мовлення” [Городенська 2004: 252].

Отже, синтаксичний минулий, на відміну від теперішнього, може бути виражений як синтез темпоральних значень, зумовлений спільністю семи тривання для часу та інтервалу як безумовно лінійних темпоральних категорій. Проте не можна ототожнювати характер тривання часу та інтервалу. Тривання інтервалу визначене межами початку і завершення дії, внутрішнім триванням; тривання часу – період здійснення дії, зовнішнє тривання, не зорієнтоване на вираження фазових ознак. Спільність часу та інтервалу зумовлена лінійним характером тривання дії та ознакою проміжку (періоду), протягом якого здійснюється дія. Період інтервалу – фазові межі дії, період часу – хронологічні межі дії. Правда, особливий характер тривання – фазовий – експліковано у певних виявах аориста та перфекта, які зберегли контамінацію часу та інтервалу. Таким чином, минулий синтаксичний виявлений як опозиція характеру тривалості у здійсненні минулої дії. За цією ознакою минулий синтаксичний поділяємо на неозначено-тривалий (імперфект), обмежено-тривалий (аорист), означено-тривалий (завершено-розгорнутий) (перфект).

Характер тривалості у синтаксичного часу безпосередньо пов’язаний із моментом мовлення. Так, імперфект вказує на узагальнену щодо тривання минулої дії щодо моменту мовлення дію (здебільшого незавершеного тривання): *Я заздрив довгокосим хлопцям в обшуканих джинсах, з транзисторами* (Б. Харчук); *У хатині бриніли мухи. Сідали на хліб та й їли, залізали в збання та й воду пили* (В. Стефаник).

Аорист вказує на дію, що триває певний час перед моментом мовлення (завершеного або незавершеного тривання): *Цуценя довго вовтузилося, вибираючись з ящика* (Б. Харчук); *Але як хто здуботів у сінях, то вони тікали на піч д’бабі* (В. Стефаник).

Перфект містить вказівку на реалізовану (завершену) дію із продовженим триванням або наслідком, як правило, спрямованим за межі її Т-періоду: *У Дмитрія закоцюрбли ноги і руки, бо він був міцно зв’язаний...* (А. Хижняк); *Алі погнав свій живий товар до каравансарая. На другий день меткі горласті цирюльники-греки постригли і поголили чоловіків...* (В. Малик). Говорити про актуальність дії в

момент мовлення, очевидно, не варто, оскільки це узалежнює перфект від наявності наступної дії у формі теперішнього часу (таке поєднання, загалом, рідкісне); окрім того, синтаксичний час постає як співвідносний, залежний від іншої графеми, що нівелює його граматичний зміст. Насправді перфект самодостатньо виражений без співвіднесення з іншими часовими формами ППК, а врахування їх семантики може мати доповнювальний характер. Переважно залучення додаткового контексту є надлишковим, наприклад: *Вечір. Іду я додому, на захід, в посьолок. Плечі Болять. І хмари по небу накупчилися в сволок, Останнії плями зорі миготять* (М. Хвильовий). Зв'язок між ситуаціями предикатів *накупчилися* та *миготять* має імовірніше каузальний, а не темпоральний характер.

Більш виправдано говорити про розгорнутість наслідку перфектної дії. У наведених прикладах перфект вказує на набуття нового стану, що триває: *закоцюрбли* – набули ознаки оніміння, яка стала постійною; *погнав* – почав гнати і гнав ще якийсь час (із подальшого контексту видно, що тривання дії було розгорнуте на весь день – *на другий день*); *постригли, поголили* – завершені дії, наслідок яких актуальний за межами періоду здійснення.

Різниця між аористом та перфектом більш рельєфно виявлена при зіставленні односуб'єктних дій: *Дівчинка зняла* (перфект) *вгору руки, постоляла* (аорист) (Б. Харчук). Дієслово *зняла* вказує на дію, результат якої розгорнутий (дійсний), – руки тримає піднятими; дієслово *постоляла* вказує на тривалу обмежений час дію, в якій значення завершеності є облігаторним. Важливо наголосити, що доконаний вид дієслова не пов'язаний із обов'язковим значенням завершеності дії, яке має темпоральний зміст: *Дівчатко, очікуючи відповіді, зморщило* (перфект – дія завершена) *чоло само, задумалося* (перфект продовжений – почало думати й думало – дія не завершена)... (О. Кобилянська).

Отже, типологія минулого синтаксичного часу з погляду тривання дії на темпоральній осі ґрунтується на критерії характеру вказаного тривання, тобто на вираженні періоду розгортання минулої дії, визначеного позицією мовця. Минула щодо моменту мовлення дія виступає як неозначено-тривала (період тривання дії не актуалізовано) – імперфект, обмежено-тривала (період тривання дії визначений) – аорист, означено-тривала (вказано характер періоду тривання дії) – перфект. Критерій актуальності минулої дії для теперішнього щодо синтаксичного вираження часу має сенс як ознака

продовженого тривання; у цьому випадку зіставлення дій минулої та теперішньої не є необхідним, оскільки продовженість дії є модифікацією семантики тривання, яка самодостатньо виражена синтаксичною графемою. Очевидно, що ознака продовження дії може бути властива означено-тривалим діям.

Подібний характер імперфекта, перфекта та аориста узагальнено в сучасній інтерпретації В. Русанівським: імперфект – тривала дія до моменту мовлення, аорист – нетривала або разова дія до моменту мовлення, тривала результативна продовжена дія – перфект [УМЕ 2000: 202; 30; 436].

Імперфект. Як було вказано, імперфект характеризує тривання минулої дії неозначено. Типово імперфект виражений у дієслові-предикаті неозначеного інтервалу без вказівки за допомогою аналітичних засобів на характер (період) тривання: *Безнастанно й нечутно падали великі сніжинки на землю* (О. Кобилянська); *І ходив на місці своєї вигнанської ночівлі, і думав, і близький до відчаю був, думаючи* (Д. Міщенко); *Смолоскоти палахкотіли гаряче, яскраво* (І. Федорів); *Минали дні, і в спогадах поринали ночі* (М. Хвильовий).

Імперфект функціонально і контекстно співвідносний із теперішнім неактуальним, оскільки їхні функції подібні: *Христос кохав ті лілії у полі, Що срібло крешуть у ночах* (Ю. Клен). Підрядна означальна частина речення, яку формує предикат *крешуть* (теп. час), вказує на постійну ознаку так само, як і предикат *кохав* (мин. час) у головній частині; якщо теперішній виражає позачасову ознаку (і минулу, і теперішню), то предикат *кохав* означає постійну минулу ознаку (імперфект).

Очевидно, що імперфект, як правило, виражений графемами незавершеної дії, однак є приклади вираження імперфекта графемами завершеної дії: *Тамерлан влаштував учту для своїх нукерів, сидів на білому килимі, підігавши під себе свою перебіту негнучку ногу, дивився, як підносять у залізній клітці полоненого султана Баязида, звелів, щоб слугувала йому і його гостям жона султанова Олівера, зовсім гола, тільки в коштовних оздобах і з прозорим серпанком на стегнах* (П. Загребельний). Імперфектний характер дієслова *влаштував* пов'язаний із неозначеністю тривання результативної, але синтаксично незавершеної дії; це підтверджує наступний ряд дієслів-предикатів, які розкривають зміст попередньої дії, хоч тут не служать критерієм встановлення її імперфектної семантики. Або: *Леся залишилась сама* (М. Хвильовий) – імперфект вказує, що суб'єкт був

сам якийсь період із певного моменту, тобто виражає неозначене тривання стану; *У Петра з Христіною народилося четверо дітей...* (Р. Чумак) – минула дія тривала неозначений період; пор.: *було четверо дітей*. Вживання результативної форми може бути зумовлене образно-художніми чинниками, при цьому її заміна формою нерезультативною не зумовлює зміни пропозитивного змісту: *Сонце було майже над самою головою, коли Данило і Феофан дісталися на решті ріки. Понад берегом вишикувалися густолисті верби. Тихо було, безвітряно, тільки шуміли приглушено осока і очерет, ніжно колисані дрібними річковими хвилями* (Р. Чумак) – в описовому тексті типово вживають імперфект: (сонце) *було над самою головою* (в зеніті), *було тихо*, (осока і очерет) *шуміли*.

Дієслівні результативні граєми (у формі доконаного виду) можуть мати значення узагальненого (грамемного) минулого, коли у семантиці предиката чи пропозиції, позначеної реченням, немає вказівки на характер тривання дії або дія повторювана: *А самі уклонились тричі* (Ю. Федькович); *Був гарячий вечір. По вулицях міста товпився народ. Згодом у натовп врізались вершники на чолі з струнким вродливим білявцем, в якому всі одразу впізнали Олександра...*; *В ті роки – чи трохи раніше, чи трохи пізніше – обставини мені теж прирекли Богоруєву долю* (І. Сенченко).

Омонімічність засобів вираження завершеності (інтервал) та результативності (доконаний вид) дії, як бачимо, не є обмеженням для вираження характеру тривання, зокрема й неозначеного. Це зумовлено тим, що природа результативності та темпоральності різна. М. Калько визнає, що доконаність не є однозначним критерієм зарахування дієслів до термінативних: „некорелятивні дієслова як доконаного, так і недоконаного виду... належать до інтермінативних” [Калько 2008: 155].

Варто мати на увазі, що в багатьох випадках вживання часових форм морфологічне граємне значення збігається зі значенням у контексті, тобто синтаксичне значення часу не актуалізоване (часове значення виражене як узагальнене минуле): *Останніх слів хлопця вона не чула: кинулась до нош* (В. Малик); *Кажан ще казав про згоду, хоч його ніхто й не питав* (М. Хвильовий); *У 1806 році Туреччина оголосила війну Росії, щоб повернути під владу султана Крим і захопити Грузію* (І. Пільгук); *Відбився я від вас, лани широкі, пішов у світ далекий і зрадливий...* (О. Луцький). Таким чином, шукати у кожній вжитій у реченні часовій формі модифікацію

семантики тривання, тобто встановлювати імперфект, перфект чи аорист, немає підстав. Однак імперфект як неактуалізована щодо характеру тривання дія може бути встановлений у кожному випадку вживання незавершеної минулої дії. Можна говорити про збереження сучасним українським синтаксичним імперфектом ознак колишнього синтетичного, пор.: „імперфект – проста форма минулого часу, що виражала дію в минулому, тривалу і необмежену в часі, а також дію повторювану” [ГУМ 1980: 206].

Отже, типовим є вираження імперфектом тривалої, необмеженої дії: *Яковові думки текли навально, крешучи одна одну, як крига на Черемоші в пору весняного таяння снігів* (Р. Федорів); *Ібрагім мовчки дивився на Сулеймана. Вже хто, як не він, знав необмежену зажерливість османів, щоб тепер пробувати вгадати, про який заповіт новому султанові йдеться* (П. Загребельний). Особливо виразно необмеженість дії, вираженої імперфектом, виявляють дієслова стану (*знав*). Або: *Павлинка лежала долілиць і думала...* (Б. Харчук). Передавати стан також можуть метафорично вжиті нестанові дієслова: *З важким смутком блудила я між людьми й шукала того, за котрим моє серце тужило* (О. Кобилянська).

Імперфектний час виражають предикати інтродуктивних речень, маркованих часовими імперфектними конкретизаторами: *Се діялось зеленими святками* (Ю. Федькович); *Давно колись те діялось У нас на Україні* (Т. Шевченко).

Імперфектні предикати типово формують опис минулих подій, макро- чи мікроситуацій: *Вона дивилась на князя знизу вгору, і в її ясных очах, освітлених скупим промінчиком світла, що пробивалося в похмурі підземелля крізь вузьке віконечко, блищали сльози* (В. Малик); *У кроваве море сонце ся топило; Молоденьке дівча золотом їшило* (Ю. Федькович); *Ходила у чорній керсетці. Хромові чобіточки. Голову носила високо. Ні посмішки, ні сльози. А в її чорнобривцях сокотали щоліта квочки. А на її перелазі вішались гарбузи* (Л. Костенко).

Необмежена тривалість дії часто виражена як повторення, циклічність: *Десь на кутку розливала жалобу трембіта. Вона квиліла й квиліла, повідаючи людям ще про одну смерть – також насильницьку, також безглузду, також передчасну* (С. Скляренко); *Проводжали й притьмом поверталися до річки, через яку лежало три кладки, і на кожній кладці вирішувалась чиясь доля* (Д. Міщенко). Повторюваність імперфектної дії виражають темпоральні конкре-

тизатори: *Інколи замість молока з кришеним хлібом на вечерю готувалися галушки* (І. Сенченко); *Інколи з однієї неволі потрапляли в другу, третю...* (Р. Чумак); *...частенько хапався за віжки чи обротьку і ганявся за нею довкола юрти...* (В. Малик); *Двічі водив військо на Відень і обидва рази невдало* (П. Загребельний); *Тричі мені являлася любов...* (І. Франко).

При вживанні імперфекта можливі темпоральні конкретизатори, що вказують на період тривання дії, однак він має невизначений, часто необмежений характер; таким чином, аористична означеність Т-періоду при вживанні таких конкретизаторів не виражена: *Князь Радим, а з ним і всі Волотовичі ждали на Келагаста перші п'ять діб, ждали й шосту* (Д. Міщенко); *Парубкував Петро довго і одружуватися не збирався ніколи* (Р. Чумак); *Анарх впирався очима в якусь крапку і довго дивився на неї* (М. Хвильовий).

Іменні та дієслівні складені предикати найчастіше виражають саме імперфект, оскільки аналітичні засоби таких графемних утворень зорієнтовані на виявлення інших граматичних значень, часова ж віднесеність їх є супровідною у граматичній структурі: *Був він тоненький, можна сказати, ніжний і якийсь запашний, як шкіра з абрикоса* (М. Хвильовий); *Розпалене проміння сонця жарило, а воздух був душний* (О. Кобилянська); *Було на світі плем'я інки. Було на світі – і нема* (Л. Костенко); *Була колись шляхетчина, Вельможная пані...* (Т. Шевченко); *Можна було позаздрити Богоруєві* (І. Сенченко). Імперфектне значення предиката *була шляхетчина* увиразнює темпоральний конкретизатор неозначеної семантики *колись*. Предикат останнього прикладу засвідчує єдність часово-способових ознак аналітичної дієслівної графеми.

Імперфектні предикативи в минулому часі функціонально тотожні до абстрактного теперішнього: *То було у серці тихо, А тепер прибилось лихо* (М. Стельмах).

Аорист. Цей синтаксичний різновид минулого виражає дії, тривання яких є обмеженим або короткочасним чи одноактним. З погляду характеру минулого аорист з обмеженим Т-періодом протиставлений імперфекту із неозначеним Т-періодом (триванням) дії. Обидві минулі дії об'єднані ознакою локалізації у минулому та відсутністю семи продовженого тривання.

Аорист має кілька функціонально-семантичних різновидів. Компактну групу графем синтаксичного минулого складають разові дії, що співвіднесені із семельфактивами квантитативно-акціонального

інтервалу. Указані дії можуть бути експліковані безпосередньо семельфактивами: *Діоген крєкнув так точнісінько, як крєктали оті хлопці; Мишко люто закрутив головою, люто чмихнув і враз, обернувшись задом до Кузьми Григоровича, кинувся навтьоки у спасенний закуток дядька Ониська Захожая...* (І. Сенченко); *Зареготався я, та й годі, А й мене давнули Таки добре. Перед світом Усе те заснуло* (Т. Шевченко). У ролі семельфактива вжито починальне дієслово *зареготався*, оскільки контекстно дія не передбачає розвитку (*почав рєготатись та рєготався далі*), а співвідносна із дією *рєготнув*. Предикат *кинувся* має при собі конкретизатор моментальності дії *враз*.

До подібних виявів аориста належать предикати, виражені дієсловами з іманентною семантикою разовості, яку виявляє контекст: *Яцєк шосили вдарив свою шкапину і швидко догнав пана Бжєсьького і його невеличкий почет* (З. Тулуб); *Микула непомітно вийшов з грідниці* (А. Хижняк); *У цій тиші князь Володимир ступив до вікна, дужим поштовхом руки відчинив його* (С. Скляренко) – короткочасні, одноактні дії.

Короткочасність дій може бути експлікована контекстом, наявністю в ряду предикатів семельфактивів (*відмахнувся, позіхнула*): *Ну, ми розберемося в цьому пізніше, коли прибудемо в Сливен, – відмахнувся Сафар-бей і схопив Златку за руку* (В. Малик); *Пані Єля позіхнула, зачинила вікна і, погасивши світло, лягла* (З. Тулуб). У наведеному реченні тривання кожної з дій різне: *позіхнула* – одноактна дія, моментальна, *зачинила* – короткотривала, однак форма множини об'єкта (*вікна*) вказує на більш ніж однократний вияв дії, *лягла* – сема одноактності дії є ключовою в її структурі (у випадку вживання нерезультативної форми *лягала* йтиметься не про дію зі значенням „набувала горизонтального положення”, а про дію зі значенням „готувалася до сну”).

У функції разових (короткочасних) дій можуть бути вжиті дієслова будь-якої семантико-граматичної групи, зокрема й із іманентною семантикою розлогого тривання (наприклад, дієслова процесу, мутативні (зміни)), які мають аналітичні засоби вираження короткочасності: *Крижинками танули зорі в якомусь блакитнуватому світлі, що раптом насатило блакитне повітря* (З. Тулуб); *Раптом Милуша закам'яніла – слідом за князем, також на коні, їхав з мечем біля пояса Тур* (С. Скляренко).

Дієслова короткочасної чи разової дії, безумовно, передбачають обмеженість її тривання, Т-період у такому випадку експлікує завершеність дії та виражений семантико-граматичними засобами: синтетичними й аналітичними морфемами, семною структурою дієслівного слова, пропозиційним складом речення, що позначає денотативну ситуацію.

Іншу групу аориста складають дієслова із вказівкою межі чи тривалості Т-періоду часу дії. До них належать дієслова фінитивного інтервалу, значення яких вузько орієнтоване на вираження кінцевої межі дії; у такому Т-періоді актуалізовано завершальну межу дії, при цьому в семантиці дієслова завершальність, безумовно, домінує над результативністю: *Мстислав закінчив читати, торкнувся вуса і глянув на Дмитрія* (А. Хижняк); *І з лютою гадюкою Я знову кохаюсь. Докохалася до краю!*.. (Т. Шевченко). Або: *Одлунала далека пісня...* (В. Симоненко); *Всі райдуги відмайоріли, лишився довгий сірий шлях* (В. Стус); *Все, що цвіло, сонцем сяло, вже відцвіло, вже зів'яло і, мов любий сон дитинний, все пропало* (О. Луцький). В останньому прикладі різні засоби вираження аориста: фінитивне дієслово, підсилене темпоральним індексом *вже*, мутативне дієслово із темпоральним індексом завершальності (*вже*), дієслово зі значенням межі, зникнення (*пропало*).

Більш тривалий, але обмежений Т-період виражає аорист із засобами фіксації хронології дій – квантитативно-часової семантики, наприклад, сполучниками: *Скільки плив морем, стільки і гризла князя Волода досада: чому так сталося, де допустився похибок* (Д. Міщенко) – парний сполучник виражає період, який встановлений двоюко: як визначене тривання (*стільки, скільки*), як синхронне тривання – сутахсис; фактично може йтися про комплексне вираження Т-періоду минулих дій: через сполучник, через темпоральну взаємодію таксисних предикатів. Однак тут значення минулого аористичного не співвідносне, оскільки часової взаємодії між предикатами немає; предикати співвіднесені таксисно. Варто мати на увазі, що часовий період тривання дії не тотожний таксисному, адже перший виражений безвідносно до інших дій, другий є співвідносним, єдиним для таксисних дій. Таксисний період індиферентний до часової означеності тривання дії.

Однак більш типовими для аориста є часові конкретизатори визначеного тривання дії: *Першу ніч втікачі почували в лісі на близьких кичерах, ще одну ніч перебували в іншому лісі за полониною*

Бжезкою і, нарешті, отаборилися в ущелині, біля гори Зелений стіг (С. Скляренко). Межу дії *отаборилися* визначає темпорально-модальний конкретизатор завершеності *нарешті*. Або: *Отак сумувала Олена цілий тиждень, навіть і до церкви в неділю не йшла...* (Ю. Федькович); *З годину мовчки мчали вони, пригнувшись до сидел, шаленим чвалом* (З. Тулуб); *Так пройшло кілька днів* (М. Хвильовий). Для семантики аориста Т-період тривання дії із погляду кількості астрономічного часу не є принциповим, адже дія триває об'єктивно зумовлений її природою та денотативною ситуацією проміжок об'єктивного часу; отже, з граматичного погляду конкретизатори *тиждень* чи *година* рівноцінні.

Аористичне значення виражають дієслова із лексичним значенням завершення: *скінчити(-ся), завершити(-ся), минути(-ся)*: *Минувся баль, минувся баль, Минулася забава, Лиш серцю жаль, важка печаль, І знов нова обава!* (В. Пачовський); *Давно те минуло, як, мала дитина, Сирота в ряднині, я колись блукав* (Т. Шевченко); *Твої саморозщеплення скінчились...* (В. Стус); *Невже так нещасливо закінчилася їх мандрівка?* (О. Бердник); *І кінець таки прийшов, кінець життя отих перших нетерплячих, а може, й хоробрих смоляків...* (І. Федорів).

Завершальність аориста може бути виражена метафорично: *Затихли люди, грали дзвони, Сусід вдову нещасну вів* (С. Чарнецький) – *затихли* – перестали розмовляти; *Гамірливий вечір замовк* (В. Симоненко) – припинили лунати вечірні звуки.

Периферію аориста складають випадки вживання узагальнено обмеженого Т-періоду, тобто без чіткої вказівки на межі тривання дії (зокрема й виражені лімітними чи квантитативними дієсловами): *Княгиня Ольга пішла вперед, але не сіла, як це було раніше, в своє крісло, а зупинилась і якусь хвилину стояла біля нього* (С. Скляренко); *Постояв якийсь мент, немов зачарований, потім, здавалося, протверезився, гаркнув, бризкаючи слюною...* (Р. Чумак) – взаємодіє семантика дуративності, визначеної коротким періодом тривання, та граемного минулого, зумовлюючи вираження аориста. *Вражений Батий задоволено примружив очі і пошкрябав лівою рукою поруччя* (А. Хижняк); *Відтоді, як Келагаст повернувся з ромей, а в стольнім Волині встиг зродитися і нагулятися поголос про його одвагу в поєдинку з татями...* (Д. Міщенко); *Як уже добре наспівалися і почали збиратись додому, Лукія, ніби ненароком глянувши на коралі, що вогнем жевріли у Марії на ший, сказала...* (І. Сенченко).

Окрему групу аориста складають дієслова з іманентною ознакою межі через розпад, руйнування об'єкта чи суб'єкта: *Та тільки тхось із нас уже помер, бо вже душа урвалася, як крижина; ...Урвався сон. Гойдалася на стіні вздовж перетнута зашморгом дорога до мого двору; Смерть розлетілася на друзки...* (В. Стус); див. також наведений приклад з О. Луцького (*пропало*).

Перфект. Значення перфекта у структурі минулого синтаксичного займає особливе місце, оскільки вказує на тривання дії з погляду її розгортання за межами періоду здійснення, тобто тривання дії спрямоване у момент мовлення (пор.: „результат дії наявний тоді, коли про неї сповіщається” [Русанівський 1969: 375]). Таку семантику має актуальне (чи продовжене) тривання – перфект безвідносно до формальної завершеності чи результативності дії виражає її продовженість: *Я полюбив вітри гарячі і дикі пахоці полів* (Ю. Клен); *І закипіла січа, лютіша пружної, і озлобилися серця тих, що зійшлися в січі...* (Д. Міщенко) – минулий перфектний (полюбив та продовжую любити; закипіла та кипить; озлобилися та продовжують бути злими).

У другому прикладі предикат *закипіла* виражає контамінацію починальної та часової семантики, чим типово вказує на продовженість; предикат *озлобилися* виражений дієсловом, за яким у словнику не закріплене починальне значення (ВТССУМ, 664), але яке однак синтаксично його виражає через синкретизм мутативності (зробитися зловивими).

Неважко помітити з наведених прикладів минулого перфектного, що ця форма виявляє два різновиди: перфектний продовжений (дія розпочалася та триває – *закипіла*) та перфектний дійсний (дія зумовила постійно наявну динамічну ознаку (тут суб'єкта) – *полюбив, озлобилися*).

Перфектний продовжений виступає як спеціалізована форма, виражена починальним дієсловом, у якому актуалізовано завершеність тільки починальної фази дії і, таким чином, перманентність тривання її наступних фаз; пор.: „Дієслова ж на кшталт *зачорніти* акцентують увагу лише на одному з моментів ситуації, обмежуючи безкінечний за своєю природою процес миттю початку його спостереження” [Калько 2008: 155]. Наприклад: *Немов зруйнованого краю з могили скорбний дух устав і від розпуки і безсилля, Закривши очі, заридав* (О. Олесь); *...брила покотилася, як громове колесо, когось на шляху зачепила, когось розчавила...* (І. Федорів); *Осінь,*

дівчинку маленьку, Я гойдаю на колінах, А по шибах дощ забренькав. Плине мла на хвилях тіні (Ю. Клен); *По чорних водах човен мій поплив, І вже не видно ні землі, ні неба* (В. Стус); *Зареготались нехрещені... Гай обізвася; галас, зик. Орда мов ріже* (Т. Шевченко) – предикат *обізвася* в останньому прикладі контекстно починальний, про що свідчать предикати номінативних речень *галас, зик*, які стосуються обох перфектних дій: *зареготались* та *обізвася*. Як видно, у структурі пропозицій наведених речень є вказівка на продовження дії попри прозорість семантики починальних дієслів: предикати *зачепила, розчавила* імплікують наслідок тривання дії *покотилася*; структура *і вже не видно ні землі, ні неба* імплікує рух (плавбу) човна. За такого підходу необхідно визнати, що перфект – єдина часова форма дієслова в українській мові, яка зберегла синтез інтервального (починального) та часового (минулий час) значення. Це зумовлено, на нашу думку, унікальністю починальної форми, яка об'єктивно нейтралізує первинне часове значення (тут минулого часу), оскільки підпорядковує час через звуження його семантики: минулий стосується не всієї дії, а лише її початку. Водночас часова грамема зорієнтована на вираження значення всієї дії. При творенні часу його значення накладене вже на фазово актуалізовану граему, семантика якої априорі не може виражати минулий. Цей факт вкотре руйнує погляд на теперішнє значення часу як строго нерезультативне; перфект є формою, що виражає минуло-теперішній час граемою докнаного виду.

Перфектний продовжений рівноцінно експлікують аналітичні форми починальності, які охоплюють ширше коло дієслів, не маючи обмежень щодо префіксації: *І почали вони марить, якому якої треба жінки* (І. Нечуй-Левицький).

Завдання визначення граматичного змісту перфектного продовженого потребує розмежування ознак результативності та завершеності. Рельєфніше позначає цю проблему ширший контекст із синтетичними та аналітичними нерезультативними починальними формами минулого синтаксичного: *Потім запалювала мама вогонь. Як гарно він палахкотів, як гарно починала бурувати вода в казаночку! І які пахоці починали заповнювати город, коли в казаночок мама скидала дрібно насічений кріп і листочки петрушки!* (І. Сенченко). Отже, *запалювала* – дія нерезультативна починальна, не завершена у початковій фазі; *палахкотів* (імперфект) – виражає необмежене тривання дії „горіння” та імплікує продовження попередньої дії „пали-

ла”; починала бурувати, починали заповнювати – нерезультативні починальні дії, не завершені в початковій фазі: уже бурувала, уже пахло, однак початкова фаза триває; *скидала* (імперфект) – повторювана тривала дія.

Отже, перфект обов’язково має виражати завершеність дії або її фази, починальні нерезультативні дієслова із незавершеним початком дії перфекта не виражають. Синтаксично денотативна ситуація з погляду тривання дії та її продовження має такий зміст: *запалювала*: дія розпочата і триває, суб’єкт продовжує її здійснювати – палить вогнище, підтримуючи вогонь; *починала бурувати, починала заповнювати*: дії розпочаті і тривають. Об’єднує вказані дії сема поступовості починальної фази дії: раз чи вдруге роздмухується вогонь; то там, то тут з’являються ознаки кипіння; поява та наростання пахоців. Порівняймо (із прикладів на с. 248): *заридав* – дія розпочата і триває (*ридав*); *покотилася* – дія розпочата і триває (*котилася*) і под. З погляду морфологічного часу дії тотожні; з погляду синтаксичного розрізнені характером тривання початкової фази: *заридав* – завершена („з першого разу”), *покотилася* – одноактна завершена (розпочата одномоментно, з першої спроби), *почали марить* – завершена; *запалювала* – тривала, незавершена; *починала бурувати, починали заповнювати* – тривала (поступово, послідовно), незавершена. Отже, завершеність дії постає як її проміжний результат в процесі розгортання, однак цей результат не абсолютний, об’єктивно дія триває. Завершеність та результативність – різні ознаки дії, що контамінують семантико-граматично та за формальними засобами. Значення нерезультативних починальних продовжених форм можна трактувати або як узагальнений минулий, або як імперфект.

Дійсний перфект завжди виражений завершеними результативними формами, оскільки вказує на наявну, набуту динамічну ознаку: *Йому з Галею розширився світ, постав ніби завершенишим* (Б. Харчук); *Горе серця нам переорало, Справило ниву для сіяча* (П. Карманський). Дійсний перфект фіксує наслідок дії як постійну ознаку суб’єкта чи об’єкта, набуту ознаку ситуації (у безсуб’єктних реченнях): *Навколо зовсім потемніло, на небі загорілися зорі – колючі, великі* (О. Бердник); „*Ізнемігся, товаришу! Сьогодні спочинем...*” (Т. Шевченко).

Перфектне значення можуть виражати й семельфактиви, які передають ситуацію продовженої дії: *Мимоволі сльози струмком ринули, утерла їх рукавом Ольга і, ніби з ким розмовляючи, вголос*

промовила... (А. Хижняк) – ринули і продовжували текти, тому утерла їх рукавом.

Дійсний перфект можуть виражати неподільні (комполитні) форми предикатів, які з формального погляду можна диференціювати за синтаксичною функцією на предикат та суб’єкт, а з погляду семантики вони вказують на дію нерозчленовано: *Настало літо. Почались жнива, почалася в полі робота* (І. Нечуй-Левицький).

Дійсний перфект може вказувати на актуальність набутої ознаки опосередковано, через зміст денотативної ситуації: *Ти знову наш, прекрасний юний Львове, Ми вирвали тебе з хижсацьких рук* (П. Карманський); *І розцвіла, як квітка, мова На рідній ниві, над струмком...* (О. Олесь). Предикат *вирвали* метафорично означає „звільнили” (Львів залишається вільним); предикат *розцвіла* позначає всебічний розвиток мови, яка продовжує функціонувати (цвісти).

3.6. Транспозиція графем часу

У структурі ППК графема часу може виражати своє значення через взаємодію з іншими часовими графемами. Якщо результатом такої взаємодії є зміна первинного часового значення дієслівної форми, графема реалізує транспозиційну здатність. Транспозиція часових форм – явище поширене, визначене низкою ключових особливостей. Часова транспозиція дієслівних форм є різновидом граматичної транспозиції і має функціонально-семантичний характер, зумовлений роллю дієслова в реченні. Будь-яка граматична транспозиція, зокрема й частиномовна, є наслідком реалізації графемою синтаксичної функції. Відповідно й природа часової транспозиції визначена умовами взаємодії дієслів-присудків, тобто є результатом виконання дієслівними графемами часу функції предикатів. За змістом часова транспозиція – дієслівно-предикатна.

До загальних зауважень щодо характеру і природи часової транспозиції звертаємось тому, що мусимо розмежувати пряме часове значення (графемне і синтаксичне) та непряме (транспоноване), реалізоване в структурі ППК. Формально, транспоноване значення часу не виступає як його типологічний різновид, а як спосіб вираження, що є периферією категорії часу. Однак аналіз транспозиційних особливостей часових графем може виявити їхні ознаки, які поглиблюють розуміння змісту граматичної категорії часу.

Граматичну транспозицію, з одного боку, трактують звужено – як морфологічну, з іншого, морфологічну транспозицію пов'язують із ширшим колом функціональних граматичних виявів, зокрема, не просто із синтаксичним ярусом, а з комунікативним рівнем граматики [Ремчукова 2000]. Такий підхід морфологічну транспозицію інтерпретує і як граматичне, і як образно-стилістичне явище: „При МТ (морфологічній транспозиції – В.Б.) словоформа не набуває іншого значення: зіткнення форми і змісту породжує більш складний смисл та створює образно-граматичний характер контексту” [Ремчукова 2000: 80]. На нашу думку, зумовлення транспозицією словоформи не тільки граматичного, а й образно-стилістичного зсуву контексту не суперечить набуттю нею нового значення. Навпаки, очевидно, що образна функція є наслідком видозміни граматичної функції, тобто набуття графемою іншого значення у нетиповій для неї граматичній – синтаксичній – ситуації. Образно-функціональний аспект транспозиції є накладеним на функціонально-граматичний аспект, похідним від нього. Саме набуття графемою нового значення вмикає механізм наскрізного зсуву як граматичної, так і неграматичної семантики контексту.

Ми дотримуємося рівневого принципу при характеристиці граматичних одиниць, функцій та явищ. Встановивши природу та наслідки граматичної транспозиції у межах морфологічних категорій, можемо переходити на комунікативний чи функціонально-стилістичний рівень; відповідно можемо інтерпретувати з функціонального погляду сферу транспозиційних зміщень як граматичну, комунікативну чи дискурсивну одиницю, не узагальнюючи її до абстрагованих понять тексту чи контексту. Зокрема, сфера граматичної транспозиції, в якій рефлексує часова транспозиція, визначена властивістю ППК як єдиного темпорального континууму для всіх функціональних виявів дієслова в межах категорії темпоральності; специфіка семантики графем у структурі ППК виявлена у взаємодії й інших дієслівних категорій, які отримують реалізацію на синтаксичному рівні, тобто в процесі функціонування. Таким чином, аналіз морфологічної транспозиції як різновиду „граматичної метафори” [Ремчукова 2000: 83] є лише одним із аспектів складного та полівекторного процесу функціонального зсуву граматичної одиниці.

В основі транспозиційної здатності лежить функціональний перехід певної графемати часу у сферу інших часових графем; реалізація такого переходу можлива за умови потрапляння дієслівної

словоформи у часову сферу опозиційних граматичних значень. Така сфера сформована як часовий континуум ППК, утворений взаємодією дієслівних часових словоформ у предикативній ролі. Часова транспозиція – функціональна властивість дієслівної графемати, відмінна і від синтаксичного часу, і від таксису. Синтаксичний час виявляє значення графемати в семантико-синтаксичному оточенні безвідносно щодо інших дієслівних графем і зорієнтований на вираження синтаксичних різновидів морфологічного часу в межах пропозиції, тобто завдяки семантичній структурі певної ситуації, експлікованої дієсловом-предикатом – відповідною графемою часу (теперішнього чи минулого). Таксис є результатом взаємодії дієслівних предикатів з погляду порядку дій; ця взаємодія відбувається безвідносно до графемного часового значення таксисних предикатів.

Виходячи із системи словоформних значень української мови, визначеної парадигматичною опозицією часових графем, можемо встановити варіанти транспозиційних переміщень: міжчасові відображають здатність функціонального переходу графем минулого у теперішній та майбутній, теперішнього у минулий та майбутній, майбутнього у минулий і теперішній; внутрішньочасова транспозиція стосується взаємопереходу у сфері минулого: давноминулого та минулого часів.

Внутрішньочасову транспозицію, як правило, не розглядають [Городенська 2004; Наконечна 2008]. Вважаємо, що оминати це явище не можна, зокрема з огляду на особливість української мови у сфері функціонування категорії часу. Аналіз функціонування сфери минулого часу свідчить, що внутрішньочасова транспозиція має односпрямований характер: графемати минулого здатні виражати значення давноминулого, але не навпаки. Такий стан сфери претерита зумовлений, на нашу думку, кількома причинами: вузькістю значення давноминулого; подвійним характером його значення – віднесеністю щодо позиції мовця та референційною віднесеністю; малою продуктивністю форм давноминулого у сучасному мовленні. Внутрішньочасова транспозиція зумовлює витіснення форм давноминулого графемами минулого. На рівні синтаксичного минулого таке функціональне заміщення простежити важко. ППК дає змогу встановити семантику давноминулого у формах минулого завдяки предикатній взаємодії, яка виявляє референційну позицію відліку сфери претерита, а також часовим конкретизаторам, які цю позицію увиразнюють. Наприклад, у реченні *Світанок його життя почи-*

нався біля маленького вогню закуреної батьківської кузні, а його високий життєвий захід догоряє у променях європейської слави (О. Гончар) предикат *починався* виражає давноминулу подію, віднесення якої експлікує релятивний предикат *догоряв*. Отже, предикат *починався* транспоновано функціонує як грамема *починався був*. Необхідно зазначити, що грамемний давноминулий не потребує вираження позиції віднесення, оскільки є абсолютним часовим значенням; давноминулий транспонований у формі минулого вимагає експлікації референційної позиції для встановлення факту внутрішньочасового переходу.

Встановлення семантики давноминулого внаслідок транспозиції, на перший погляд, не завжди прозоре, оскільки вказівка на референційний характер дії видається надлишковою, що зумовлено абсолютністю часового значення та низькою продуктивністю вживання граем давноминулого; другий чинник сприяє поступовому вилученню із системно-категорійних часових зв'язків фінітних форм дієслова значення давноминулого. Формально немарковане часове значення втрачає ментальну фіксацію мовця, його диференційний зміст нівелюється (пор. занепад двоїни в структурі категорії числа та вилучення її зі сфери граматичної норми української літературної мови). Проте семантика давноминулого як часового значення з подвійним віднесенням послідовно виявлена у ППК таксису означеної послідовності минулих дій: *Він хотів поглузувати з себе, але з цього нічого не вийшло: не глузлива, а розгублена посмішка кривить уста; Увечері закипали хмари, а ранком забіліли сніги, – перші сніги, м'які, пухнасті, ледве помітною голубінню напоєні* (М. Стельмах). У першому прикладі представлено часовий ряд, межі якого утворюють транспоновані форми: *хотів поглузувати* – минулий → давноминулий, *кривить* – теперішній → минулий. Предикат *не вийшло* є позицією віднесення для предиката *хотів поглузувати* та разом із ним формує часову транспозиційну сферу для предиката *кривить*. У другому прикладі хронологічні конкретизатори *увечері* – *ранком* фіксують позицію віднесення дії *закипали* до давнього минулого (*закипали були*).

Перехід у давноминулий можуть позначати конкретизатори та денотативно-ситуативний зміст ППК, у якому усі грамеми минулого транспоновані: *Спочатку був Хаос. Безвидна протяжність і сутність. А в надрах його дримав у нескінченному сні Ерос – зерно Буття* (О. Бердник). Семантика давноминулого експлікована денотативним

змістом – початок світу, зародження буття. Дієслово *бути* в минулому часі постає функціонально як двограмемне: виражає минулий чи давноминулий час.

Внутрішньочасова транспозиція у сфері претерита відбувається також при взаємодії предикатів, виражених грамемами минулого й теперішнього часів: *Двадцять років тому приїхав художник на цей острів. Приїхав юнаком, а зараз стоїть перед нами – в тубетейці, з люлькою в зубах – уже літній сивуватий чоловік з вольвим, мужнім обличчям трударя* (О. Гончар).

Міжчасова транспозиція неоднорідна за продуктивністю і щодо граем, і щодо напряму. К. Городенська вказує, що найбільший транспозиційний потенціал у граем теперішнього часу, менш продуктивний у граем майбутнього та нетиповою є транспозиція для граем минулого [Городенська 2004: 255-256]. Статистичний аналіз транспозиційної здатності часових граем, здійснений Л. Наконечною, також свідчить, що найактивніше підлягають зміні первинної функції грамеми теперішнього часу, найпасивніші грамеми минулого часу; найбільш відкритою семантичною зоною, в яку функціонально переходять часові грамеми при зміні первинної функції, є минулий час, найбільш закритою є зона майбутнього часу [Наконечна 2008: 228-229]. У кожному випадку при аналізі транспозиційних процесів беруть до уваги видове значення дієслівних граем. Правда, необхідно враховувати як формальне, так і функціональне видове обмеження при вживанні часових форм. Форма майбутнього простого при транспозиції може функціонувати як теперішній, тобто покривати пряме часове значення грамеми – теперішнього доконаного, або вживатись у сфері минулого, стартуючи із тієї ж позиції теперішнього доконаного. З огляду на це найменш транспозиційно продуктивною може виявитись грамема майбутнього, оскільки форма майбутнього часу недоконаного виду майже не піддається транспонуванню [Наконечна 2008: 228]. Таким чином, часова транспозиція постає як явище, сформоване семантико-функціональною природою теперішнього часу.

Якщо абстрагуватися від образно-стилістичних інтерпретацій причин транспозиції, можна обґрунтувати її природу з граматичного погляду. Теперішній час визначений межами сфери *тепер* відповідно до позиції мовця, тобто, як було зазначено, він може охоплювати мінімальний, максимальний чи весь часовий період, об'єктивований мовцем. Будь-яка дія на темпоральній осі може бути інтерпретована

як теперішня безвідносно до будь-яких інших дій або в зв'язку із ними. Функціонально вживання тієї чи тієї дієслівної часової форми визначене мовцем та темпоральним континуумом ППК. Наприклад, у ППК *Князь Володимир добре бачив Рогнедь. Вона стояла посеред світлиці – висока, струнка...* (С. Складенко) об'єктивно минулим є час першого дієслова-предиката *бачив*; дієслово-предикат *стояла* можна трактувати щодо часового значення двояко: для мовця (оповідача) усі події є сферою минулого, що зумовлено характером текстотворення; для князя Володимира дія *стояла* є теперішньою, оскільки денотативно локалізована в межах того ж періоду, що й дія *бачив*. Отже, вживання часової форми дієслова віднесене до компетенції мовця, який цілком може використати граему теперішнього часу – *стоїть*. Усе залежить від того, яку позицію для часу відліку обере мовець – оповідача чи учасника подій: *Володимир цього не зробив – з стін города було видно, як лодії руські збираються в затоці Символів, деякі ж стали на укотях напроти північної стіни города...* (С. Складенко). Таким чином, вживання часових форм у поліпредикативних структурах зумовлене як граматичними (формальна і функціональна семантика часових граем), так і неграматичними (дискурсивна семантика часових граем) чинниками. Вважаємо за необхідне розмежовувати ці чинники.

Транспозиційна спрямованість граем часу у сферу минулого, з одного боку, зумовлена абсолютним домінуванням частотності минулого, з іншого, орієнтацією при визначенні позиції відліку на учасника подій: *Слав я очі у безкрає На перловім стоці гір, Там, де в сонці світлозорнім Грає море в дальнозір...* (В. Пачовський); *Я знов зустрів тебе, неземна з'яво, І раював під поглядом твоїм, Ти – мов південна розцвілась агава І пахне сонцем, морем і – усім* (П. Карманський) – теперішній у минулому.

Транспозиційна спрямованість у сферу теперішнього визначена природою майбутнього доконаного. Наприклад: *Поглухли, посліпли в безстидній дрімоті, Ні легіт не війне над їх головами...* (С. Твердохліб); *Б'ють дзитарі дванадцятую годину, І подушка обличчя холодить. Ось за поріг ступлю: невловна мить – І в царство мрій мережаних долину* (Ю. Клен) – майбутній у теперішньому.

Усі інші різновиди транспозиції відзначені синкретизмом та не виходять за межі окремих випадків. Наприклад: *На захід сонця гнесь кедрина, шумить зі скель в вечірню даль, На берег моря хуртовина Викочує кораль... І чують кедри – буртить море, Коралі вітер вдаль*

поніс, Розвіяв в полі, ліг на гори Дощем кривавих сліз. І бачать, як опали хвилі, Затих їх плач, сконав їх шум – Розсіяв захід на три милі Сівбу кривавих дум... (С. Твердохліб). Предикати, виражені словоформами минулого часу, з погляду Т-періоду макроситуації перебувають у сфері теперішнього; актуалізують їхнє транспоноване значення дієслівні форми теперішнього актуального – *чують, бачать*. З іншого боку, денотативна ситуація припускає значення минулого окремих предикатів: *поніс* – почав нести та ніс, віддаляючись, стихаючи; *розвіяв, ліг* – у цьому випадку минулий час можна ідентифікувати з огляду на коротший період тривання дій, які відбуваються та завершуються в межах Т-періоду теперішнього. Очевидно, що вживання форми минулого часу зумовлене також метою передати результативне значення дій, яке перебуває поза компетенцією форм теперішнього часу, вживання яких, однак, цілком можливе: *І бачать: опадають хвилі, стихає плач, конає шум...*

Отже, часова транспозиція є регулярною в типових виявах (у сферу минулого та теперішнього) для граем теперішнього і майбутнього; референційно-інтерпретаційний характер виявляють інші випадки транспозиції, встановлення і трактування яких визначене семантико-синтаксичною структурою та характером темпоральної взаємодії предикативних складників ППК. Визначення транспозиції в межах формальних поліпредикативних структур ускладнене через фрагментарність їхнього ситуативного змісту; оптимальною структурою реалізації транспозиційної здатності є ППК, в межах темпорального континууму якого виявлена часова взаємодія предикатів як з погляду формальної репрезентації, так і співвіднесення позиції відліку та Т-періодів взаємозалежних дій.

Розділ 4. Таксис

4.1. Таксис як граматична категорія

Обґрунтування категорії таксису зумовлене функціональним підходом у граматиці, який є одним із ключових у сучасній лінгвістиці, однак зводить таксис до функціонально-семантичних явищ означало б невиправдано спрощувати не лише семантику таксису, а й системно-структурну природу граматичної темпоральності. Хоч ідея Р. Якобсона виділити темпоральне значення порядку, в якому позицію відліку темпорального значення дії відіграє інша дія [Jakobson 1971: 135], сприйнята лінгвістами як слухна і продуктивна, однак невизначеність змісту і сутності семантики таксису привела до намагання осмислити його в межах часових значень та відношень. Звідси на теоретичному рівні постало два підходи: розуміння таксису через час (у граматиці це морфологічний час) та розуміння таксису як відмінного від морфологічного часу значення.

Ці два підходи прогнозують визначення таксису та його інтерпретацію як граматичної категорії. У русистичі дослідники таксису як на матеріалі російської, так й інших мов виділяють такі підходи до визначення категорійної природи таксису: морфологічний та функціонально-семантичний [Азисова 2004: 6], широкий, чи асемантичний, та вузький, чи семантичний [Храковский 2009а: 13; Мишаева 2007: 7]; у межах комунікативної граматики таксис розглядають як спосіб чи здатність мови виявляти предикативні категорії особового дієслова [Золотова 1998б: 344], тобто Г. Золотова має на увазі таксисний принцип співвідношення предикативних одиниць. В основі цих підходів лежить розуміння таксису або як модифікованого значення граматичного часу, або як окремого темпорального значення. Очевидно, що за першого підходу категоризація таксису буде ускладнена, оскільки пошук його диференційних ознак перебуватиме в наперед заданій системі координат, цілком визначеній морфологічним часом. Проте переважна більшість лінгвістів рухається у фарватері концепцій, закладених Ю. Масловим та О. Бондарком, які таксис розглядають як значення, об'єднане в категоріях виду або часу [Маслов 1984а: 8], чи охоплене аспектуальністю (реалізоване в межах аспектуально-таксисної ситуації) [Бондарко 2001: 239], а категорію таксису визначають як функціонально-семантичну [Храковский 2009б: 867].

Концептуально ця проблема відображена Й. Пенчевим, який розглядає таксис як категорію, що дає змогу рельєфніше відобразити й систему часових значень болгарського дієслова, зокрема розв'язати проблему т. зв. відносних часових значень: „немає часів з подвійною орієнтацією, тобто відносні часи не мають граматично вираженого відношення (відношення, вираженого за допомогою форм дієслова) до моменту мовлення” [Пенчев 1967: 134]. Отже, для Й. Пенчева є очевидною таксисна природа відносного часу.

У слов'янському, а відповідно і в українському, мовознавстві домінує розуміння таксису як функціонально-семантичного значення, що відображає час, а місце таксису визначають у рамках аспектологічної теорії: „чимало цінних зауважень щодо мовної природи таксису вдалося зробити тільки завдяки пошукам у галузі аспектології” [Семенова 2000: 108].

При встановленні категорійної належності таксису, зокрема й до аспектології, вирішальною постає проблема інтерпретації спектра часів (ширше – системи темпоральних значень) у конкретній мовній системі. На неї вказав Є. Курилович, встановлюючи різницю видо-часових значень у європейських мовах. На думку вченого, різниця полягає в **граматикалізації** певних семантичних ознак дієслова [Курилович 1962: 141]. В окремих мовах (в т. ч., очевидно, завдяки аналізму) вид виявляє себе як акціональне значення і входить до системи часів. Натомість результативний вид (значення доконаності / недоконаності) в інших мовах не має граматиалізованого вияву: „вже давно заведено протиставляти мови, що мають види, наприклад, грецьку й слов'янські, мовам, які виробили категорію часу, наприклад, латинській та основним мовам Західної Європи” [Курилович 1962: 141]. Як бачимо, для Є. Куриловича проблема постає так: або час, або вид. Зокрема вчений констатує, що у європейських мовах (французькій, англійській) вид має особливий зміст, бо обов'язково співвідноситься з певним моментом у часі (на відміну, наприклад, від польської мови), тому в цих мовах поняття доконаності поступається місцем поняттю передування [Курилович 1962: 142]. Це означає, що акціональний вид англійської чи французької мов є темпоральною семантикою інтервалу, граматиалізованою в комплексі із семантикою часу, але потрактований з погляду темпорального порядку (вказівка на значення передування). Натомість слов'янський вид, зокрема й на підставі протиставлення результативного значення дії в інфінітиві, розширили до всеохоплюючої дієслівної категорії, що

ввібрала результативність, акціональність (інтервал), темпоральність (пор. опозицію доконаність / передування). Така типологічна невідзначеність системи темпоральних значень у традиційній інтерпретації слов'янського виду як основи універсальної категорії аспектуальності зумовила твердження, що „у випадку т. зв. „мов з видами” ми маємо справу не з принципово відмінними дієслівними системами, а просто із системами відносно менш розвинутими порівняно із західно-європейськими” [Курилович 1962: 142].

Зрозуміло, що ніякої недорозвиненості мовних систем слов'янських мов немає, а існує проблема інтерпретації системи темпоральних значень, сформована на суперечливих і суб'єктивних концепціях. Це стосується і проблеми трактування таксису, вивчення якого акумулювало вагомий описовий матеріал, але не забезпечило формування необхідної теоретичної бази. Аналіз таксису ґрунтують на контамінації із часом у межах традиційної аспектології, а це зумовлює його фрагментарне відображення в системі значень та типологічних виявів.

Через це важко погодитись із Н. Семеновою в тому, що „новоявлена категорія в загальних рисах уже описана: визначені її семантичні ознаки, в цілому охарактеризовані категоріальні значення та встановлені основні закономірності міжкатегоріальної взаємодії” [Семенова 2002: 19], оскільки, інтерпретуючи таксис через час, визначити його семантичну структуру та категоріальну природу вкрай складно. Це засвідчив розвиток задекларованих принципів у дисертаційному дослідженні „Категория таксиса в современном русском языке”, де охарактеризовано два таксисні значення: одночасності та різночасності; іншу частину роботи склав структурно-функціональний аналіз таксисних конструкцій [Семенова 2004].

Пошук диференційних ознак таксису не завершено: опрацювання таксису на матеріалі слов'янських і неслов'янських мов з погляду засобів вираження (Н. Семенова, А. Бородіна, А. Сідінхе, Є. Панін, Є. Свпак, Н. Берницька, Н. Кудінова, Л. Гарєєва, М. Азісова, В. Недялков, Т. Отаїна, А. Вяльсова, Т. Слободинська), з погляду взаємодії з іншими граматичними категоріями (С. Зуммер, А. Пантелєєв, А. Маліков, Є. Кім), з погляду функціонально-семантичних ознак (О. Бондарко, Т. Акімова, Н. Козінцева, С. Полянський, Н. Ляшенко) не забезпечили необхідного рівня категоризації, семантичної диференціації та ідентифікації таксису в граматичній системі мови. Це зумовило, за твердженням В. Храковського, вузьке і широке

розуміння таксису. „Вузьке трактування таксису, що зводить його до відносного часу, продовжує європейську традицію, згідно з якою заведено розрізняти широко вживані часові форми, які співвідносять виражені дії з часом мовлення (абсолютні часи), і значно рідше вживані часові форми, які співвідносять виражені дії з часом здійснення дій, представлених іншими часовими формами (відносні часи)” [Храковский 2009а: 13-14]. Широке трактування таксису В. Храковський демонструє тоді, коли таксисні значення „є фонowymi, супровідними щодо інших основних значень логічної зумовленості (причини, умови, допусту, мети і под.), утворюючи разом з ними один кластер” [Храковский 2009а: 13]. Ці два відмінні трактування таксису В. Храковський означає як ширше, або „асемантичне”, і вужче, або семантичне. Як бачимо, визнання таксису як окремої категорії ставить проблему його „семантичної специфіки” [там само].

На нашу думку, проблема полягає у розвитку концепції Р. Якобсона, її прийнятті чи запереченні в принципових моментах, а також трактуванні понятійної бази. За Р. Якобсоном, диференційною ознакою таксису є темпоральне значення порядку дій. Треба зважити на те, що Р. Якобсон обґрунтував таксис у теоретичній праці, присвяченій системно-структурній типології дієслівних категорій російського дієслова, хоча теоретичне обґрунтування категорійної системи здійснено на зіставно-типологічних зауваженнях щодо різносистемних та різноструктурних за граматичною будовою мов. Необхідне ще одне важливе уточнення: Р. Якобсон базує свою концепцію на граматиці мовлення: „Повідомлення, надіслане мовцем, має бути правильно сприйняте адресатом” – так розпочинає свою працю автор [Jakobson 1971: 130]. І останнє: вчений при визначенні та типології категорій дієслова не виходить за межі морфології й аналізу семантики дієслівної словоформи.

Отже, дієслово і дієслівні категорії розглянуто з погляду семантики і змісту повідомлення. Через це поняття повідомлення та коду, на яких ґрунтується систематизація категорій дієслова, визначено як засоби і об'єкти мовлення. Природа цих понять полягає у характері співвіднесення, а не в характері вираження (формальній репрезентації). Через це і повідомлення (М), і код (С) є засобами мовленнєвої комунікації, які здатні виконувати подвійну роль (але не обов'язково її виконують – В.Б.) і, таким чином, можуть у цій подвійній ролі бути представлені бінарною символічною моделлю

(M/M, C/C, M/C, C/M), яка відображає комунікативну функцію, а не структуру: „Джим сказав мені, що „кіно” означає „фільм”. У цьому короткому висловленні містяться всі чотири випадки подвійної орієнтації: непряма мова (M/M), автонімічне висловлення (M/C), власна назва (C/C) і шифтери (C/M), а саме займенник першої особи і минулий час, що вказує на подію, яка в часі передує передачі повідомлення” [Jakobson 1971: 133].

Р. Якобсон дає теоретичне обґрунтування категорій дієслова, тобто здійснює аналіз на морфологічному рівні й оперує одиницями словоформного рівня – грамемами. Комплексна граматична семантика дієслова в релятивних дієслівних категоріях і в диференційній категорії виду (рід, число, пов'язана з ними особа, а також статус і вид) виявляє себе як однокомпонентна семантична структура: Pn, Pn/Ps (знак / означає або), Ep (значення, що виражає лише відношення до дії); натомість у диференційних граматичних категоріях часу EpEs, стану PnEp, способу PnEp/Ps, таксису EpEp, а також в категорії евіденції EpEns/Es вона виявляє себе як бінарна (двокомпонентна) семантична структура. Усі наведені моделі виражені дієслівною граемою, наприклад, Vf, Part, Vadv, тобто особовим дієсловом, дієприкметником, дієприслівником.

Необхідно зважити на те, що серед усіх категорій, виділених Р. Якобсоном на підставі комбінаторики факту (Ep), факту повідомлення (Es), учасника факту (Pn), учасника факту повідомлення (Ps), тільки таксис не мав загальноприйнятої назви, а отже, такого ж визначеного статусу, і тільки таксис виражений формально „чистою” бінарною структурою (EpEp), яка не містить символічного відображення різного типу відношень, як, наприклад, час (EpEs), де Es – момент мовлення, або стан PnEp, де Pn особа, або спосіб PnEp/Ps, де виражено або Pn – учасник (особа) факту, або Ps – учасник (особа) факту повідомлення, чи евіденція (EpEns/Es), у якій експліковано або Ens – переданий факт повідомлення (при непрямому мовленні), або Es – факт повідомлення (при прямому мовленні). „Таксис характеризує повідомлюваний факт відносно іншого повідомлюваного факту безвідносно до факту повідомлення” [Jakobson 1971: 135]. Надалі без прикладу та обґрунтування залежного / незалежного таксису подано таксисну структуру нівхської мови, в описі якої вжито поняття залежний / незалежний таксис, та значення тільки залежного таксису: одночасність, передування, переривання, допустовий зв'язок і под. [Jakobson 1971: 135]. Має

рацію В. Храковський, який зазначає, що в наведеному переліку „мова йде про значення, які ...не прийнято об'єднувати в рамках однієї категорії, оскільки для цього немає семантичного підґрунтя” [Храковский 2009а: 13]. Можливо, усім цим Р. Якобсон мимоволі створив можливість виникнення суперечності в розумінні його концепції послідовниками там, де її немає.

При розгляді таксису Р. Якобсон у частині „Граматичне значення російського дієслова” знову веде мову про незалежний та залежний таксис, однак якщо залежний має семантичне та формальне визначення, то про незалежний згадується лише у зв'язку із залежним: „при залежному таксисі категорія часу сама виступає у функції таксису: вона виражає часове відношення до головного Ep, а не до Es, як це відбувається при незалежному таксисі”. І далі: „Співвідношення минулого (претерита) і теперішнього часу перетворюється в опозицію, яка визначена Уорфом як секвенціальна (sequencial) – відображення темпорального контакту між двома Ep” (опозиція послідовності чи порядку – В.Б.) [Jakobson 1971: 140]. У подальшому Р. Якобсон аналізує залежний таксис, виражений різними часовими формами дієприслівника, що співвідносяться із незалежним дієсловом, і нічого не каже (!) про незалежний таксис. Немає підстав припускати, що вчений, обґрунтовуючи категорію таксису, ігнорує один із його типологічних виявів, а всю концепцію будує на іншому. Варто пам'ятати, що Р. Якобсон у символічних моделях дієслівних категорій символами відображає не конститутивні (формальні елементи) дієслова, а відношення (семантико-функціональні одиниці), виражені формальними одиницями. Для вченого, наприклад, позиція відліку є елементом категорійної моделі безвідносно до формального її вираження і важлива як ідентифікатор характеру відношень, виражених дієслівною категорією, а не як типологічний критерій.

Однак Р. Якобсону закидають вказану непослідовність: „Для Р. Якобсона таксис – граматична категорія дієслова, представлена двома рядами форм; один ряд складають форми залежного таксису, які характеризують повідомлюваний факт відносно іншого (головного) повідомлюваного факту. Ці форми відповідно самі не можуть виступати в тексті. Інший ряд складають форми незалежного таксису, які не характеризують одного повідомлюваного факту щодо іншого, а співвідносять його з фактом повідомлення. При цьому Р. Якобсон запропонував перелік подібних форм, опираючись на

факти нівхської мови, яких він, однак, не наводить. Форми незалежного таксису, як стверджує Р. Якобсон, або передбачають форми залежного таксису, тобто можуть вживатися як з формами залежного таксису, так і без них, або виключають форми залежного таксису, тобто ніколи не вживаються з формами залежного таксису. Легко помітити, що з теоретичної точки зору запропонований Р. Якобсоном перелік форм незалежного таксису викликає певні застереження. Зокрема, незрозумілий статус форм незалежного таксису, які не вживаються з формами залежного таксису. Таких форм ніби не може бути в принципі, бо про таксис, опираючись на визначення цієї категорії самим Р. Якобсоном, можна говорити тільки при наявності двох співвідносних форм, які, додамо, спільно вживаються в біпредикативній конструкції” [Храковский 2009а: 12].

Отже, для Р. Якобсона дієслівні категорії типологізовані за семантичною структурою, яка може бути однокомпонентною чи двокомпонентною, вчений не диференціює їх за формою. Форми залежного / незалежного таксису є автономними з морфологічного погляду одиницями, а таксис закладено в семантиці грами, тому про можливість / неможливість виступати самостійно в тексті, поєднуватися або виключати таке поєднання говорити некоректно, як про будь-які форми, наприклад, способів, стану чи форми перехідних / неперехідних дієслів. Наводячи типи таксисних форм у нівхській мові, Р. Якобсон зазначив, що незалежний таксис має три семантичні варіанти, кожен з яких відповідно вимагає, передбачає чи виключає вираження залежного таксису; залежний таксис має визначені семантичні функції. Про вживання форм дієслова, що визначені як незалежний / залежний таксис, у поліпредикативній конструкції та комбінаторику їх поєднання не йдеться. Варто зважити, що таксис виявлено при аналізі реліктових мов, у яких темпоральна семантика виражена, наприклад, як таксисно-часова (див.: [Гаса 1998]). Р. Якобсон говорить не про форми вираження таксису та про необхідність наявності / відсутності співвідносних форм, які вживаються в біпредикативній конструкції, а про темпоральну семантичну структуру дієслова.

Ось як розв’язує проблему інтерпретації Р. Якобсона В. Бондарко: „Р. О. Якобсон виділив два типи таксису: залежний і незалежний. Залежний таксис визначений (щодо нівхської мови, а також – з покликанням на Уорфа – щодо мови хопі) як такий, що виражає різні типи відношень до незалежного дієслова – одночасність, переду-

вання, переривання, допустовий зв’язок і под. У російській мові залежний таксис, виражений дієприслівником, визначений як такий, що вказує на повідомлюваний факт, що супроводжує інший, головний повідомлюваний факт. Незалежний таксис такою рисою не відзначений” [Бондарко 2001: 234]. Далі В. Бондарко розвинув концепцію залежного / незалежного таксису: „Залежний таксис – це часове відношення між діями, одна із яких є головною, а інша – другорядною (супутньою). Незалежний таксис передбачає часові відношення між діями при відсутності експліцитної, формально вираженої градації основної і другорядної дії (відтінки неповної рівноправності елементів таксисного відношення можливі, однак вони не мають формального вираження і не є граматичними значеннями тих чи тих форм чи конструкцій). Пор., наприклад, 1) залежний таксис: *Войдя в комнату, С. сразу же зажег свет*; 2) незалежний таксис: *С. вошел в комнату и сразу же зажег свет*; *Когда С. вошел в комнату, он сразу же зажег свет*” [Бондарко 2001: 239]. Правда, в такій інтерпретації поділ таксису на залежний / незалежний позбавлений сенсу, оскільки обидва види конструкцій виражають одне значення.

Обидва наведені погляди не лише відображають, а й визначають і узагальнюють усю теоретичну базу сучасних досліджень категорії таксису. Вся теорія таксису, а також описово-аналітичні праці так чи так є проекцією цих концепцій. Однак при зверненні до першоджерела стає очевидною інтерпретаційна хиба у трактуванні концепції Р. Якобсона. Якщо Р. Якобсон визначає, що, як вже було цитовано, при залежному таксисі категорія часу сама виступає у функції таксису (виявляє себе як таксис), тобто виражена як часове відношення до головного Еп, а саме є ЕпЕп, і не виражає відношення до Еs, як при незалежному таксисі, тобто ЕпЕs, то очевидно, що у Р. Якобсона **незалежний таксис – це час**, точніше часова форма дієслова в таксисному значенні.

Ось як Р. Якобсон указує на вираження таксису: „Таксис: залежний (виражений дієприслівником...) – незалежний” [Jakobson 1971: 140]. Незалежний таксис через це окремого уточнення не потребує, він представлений поліфункціональною дієслівною формою, яка може виражати як час, так і таксис. Натомість залежний таксис виражений дієприслівником, який, наприклад, в українській мові часу не позначає і є спеціалізованою формою таксису. За Р. Якобсоном, таксис має два вияви: незалежний таксис – головне

дієслово у морфологічній системі дієслівних виявів, залежний таксис – семантико-функціонально залежна морфологічна одиниця, яка, хоч є виявом дієслова, не може самостійно репрезентувати темпоральне значення. Незалежний / залежний таксис – це не ознаки бінарної дієслівної конструкції, а категорійний морфологічний статус компонентів. Оскільки таксис – це значення (тип відношень), цей термін вказує і на категорію, і на значення, і на морфологічний вияв дієслова, що виражає значення таксису. Наприклад, для вираження темпорального значення часу дієслівна форма має бути виражена як Vf дійсного способу, для вираження темпорального значення таксису дієслівна форма має бути виражена як Vadv або Vf дійсного способу, наприклад: *читаючи* (дія співвідносна з моментом здійснення іншої (головної) дії), *прочитавши* (дія передує чи є наступною щодо моменту здійснення іншої (головної) дії) – залежний таксис; *читав був, прочитав був* (дія передує моменту мовлення та здійсненню іншої дії до моменту мовлення) – незалежний таксис у такій інтерпретації давноминулого: „Значення давноминулого (точніше, передминулого) часу виникає при порівнянні часового перебігу двох дій в минулому” [Русанівський 1969: 377]. Проте дієприслівник виражає таксис без експлікації іншої дії, тільки імплікуючи її таксисною формою (суфікси *-ши, -чи*). Так само не експлікує іншої дії форма давноминулого, імплікуючи формальною структурою тільки референційну точку віднесення.

Отже, іншої дії як таксисна, так і часо-таксисна форми не позначають; вона імплікована так само, як і момент мовлення при вираженні часу. Тому і час, і відносний час (часо-таксис) не варто визначати через співвіднесеність дій, оскільки виражена лише одна дія із однією темпоральною характеристикою. При експлікації співвідносної дії, тобто у бінарній таксисній формі, таксис виражає незалежна дієслівна форма. З погляду таксису форми Vadv та Vf семантично рівноцінні, а щодо функціонального призначення, то Vadv – спеціалізована, Vf – неспеціалізована. Таким чином, у вказаному підході форма давноминулого часу в українській мові є часо-таксисною. Стає очевидно спільна темпоральна природа часу і таксису, як і їх диференційні ознаки; відповідно дієслівні форми можуть виражати час / час-таксис / таксис. Це впливає із широкого трактування й визначення категорії часу російського дієслова В. Бондарком як категорії із абсолютним та відносним значенням граматичних форм (див.: [Бондарко 1967: 76]).

Необхідно визнати, що Р. Якобсон не провів чіткої межі між структурами EnEp та EnEs, а також особливостями реалізації EnEs, зокрема, визначаючи час: „Час характеризує повідомлюваний факт відносно до факту повідомлення. Так, минулий час показує, що повідомлюваний факт передує (is anterior) факту повідомлення” [Jakobson 1971: 135]. По-перше, не розмежовано факт повідомлення і момент мовлення, відповідно, минулий час може й не виражати передування щодо факту повідомлення; по-друге, дефініція „передує” має таксисний аспект семантики, оскільки у відношенні передування перебувають пов’язані (зумовлені) дії, час такої пов’язаності не виражає. Однак варто зважати на те, що вчений не ставив перед собою завдання вичерпати проблематику визначення та опису граматичних категорій дієслова, навпаки, в теоретико-аналітичній концепції позначив цю проблематику, і саме неказане відкриває широкі перспективи розвитку сформульованої концепції. Навіть найзагальніших зауважень щодо таксису виявилось достатньо, щоб запрограмувати, з одного боку, на поверхневе, а з іншого, на абсолютизоване прочитання евристичних положень праці Р. Якобсона.

Ознака залежності / незалежності стосується не відношень між діями, а відношень між фактами: час виражений однією дієслівною словоформою, однак позначає два типи відношень: сам факт і позицію мовця – віртуального (умоглядного) факту чи іншу позицію. Абсолютне вираження темпоральності (момент мовлення як співвідносний факт є абсолютним) та такий же граматичний статус Vf має, природно, незалежний характер. Таксис, виражений дієслівною словоформою Vadv (дієприслівником), без співвідносної залежності якої виникнення темпорального значення як безвідносного до факту повідомлення неможливе, має, природно, залежний характер як зміст відношення – зв’язку між діями, тобто їхньої взаємодії. Для підтвердження принципів типології граматичних дієслівних категорій учений використав найближчий і прозорий приклад з системи російського дієслова – темпоральну функцію дієприслівника, який а) виражає в розумінні Р. Якобсона відносний час і який б) семантично, функціонально і за морфологічним статусом ілюструє залежний характер відношень, адже самостійно вживатися в дієслівній (предикатній) функції не може. При переході на функціональний аналіз таксису як автономної структури поділ на залежний та незалежний втрачає сенс, оскільки не виявляє характеру відношень між компонентами таксисної форми (дієприслівник може не

виконувати ролі таксисно залежного компонента), а також однозначно не зумовлює характеру та змісту таксисних відношень.

Можна стверджувати, що Р. Якобсон відкрив таксис як граматичну категорію, не ставлячи перед собою завдання типологізувати граматичне вираження темпоральності та аналізуючи інший аспект дієслівних категорій. З іншого боку, очікувати концептуального визначення таксису і, тим паче, темпоральних відношень, зокрема й у зіставленні з часом, в аналізованій праці немає підстав. Однак концепція таксису, запропонована Р. Якобсоном, з огляду на типологічні особливості вираження онтологічного часу в граматичних системах різних мов, у тому числі на різних історичних етапах їх розвитку, заповнила вже давно вакантну нішу в системі темпоральних значень і дає можливість суттєво доповнити систему, структуру та взаємозв'язки дієслівних категорій.

Отже, таксис – граматична категорія. Визначення категорійної природи таксису як семантичної [Бондарко 2001: 234] чи функціонально-семантичної [Храковский 2009б: 867] зумовлене, на нашу думку, вказаними проблемами його інтерпретації. Можливо, трактування категорійної природи таксису не було б настільки принциповим, якщо б не визначало сутності таксису та принципів аналізу таксисних форм. Ось визначення таксису В. Храковським, який узагальнив теорію та описово-аналітичні принципи вже доволі численних праць у російському мовознавстві: „Таксис – це функціонально-семантична категорія, яка реалізована в біпропозитивних (і, ширше, поліпропозитивних) конструкціях, де різними граматичними засобами маркується часова локалізація (одночасність / неодночасність: передування, наступність) однієї ситуації P_1 відносно іншої ситуації P_2 , чия часова локалізація охарактеризована відносно часу мовлення, тобто незалежно від будь-якої іншої ситуації P_n . Якщо конкретні таксисні значення маркуються за допомогою тих чи тих спеціалізованих дієслівних форм, то в цьому і тільки в цьому випадку можна говорити про таксис як про нешифтерну граматичну категорію дієслова, яка максимально включає три грами (передування, одночасність, наступність), які перелічені, як нам видається, за ступенем їх прагматичної значущості і маркованості в мові спеціальними засобами” [Храковский 2009б: 867-868]. Як бачимо, у визначенні таксису домінують уже вказані суперечності інтерпретації положень Р. Якобсона. По-перше, якщо у трактуванні таксису виходити за межі морфології, як це робить В. Храковський, тобто

єдиницею таксису вважати тільки поліпропозитивну структуру, то питання віднесеності таксису до шифтерних / нешифтерних категорій стає неактуальним; це проблема іншого структурного рівня граматики. По-друге, значення категорії таксису визначене в конкретних семантичних типах (у межах, виокремлених Р. Якобсоном), однак категорійне значення та принцип його вираження не встановлено, навіть більше, семантика таксису втрачає диференційні ознаки, оскільки а) пов'язується з часом, точніше з одним із його аспектів – часовою локалізацією і хоч б) виражає часову локалізацію між ситуаціями (тобто тільки тут опосередковано йдеться про визначену Р. Якобсоном ключову ознаку таксису $EnEn$), але в) часова локалізація (значення таксису) „характеризується відносно часу мовлення, тобто незалежно від будь-якої іншої ситуації”). Отже, таксис двічі узалежнений від часу. По-третє, опертя на поняття пропозиції у визначенні таксисної структури ускладнює чи навіть нівелює визначеність таксисних одиниць, у яких „маркується часова локалізація”, оскільки пропозиція може виражатися непередикативними конструкціями [Арутюнова 1976: 78]. Таким чином, підстав виокремлювати таксис із відносного часу немає. Це не тільки вузький, а й звужений погляд на таксис: відсутнє категорійне значення (значення таксису виражене в межах часового), невизначеними є таксисні одиниці (непередикатна недієслівна пропозиція позбавлена темпоральної семантики), аморфним є його статус. Не цілком обґрунтовано твердження, чому таксис включає максимально три грами.

Якщо, спираючись на узагальнення Р. Якобсона, перейти на рівень граматики мови, можна розвинути концепцію таксису в межах структури граматичної темпоральності. Таксис і евіденція за своєю природою складають периферію морфології, з погляду вираження – це категорії синтаксичного рівня, які на морфологічному рівні виявляють себе фрагментарно (однак достатньо, щоб бути відкритими саме в рамках морфології); через це їх характер не стільки дієслівний (що зумовило труднощі і хиби інтерпретації таксису), як предикатний. Дієслівна словоформа не може бути визначена як ядерна форма таксису як за своєю семантичною структурою, так і з погляду формальної потенції, вона тільки обмежено рефлексує семантику таксису. Не випадково для всіх дослідників поліпредикативність таксисної форми (з окремими уточненнями) є загальновизнаною. З іншого боку, концептуальний тягар морфо-

логічної концептуалізації таксису скував дослідників у справі його категоризації та описового аналізу. Як уже зазначалось, таксис або звужений до кількох значень (одночасність / різночасність, передування / наступність), або обмежений структурним описом на основі типології одиниць формального синтаксису (просте ускладнене речення, різні види складного речення), або характеризується через фонову семантику синтаксичних конструкцій, у яких він виражений (умовна, допустова і под.).

Отже, на морфологічному рівні таксис є категорією темпоральних дієслівних форм, тобто особового дієслова та дієприслівника, які виражають темпоральне значення як ЕпЕп через відношення до іншої дії, а не до моменту мовлення. З морфологічного погляду за вираженням темпоральної ознаки графеми поділяються на часові (відношення до моменту мовлення) – це морфологічний час, відносно часові чи таксисно-часові – це відносний час або незалежний таксис, обидві виражені фінітним дієсловом; таксисні – залежний таксис, виражений дієприслівником. Як правило, виділяють тільки два варіанти морфологічної темпоральності: час і відносний час (таксис) (див., наприклад: [Плунгян 2011: 365-369]). Очевидно, що власне таксисною формою на морфологічному рівні є дієприслівник, який формально, функціонально і семантично зорієнтований на співвідносну дію. Часові ознаки дієприслівника відсутні, а його морфемні темпоральні показники зорієнтовані на вираження таксису. Фінітне дієслово, виражаючи відносний час (часо-таксис), тільки рефлексує семантику таксису, оскільки ні формально, ні функціонально, ні семантично не зумовлює вираження відносної дії, як це було у несамостійного дієприслівника. З еволюційного погляду можна стверджувати, що часо-таксис на морфологічному рівні є наслідком згортання поліпредикативної конструкції подібно, наприклад, до форм умовного способу, тобто є дериватом синтаксичного рівня. У синтаксис в предикативній функції спрямований дієприслівник. Однак з погляду генези граматичної темпоральності ці форми вкрай важливі, оскільки засвідчують генетичний зв'язок часу і таксису.

Аналізуючи таксис на морфологічному рівні, не можна оминати проблему дієприслівника. К. Городенська, покликаючись на концепцію І. Вихованця, стверджує, що в сучасному українському мовознавстві спростовано думку про наявність у дієприслівників категорії часу, що спричинило кардинальну зміну його статусу, тобто

віднесення цієї частини мови до прислівника [Городенська 2004: 320]. Із першою частиною твердження можна погодитись, оскільки І. Вихованець аргументовано довів, що з погляду морфологічної структури та семантики дієприслівник не має категорії часу [Вихованець 1988: 207-208]. Не викликає застережень заперечення наявності категорії часу в дієприслівнику й на підставі того, що „дієприслівник вказує тільки на часову співвідносність, а не на пряме значення часу, його часове значення залежить від синтаксичного контексту, тобто набуває значень відносного часу, які характерні для прислівникового класу слів” [Вихованець 1988: 208]. Однак усі наведені аргументи не лише не дають підстав виводити дієприслівник за межі дієслова, а підтверджують його особливий дієслівний статус – виразника на морфологічному рівні категорії таксису, спеціалізованої дієслівної форми, що виконує функцію вторинного предиката. Отже, дієприслівник не міг за собою залишити часове значення, яке маркують вже морфологічно нейтральні дієприслівникові суфікси, оскільки звузив спеціалізацію до вираження відносного темпорального значення, яке за категорійною роллю нічим не поступається значенню абсолютного часу. Не цілком обґрунтовано стверджувати, що відносне значення часу характерне для прислівникового класу слів, оскільки це значення виявляють і фінітні дієслова, а в окремих мовах, як свідчить попередній матеріал, це ключове дієслівне темпоральне значення. Не випадково Р. Якобсон визначив таксис як морфологічну дієслівну категорію.

Визначати, що „під впливом взаємовідношень двох предикатів – основного дієслівного і побічного дієприслівникового – витворилося обставинне (прислівникове) релятивне значення часу, яке ґрунтується на семантиці відношень” [Вихованець 1988: 209], невиправдано, оскільки носієм темпорального значення в граматиці є дієслівна графема, а прислівник як виразник придієслівної ознаки є засобом диференціації цього значення, однак його виражати не може, тим паче як семантику відношень. Іменні предикати (до яких належить і прислівник) вказують тільки на лексико-граматичне значення, виражають ознаку, а не дію, не відображають події і відповідно не можуть вступати в темпоральні відношення із дієслівними предикатами, тому виражати порядку дій не можуть. Прислівниковий статус дієприслівника заперечує його здатність виражати дію, відповідно не може в такій морфологічній одиниці з'явитися граматична темпоральна семантика – ні інтервал, ні час, ні таксис.

Прислівник (*вчора, сьогодні, напередодні* і под.) чи прислівникова конструкція (наприклад, *перед роботою, після обіду* і под.) виражає темпоральне значення як лексико-граматичне, тобто завдяки лексичному значенню словоформи; це значення не граматичної темпоральності, а онтологічного (об'єктивного) часу як хронології дії, воно набуває ознак граматичної темпоральності через зв'язок із дієсловом – єдиним носієм власне граматичної темпоральності.

І. Вихованець вказує, що дієприслівник пов'язаний із дієсловом не прислівним, а детермінантним зв'язком [Вихованець 1988: 208]. Це також свідчить на користь його дієслівного статусу, адже прислівний зв'язок поєднує з дієсловом поширювачі, зокрема й обставини; детермінантний зв'язок у цьому випадку міжпредикатний, а предикативна синтаксична роль властива дієсловам. Про дієслівний статус дієприслівника свідчить його валентна здатність: хоч К. Городенська заперечує „суб'єктну іменникову позицію” дієприслівника (на нашу думку, це щонайменше дискусійно), проте визнає, що „інші валентні позиції вихідного дієслова дієприслівник зберігає” [Городенська 2004: 322]. Виходить, що прислівнику властива дієслівна валентність.

Насправді, навпаки, суто прислівникова функція дієприслівника, тобто його повна адвербіалізація, – явище нетипове, семантичний ступінь адвербіалізації виявляють лише кілька віддієслівних дериватів (*сидячи, стоячи, лежачи, літаючи* та ін.) [Городенська 2004: 324]. Окрім того, „роль обставини властива тільки тим дієприслівниковим синтаксичним одиницям, які вказують на спосіб дії чи ознаку дії головного присудка, а їх граматичний центр – дієприслівник має значення потенціальної граматичної дієвості” [Коць 1964: 70].

Дискусійність щодо суб'єктної іменникової позиції зумовлена специфікою вираження дієприслівника: суб'єкт другорядного присудка виражений інакше, як суб'єкт фінітного дієслова, проте це не дає підстав заперечувати його граматичну позицію. Так, народне мовлення засвідчує випадки вживання незалежного субстантивного підмета при дієприслівниках: *Ішли вівці з полонини, ягнята хитавши* [Коць 1964: 48]; для дієприслівникових конструкцій літературної мови це не властиво. Однак, як зазначає Л. Коць, для сучасної української літературної мови типовою є конструкція, „в якій у склад дієприслівникового звороту входить підмет, виражений займенником” або „суб'єкт дії головного присудка й суб'єкт дії

дієприслівника – спільний та виражається підметом головної частини речення” [Коць 1964: 48, 50-51]. Концепція Л. Коць цілком сучасна, оскільки твердження, що „особливо часто суб'єкт дії виражається відповідною формою особового дієслова – головного присудка” [Коць 1964: 52], фактично означає, що особовість повноцінно може бути виражена й особовим дієсловом, отже, застарілий і неадекватний поділ простих речень на односкладні / двоскладні за ознакою формалізованого вираження підмета суперечить граматичній природі як підмета, так і присудка, а т. зв. означено-особові, неозначено-особові речення є насправді двоскладними.

Наведена аргументація прислівникового статусу дієприслівника хистка ще й тому, що при потребі заперечити дієслівний статус дієприслівника наводять його окремі формальні ознаки (див. аналіз в указаних працях суфіксальних форм дієприслівників), а при потребі наголосити на статусі прислівника вказують на його незмінність, тобто відповідно до потреби здійснюється то формальна, то функціонально-семантична інтерпретація дієприслівника. Якщо визначати польову структуру дієслова з погляду реалізації його виявами частиномовних та семантико-функціональних ознак, то ядро складуть особові дієслова, центр дієприслівники, ближню периферію дієслівний іменник – інфінітив, а периферію дієслівний прикметник (віддієслівний прикметник) – дієприкметник. Ось перелік морфологічних категорій дієслівних форм: Vf – інтервал, час (таксис), спосіб, особа, перехідність, вид, предикатна валентність; Vadv – інтервал, таксис, перехідність, вид, предикатна валентність; Inf – інтервал, перехідність, вид; Part – інтервал (узагальнено), вид, стан.

Отже, категорійне розрізнення часу і таксису виявляється в двох аспектах: семантичному та системно-структурному. Так, з погляду темпоральної семантики час і таксис різняться принципом вираження: час – через відношення до моменту мовлення, таксис – через відношення до іншої дії. З погляду системно-структурного час є темпоральністю морфологічного рівня, таксис є темпоральністю морфолого-синтаксичного рівня, а формальне ядро таксису – вираження співвідносних дій, тобто поліпредикативна конструкція. Відповідно в системі часових значень ядро складають абсолютні часові форми. Р. Якобсон увів поняття таксису саме для того, щоб розрізнити два види темпоральності. Периферію і часу, і таксису на морфологічному рівні складають часо-таксисні форми, за визначенням Р. Якобсона, незалежний таксис. Ядро таксису на рівні

морфології формують дієприслівники як спеціалізовані таксисні форми та на синтаксичному рівні поліпредикативні структури. З погляду ж вираження таксису ядерними засобами є поліпредикативні конструкції, центральними дієприслівниками, периферійними часо-таксисні форми. Виходячи зі сказаного, варто наголосити, що при обґрунтуванні та характеристики таксису поділ на залежний / незалежний втрачає актуальність, оскільки на рівні взаємодії дієслівних словоформ у предикативній функції завжди виникає певна форма залежності, яка має цілком відмінний характер від того, який позначали ці поняття у Р. Якобсона.

Ось якою є ситуація із залежними / незалежними таксисними формами у нівхській мові, при аналізі якої В. Недеялков, Т. Отаїна користуються їх розрізненням: „Досліджуючи таксис, ми завжди маємо справу як мінімум з двома його формами – залежною і незалежною. При цьому незалежність є відносною, оскільки форма, незалежна відносно одного дієприслівника (далі вона названа опорною), може, в свою чергу, бути залежною від іншої опорної форми і при цьому також виступати у формі дієприслівника. Теоретично число дієприслівників в реченні не обмежене, але практично рідко перевищує п'ять. При описі таксису доцільно розрізняти дієприслівникову дію (вона завжди представлена формою дієприслівника) і опорну дію (вона може бути виражена і фінітною формою, але може бути виражена і формою дієприслівника)” [Недеялков, Отаїна 2001: 299]. Можна зробити кілька висновків. Поділ на залежний / незалежний таксис у традиційній інтерпретації не задовольняє потреб аналізу нівхської мови. На рівні взаємодії дієслівних форм, тобто в синтаксичній динаміці, а не морфологічній статичності, поняття незалежності втрачає первинний смисл. Опорне слово визначається не морфологічним статусом грамеми, а конкретним вираженням таксисних відношень компонентами поліпредикативної структури.

Окрім того, дослідники нівхської мови роблять суттєве уточнення: „Вважаємо доцільним при зіставленні засобів вираження залежного таксису різних мов визначати ступінь „таксисності” цих мов (під „таксисністю” маючи на увазі залежний таксис), тобто типологізувати мови за цією ознакою”. І далі: „За ознакою розвитку форм залежного таксису крайні точки (полюси) на цій шкалі неперервності займають, з одного боку, мови, в яких спеціальні форми залежного таксису повністю відсутні, і, з іншого боку, – мови, в яких всі дієслівні форми в реченні, окрім незалежного присудка, є

дієприслівниковими. Існує, очевидно, ще третій тип мов – нейтральних до ознаки залежного таксису (сюди, можливо, належать мови типу в'єтнамської і йоруба, де основна форма дієслова може без змін бути використана і як опорний, і як другорядний присудок)” [Недеялков, Отаїна 2001: 300]. До першого типу мов В. Недеялков відносить арабську, до другого нівхську, хопі, ескімоську, алеутську, корейську, японську, евенкійську, карачаєво-балкарську та інші; російська літературна мова займає проміжне положення [Недеялков, Отаїна 2001: 300-301]. Подібну типологію застосовує В. Плунгян, визначаючи мови, що виражають таксис за „нефінітною” моделлю, тобто залежними дієслівними формами, та мови із „комбінованою” моделлю, в яких „в дієслівних формах одночасно виражені грамеми як відносного, так і абсолютного часу” [Плунгян 2011: 367]. Отже, таксисність визначає роль і місце таксису в граматичній системі з погляду вираження темпоральної семантики. Природно, що таксис було виявлено при аналізі морфологічно таксисних (дієприслівникових) мов. На синтаксичному рівні така градація менш актуальна, оскільки таксис може бути виражений тільки незалежними формами. Це типово для української мови. На підставі аналізу таксису в українській мові можна констатувати, що його вираження фінітними дієсловами не поступається частотністю дієприслівниковому таксису.

Аналіз таксису на морфологічному рівні та зв'язок таксису із відносним часом зумовили визначення його семантики в часових поняттях. Однак треба чітко розмежовувати онтологічне значення часу та граматичне значення часу. Термін *час* у граматичному сенсі має зміст тільки щодо морфологічного часу, тобто часу, який виражає дієслівна грамема та який ґрунтується на абсолютній позиції відліку (віртуальні момент мовлення чи дія), її ознакою є відсутність вербальної експлікації. Таксис виражає значення відносної позиції відліку і, відповідно, не може бути об'єктивованим у поняттях морфологічного часу. Саме ігнорування цієї очевидної аксіоми часто зводить нанівець його теоретико-описові дослідження. Таксис часу не виражає, отже, не може й виражати одночасності / різночасності, як і часового передування чи наступності. Таксис виражає темпоральний порядок, тобто таксис. Пов'язування таксису із певним періодом, вираженим у категоріях морфологічного часу, чи формально-часовою єдністю таксисних предикатів може мати релятивне значення, однак таксису ні ідентифікує, ні диференціює.

Узагальнюючи викладене, можна сформулювати визначення категорії таксису: **таксис – це дієслівно-предикатна граматична категорія, що вказує на темпоральне значення порядку дій на основі відносної позиції відліку (відношення дії до дії), виражена дієсловом чи дієслівним поліпредикативним комплексом для відображення взаємопов'язаних з погляду мовця подій онтологічного часу.**

Категорія таксису входить до категорії (надкатегорії) темпоральності, формуючи трикомпонентну структуру її темпоральних значень: інтервал, час, таксис.

4.2. Поліпредикативний комплекс та система таксисних предикатів

Таксис як граматична категорія дістає реалізацію на синтаксичному рівні. Природа таксису передбачає його форму – наявність як мінімум бінарної предикатної структури, конститутиви якої перебувають у темпоральній взаємодії. Очевидно, що таксисна форма є поліпредикативною конструкцією. Однак характер і сутність формальної організації таксисної конструкції дотепер не визначено. Звичайно, це зумовлено розумінням природи і семантики таксису, однак навіть у межах концепцій, які ґрунтуються на функціоналізмі та позиціоновані як семантичний синтаксис, структурний аналіз таксисних конструкцій, як правило, не виходить за межі структурно-системної організації формального синтаксису. Так, Н. Семенова розглядає таксис (точніше, таксисні відношення), з одного боку, у складних реченнях – складнопідрядних та складносурядних – як незалежний таксис, з іншого боку, у дієприслівникових конструкціях, тобто на рівні простого речення, як залежний таксис; і в першому, і в другому випадку таксисні відношення зведені до одночасності / різночасності [Семенова 2004].

Н. Кудінова йде далі у типології таксисних конструкцій, досліджуючи саме засоби вираження таксису в англomовному дискурсі. В основу аналізу таксисної конструкції кладе когнітивно-функціональну модель; на першому рівні класифікації система моделей типологізована за семантикою таксисних відношень: передування, одночасності, наступності; на наступному рівні моделі відображають різнорівневі синтаксичні одиниці: надфразні єдності, складнопідрядні речення з підрядним часу, складнопідрядні речення з

додатковими підрядними, складнопідрядні речення з означальними підрядними, складносурядні речення, речення з однорідними присудками і под. [Кудінова 2008].

Співвіднесення структурних рівнів мовної системи полягає, з одного боку, в єдності принципів побудови на основі спільних категорій, з іншого боку, у функціонально-семантичній диференціації відповідних одиниць. У граматиці „функція може бути як семантичною, якщо мовний знак використовується для позначення предметів, явищ, відношень і зв'язків об'єктивної дійсності, так і асемантичною, специфіка якої полягає у формально-структурних виявах” [Вихованець 1992: 15]. Однак на рівні складних синтаксичних одиниць таке розмежування функцій стає все більш умовним, оскільки на синтаксичному рівні функція завжди виявляється як значення. Це зумовлено й тим, що на вказаному рівні синтаксичні елементи (мовні знаки) є поліфункціональними, а конструкції, що ними утворені, відбивають семантику, яка виходить за межі формальних системно-структурних зв'язків. При охопленні аналізом всього комплексу значень, реально виражених граматичною структурою, умовний системний поділ за формальними моделями (словосполучення, просте речення, складне речення (зокрема й багатоконпонентне)) стає неадекватним. Окремі граматичні значення (наприклад, значення темпоральності) не можуть бути адекватно описані в системі цих одиниць, бо не збігаються із рівнем структурно-системного моделювання. Найтипівшим прикладом такої невідповідності є формальна класифікація речення та його предикативна структура. За Г. Золотовою, для адекватного відображення інформативного обсягу речень, їх слід ділити не на прості та складні, а на монопредикативні і поліпредикативні [Золотова 1998а: 221]. Очевидно, що перелічені синтаксичні одиниці є до певної міри віртуальними, оскільки в чистому функціонально-семантичному вигляді мові не властиві: кожна синтаксична одиниця є конститутивним елементом одиниці вищого рівня і самостійно з комунікативного погляду не функціонує. Такий статус властивий як словосполученню, так і простому та складному реченню. Особливо яскраво це виявлено у випадках, коли граматичне значення виражене співвіднесенням предикатів, а морфологічна семантика нівельована (наприклад, у дієприслівників). Пор.: „релятивне, таксисне значення часу (у нашому розумінні темпоральності – В.Б.) може бути єдиним для деяких „наіспредикативних” форм” [Золотова 1998а: 225]. У

комунікативному синтаксисі при встановленні інформативного обсягу речення необхідно виходити на рівень характеристик тексту [Золотова 1998а: 226]. Такий підхід означає, що реально наскрізну семантичну структуру можна виявити на рівні комплексної синтаксичної одиниці, яка найближче до дійсної мовленнєвої ситуації, є еквівалентом лінгвально модельованого фрагмента дійсності.

У синтаксисі, що моделює лінгвально структуроване значення (формально-синтаксична, структурна, функціональна семантика), таким еквівалентом є поліпредикативний комплекс. Термін *поліпредикативний комплекс*, як правило, вживають як синонім до понять „поліпредикативна структура” і „поліпредикативна конструкція”. Його у функціонально-граматичному аспекті обґрунтував О. Бондарко: „у запропонованій характеристиці таксису фігурує поняття „поліпредикативний комплекс”. Це поняття (стосовно російської мови) включає: а) поєднання основної і вторинної (другорядної) предикації в конструкціях з дієприслівниками (а також з дієприкметниками; мова йде про всі конструкції, що включають основну і другорядну предикацію); б) різні типи поліпредикації в складних реченнях і реченнях з однорідними присудками; поняття поліпредикації поширюється і на висловлення, що є надфразними єдностями” [Бондарко 2001: 237]; або „Відношення характеристизації, нерідко виступаючи в російській мові в конструкціях з дієприслівниками, суттєво модифікують часові зв'язки між основною і другорядною предикацією”. Такі „часові відношення полягають у віднесеності основної і другорядної предикацій (предикативного комплексу) до одного й того ж періоду часу” [Бондарко 2001: 235]. Як бачимо, О. Бондарко акцентує увагу на конструктивних особливостях ППК та синтаксичних формах, які ним охоплені.

Однак, на нашу думку, це поняття як особлива форма відображення темпорального континууму потребує уточнення, зокрема в такому аспекті: чи будь-яке поліпредикативне утворення є поліпредикативним комплексом, чи має поліпредикативний комплекс певні структурні та семантико-функціональні ознаки. У наведеній інтерпретації це поняття є зручним з огляду на узагальнення всіх поліпредикативних утворень та звільняє від громіздких описових форм, хоч, зрештою, аналіз конкретних випадків таксису здійснюється в конкретній синтаксичній одиниці. Поліпредикативний комплекс (ППК) творить єдиний континуум подій, у якому відбито не тільки значення граматичних одиниць, а й значення відношень між

ними [Барчук 2005: 42]. Універсальність ППК полягає в тому, що він здатен представляти всі типи граматичних значень структурно-семантичної ієрархії мовної системи. До таких значень належить темпоральність, яка одним із виявів – таксисом – реалізується лише на рівні ППК. Два інші вияви темпоральності – інтервал і час – тільки в окремих своїх модифікаціях виходять на цей рівень, базуючись в основному на словоформному і частково реченнєвому ярусах. Інший бік універсальності ППК виявляється у відсутності функціонально-семантичної спеціалізації: в межах ППК можуть бути виражені або ні ті чи ті семантичні компоненти континууму подій; наприклад, щодо значення темпоральності, то можуть бути вираженими або таксис, часова чи видова транспозиція, час, інтервал; щодо інших значень, то ті самі структури можуть виражати різні модифікації семантико-синтаксичних відношень, наприклад, каузації (умову, причину, наслідок і под.).

Поліпредикативний комплекс має чітко окреслені ознаки: він утворений предикатами, що вказують на події; події, відображені предикатами ППК, творять єдиний континуум, тобто виражають взаємодію; ППК виражає значення взаємодії предикатів (наприклад, значення релятивної синтаксичної темпоральності: у випадку з таксисом значення темпорального порядку; у випадку з часом значення транспонованих форм), яка є семантичною функцією ППК. Таким чином, ППК є структурною функціонально-семантичною граматичною одиницею, що має диктумний характер, тобто відображає подієвість. ППК може бути протиставлений на структурному рівні поліпредикативним конструкціям, що композиційно ґрунтуються на вираженні модусу. Наприклад: *Він увійшов, усміхаючись* – ППК; *Він зрозумів, що усміхається* або *Він любив, коли усміхаються* – модусна поліпредикативна конструкція (пор.: [Шинкарук 2002: 81-82]). Розмежування не є формальним, адже ідентифікувати умови виникнення таксису та окреслити систему таксисних предикатів без визначення граматичної одиниці, яку ці предикати творять, украй складно.

Для окреслення обсягу поняття ППК необхідно визначити, чи будь-які поліпредикативні структури з перелічених О. Бондарком формують ППК та чи ППК структурно збігається із відповідними синтаксичними одиницями.

1) Конструкції з основною та вторинною предикацією. З формально-синтаксичного погляду до конструкцій вторинної

предикації (чи напівпредикативних зворотів) належать дієприслівникові, дієприкметникові, субстантивні та ад'єктивні звороти [Шведова 1980: 181-186]. Розгляньмо можливість перелічених виявів вторинної предикації входити до ППК з погляду вираження ними темпоральних відношень, зокрема часу й таксису. Морфологічний статус дієприкметника, ад'єктива та субстантива виключає можливість виражати ними релятивне темпоральне значення у функції засобів вторинної предикації. Обмеження темпоральної функції цих одиниць зумовлено тим, що їхнє предикативне значення об'єктивно не містить семантики здійснення, відображає факт екзистенції, а відповідно, не може відображати параметри події, якій властиві темпоральні ознаки.

Предикатна семантика цих одиниць статична, ознакова, вони граматично підпорядковані не дієслівному предикату, а субстантиву, який не виражає ні релятивного часу, ні таксису. Субстантив валентно зорієнтований на поширення атрибуту [Барчук 2002]. При цьому другорядний присудок (вторинний предикат) маркований морфологічним часом через умовне дублювання часу первинного предиката безвідносно до спільних для обох предикатів суб'єктів. Приклад зі спільним суб'єктом: *Звернена до неї його стіна, спадиста, гордо прибрана в сосни з землі до верху, була майже понурою* (О. Кобилянська). *Стіна була майже понурою* – основний предикат, який, однак, можна розглядати у двох часових аспектах – логічному і формально-граматичному. З логічного погляду вторинний предикат передає теперішній абстрактний (екзистенційний) час, оскільки індикативи *звернена, спадиста, прибрана* є постійними буттєвими ознаками суб'єкта, натомість індикатив *була понурою* є змінним, модусним (виражає інтенцію мовця ситуативно); з формально-граматичного погляду вторинним предикатам слід надати тієї ж часової форми, яка відображена основним предикатом. Або: *Стара, але дебела ще хата, рублена з доброго дерева, з різьбленим танком і такими ж наличниками коло вікон, крита тонтом, стоїть на схилі сопки і дивиться всіма чотирма вікнами...* (І. Багряний) – напівпредикати функціонально-граматично відображають постійну, позачасову ознаку. Вважаємо, що з функціонального погляду одиниці, які є засобами вираження напівпредикативних відношень, незалежно від особливостей виявляти предикативну семантику („ступеня предикативності”), можна узагальнити в межах поняття *напівпредикати*, яке

охоплює грамеми, які самостійно чи в структурі зворотів як їх граматичний центр здатні виконувати роль вторинного предиката.

Приклад із різними суб'єктами: *На стрімкім пригірку, відділенім від інших страшними дебрями, порослім густо величезними буками та смереками, покритими ломами й обвалищами дерев, було віддавна головне леговище ведмедів* (І. Франко).

Аналогічною є функціонально-граматична спроможність ад'єктивних напівпредикатів, хоч, на відміну від дієприкметникових, вони не мають граматичних дієслівних ознак. Така тотожність вказує, що ключовими граматичними ознаками приіменних напівпредикатів є позиція і семантико-синтаксична функція. Наприклад: *В лісах довкола села паслися корови й воли; але сама місцевість, гориста, скалиста й неприступна, забороняла держати багато тяжкої рогатої худоби* (І. Франко); *Краю, мій ти краю, хвилями Дунаю я лелію зір, бачу я Молдову, любу і чудову, в сьайві сонця й зір* (В. Сосюра).

О. Бондар визнає участь дієприкметникових предикатів у формуванні таксисних відношень, зокрема, як відокремлених, так і невідокремлених: *Визволений друг знаходиться зараз у безпечному місці* на підставі трансформації речення у таке: *Друга визволили, він знаходиться зараз у безпечному місці* [Бондар 1991: 54-55]. У наведеному реченні дієприкметник *визволений* підпав повній ад'єктивності, тому тут предикативної функції не виконує. Твердження, що „на відміну від дієприслівників, де перетинаються лише ФСП аспектуальності і таксису, у дієприкметникових формах можуть перетинатися ФСП аспектуальності, таксису, темпоральності” [Бондар 1991: 55], наділяє дієприкметник більшими можливостями у вираженні темпоральних відношень, ніж дієприслівник – спеціалізовану темпоральну морфологічну одиницю (під темпоральністю, очевидно, вчений розуміє час). За таким підходом до морфологічних засобів вираження таксису слід зарахувати усі форми не лише у функції напівпредикатів, а й ті, що потенційно можуть виконувати її. Однак О. Бондар інших морфологічних засобів вираження таксису не виділяє.

Варто зазначити, що вступати в темпоральні відношення, тобто мати релятивне темпоральне значення, можуть ті предикати, які мають первинну темпоральну функцію, а не транспоновану предикативною роллю; в такому випадку таксисні предикати будуть рівноцінними, функціонально-семантично зіставними. А це ті форми, що виражають значення події, тобто мають первинне темпоральне

значення. Аналіз показує, що не предикативна функція визначає роль таксисного предиката, хоч є для нього обов'язковою умовою, а характер його предикативного значення – значення події.

Субстантивні напівпредикати завжди стосуються суб'єкта основного предиката, однак є вторинними як з погляду предикативної функції, так і з погляду морфологічної природи субстантива, для якого, на відміну від дієприкметника та прикметника, вторинною є не лише синтаксична роль предиката, а й ознакова роль. І хоча субстантивним зворотам приписують обставинно-характеризуюче значення [Шведова 1980: 184], їхня предикативна функція визначена роллю „другої назви” суб'єкта, тобто суб'єкт виражений подвійно: прямо й через предикацію, і переважно форми вираження суб'єкта є взаємозамінними: *Для неї не було б, здається, несподіванкою, якби це саме він, син її – капітан Дорошенко, – прибув із далеких плавань додому, прибув би кораблем аж сюди та кинув якір на видноті у рідного степу, поблизу матеріної домівки* (О. Гончар).

Як свідчить наведений аналіз, напівпредикати, виражені дієприкметником, прикметником, субстантивом, синтаксично взаємодіють із основним предикатом цілком умовно, оскільки час напівпредиката може бути встановлений відносно часу основної дії, однак граматично він ніяк не позначений. Отже, ці засоби не можуть брати участь у формуванні темпоральної ситуації, оскільки, виражаючи пропозицію, факт, не відображають події, їх предикативність ознакова, дескриптивно-індикативна.

Вторинні предикати, виражені дієприслівниками, є спеціалізованими морфологічними засобами таксису: *І довго-довго Михайлик блукав навколо знайомого подвір'я, вдивляючись у тіні, що то згущалися, то розпливалися там та в маленьких і темних віконцях* (І. Сенченко) (таксисні предикати виділено) – дві окремі таксисні ситуації: 1) сутахсис Vf-Vadv (*блукав, вдивляючись*); 2) послідовність Vf-Vf (однорядні предикати – *згущалися, розпливалися* – зі сполучником послідовності *то*). Розділовий сполучник *то* при предикатах вказує на значення повторюваної (розподіленої) послідовності. Або: *Прючи біду, неначе оковиту, я заховався, змовкнув і затих* (В. Стус) – дві окремі таксисні ситуації: 1) сутахсис Vadv-Vf₁, Vf₂, Vf₃ – дія, виражена дієприслівником є синхронною до послідовних дій, виражених фінітним дієсловом; послідовність Vf₁-Vf₂-Vf₃ (однорядні предикати, поєднані безсполучниково і сполучником *і*). Цей приклад виявляє повну функціонально-семантичну зіставність дієприслівника

та особового дієслова у вираженні релятивного темпорального значення.

Однак дієприслівник може виконувати роль обставинного поширювача: „Якщо дієприслівник входить до складу семантичного предиката, тобто пов'язується з дієсловом зв'язком прилягання, він починає виконувати функцію прислівного поширювача. У такій функції виступають дієприслівники, що означають перебування предмета в певному стані, внутрішній стан осіб, заперечення зовнішнього чи внутрішнього стану, порівняння тощо, наприклад, *Берези й клени, ще недавно голі, стоять, зеленим маючи гіллям* (М. Рильський); *Старший лейтенант лежав на правому боці, одкинувши голову і подавшись усім тілом вперед, як птах у польоті* (О. Гончар)” [Слинько 1994: 333-334]. Зрозуміло, що такі дієприслівники не можуть вступати в релятивні темпоральні відношення, оскільки в ролі поширювачів присудка не мають співвідношень з предикативними одиницями [Слинько 1994: 334].

Виникає запитання про можливість дієприслівників на позначення стану виконувати функцію таксисного предиката навіть у тому випадку, коли вони не є прислівними поширювачами або їх синтаксична функція недиференційована. Якщо навіть зарахувати такі дієприслівники до напівпредикатів, статична станова ознака надаватиме синкретичного обставинного значення. Такі конструкції є межовими, складають периферію напівпредикатів і, очевидно, у них ідентифікувати таксисне значення важко. Наприклад: *Була велика спокуса вдарити на нього картечкою, але я все-таки остаточно вирішив перший постріл віддати своєму гостроголовому, загодя передчуваючи, що він вовка не зупинить...; Пильнуючи не попасти в поле овиду гостроголового, я потягнувся на животі по осінніх пожовклих листках...* (М. Хвильовий). Дієприслівник *передчуваючи*, незважаючи на поєднання із темпоральним конкретизатором *загодя*, важко таксисно пов'язати із предикатом *вирішив* саме через відсутність у нього значення події; синкретично обставинне значення виявляє і дієприслівник *пильнуючи*.

2) Поліпредикативні конструкції: речення з однорідними присудками та складні речення. Т. зв. однорідні присудки є конструкціями одного ряду як деривати паратактичних поліпредикативних конструкцій, а сурядний зв'язок між ними дає змогу визначати типове для складносурядного речення поліпредикативність. Отже, цілком слушно вважають І. Кручиніна і М. Ля-

пон, а також А. Прияткіна, що речення із кількома присудками більш об'єктивно визначати складними [Кручинина, Ляпон 1980: 461], [Прияткіна 1980: 167]. Проблема вираження однорядними присудками таксисного значення зводиться до визначення обсягу поняття „таксисний предикат”, а також полягає у встановленні типів складних речень, що потенційно здатні через взаємодію цих предикатів позначати таксисну ситуацію. Як було зазначено, фінітне дієслово та дієприслівник як спеціалізована таксисна морфологічна форма з функціонально-семантичного погляду є рівноцінними, зіставними. Однак морфологічний статус дієприслівника прогнозує його як нерівнорядний таксис. Дієприслівники стану не виражають події, отже, не є таксисними предикатами. Чи стосується це предикатів, виражених фінітними дієслівними формами?

Варто мати на увазі, що йдеться про предикати, оформлені фінітними дієсловами, які позначають стан суб'єкта та протиставлені фінітним дієсловам, що вказують на дію, наприклад, *цвісти, відчувати – збирати, читати* і від яких можуть бути утворені відповідні дієприслівники. Цей поділ не збігається із типологією предикатів з погляду семантичної функції, де множину предикатів стану творять морфологічно марковані предикативи: „центральну ланку предикатів стану складають незмінні слова, які зараховують або до слів категорії стану як окремої частини мови, або до предикативних прислівників” [Вихованець 1992: 98].

Наприклад: 1) *Стояла, нерішуча, на порозі, захоплено дивилась на гусяра, радісно яскріли її очі.* 2) *Дивна туга огорнула була її, коли покинула базар, хотіла повернутися і ще раз глянути на чорнорусого ватажка скоморохів, та не посміла, // а його погляд біг за нею, розсотувався чорною стрічкою, і якби вернулась, і пішла по ній... то втекла б, втекла від того, що чекає її у батьківському домі, і хай діється тоді Божжа воля...* (Р. Іваничук). Якщо до дієслів стану суб'єкта як внутрішньої лінгвально модельованої інтенції, що не відображена онтологічним денотативним фактом (фактом т. зв. об'єктивної дійсності), віднести, за В. Русанівським, з 41 семантичної групи такі [Русанівський 1969: 326-330]: 1) можливості і наміру (*могти, намагатися, прагнути, сміти*), 2) і 13) бажання (*багнути, прагнути, хотіти, кортіти, хотітися*), 5) мислення (*думати, мріяти, пам'ятати*), 8) зневаги й огиди (*гидувати, гордувати, гребувати*), 21) переживання (*зазнавати, терпіти*), 31) стосунку до суб'єкта (*гостювати, зимувати, ночувати*), 32) наростання ознаки

(*біліти, в'янути, п'яніти*), 34) піклування (*дбати, хвилюватися, піклуватися*), 36) ставлення до об'єкта (*зніватися, досадувати, дутися, сердитися*), то проблема визначення таксисної потенції предикатів стосуватиметься саме цих груп дієслів. У наведеному прикладі, що складають два речення, п'ятнадцять предикатів, серед яких більшість прямо чи переносно позначають стан. Предикат принайменніковий підрядного *чекає* слід виокремити, оскільки про особливості семантики та функцій предикатів підрядних речень йтиметься окремо.

Отже, у першому випадку 1) поліпредикативна конструкція побудована на основі сурядного зв'язку і, відповідно, виражена складносурядним реченням із двома варіантами взаємодії предикатів: односуб'єктних (*стояла-дивилась*), різносуб'єктних (*стояла/дивилась-яскріли* (очі)) (концепцію типології складних речень, покладену в основу опису поліпредикативних структур ППК, див.: [Барчук 1996]). З погляду відображення т. зв. об'єктивної ситуації (з погляду зовнішнього спостерігача) маємо один факт – *дівчина, стоячи на порозі, дивиться*, однак з погляду мовця, а відповідно до його інтенції для сприйняття реципієнта, є три факти, відображені трьома подіями: *дівчина стояла нерішуча*, тобто певний час (ситуативно для того, щоб дивитись на гусяра та слухати його гру (про це свідчить контекст)), *дівчина дивилась захоплено на гусяра, радісно яскріли її очі* (контекстна метафора: очі дівчини свідчили про її радість). Антропоцентризм мови зумовлює актуалізацію фактів і подій, вагомих для мовця, через це один об'єктивний факт може бути відображено поліпредикативно. Таким чином, для мовця є визначальним сутаксис (синхронність) трьох подій, хоч ці події прямо чи опосередковано є статичними та становими за своїм характером.

Далі виражено такі таксисні відношення: 2) сутаксис (*туга огорнула була* (метафорично стан – тужити) – *коли (вона) покинула*); послідовність (*туга огорнула була – (вона) хотіла повернутися – (вона) хотіла глянути – (вона) не посміла* (усі предикати стану)); сутаксис (*погляд біг – погляд розсотувався*); послідовність (*якби (вона) вернулась – якби (вона) пішла – то (вона) втекла б, втекла*); наступність (*якби (вона) вернулась /якби пішла/то втекла б, втекла – і хай діється Божжа воля*); сутаксис макроситуацій, виражений на стику поліпредикативних структур, позначений формально зіставним сполучником *а* (позначений у прикладі //). Очевидно, можна

виснувати, що таксисні предикати можуть бути виражені фінітними дієсловами стану, це зумовлено особливостями лінгвального моделювання та специфікою граматичної системи української мови.

Отже, складносурядні речення з фінітними предикатами (одно-суб'єктні чи різносуб'єктні) типово виражають таксис. У наведеному прикладі є складнодворядні речення: *Дивна туга огорнула була її, коли покинула базар та якби вернулась, і пішла по ній... то втекла б, втекла від того, що чекає її у батьківському домі*. Складнодворядні речення виражають взаємозалежність присудків складових компонентів, а предикативні ситуації, виражені граматичним ядром кожного з компонентів, детермінують одна одну. Основою вираження взаємозалежності є темпоральний зв'язок між подіями, що відображені предикативними ситуаціями, а відповідно, й зв'язок каузації в будь-яких формах чи різновидах. Таким чином, складнодворядні, як і складносурядні, речення типово репрезентують таксис і є структурами, на основі яких формується ППК. Як бачимо, перший з наведених ППК формально покриває синтаксичну модель складносурядного речення. Другий ППК охоплює два типи речень у складній багатоконпонентній структурі – складносурядне та складнодворядне.

Конструктивно до складної багатоконпонентної структури входить і складнопідрядне речення (*втекла б, втекла від того, що чекає її у батьківському домі*). Складнопідрядне речення побудоване на основі односпрямованої залежності компонентів, яка має прислівний характер. Складнопідрядне речення розчленовує (означає) опорне слово в т. зв. головному реченні (пор.: [Левицький 2002: 182]), хоч термін „головне речення” невідповідний, оскільки не речення, зокрема не предикативна його основа, оформлює підрядний зв'язок, а поширене (розчленоване) слово (правильніше синтаксема). Отже, підрядний зв'язок поєднує означене та означення, тобто функціонально дублює словосполучення. Різниця полягає в тому, що означення виражене як предикативна структура. У підрядному зв'язку форму і семантику залежного компонента визначає головний. Це свідчить про функціональну і семантичну несамостійність підрядної частини. Складнопідрядні речення не можуть виражати таксис з кількох причин: через відсутність двох предикативно виражених ситуацій (предикативний центр речення з головним словом не взаємодіє із предикативним центром залежного компонента), через функціональну тотожність підрядної частини словоформі (підрядна

частина є предикативною дескрипцією опорного слова), через неможливість виникнення темпоральних відношень між компонентами складнопідрядного речення (індикативні відношення творять системно-структурну та функціонально-семантичну опозицію відношенням детермінації). Наприклад: *Моя душа ніколи не забуде Того дарунку, що весна дала; Весни такої Не було й не буде, Як та була, що за вікном цвіла* (Леся Українка); або: *Ми в світ прийшли успадкувати справу, діла і думи, й чесні мозолі, батьків велику полум'яну справу, що захистили правду на землі* (В. Симоненко); або: *Вона йому розказала, що її батько бідний, що мати її дуже любить і жалує, що в неї багато маленьких сестер і братів* (І. Нечуй-Левицький). Між предикатами наведених складнопідрядних речень ні з формального, ні з функціонально-семантичного погляду немає не лише темпоральних, а й відношень будь-якого іншого типу: *душа не забуде : весна дала, не було й не буде : цвіла; ми прийшли успадкувати : захистили; вона розказала : мати любить і жалує*.

Таким чином, серед поліпредикативних конструкцій таксис можуть виражати складносурядні та складнодворядні речення; складнопідрядні речення, які формують периферію складних речень і займають структурну нішу між словосполученням і складним реченням (між сполученням слів і сполученням речень), таксису виражати не можуть.

Аналізуючи здатність поліпредикативних конструкцій експлікувати таксис, ми об'єктивно торкалися проблеми визначення таксисного предиката. З'ясовано, що серед напівпредикатів таксис здатні позначати тільки дієприслівники, а дієприкметникові, прикметникові та субстантивні напівпредикати як ознакові за семантичною природою та атемпоральні за граматичними ознаками таксису не виражають. Очевидно, що такі особливості цих синтаксичних одиниць зберігаються й у позиції предиката. За типологічними ознаками на формальному рівні вони належать до іменних присудків, зокрема $N - S_1(S_5)$, $N - Adj$, $N - Part$. Групу іменних присудків доповнюють конструкції, виражені займенником, власне прислівником та субстантивом у прислівниковій функції (наприклад: *Держава – це ми* ($N - Pron$), *Двері – навстіж* ($N - Adv$), *Удовина хата – край села* ($N - S_2$)). Отже, іменні предикати вказують на статичну ознаку суб'єкта і, відповідно, не можуть позначати у поліпредикативних конструкціях релятивного темпорального значення, хоч таксисний принцип зіставлення фактів може лежати в

основі побудови конструкцій, до яких вони входять (див. про це: [Барчук 2010]). Виняток можуть становити локативні предикати, що перебувають у складі складнодворядного речення таксису: *На другий день, тільки почало світати, Соломія була вже на березі* (М. Коцюбинський) – сутаксис.

Так само іменні предикати буттєвої семантики, тотожні предикативам (Praed), можуть виражати таксис тільки як компоненти складнодворядного речення таксису: *Шістнадцять років було Михайлові, коли дідусь, благословивши його на життя, спокійно й тихо зійшов у домовину* (І. Сенченко) – сутаксис.

Типологія простого речення ще виокремлює інфінітивні присудки двоскладних речень (типу *Жити – Вітчизні служити* (Inf – Inf)), та предикативний головний член односкладного речення: інфінітив (*Мовчати* (Inf)), предикатив (*Радісно* (Praed)), безособове фінитне дієслово (*Світає* (Vf_{S3})), субстантив номінативного чи генетивного речень (*Весна* (N); *Ні крихти* (Gen)). Повну дієслівну парадигму та, відповідно, семантико-функціональну спроможність має тільки Vf_{S3}. Отже, предикат, виражений Vf_{S3}, здатний позначати релятивне темпоральне значення і творити таксисні ситуації, поєднуючись із однотипними предикатами чи предикатами іншого типу: *І смеркає, і світає, День божий минає, І знову люд потомлений, І все спочиває* (Т. Шевченко) – послідовність.

Предикатив (Praed) як предикат стану вступає в таксисні відношення із фінитним предикатом у випадку, коли вони входять до складнодворядного речення таксису або між ними виникає на фоні таксису очевидний каузальний зв'язок: *Світало, як проїздили Вітрову Балку* (А. Головка); *Тим часом перші страви було доїдено. Пахолки швидко забрали порожні блюда й прибори разом з верхньою скатертиною і повернулися з величезними блюдами печеної дичини і дробини* (З. Тулуб).

Очевидно, що композиційно змістова єдність може визначати ППК й за межами формально-синтаксичного речення. Не випадково у наведеному раніше прикладі (на с. 284) дві синтаксичні конструкції: складносурядне речення та складне багатоконпонентне речення. Однак з погляду текстотворення обсяг надфразної єдності більший, а саме (продовження цього ж прикладу): 3) *Зі скоморохом?* 4) *А може, то її лицар?* 5) *Не можна, не можна...* 6) *Уперше в житті солодка млість і жадання сповили спекотою її тіло: вернутися, утекти, утекти...* 7) *Безвольна і сумна лежала, втопивши обличчя у подушку,*

і ввижались їй бліді, порожні очі нелюба, й обнікав її карий погляд красеня. 8) *І враз почула гомін струн...* (Р. Іваничук). Але з погляду вираження таксису, незважаючи на змістову єдність надреченнєвої конструкції, наведене продовження відображає іншу макроситуацію, у якій немає граматично вираженого темпорального зв'язку із попередньою макроситуацією та елементи якої у першій частині (речення 3-6) не відбивають відношень таксису та не виражені таксисними предикатами. Таксис виражено в передостанньому й останньому реченнях (7-8): сутаксис – *лежала / ввижались-обнікав*; послідовність – *ввижались / обнікав*; наступність – *лежала / враз почула*. Як видно із останнього прикладу таксису, відношення виникають між предикатами формально різних речень. Однак формальне членування тут умовне, оскільки зв'язок між останньою та попередньою пропозиціями можна виразити в межах одного речення (пунктуаційно – тире), оскільки семантика наслідковості та різка зміна подій це цілком припускають. ППК в наведеній частині надфразної єдності охоплює тільки два останні речення.

Таким чином, надфразна єдність містить два ППК (1-2; 7-8), до яких входять не всі її структурні компоненти. Водночас ППК не збігаються з формально вираженими межами речень: у першому і в другому випадках ППК об'єднує два формально-синтаксичні речення, які в його межах творять функціонально-семантичну єдність – темпорально-каузальний континуум. Водночас обидва ППК в межах надфразної єдності відбивають дві окремі макроситуації, між якими немає граматично вираженої темпорально-каузальної взаємодії. Можна стверджувати, що надфразна єдність як поліпредикативне утворення формально не збігається із ППК; це слушно, оскільки такі композиційні утворення виокремлені за різними принципами. Межі надфразної єдності та ППК як поліпредикативних утворень можуть бути встановлені в кожному випадку на підставі змістової цілісності, вираженої лексико-граматичними та інтонаційними чинниками (для надфразної єдності), та подієвої єдності, вираженої семантико-граматично через темпорально-каузальну детермінацію предикатів (для ППК).

Отже, поліпредикативний комплекс є функціонально-семантичною структурою, яку формують подієві предикати для відображення темпорально-каузальної взаємодії між пропозиціями, що позначають факти об'єктивної дійсності у їх денотативно-диктумному аспекті. Звідси ядро таксисних предикатів складають

предикати дії, виражені фінітними формами чи дієприслівниками, периферію – предикати стану, виражені фінітними формами. Предикати стану, оформлені дієприслівниками, до таксисних не належать. Окрім того, не беруть участі у вираженні таксисних відношень індикативні предикати, виражені іменними формами. Таким чином, до складу поліпредикативної структури, що дістає вияв як ППК, можуть входити монопредикативні одиниці моделей $N - Vf, (N) Vadv, Vf_{S3}$, спорадично $Praed$ та $N - S_2 (...)$, використання яких обмежене структурно-типологічними особливостями складного речення. Серед поліпредикативних конструкцій ППК формують речення з однорядними присудками, речення з напівпредикатами, а також складноурядні та складнодворядні речення.

4.3. Засади типології таксису

Засади типології таксису визначають можливості адекватного відображення його граматичного змісту та опису його формально-семантичних виявів. Як було зазначено, проблеми типології таксису пов'язані із трактуванням його категорійного статусу та місця в граматичній системі. Можна виокремити кілька підходів у трактуванні типологічних засад таксису, які прямо чи опосередковано впливають із його загальної концепції. Незважаючи на те, що Р. Якобсон виокремив таксис як граматичну категорію, дослідники таксису, опрацьовуючи його зміст і статус, зосередили свою увагу переважно на його часткових ознаках, що зумовлено дослідницьким завданням.

Переважно типологію таксису дослідники ґрунтують на його семантичних чи структурних ознаках. Але часто виокремлені типи таксису не відбивають його системно-структурної ієрархії та категорійної природи, зокрема через невизначеність реляцій таксис – темпоральність, таксис – час. Ґрунтовно принципи типології таксису опрацював О. Бондарко. Щоправда, опрацювання здійснене в контексті концептуалізації ФСП: „єдність, утворена різнорідними мовними засобами певної мови, об'єднаними семантикою часових відношень між діями-компонентами поліпредикативних комплексів у рамках цілісного періоду часу, є функціонально-семантичним полем таксису”, в основі якого „цілісний (єдиний) період часу, в рамках якого передаються ті чи ті співвідношення дії” [Бондарко 2001: 237-238]. Як наслідок, в основу типології таксису учений кладе відно-

шення одночасності / різночасності, на які нашаровується семантика зумовленості та характеристикації [Бондарко 2001: 235], а таксис у О. Бондарка не є „чистим”, а обов'язково пов'язаний з аспектуальною характеристикою дії [Бондарко 2001: 236-237]. Термін *таксисні відношення* використано як синонім до терміна *часові відношення*: „часові (таксисні) відношення між діями поділяють на два основні типи: 1) диференційовані (одночасність / різночасність); 2) недиференційовані, що зведені до передачі суміщення дій (чи різних аспектів єдиної дії-денотата) в одному і тому ж періоді часу при неактуальності розмежування одночасності / різночасності” [Бондарко 2001: 237]. Визначення таксису через ФСП служить не стільки категоризації поняття, скільки обґрунтуванню його типології та описово-аналітичних принципів. У межах цієї концепції О. Бондарко буде обґрунтування відповідного типу категоріальної ситуації, яка відображає весь спектр не лише таксисних, а й аспектуальних значень, а таксисну ситуацію, як вже було зазначено, розглядає як аспектуально-таксисну [Бондарко 2001: 238-239]. Не порушуючи традиції, закладеної в обґрунтуванні таксису Р. Якобсоном, О. Бондарко виділяє залежний / незалежний таксис, розуміючи однак ці типи таксису по-своєму (див.: [Бондарко 2001: 240], пор. також [Ляшенко 2006]).

Найважливішими для теорії і типології таксису, на нашу думку, є сформульовані О. Бондарком поняття таксисної ситуації та рівня диференційованості таксисних значень, а також запропоноване поняття ППК. Зокрема, подієвість як система відношень між предикатами у їх єдності може відбивати певні значення взаємодії цих предикатів, тобто виявляти певні ситуації. У такому розумінні ситуація – функціонально-семантичний еквівалент взаємодії предикатів. У синтаксисі поняття ситуативності і ситуації пов'язані із вираженням поліпропозитивності поліпредикативних конструкцій, предикативне значення яких виявляється як сукупність значень пропозицій, що передають єдність ситуацій, або як синтез значень пропозицій, що породжують якісно нову ситуацію [Барчук 1996: 24-25]. Предикативність складного речення чи поліпредикативного утворення, на відміну від предикативності простого речення (монопредикативної структури), окрім вираження темпоральності, персональності і модальності, виявляється ще в одній ознаці – ситуативності. Отже, ситуативність – це предикативне значення поліпредикативних структур, яке синтезоване комплексом (поєднанням як мінімум двох)

часткових семантичних виявів – функціонально-семантичних ситуацій, тобто граматично виражених подій. Таким чином, ситуативність виражає семантику міжпредикатних відношень і є їх граматичним значенням.

О. Бондарко інтерпретує ситуацію за типом відношень, які позначає певна змістова структура і яка, таким чином, виступає як ідентифікатор категоріальної ситуації певного типу, наприклад, аспектуальної, таксисної, таксисно-аспектуальної аж до видових ситуацій, наприклад, кратності: збірна неоднократність ситуацій, мультиплікативна множинність ситуацій і под.: „Поле таксису співвідноситься з відповідним типом категоріальних ситуацій. Таксисна ситуація – це виражена різними засобами висловлення типова (яка виступає в тому чи тому варіанті) змістова структура, що а) базується на семантичній категорії таксису і створенім нею ФСП; б) є тим аспектом переданої висловленням загальної ситуації, яка полягає в характеристиці часових відношень між діями в рамках цілісного періоду часу, який охоплює значення всіх компонентів вираженого у висловленні поліпредикативного комплексу” [Бондарко 2001: 238].

Поняття таксисної ситуації при визначенні таксису та типології таксисних форм використовує й В. Храковський, однак таксисну ситуацію розуміє інакше. Якщо в О. Бондарка таксисна ситуація – це наслідок взаємовідношень між предикатами, вона є новою якістю часової реляції, що „охоплює значення всіх компонентів вираженого у висловленні поліпредикативного комплексу” [Бондарко 2001: 238], то у В. Храковського – це предикатні ситуації, виражені компонентами т. зв. „таксисної пари”, ці ситуації є фактично предикативним значенням кожного з таксисних компонентів [Храковский 2009а: 21]. Таким чином, ситуативність у В. Храковського цілком збігається із семантико-синтаксичною ознакою монопредикативної конструкції, тобто простого речення.

Варто звернути увагу на те, що обґрунтування типології таксису часто базується на аналізі різних, зокрема й різноструктурних, мов. Очевидно, що такий аналіз доречний при обґрунтуванні самої категорії таксису та її основних граматичних ознак, проте не цілком виправданий для опрацювання типологічної методики, оскільки в різних мовах вияви таксису є різними; кожна із мовних систем відбиває семантику та структурні типи властивого саме їй таксису (згадаймо наведену концепцію таксисності різних мов В. Недялкова).

Поняття таксисної ситуації та диференційованості / недиференційованості часових відношень при аналізі таксису використовують Т. Акімова і Н. Козінцева [Акімова, Козінцева 2001]. Не оминають дослідники при аналізі таксису формально-структурного поділу поліпредикативних одиниць (поліпредикативні конструкції сурядного типу, складнопідрядні речення, конструкції з дієприслівниками і под.) [Акімова, Козінцева 2001; Семенова 2004; Недялков, Отаина 2001]. З іншого боку, в основу типології кладуть графемний принцип, зокрема В. Храковський у комбінаториці фінітних / нефінітних форм, які творять формальні таксисні комбінації [Храковский 2009а: 22]. Однак це релятивні типологічні ознаки, які стосуються формального вираження таксису, а не його значення.

Іманентна природа надкатегорії темпоральності виявляє загальнокатегоріальні ознаки лінійності та позиції відліку, які лежать в основі розмежування та змісту категорій інтервалу, часу і таксису. Лінійність виражає кількісно-якісну зміну незворотного характеру, яка для носія мови виявлена у граматичній семантиці події, тобто семантиці акціональності, уособленій дієсловом. Ознаки лінійності та позиції відліку в таксисі як відносній темпоральній семантиці виявляють його категорійний зміст. Власне ці ознаки й повинні лежати в основі типології таксису на першому класифікаційному рівні.

В основі розмежування часу і таксису лежить диференційна темпоральна ознака позиції відліку. Концепція Р. Якобсона про таксис як темпоральну категорію, що виражає відношення дії до дії [Jakobson 1971: 135], є базовою в дослідженнях усіх лінгвістів, які визнають цю категорію та розмежовують її із відносним часом. Це стосується як теорії таксису (Ю. Маслов, О. Бондарко, В. Храковський), так і опису його семантики і засобів вираження (В. Недялков, С. Полянський, Т. Акімова, Н. Козінцева, Н. Семенова, А. Бородіна, А. Сідінхе та ін.). Хоч Р. Якобсон для опису семантики таксису вживає низку означень (одночасність, передування, переривання, секвенціальність, а також визначає таксисні форми як співвідносну і неспіввідносну) [Jakobson 1971: 135; 140-141], у подальшому в типології таксису за значенням як ключові на першому рівні градації закріпилися ознаки одночасності / різночасності. Таким чином у подальшій теорії таксису сформувалась внутрішня суперечність, оскільки таксис виділено й обґрунтовано як категорію, що виражає відношення, відмінні від часових, а саме темпоральне значення

порядку дій, а типологія оперта на понятті часу. Якщо таксис розглядати у часових дефініціях, то втрачає сенс його диференціація від т. зв. відносного часу, а його семантика зведена до трьох виявів (одночасність, передування, наступність) (див., наприклад: [Мельчук 1998: 69; Телин 1998: 431]). У такій інтерпретації диференційні таксисні ознаки – позиція відліку та її граматичний зміст, лінійність і форма таксису – залишились поза увагою.

Якщо абсолютна позиція відліку є ключовою ознакою часу (для уникнення термінологічних двозначностей варто робити уточнення – граматичного або морфологічного часу), то, очевидно, відносна позиція відліку як ключова ознака таксису зумовлює виникнення іншого типу значень, ці значення не можуть бути ні виведені з часу, ні визначатися ним. Ігнорування цього принципу звело таксисні значення до трьох – одночасність, передування, наступність. Саме ці типи значень виокремлено й описано у більшості праць з таксису, зокрема в монографічних дослідженнях [Семенова 2004: 129-277; Храковский 2009б: 872; Слободинська 2011]. З огляду на таку семантичну вузькість таксису в інтерпретації цих вчених, зокрема й через контамінацію із граматичним часом, знову постає проблема його категорійного статусу. Окрім того, вказані значення недостатньо аргументовані з погляду механізму їх виникнення та функціонування.

Для пошуку диференційних ознак таксису необхідно чітко визначити його співвідношення з часом, а також встановити спільне та відмінне у їх граматичній природі. Ця проблема актуальна для обґрунтування таксису на матеріалі будь-яких мов, у яких граматично виражено і час, і таксис [Бунина 1971: 124]. Отже, і час, і таксис ґрунтуються на спільній ознаці – наявності позиції відліку, відносно якої встановлюється як значення часу, так і значення таксису. З цього погляду обидві категорії виражають відносну темпоральність. За вказаним критерієм обидві протиставляються інтервалу, що виражає абсолютне темпоральне значення безвідносно до будь-якої позиції відліку, тобто у семантиці інтервалу відлік чи темпоральна реляція відсутні. Позиція відліку граматичного часу абсолютна, оскільки, по-перше, є уможлядною (абстрактною), по-друге, незмінною, безвідносною. Навіть якщо значення часу встановлюється щодо моменту мовлення чи моменту дії [Русанівський 1969: 366; Бондарко 1967: 76], то в будь-якому випадку саме момент мовлення визначає значення часу. Наприклад, давноминулий час в окремих концепціях є за змістом відносний щодо іншої дії, яка, однак, відбувається в

минулому. Таким чином, у семантичній структурі давноминулого часу є два семантичні компоненти: відносно часовий (давно, тобто перед іншою дією) і абсолютно часовий (минулий). Саме подібна темпоральна відносність часу є предметом дискусії „час чи таксис”.

Позиція відліку таксису відносна, оскільки, по-перше, не передбачає незмінності, по-друге, не пов'язана з часом, тобто з абсолютною позицією відліку. Спеціалізована морфологічна таксисна форма – дієприслівник – позбавлений ознак граматичного часу. Отже, таксис не виражає й не може виражати значення граматичного часу, бо не має для цього механізму – співвідносності із абсолютною позицією відліку – моментом мовлення. Можна зробити висновок: таксис виражає сам себе, тобто темпоральне значення порядку дій. Очевидно, що для чіткої диференціації часу й таксису необхідно зберегти назву категорії (таксис) для означення темпоральної семантики порядку дій.

Другою іманентною ознакою часу й таксису є лінійність. Граматичний (морфологічний) час за природою є лінійним [Барчук 2005: 38-39]. Таксис може виявляти ознаку лінійності у випадку, коли виражає семантику послідовності, наприклад, послідовність (чергування дій), передування чи наступність. У такому разі дії, що формують таксисну ситуацію, розташовані на темпоральній осі, тобто відбивають лінійну спрямованість т. зв. онтологічного часу. Однак якщо таксисні дії відбуваються паралельно, тобто накладаються на одну точку (один проміжок) темпоральної осі, таксис втрачає ознаку лінійності. У такому випадку виражене значення сутаксису (див.: [Барчук 2005: 42]).

Отже, за ознакою лінійності серед темпоральних категорій інтервал і час виявляють безумовно лінійні ознаки, таксис може реалізувати своє значення як лінійне чи нелінійне. Нелінійність інтервалу і часу виключена тим, що ці категорії мають однограменне вираження. Таким чином, будь-яке значення інтервалу чи часу є локалізованим на темпоральній осі, яка умовно відбиває т. зв. вісь онтологічного часу (об'єктивно це темпоральна вісь – часово-подієвий континуум). Натомість таксис, виражаючи темпоральне співвіднесення дій, що реалізоване через взаємодію таксисних предикатів, виявляє два варіанти вказаної взаємодії: таксис послідовності та таксис паралельності (синхронності) (див. рис. 3.1, 3.2 і 3.5).

Зовнішня лінійність передбачає визначення періоду (відрізку на темпоральній осі) тривання дії. Таксисний предикат відображає віднесену до певного періоду дію, і саме ці окремі Т-періоди формують період таксисної макроситуації, що відображена ППК та лежить в основі його темпоральної єдності. При послідовному співвіднесенні таксисних дій дії, виражені таксисними предикатами P_1, P_2, P_3, P_4 і т. д., здійснюються відповідно в межах періодів T_1, T_2, T_3, T_4 і т. д., сума яких складає Т-період таксисної ситуації: *Орися відірвалася від Арсена, відступила назад до огорожі, вийшла на дорогу й подалася – поволі, поникло* (Р. Іваничук); *Потяг пішов, усе збільшуючи швидкість, а десятеро людей на чолі з Остюком та Галатом побігли понад колією до насипу, заховалися за ним* (Ю. Яновський); *Принесли воду, рушники з червоними півниками, перебинтували потерпілому груди, відчепили шаблю, з якою кинувся було на „денікінців” собі ж на горе* (В. Земляк).

У наведених прикладах виражене значення послідовності, відповідно його варіанти – передування чи наступність – не актуалізовано. Такий семантичний тип таксису О. Бондарко називає недиференційованим, однак недиференційованості немає, оскільки експліковане значення об'єктивно відображає послідовність порядку дій відповідно до денотативної ситуації. З огляду на це виокремлення в типології таксисних відношень семантики недиференційованості та відповідно диференційованих / недиференційованих типів таксисних відношень не цілком виправдане та не зумовлене системою таксисних значень.

Можна виснувати, що лінійний таксис виражений тоді, коли відображено послідовність (передування / наступність) таксисних дій; такі дії розташовані по чергово на темпоральній осі. Якщо ж періоди таксисних дій збігаються, тривають паралельно (синхронно) у будь-яких комбінаціях, формується вертикальна вісь таксису, а предикати перебувають у нелінійних відношеннях (див. рис. 3.5, 3.6): *Зброярі нагострюють мечі і сушать порох у баштах, я ж розстеляю думки свої, з яких хочу викувати правдиве слово* (Р. Іваничук); *Карпо не міг одірвати очей од Мотрі, а віз усе схилився набік* (І. Нечуй-Левицький); *Дивилася стара Настя, мати її, лежачи на полу та стогнучи від недуги, що дочка її сидить смутна і невесела, і нічого про весілля не розказує, і за діло не приймається...* (Г. Квітка-Основ'яненко). Співвідношення таксисних предикатів визначене накладанням періодів таксисних дій як $P_1 \parallel P_2 = T_1 \parallel T_2$ або $P_1 \parallel P_2 (T)$ при

спільному періоді дій; в іншому варіанті Т-період одного предиката включає t-період іншого, залежного, предиката: $P_1 \parallel (P_2) = T_1 (t_2)$. Кожен з варіантів відображає відповідно сутаक्सис та інтаксис (таксис включення).

Отже, на першому рівні членування виявляємо лінійний та нелінійний таксис. У межах лінійного таксису виражено значення послідовності або передування / наступності, у межах нелінійного таксису – значення сутаक्सису або інтаксису.

Як було зазначено, загальнотемпоральною диференційною ознакою є позиція відліку темпорального значення. Темпоральні категорії щодо позиції відліку диференціюємо на безвідносні (інтервал – позиція відліку відсутня), відносні (час – позиція відліку абсолютна – момент мовлення; таксис – позиція відліку відносна – момент іншої дії). Якщо вияв позиції відліку інтервалу і часу варіантів не має, то у таксису позиція відліку є не тільки диференційною, а й типологічною і виявляє рівнорядність / нерівнорядність відношень між предикатами. Так, лінійний таксис послідовності та нелінійний таксис паралельності (сутаक्सис) формують рівнорядні дії, виокремити з яких таксисно головну чи залежну не можна. Значення таксису встановлюється саме через співвідношення функціонально-семантично рівних (тотожних) дій: $P_1-P_2, P_1 \parallel P_2$, на що в символічній моделі вказують однаково (великою літерою) позначені предикати. Ні морфологічні, ні синтаксичні засоби не виражають таксисної залежності рівнорядних дій, кожна з яких виступає позицією відліку для іншої: *Андрій постояв лише мить* (P_1) *на порозі, охопив* (P_2) *все те оком і зупинився* (P_3) *ним на людині, що сиділа* (P'_1) *зручно в глибокій фотелі й читала* (P'_2) *газету* (І. Багрянний). У наведеному прикладі два типи різних лінійних ситуацій: $P_1-P_2-P_3$ – послідовність, $P'_1 \parallel P'_2$ – сутаक्सис. Обидві ситуації є окремими та таксисно не взаємодіють; предикати обох моделей – і лінійної, і нелінійної – рівнорядні. Або: *Василь косить коло хати отаву і вгадує, що Чорнейка забігла вже десь до жіночої нени у темну стайню* (Марко Черемшина) – сутаक्सис; *Але пташка перемінилася в його дитину, злопотіла крильцями і полетіла навперед нього* (Марко Черемшина) – послідовність. Щодо вказаних ситуацій можна вжити термін „незалежний таксис” з огляду на рівнорядну співвідносність дій, однак він матиме цілком інше значення, ніж вкладене Р. Якобсоном, і цілком відмінне від визна-

ченого О. Бондарком; задля уникнення двозначності більш виправдано використати термін *рівнорядний таксис*.

Якщо позицією відліку є одна із таксисних дій, то така ситуація виражена нерівнорядними таксисними предикатами: предикат, що є позицією відліку, є доміантним та виконує роль метричного; предикат, що виражає таксисне значення через відношення до метричного предиката, є функціонально залежним і виконує роль хронологічного предиката. Отже, таксис диференціюємо за характером позиції відліку, яку визначають однофункціональні чи різнофункціональні таксисні предикати та формують рівнорядні чи нерівнорядні відношення. Різнофункціональні таксисні предикати виступають у ролі метричного та хронологічного предикатів (відповідно Р та р): *Вже коли пройшли (р) повз ворота, риннули (Р) сінешні двері в тій хатині. Хлопці озирнулися: на подвір'я вийшла якась літня жінка і, прикривши (р) від сонця долонею очі, подивилась (Р) їм услід (І. Сенченко) – наступність (лінійний нерівнорядний таксис); – Та пропадіть ви пропадом! – розлютився Арсен, віддав корчмареві плату, Яцькові всунув у долоню монету і вийшов (Р) з корчми, грюкнувши (р) дверима (Р. Іванчук) – передування – лінійний нерівнорядний таксис; Я запалила велику лампу, що звисала над столом посередині хати, і світло немов переломило (Р) критичну ситуацію, розсипуючись (р) лагідно на всі предмети великої гарної кімнати, оставляючи (р) лише вугли в півтіні, де стояли нерухомо листові цвіти, і тут і там плюшеві фотелі, великі букети і білі бюсти... (О. Кобилянська) – інтаксис – нелінійний нерівнорядний таксис.*

Конструктивно рівнорядна таксисна ситуація утворена структурами відкритого типу, а нерівнорядна – структурами закритого типу. Наприклад: *І я скинула неміч з своїх сугавів, зібрала всю свою силу, яку не відчувала досі ніколи для нього, полинула я вперед, немов стріла (О. Кобилянська) – відкрита структура; Ллються хвилями, вкривають, Топчуть, нищать, ріжуть, б'ють... Галас, крик. Ревуть верблюда, І тривожно коні ржуть (О. Олесь) – відкрита структура; Повернувшись з трирічної мандрівки, Яцько Русин засів за образи – мав їх намалювати три (Р. Іванчук) – закрита структура.*

Отже, за ключовими іманентними темпоральними ознаками на першому рівні членування таксис має чотири різновиди: лінійний рівнорядний, лінійний нерівнорядний, нелінійний рівнорядний,

нелінійний нерівнорядний. Нерівнорядний / рівнорядний таксис протиставляється за структурними ознаками: нерівнорядний творить закриті структури, рівнорядний – відкриті; структурна ознака підтверджує об'єктивність вказаного типологічного членування таксису.

На цьому класифікаційному рівні можна типологію таксису відобразити у символічних моделях, які включають такі компоненти: Р, р – таксисні предикати; Т, t – періоди тривання таксисних дій; додаткові значки-індекси відображають характер співвідношень між предикатами, їх кількість (реальну чи потенційну), актуальність взаємодії. $P_1[T_1]-P_2[T_2]-P_3[T_3]-P_4[T_4]-P_n[T_n]$ – лінійний рівнорядний таксис, структура відкрита, кількість предикатів таксису не зумовлена – поліпредикатність. $P[T]-p[t]$ або $p[t]-P[T]$ – лінійний нерівнорядний таксис, бінарна закрита структура (дипредикатна таксисна взаємодія); варіант моделі $P[T], P_n[T_n]-p[t], p_n[t_n]$ або $p[t], p_n[t_n]-P[T], P_n[T_n]$ відображає відкритість лінійного ряду для інших таксисних відношень, однак взаємодія предикатів відображена лише (-). $[T]P_1||P_2||P_n$ – нелінійний рівнорядний таксис, структура відкрита, кількість предикатів таксису не зумовлена – поліпредикатність. $[T]P||p$ – нелінійний нерівнорядний таксис, бінарна закрита структура (дипредикатна таксисна взаємодія), яка передбачає відкритість лінійного ряду p_n та P_n для інших таксисних відношень. Зважаючи на те, що лінійний таксис передбачає властивий кожній таксисній дії Т-період, а нелінійний таксис відзначений єдиним періодом для всіх співвідносних таксисних предикатів, показники [Т], [t] в моделях для зручності читання можна упустити: $P_1-P_2-P_3-P_4-P_n$; Р-р або р-Р; $P_1||P_2||P_n$; $P||p$.

Наведені моделі відбивають узагальнені таксисні ситуації класифікаційного рівня, диференціація яких на типологічному рівні відображає значення таксису.

4.4. Таксисні ситуації та типи таксисних значень

Звернімося до більш детальної характеристики таксисних ситуацій і, відповідно, до типологічних моделей таксису та його граматичних значень. Наведені класифікаційні моделі відобразили базові типи співвіднесення таксисних предикатів з огляду на іманентні ознаки таксису. Однак ці моделі не відображають типологічної семантики таксису, оскільки не враховують його конкрет-

них формальних ознак, способів та засобів вираження в конкретній (окремії) ситуації.

Лінійний рівнорядний таксис. Як було зазначено, в основі лінійного рівнорядного таксису лежать відношення послідовного порядку функціонально тотожних дій. Варто зазначити, що термін „порядок дій” не є прямо пов’язаний з поняттям таксису, хоч первинно таксис осмислювався саме через цей термін („order”) (див.: [Bloomfield: 1946]). Порядок у вжитому значенні вказує на явища (тут таксисні дії), для яких характерна черговість. При цьому треба розуміти, що черговість є універсальною ознакою, не прив’язаною до позиції чи принципів відліку (наприклад, черговість характеризує часові значення минулого, теперішнього, майбутнього на темпоральній осі). Отже, лінійні темпоральні відношення передбачають таке співвіднесення предикатів таксисних дій, при якому значення дій виражене їхньою черговістю – послідовним порядком. Наприклад: *Забіжу* (P_1) *з-поза угла, ввійду* (P_2) *до парку і пройдуся* (P_3) *поуз неї, той переконаюся відразу, чи се вона, чи ні* (І. Франко); *Іноді проглядало* (P_1) *сонце, зараз же ховаючись за хмару; часом розривалася* (P_2) *сіра хвиля надвоє, і між стінами такої земляної пари простягався* (P_3) *осінній степ, як лісовий просік* (Ю. Яновський).

Таксисна ситуація в першому прикладі вказує на означену черговість: кожна наступна дія відбувається після попередньої, зміна співвідносної позиції дії неможлива (позиція дії на темпоральній осі фіксована). У цьому випадку позиція відліку змінна: предикат *забіжу* (P_1) відносно предиката *ввійду* (P_2) виступає як попередній і, відповідно, предикат P_2 щодо предиката P_1 виступає як наступний; водночас предикат *ввійду* (P_2) щодо предиката *пройдуся* (P_3) виступає уже як попередній, а предикат P_3 щодо предиката P_2 виступає як наступний. Т-період таксисної ситуації визначений послідовним триванням дій предикатів $P_1 \rightarrow P_2 \rightarrow P_3$, відповідно послідовно включаючи $T_1 + T_2 + T_3$. Предикати цієї таксисної ситуації функціонально тотожні – означено послідовні.

Таксисна ситуація другого прикладу має значення неозначеної черговості: кожна з дій, виражена предикатами P_1, P_2, P_3 , хоч відбувається послідовно щодо іншої дії, однак їхній порядок, тобто місце на темпоральній осі, не визначене (позиція дій на темпоральній осі нефіксована). Т-період таксисної ситуації зумовлений почерговим триванням дій предикатів, однак через невизначеність їх місця на

темпоральній осі, а також через можливість багатократного повнення дій модель співвідношення предикатів $P_1 - P_2 - P_3$ не проектується на сумарне відображення їх періодів, а виражена як $T_1 \times T_2 \times T_3$. Кількість Т-періодів кожної із дій невизначена. Предикати цієї таксисної ситуації теж функціонально тотожні – неозначено послідовні. Варто звернути увагу, що в наведеному прикладі неозначена послідовність виражена не тільки співвідношенням предикатів таксисної ситуації, а, перш за все, семантично прозорими (спеціалізованими) темпоральними конкретизаторами при першому та другому предикатах: відповідно *іноді* P_1 , *часом* P_2 .

Функціональна тотожність таксисних предикатів при таксисі рівнорядної послідовності прогнозує їх формально-синтаксичну та морфологічну однотипність. Отже, таксис рівнорядної послідовності типово виражений складними реченнями з однорядними присудками (т. зв. однорідними присудками) та складносурядними реченнями, предикати яких утворюють структуру $V_f - V_f$. Наприклад: *Ті вибралися із гушавини, перейшли до іншого вікна, постукали настирливіше* (В. Земляк); *Я послухався, підмалював Йосифові вуха й подався з портретом додому; Він підійшов до полотна, хвилину постояв, потім, ніби зважувався на відчайдушний вчинок, рвучко повернув до глядачів портрет* (Р. Іваничук) – однорядні присудки, означена послідовність. *Двері комірки прочинилися, крізь отвір просунулася голова корчмаря* (Р. Іваничук); *Спустилася ніч; викликала собі на втіху зорі; викотився з-за гаю місяць – і став оглядати околицю...* (Панас Мирний) – складносурядні речення, означена послідовність.

Приклади неозначеної послідовності: *Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся і довго розглядав зелене нив’я* (Панас Мирний); *Дерева схиляються, Руки сухі простягають, Журно хитаються, Журно шепочуть: „Веснонько, матінко...”* (О. Олесь) – складне речення із сурядними присудками; *Ось ми всі нежонаті йдемо, а сьогодні я повинчаюся, і всі ми повинчасмося, і одружить нас із собою далека путь і різне життя* (Ю. Яновський); *Починаючи з середини тижня, ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями* (М. Коцюбинський) – складносурядні речення.

З формально-синтаксичного погляду структури із однорядними присудками та складносурядні речення цілком однотипні, оскільки ґрунтуються на сурядному зв'язку і творять поліпредикативні конструкції. Традиція відносить речення з однорядними присудками до простих ускладнених. Їх розмежування з погляду таксису зумовлене тим, що в першому випадку таксисні предикати є односуб'єктними, в другому – різносуб'єктними. Односуб'єктні предикати типово частіше виражають означену послідовність, різносуб'єктні відбивають переважно неозначено послідовні дії, що розкриває специфіку цих таксисних ситуацій і певним чином спеціалізує формальне вираження двох типів послідовності. Очевидно, що суб'єкт у такому разі є компонентом типологічної моделі кожного з типів таксису: $S (P_1 \rightarrow P_2 \rightarrow P_3)$ і $S (P_1 - P_2 - P_3)$ складносурядні односуб'єктні речення означеної та неозначеної послідовності; $S_1 P_1 \rightarrow S_2 P_2 \rightarrow S_3 P_3$ і $S_1 P_1 - S_2 P_2 - S_3 P_3$ складносурядні різносуб'єктні речення означеної та неозначеної послідовності.

Лінійний нерівнорядний таксис. При вираженні лінійного нерівнорядного таксису ситуація утворена різнофункціональними предикатами – метричним та хронологічним. Через різнофункціональність предикатів семантичний центр таксису є зміщеним, оскільки один із предикатів виконує роль позиції відліку. Отже, при нерівнорядному лінійному таксисі позиція відліку є сталою, незмінною, її роль належить метричному (домінантному) предикату. Очевидно, що специфіка вираження вказаної таксисної ситуації полягатиме у засобах та способах маркування функцій таксисних предикатів.

Типовим способом функціонально-семантичного зміщення є формальна, а відповідно, й семантична різнотипність співвідносних одиниць. При творенні нерівнорядної ситуації предикати можуть бути виражені структурою $V_f - V_{adv}$. Наприклад: *Вклонившись* (р) у пояс, Арсен сказав (Р) тремтячим голосом: – Не справляй весілля, боярине... (Р. Іваничук); *Увійшли* (р) в'яють в хату, стала зняряджати (Р) панночку Олену до вінця... (Г. Квітка-Основ'яненко). Граматична та функціонально-семантична несамостійність дієприслівника щодо фінітного дієслова формує нерівнорядні відношення між таксисними предикатами: хронологічний предикат (р) виражає темпорально означувальну (рецесивну) дію, метричний предикат (Р) виражає темпорально означувану (домінантну) дію. Таке співвідношення таксисних предикатів виявляє комунікативна структура

наведених конструкцій: комплекс хронологічного предиката виступає темою, комплекс метричного предиката виступає ремою. Отже, актуалізованим є значення домінантного предиката, маркером цього значення є несамостійний предикат. Таким чином, у наведених таксисних ситуаціях виражено значення наступності, яке актуалізоване значенням передування хронологічного предиката.

Є інший погляд на трактування таксисного значення таких конструкцій. Так, вказуючи, що „значення передування другорядної дії виражається дієприслівниками доконаного виду на *-ши*: *взявши, приголубивши, сказавши, знищивши, впавши* тощо”, а „значення наступності другорядної дії морфологічними засобами не виражається” [Бондар 1996: 71], О. Бондар зазначену семантику приписує таксисній ситуації загалом та трактує її як таксис передування. Т. Акімова та Н. Козінцева вказують на бінарність семантики „диференційованого таксису із відношеннями різночасності”, уточнюючи, що у дієприслівникових конструкціях зазначеного типу „залежно від аспектуального характеру основної дії” виділено два типи ситуації передування: другорядна цілісна дія передує основному цілісному факту, другорядна цілісна дія передує основному процесу [Акімова, Козінцева 2001: 262]. Подібний принцип типології передування / наступності застосовує В. Храковський, формуючи опозицію одночасність / послідовність (передування-наступність) [Храковський 2005: 29-31]. По-перше, в аналіз таксисної ситуації, вираженої таксисними предикатами, введено низку понять, які стосуються семантики таксису опосередковано та ускладнюють її диференціацію: цілісна дія, цілісний факт, основний процес; таксис інтерпретовано в часовому аспекті – різночасність, одночасність. По-друге, можливо, що морфологічна форма дієприслівника як залежний в традиційному розумінні таксис маркована значенням передування (зважаючи на традиційно приписуваний вид і час дієприслівнику на *-ши*, який, проте, часових ознак не має, а видові ознаки якого щодо темпоральної семантики є релятивними). Однак на синтаксичному рівні, включена в таксисну взаємодію і творячи таксисну ситуацію, ця форма отримує позиційну функцію в системі відносної темпоральності, це функція рецесивного предиката щодо предиката домінантного. Вказуючи на передування дії, вираженої рецесивним предикатом, морфологічний зміст дієприслівника актуалізує значення домінантного предиката, забезпечуючи вираження таксису наступності. Отже, морфологічна семантика є значенням дієприслівника, яке й визначає його функцію у творенні

таксисної ситуації, однак не є значенням усієї таксисної ситуації і, відповідно, не виражає значення таксису.

У прикладі *Лель Лелькович в останню мить звертає в горох і падає там разом із колом, а Паня, сміючись, проскочила* (P) з іншого боку під житом, *залишивши* (p) на коров'ячому розі срібні ниточки свого сміху, – я помітив їх, хоч могли то бути і звичайні степові павутинки, які павук-чередник снує надвечір на рога (В. Земляк) рецесивний предикат *залишивши* уже хронологічно вказує на наступну дію, актуалізуючи таксис передумання, виражений домінантним предикатом *проскочила*.

Незважаючи на спеціалізацію дієприслівника у вираженні таксисних предикатів як в першому (наступність), так і в другому (передумання) випадках ключову роль відіграє семантико-синтаксична взаємодія предикатів. Оскільки в основу темпорального зіставлення дій через таксис закладено їх детермінувальний зв'язок, то між діями має виникати логіко-семантична єдність послідовного порядку – первинної каузальної семантики, яка є прототипом причини і наслідку, – теж диференційованих порядком граматичних категорій. Отже, для таксису послідовності та передумання / наступності обов'язковою є семантико-синтаксична кореляція чи координація предикатів. При послідовності, вираженій сурядними конструкціями, предикати корелюють, диференціюючи означену чи неозначену послідовність; при передуманні / наступності предикати виражені через залежність, яка й виявляє їх семантико-синтаксичну координацію (про ці форми зв'язку у поліпредикативних конструкціях див.: [Барчук 1996: 28-32]). Із семантичного погляду таксисні ситуації мають бути об'єктивно зумовленими, тобто денотативно достовірними (виражати логіко-семантичну взаємодію), якот: спочатку хмариться, потому йде дощ, але не навпаки. Таким чином, кореляція і координація таксисних предикатів є необхідною, обов'язковою умовою виникнення таксису.

З огляду на специфіку семантико-синтаксичної взаємодії таксисних предикатів можна виокремити таксисні конструкції, що виражають нерівнорядний лінійний таксис структурами Vf – Vf. Таку властивість спорадично виявляють складнодворядні речення таксису. Варто зазначити, що складнодворядні речення із таксисними сполучниками (наприклад, *коли, тоді*) зорієнтовані на вираження сутаксису, тобто співвідносять синхронні дії; експлікація лінійних відношень цими структурами обмежена, що, очевидно, зумовлено

семантико-синтаксичною природою дворядного (взаємозалежного, детермінантного) зв'язку, який прогнозує функціональну єдність, а отже, рівнорядність таксисної ролі предикативних складників. Окрім того, аналіз вираження нерівнорядного лінійного таксису конструкціями моделі Vf – Vf не виявив випадків експлікації складнодворядними реченнями таксису значення передумання.

Для встановлення нерівнорядних відношень у складнодворядних реченнях таксису необхідне підтвердження зміщення семантико-синтаксичної координації предикатів у бік метричного, в тому числі за допомогою додаткових засобів її вираження, а також маркування хронологічного предиката, зокрема з погляду структури денотативної ситуації. Наприклад: *Коли другого дня Євгеній явився* (p₁) *в назначеній годині, пан староста прийняв* (P₁') *його дуже чемно, просив* (P₁'') *сідати, потракував* (P₁'') *цигаром, а коли Євгеній не менше чемно подякував* (p₂') *і запитав* (p₂''), *чим може служити панові старості, сей натягнув* (P₂') *на своє лице маску стурбованого батька і мовив* (P₂'') *добродушно-сумовито...* (І. Франко).

У наведеному ППК виділено дві окремі, але однотипні таксисні ситуації (їх тут більше, але ми аналізуємо нерівнорядний таксис), позначені відповідно p₁ – P₁', P₁'', P₁''' та p₂', p₂'' – P₂', P₂''. У кожній із ситуацій виражене таксисне значення наступності. Лінійні предикати, вказуючи на послідовність дій, є нерівнорядними: P₁', P₁'', P₁''' виражають метричну дію, яка, співвідносячись із p₁, хронологічно означена як наступна. Засобом вираження нерівнорядності дій є як семантико-синтаксичні, так і формально-синтаксичні зв'язки між таксисними предикатами, зокрема граматичний індекс *коли*, який вжито у хронологічному компоненті складного дворядного речення таксису. Тотожною є конструкція, що виражає аналогічну таксисну ситуацію p₂', p₂'' – P₂', P₂''. При нерівнорядному таксисі кількість предикатів із кожного боку в цьому випадку несуттєва, оскільки таксисна ситуація визначається природою синтаксичної конструкції, що її позначає, і творить структури бінарного (закритого типу). Водночас предикати нерівнорядної таксисної ситуації P₁', P₁'', P₁''', які виражають метричний предикат, взаємодіючи між собою, творять іншу таксисну ситуацію в межах цієї ж синтаксичної конструкції – P' – P'' – P''', яка експлікує значення таксису послідовності. Аналогічно й предикати другої нерівнорядної таксисної ситуації творять таксис послідовності і метричними, і хронологічними предикатами. У

наведеному уривку п'ять лінійних таксисних ситуацій: рівнорядні – *прийняв – просив – потрактував; подякував – запитав; натягнув маску – мовив*; нерівнорядні – *з'явився – прийняв, просив, потрактував; подякував, запитав – натягнув маску, мовив*.

Отже, значення передування чи наступності виражені неподільною закритою бінарною структурою, яку формують семантико-функціонально спеціалізовані предикати, один з яких виражає передування, а інший – наступність, виступаючи в ролі метричного і хронологічного предикатів. Таксисне значення експлікує хронологічний предикат, виявляючи рецесивні семантико-синтаксичні ознаки та залежною семантико-синтаксичною роллю актуалізуючи значення метричного предиката. На формально-синтаксичному рівні таксис передування / наступності типово виражають речення з дієприслівниковими предикатами на *-ши*; складнопорядні речення таксису репрезентують нерівнорядний таксис наступності.

Нелінійний рівнорядний таксис. Значення сутаक्सису відображає нелінійні таксисні ситуації і може ґрунтуватися на двох варіантах відношень між таксисними предикатами – рівнорядності / нерівнорядності. При рівнорядних відношеннях виражено власне сутаксис. Структура нелінійних таксисних ситуацій визначена темпоральним співвідношенням таксисних дій з погляду періодів їх тривання (здійснення). Нелінійні таксисні ситуації відображають синхронність таксисних дій та збіг їх Т-періодів. Як було зазначено, таксисні предикати можуть співвідноситись із накладанням Т-періодів – $P_1 T_1 \parallel P_2 T_2$ – або мати спільний період – $P_1 \parallel P_2 (T)$.

Нелінійні таксисні ситуації, що ґрунтуються на структурі $Vf - Vadv$, на відміну від подібних лінійних таксисних ситуацій, є рівнорядними. Це зумовлено граматичною природою дієприслівника сутаक्सису. Якщо дієприслівник на *-ши* функціонально-семантично виражає послідовність, то дієприслівник на *-чи* є спеціалізованою формою сутаक्सису. Граматична природа дієприслівника на *-чи* така, що Т-період дії, вираженої дієприслівником, безумовно синхронний до Т-періоду фінітної дії. При цьому дієприслівниковий таксисний предикат залишається рівнорядним: *Ось устав один із боярських дружинників і, піднімаючи (P₁) вгору кубок, почав говорити (P₂): – Браття! (І. Франко); З гармошкою хлопці пройшли (P₁), горляючи (P₂) пісню веселу, сьогодні – свято, й вони трішечки напідпитку (В. Стус); Хукаючи (P₁) з холоду в руки, присів (P₂) до столу, на якому стояв каламар з тростиною і лежав папір (Р. Іванчук).*

Рівнорядність граматично різнотипних предикатів (дієприслівникового і фінітного) свідчить про те, що пов'язувати таксис із відношеннями залежності / незалежності з огляду на морфологічний статус таксисних предикатів немає підстав, оскільки співвідношення таксисних предикатів не є проєкцією синтаксичного зв'язку, а форма таксису визначена не типом синтаксичної конструкції, а таксисною формою – ППК, що відображає таксисну ситуацію як взаємодію предикатів, яка й виражає значення таксису.

Однак синтаксична рівноправність предикативних компонентів, виражена сурядним зв'язком, типово прогнозує рівнорядність таксисних предикатів із формальною структурою $Vf - Vf$; це зумовлює вираження сутаक्सису реченнями з однорядними присудками та складносурядними реченнями. У цьому випадку відсутній таксисно маркований предикат, роль якого виконував дієприслівник; набуває первинної ваги семантико-синтаксична кореляція предикатів, яка може бути водночас у виразнена додатковими показниками таксису.

Конструкції з однорядними присудками: *Гіркий їй плач, стогнання матері зливалися (P₁) вкупу, носилися (P₂) по хаті, слалися (P₃) по білих стінах (Панас Мирний); Вона сиділа (P₁) у дівичнику й вишивала (P₂) нелюбові весільну сорочку (Р. Іванчук); Діти обідали (P₁) на землі, обливали (P₂) пазухи і шелестіли (P₃) ложками; Семенко все бігав (P₁), все робив (P₂), що мама казала, і раз по раз потручував (P₃) молодші сестри і казав (P₄), що дівки не знають нічого, лише їсти (В. Стефанік).* У цих конструкціях нелінійність ситуації зумовлена кількома синхронними діями суб'єкта (суб'єктів) в межах Т-періоду, який є єдиним для усіх таксисних предикатів саме завдяки спільності суб'єкта; водночас семантико-синтаксичне співвіднесення таксисних предикатів не припускає їх послідовності, а передає денотативну ситуацію синхронно співвідносних дій. Темпоральні конкретизатори *все* характеризують Т-період з погляду його цілісності, дії – з погляду особливостей їх реалізації: *бігав, робив* весь час, постійно; темпоральний конкретизатор *раз по раз* вкраплює таксис неозначеної послідовності, виражений предикатом *потручував* (час від часу, періодично), бо вказує на довільно повторювану дію.

Визначати співвідношення дій як ситуації одночасності у конструкціях такого типу, що стало традицією при аналізі таксису з погляду граматики функціонально-семантичних полів, можна тільки за умови, коли під одночасністю розуміти єдність Т-періоду

таксисних предикатів, тобто синхронність; однак і в цьому випадку одночасність не є таксисним значенням.

Складносурядні речення: *Сидить* (P_1) *наш конотопський сотник Микита Уласович Забрюха на днищу, мов на коні; Ноги йому без стремени так і теліпаються* (P_2), *і, щоб не впасти, руками держиться* (P_3) *за тес днище, а воно чкуриуть* (P_4)! *Воно чкуриуть* (P_5) *ще прудше, чим Яцькова приблуда...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Крізь опущену штору невеличкої спальні продирається вже* (P_1) *червоняве поранкове світло, а Євгеній спить іще* (P_2) (І. Франко). У складносурядних реченнях сполучниково чи безсполучниково виражене зіставлення таксисних предикатів, що має темпоральний характер; зіставний граматичний індекс *a* увиразнює семантику зіставлення. Темпоральні конкретизатори останнього прикладу *вже-іще*, з одного боку, вказують на сутаксис, з іншого боку, актуалізують періоди сутаксису – початок ранку / пізніє спання.

Ситуації нелінійного рівнорядного таксису виявляють найбільшу варіантність формального вираження, зокрема, й складнодворядними реченнями сутаксису. Сутаксис репрезентують складнодворядні речення із граматичними індексами *поки* (*доки*), *тоді-коли* та под.: *Поки Мотря прала* (P_1) *сорочки, Кайдашиха затопила* (P_2') *в печі й приставила* (P_2'') *вечерю* (І. Нечуй-Левицький); *Галат щось говорить* (P_1) *на вухо дівчині, доки звучить* (P_2) *мелодія після останніх слів кобзаря* (Ю. Яновський); *Тоді тільки люди трохи забули* (P_1) *про Хруща, як жнива настали* (P_2) (Панас Мирний).

Отже, значення сутаксису виражене всіма типами поліпредикативних конструкцій: реченнями із напівпредикатами, реченнями з однорядними присудками, складносурядними та складнодворядними реченнями. При вираженні нелінійних рівнорядних ситуацій активно вживаються як спеціалізовані, так і неспеціалізовані граматичні індекси, а також семантично прозорі темпоральні конкретизатори. Однак основне навантаження при ідентифікації сутаксису несе семантико-синтаксична взаємодія предикатів.

Нелінійний нерівнорядний таксис. Якщо відношення між сутаксисними предикатами нерівнорядні, то при нелінійній взаємодії, яка лежить в основі сутаксису, можливий єдиний варіант цих відношень: метрична дія включає в себе хронологічну дію. Відповідно таксисна ситуація буде відображена як інтаксис. Варто зазначити, що нерівнорядність нелінійних відношень має дещо іншу природу, ніж лінійних. При нелінійних нерівнорядних відношеннях

не діє чинник порядку предикатів, виражений як граматичний і логіко-семантичний. Натомість виникає принцип співвіднесення загальне / часткове. Власне цей принцип має винятково логіко-семантичну природу, оскільки ґрунтується на денотативно об'єктивних співвідношеннях експлікованих дій.

Якщо зважити, що при включенні дії іншою дією відбувається накладання Т-періодів таксисних предикатів, то й відповідні періоди мусять співвідноситись подібно до предикатів – нерівнорядно. Це означає, що модель інтаксису $P||p$ при врахуванні періодів таксисних предикатів матиме такий вигляд: $P||p = T||t$. Тобто встановити інтаксис у випадку, коли Т-період не включає t-період, неможливо. Наприклад: *Хмари по небу бродили* (P) *важкі, олов'яні. Вони то опускалися* (p') *нижче, то піднімалися* (p'') *густою тінню високо над головами, гасили* (p''') *сонце* (Р. Чумак); *Маковей замислився* (P), *копаючись* (p) *шкарубкими пальцями в солом'яній бороді, волів щось сердечне сказати хлопцеві, та дівчата такі невгамовні – все: „Линка!” – й поговорити не дають* (В. Земляк).

У першому прикладі метричний предикат *бродили* узагальнює всі дії, які відображають хронологічні предикати та стосуються руху хмар на небі; Т-період метричного предиката безумовно вміщує t-періоди предикатів хронологічних; хронологічні предикати творять таксисний ряд неозначеної послідовності: *піднімалися, опускалися, гасили* – ітеративні дії (ітерація виражена контекстно розділовими сполучниками *то*, значення яких поширене на предикат *гасили*). Наведений ППК формально утворений із двох речень, однак з погляду темпоральної структури вони складають неподільне ціле; окрім того, цілком можливим є вживання двокрапки на межі речень. Вказаний характер хронологічних дій сприяє вираженню інтаксису щодо узагальненого значення та Т-періоду метричної дії. Варто зазначити, що й у випадку нелінійних нерівнорядних відношень таксисна ситуація двокомпонентна (бінарна) й виражена закритою структурою; отже, кожен із компонентів таксисної ситуації виступає як неподільна структура – метричний або хронологічний предикат, однак з можливістю при внутрішній поліпредикативності виражати іншу таксисну ситуацію.

У другому прикладі предикат *замислився* метричний, оскільки дія *копаючись* виражає специфіку семантики синхронної дії; Т-періоди накладаються, однак дія, виражена предикатом (p), супроводжує (є семантично похідною, вторинною) дію (P). Варто

зазначити, що при інтаксисі, вираженому моделлю Vf – Vadv, є синкретична обставинна семантика, оскільки вторинна включена дія, співвідносячись із первинною як часткове / загальне, надає співвідношенню відтінку способу дії, яким функціонально маркований дієприслівник. Сприяє такому синкретизму переносне значення, яке часто у таких таксисних ситуаціях виражає хронологічний предикат-дієприслівник, зокрема: *копаючись шкарубками пальцями в соло-м'яній бороді* – потираючи, мнучи бороду. Або: *У кожного працювала (P) фантазія над впливом нового імпульсу, риючи (p) темні ходи і прокоти в будучині* (І. Франко).

Однак достатня поширеність ситуацій нелінійного нерівнорядного таксису як на основі конструкцій Vf – Vadv, так і конструкцій, виражених Vf – Vf, не дає можливості ігнорувати аналізований тип таксису.

Ситуації екстратаксису. При лінійному і нелінійному нерівнорядному таксисі можливий ще один варіант взаємодії таксисних предикатів, зумовлений логікою побудови системно-семантичних зв'язків у граматиці, а саме виключення метричним предикатом предиката хронологічного, тобто екстратаксис. Екстратаксис виникає тоді, коли хронологічна дія виражена заперечною формою дієслова, тобто із двох таксисних дій об'єктивно відбувається метрична, а хронологічна з погляду мовця не здійснюється, і це визначає характер дії метричної: *Проти нього ішов (P) цеп ворога, не стріляючи* p_1 (і *тримаючи* p_2) *у витягнутих руках гранати* (Ю. Яновський). Наведений приклад відображає і інтаксис – $P||p_2$, і екстратаксис – $P||p_1$ (обернуті дужки вказують на виключення). Або: *Бабарозпорядниця не злазила* p (з печі і звітти керувала (P) весільним чином (Ю. Яновський).

У наведених прикладах експліковано нелінійний екстратаксис. Виключення може стосуватися й лінійних таксисних відношень: *Але законоучитель не слухав* p_1 (його, *вивів* P_2) *з-за парти і поставив* P_3 *у ряд з тими, що були покарані* (І. Пільгук); *Там жаби мирно кумкають в осоках, і, не підпавши* p (під нічний декрет, *Росте* (P) *собі на волі очерет* (Ю. Клен). Отже, екстратаксис доцільно виокремити як особливий тип нерівнорядних ситуацій, які марковані семантико-граматичними та формальними ознаками хронологічного предиката. Екстратаксис – єдиний тип таксису, що може бути ідентифікований як у межах лінійної, так і нелінійної таксисної ситуації.

Екстратаксис, відображаючи нерівнорядну нелінійну та нерівнорядну лінійну ситуації, ґрунтується на відношеннях як сутаксису, так і послідовності. Таким чином, екстаратаксис займає особне місце як семантичний різновид таксису, в основі якого критерій виключення дії, позначеної залежним предикатом у заперечній формі. Це означає, що ключовим критерієм виділення екстратаксису є не тип взаємодії між таксисним предикатами та не структура таксисних ситуацій, а граматичний маркер екстратаксису – предикат неґації, виражений заперечною формою дієслова. Формально-граматичний характер надає екстратаксису ключової системно-структурної ознаки: поєднуючись із стверджувальним предикатом, предикат неґації завжди творить нерівнорядні структури, виступаючи в ролі рецесивного. Це об'єктивно, оскільки предикат неґації заперечує факт, денотативно співвідносячись із фактом дійсним. З іншого боку, актуалізовані значення послідовності і сутаксису, відповідно передування / наступність та інтаксис, виявляються знятими, оскільки недійсний факт не може ні передувати чи бути наступним, ні включеним щодо факту дійсного.

Варто однак зазначити, що якщо таксисну ситуацію творять тільки предикати, виражені заперечною формою дієслова, й уся синтаксична структура має заперечну форму, тоді відповідно усі предикати функціонують як граматично однотипні, а з погляду таксису ідентичні до конструкцій стверджувальних, тобто творять такі ж таксисні ситуації та виражають типові таксисні значення. Загальнозаперечні синтаксичні структури екстратаксису не виражають: *Федір потім ніколи не ходив* P_1 *до стайні і не говорив* P_2 *з наймитами; Ніхто не орав* P_1 *його і не сіяв* P_2 , *і межі ніякої на нім не було* (В. Стефанік).

Дієслово у заперечній формі не позначає екстратаксис також тоді, коли заперечення вжите не у прямому значенні, тобто виражає не неґацію щодо позначуваного факту, а є формою ствердження через протилежну дію: *Чутно, як перегукується* p' *варта на сторожових вежах замкового валу, дзвонять* p'' *металом зброярі в зброярні, не сплять* p''' – *готується* (P) *до раті руська залога* (P. Іванічук) – *не сплять* – працюють; *Лише один наводчик, що ім'я його, рід і сім'я назавжди невідомими лишились, не відриваючись* p (від скоростріла, *під дужим натиском ворожих лав стріляти не вгавав* (P) (Ю. Клен) – *не вгавав стріляти* – стріляв.

Також не можна ідентифікувати ситуацію екстратаксису у випадку, коли заперечна форма входить до складу фразеологізованої сполуки: *Карпо не міг відірвати очей* (P₁) *від Мотрі, а віз усе нахилився* (P₂) *набік* (І. Нечуй-Левицький). *Не міг відірвати очей* – уважно дивився; значення сутаксису. *Толя вскочив* (P₁) *у вагон, кинувся* (P₂) *до вікна прощатися з хлопцями й не повірив своїм очам* (P₃) – *на пероні, поблизу веселого гурту проводжаючих, самотньо стояла Тихоня* (В. Земляк). *Не повірив своїм очам* – здивувався; тут таксис означеної послідовності. Одним із різновидів фразеологізованої сполуки, що виконує роль емоційно забарвленого предиката ствердження, є конструкція формально двокомпонентна (negVf, congVf), але семантично однокомпонентна, у якій заперечний компонент виконує функцію емоційно-квантитативного актуалізатора: *Не пішов, а побіг* (P) *Чинка у волость; не зайшов*)р'(*і в хату, не сказав нічого*)р''(*матері* (Панас Мирний) – стверджувальний предикат (P) метричний, заперечні предикати (p) хронологічні – ситуація екстратаксису послідовності. Або: *Сільський багач Андрій Курочка сидів* (P₁) *коло стола і обідав* (P₂), – *не обідав, а давився* (p₂) *кожним куснем* (В. Стефаник) – сутаксис та інтаксис.

Отже, ситуації екстратаксису можуть бути лінійними та нелінійними. Лінійні ситуації екстратаксису є співвідносними із типовими ситуаціями таксису послідовності: *Полетіла* (P) *Катерина і не одяглася*)р((Т. Шевченко). Однак екстратаксис вносить особливий семантичний зміст у структуру таксисної ситуації: заперечна форма дієслова функціонально орієнтована на вираження протиставлення, таким чином, зіставно-протиставна семантика часто є супровідною для екстратаксису та прогнозує закритість структури таксисних конструкцій: *Покинь* (P') *мене, забудь* (P'') *мене, Та не кидай*)р(*сина; Серце моє! Не плач,*)р'(*Катерино, Не показуй*)р''(*людям сльози, Терпи* (P) *до загину!* (Т. Шевченко).

Ситуації нелінійного екстратаксису типowo виражені й структурами Vf – Vadv: *У вибивану пацьорками тайстру, яку з собою приніс із Чехів, поклав Осташко оправлену книгу, чорнильницю з циноброю, тростинове перо і, не зачинаючи* (p) *дверей у халузі, подався* (P) *звивистою стежкою з Білої гори до передмістя За Брамою* (P. Іваничук).

Отже, характер та структура таксисних ситуацій тісно пов'язані із вираженням певного типу значення таксису. Значення таксису ґрунтуються на типології таксисних ситуацій, що виявляють характер

співвідношення між таксисними предикатами на основі іманентних ознак порядку дій. З іншого боку, характер таксисних ситуацій відбиває варіантність формально-синтаксичного вираження кожного з типів таксису та ґрунтується на граматичній природі морфологічних одиниць, якими виражено таксисні предикати.

4.5. Лінійний таксис

4.5.1. Рівнорядний таксис – послідовність

В описовій традиції принципи типологічного аналізу семантики таксису, який умовно можна асоціювати з лінійним, ґрунтуються або на визначенні часових відношень (семантика одночасності / різночасності), або на засобах вираження макрорівня (за синтаксичними одиницями, що виражають таксис), або на засобах вираження мікрорівня (за характером дій, позначених таксисними предикатами), але найчастіше поєднують зазначені принципи в різних комбінаціях. Одночасність / різночасність таксису описано у спеціальних дослідженнях Н. Семенової, Л. Гарєєвої, М. Мішаєвої, С. Ханбалаєвої, М. Азісової, Т. Слободинської, які концептуально ґрунтуються на теоретичних концепціях О. Бондарка, С. Полянського і В. Храковського.

Зокрема, С. Полянський розмежує строгу (сильну) та нестрогу (слабку) різночасність [Полянський 1990: 35-38]. У межах цих типів таксису виділено строге передування / слідування (для строгої різночасності); нестрога різночасність на типи не диференційована [Полянський 1990: 35-37; 37-38]. Неважко помітити, що принципи розмежування різночасності не диференціюють порядку дій, тобто не виражають семантику власне таксису. Базуючи розмежування типів різночасності на концепції А. Івіна [Івін 1969], який обґрунтовує логіко-філософські категорії часу, С. Полянський мимоволі переносить принципи типології часу на типологію таксису, але при цьому власне значення порядку (предування / наступності) не аналізує. Таким чином, межа між строгою та нестрогою різночасністю нечітка: „найбільш сприятливими семантичними умовами вираження цього відношення (строга різночасність – В.Б.) є такі, коли у висловленні передано елементарні ситуації, що перебувають одна з одною у відношенні часової диз'юнкції виключення: в якийсь відрізок часу t або тільки А, або тільки В, але не А і В і не їх частини разом”

[Полянский 1990: 36]; „типовими семантичними умовами формування таксисного відношення слабкої різночасності є такі, коли у висловленні представлено елементарні ситуації, які перебувають одна з одною у відношенні часової диз'юнкції невиключення (неальтернативної диз'юнкції), що має у цьому випадку такий смисл: в якийсь відрізок часу t або А, або В, або якась частина А і В разом” [Полянский 1990: 37]. У такому обґрунтуванні розмитим є поняття диз'юнкції, оскільки доводиться розмежовувати альтернативну / неальтернативну диз'юнкцію, хоча логіко-філософським змістом диз'юнкції є саме альтернативність, уособлена індексом *або* [ФЭС 1989: 172].

Не знято проблеми як диференціації, так і ідентифікації семантики різночасності при характеристиці ФСП таксису введенням понять „індивідуальні часи”, „делімітація контурів дій”, „фазове взаємне розташування дій” і под. [Полянский 2001: 244-245], які, як видається, не забезпечили уникнення двозначного трактування таксису різночасності: *Все весело разговаривали, когда вдруг раздался выстрел* (строга різночасність); або: *Старуха подошла к умирающей, поглядела на нее, покачала головой и накрыла полотном лицо умирающей* (Л. Толстой) – строга різночасність, але „при вживанні недоконаного виду послідовна передача значень строгої різночасності в цьому випадку утруднена (пор. у теперішньому історичному: *Старуха подходит к умирающей, глядит на нее, качает головой и накрывает полотном лицо умирающей*”); або: *Здравствуй Томми, – произносит девочка и кланяется головой* (А. Куприн) – нестрога різночасність [Полянский 2001: 244-246]. Таке розлоге цитування із наведенням прикладів зумовлене необхідністю виявити невідповідність визначення таксису послідовності в межах примату концепції часу і виду як таксисно доміантних. В одній рубриці опинилися сутахсис (перший приклад) та послідовність, однозначна як з дієсловами доконаного, так і недоконаного виду (другий та третій приклади); у різних рубриках опинилися приклади сутахсису, хоч і вираженого різними синтаксичними засобами – перший і четвертий приклад. Власне різночасність, яку можна асоціювати тільки із визначеною послідовністю, засвідчена у другому та третьому прикладах, хоча саме третій трансформований варіант на підставі видо-часового вираження таксисних предикатів із різночасних С. Полянським вилучено.

Н. Семенова, розмежовуючи залежний / незалежний таксис, незалежний аналізує на першому рівні членування за формою вираження: таксисні відношення у складнопідрядних реченнях, таксисні відношення у конструкціях сурядного типу; в кожній з рубрик виділяє відношення одночасності / різночасності, однак різницю між цими значеннями в різних типах конструкцій не коментує. У такому випадку виникає потреба обґрунтування різних принципів типології таксису. На останньому рівні таксис типологізовано за вираженням таксисних дій, зокрема, розмежовано процеси, цілісні факти та комбінації їх поєднання [Семенова 2002]. Уся типологія таксису все одно не виходить за межі одночасності / різночасності; таксис постає як семантично і функціонально звужена категорія периферійного типу із нечітко диференційованим змістом темпорального порядку дій.

При аналізі таксису через одночасність / різночасність визначення дій як одночасних чи різночасних не відображає природи та семантичного змісту таксису, адже не виявляє власне таксисної ознаки – хронологічного порядку. Констатуючи „дії одночасні”, не визначаємо реального співвіднесення таксисних предикатів, а лише встановлюємо їх відношення до часу чи часового періоду, в межах якого ідентифікуємо таксис. Подібно й щодо визначення дій різночасними; порядок може бути встановлено лише у випадку ідентифікації передування чи наступності, що можливо тільки в частині випадків. Однак навіть при диференціації передування / наступності, як правило, враховано тільки семантику т. зв. залежного предиката, що теж не цілком відповідає змісту таксисної ситуації, оскільки метричний предикат залишається поза таксисною характеристикою.

Змішування різних принципів аналізу та врахування при цьому периферійних ознак таксисних конструкцій не сприяє визначенню як інваріантної семантики послідовності, так і адекватному опису лінійних таксисних конструкцій. В. Храковський виокремлює таксис передування, одночасності і наступності (слідування) у дев'яти варіантах (на кожен тип три модифікації), розлого описуючи при цьому денотативні варіанти співвіднесення дій, які безпосередньо на характер послідовності не впливають [Храковский 2005: 29-85]. Однак принципу встановлення значення таксису не обґрунтовує: викликають застереження модельовані приклади різних видів таксису послідовності. Так, у реченні *Перебегая* (НСВ) *улицу, Петя упал* (СВ)

встановлено перерване передування [Храковский 2005: 29], однак об'єктивно дії здійснені синхронно; також безпідставно вважати виразником значення таксису тільки дієприслівниковий предикат, адже у конструкції репрезентовано зміст взаємодії, тобто співвіднесення предикатів, яке породжує таксисну ситуацію. Водночас такі ознаки таксисних дій, як перерваність, контактність, дистантність, не є диференційними для таксису, їх урахування належить сфері функціонально-семантичної таксономії таксисних предикатів, однак прямо на значення таксису не впливає, а, як бачимо, навпаки, ускладнює адекватне трактування таксисної ситуації. Впадає в око й різносистемна типологія таксису послідовності: передування / наступність не протиставлені одночасності, оскільки таксисні дії в ситуаціях чи передування, чи наступності з погляду часової віднесеності можуть бути одночасними. Також такий підхід не сприяє формуванню граматичної термінології категорії таксису: односуб'єктність у конструкціях із дієприслівниковим предикатом визначено як „наявність кореферентних учасників в обох ситуаціях” [Храковский 2005: 35].

Очевидно, через непрозорість критеріїв диференціації таксису послідовності до таксису зараховано й таку монопредикативну конструкцію: *Петя шел (НСВ) прихрамывая (НСВ)*, а також подано її розлогу логічну характеристику, яка до таксису не має безпосереднього стосунку: „слід відзначити, що йти в принципі можна, зовсім не кульгаючи, тоді як кульгати можна тільки під час ходьби” [Храковский 2005: 34].

Як було зазначено у розд. 1, засади типології таксису В. Храковского із деякими уточненнями лягли в основу логіко-математичного моделювання ФСП таксису Т. Слободинською. У концепції дослідниці поєднано підходи О. Бондарка (одночасність / різночасність та характеристика категорії таксису як ФСП), Н. Семенової (аналіз таксису за формально-синтаксичними засобами вираження таксисних конструкцій), В. Храковского (модифікації семантичних типів таксису та ознаки перерваності, контактності, дистантності). Вважаємо, що опертя на вказані невластиві таксисні ознаки співвіднесення предикатів, взяті за основу логіко-математичного моделювання Т. Слободинською, зумовили дистанцію між теорією (власне моделями – розд. 3) та функціонально-граматичною типологією (розд. 4) таксису [Слободинська 2011].

Таксис послідовності як лінійне рівнорядне значення виражає власне порядок дій у загальноприйнятому значенні та є основою осмислення послідовного зв'язку між фактами об'єктивної дійсності. Лінійність таксису послідовності формує уявлення часової осі в її нескінченності, оскільки передбачає необмежену послідовність чергових дій безвідносно до часу, а виявляє себе в категоріях початок / кінець. Початок таксису послідовності визначає формально перший таксисний предикат, кінець – формально останній (див. рис. 3.1, 3.2). У моделі таксису послідовності є два варіанти реалізації: означена послідовність – місце таксисної дії на темпоральній осі є граматично визначеним, тобто фіксованим; неозначена – місце таксисної дії на темпоральній осі не є граматично визначеним, тобто нефіксованим. Отже, послідовність відбивають дві символічні моделі: $P_1 - P_2 - P_3 - P_n$ або $P_1 \rightarrow P_2 \rightarrow P_3 \rightarrow P_n$.

Таксис моделі $P_1 - P_2 - P_3 - P_n$ – неозначена послідовність. Неозначена послідовність виражена таксисними предикатами, що вказують на дії з нефіксованою позицією на темпоральній осі. Відповідно Т-періоди предикатів неозначеної послідовності не мають визначеної черговості, а з погляду мовця відбуваються в довільному порядку, модельованому денотативною ситуацією. У реченнях з однорядними присудками таксису моделі S ($P_1 - P_2 - P_n$) прозорими засобами вираження неозначеної послідовності є співвіднесення предикатів циклічної чи повторюваної дії з невизначеним Т-періодом, однак в означених межах загального Т-періоду лінійної ситуації. Об'єднує неозначено послідовні предикати в межах Т-періоду таксисної ситуації спільний суб'єкт. Т-період лінійної ситуації може вказувати на період життя суб'єкта: *Оженився (P₁), будував (P₂) хату і тріскав (P₃) від роботи, від своєї і чужої. Носив (P₄) дошки на плечах з міста, відробляв (P₅) старі сніпки, що взяв на стріху, і заробляв (P₆) гроші то на вікна, то на двері* (В. Стефанік). У наведеному прикладі формально два речення, однак з погляду таксисної ситуації є один ППК, що об'єднує їх формально-граматично (спільний суб'єкт), за змістом (тяжка праця задля обійстя), хронологічно (єдність Т-періоду послідовних дій). Неозначеність послідовності увиразнює розділовий сурядний об'єктний ряд – *то на вікна, то на двері*, – який виражає повторюваність дії *заробляв*. Причиною поділу єдиної таксисної ситуації формально на два речення є, очевидно, вираження тривалості Т-періоду, яка

актуалізує відображення важкої праці героя (тут Федір із новели „Палій”).

Т-період лінійної ситуації може стосуватися тривання певної діяльності суб'єкта: *Вона підбирала (P₁) квітки та зв'язувала (P₂) у невеличкі пучечки одномасних кольорів (Панас Мирний); Тривожить (P₁) вітер віти чорних сосон, колише (P₂) біля пристані човни, берез хвилює (P₃) неспокійні сні, ворушить (P₄) хмар улежані покоси (В. Стус)*. Аналіз таксису неозначеної послідовності свідчить, що у структурах із однорядними присудками одиничні єднальні граматичні індекси не мають таксисного функціонально-семантичного навантаження. У першому прикладі Т-період тривання діяльності визначений спільним об'єктом дії (робота з квітами); у другому – суб'єкт дії – вітровий; у третьому контекстно суб'єкт та пора доби – акації вночі. Отже, Т-період ситуації неозначеної послідовності виражений засобами передачі конкретної денотативної ситуації. Оскільки темпоральна денотативна ознака завжди співвідносна з онтологічним часом і мислима в його межах, встановлення Т-періоду таксисної ситуації об'єктивно труднощів не викликає. Таксисні предикати виступають як комплексна дія суб'єкта із невизначеною послідовністю, складники якої, однак, тривають не постійно, а по чергово (спорадично).

Т-період ситуації неозначеної послідовності додатково може бути визначений темпоральним конкретизатором або обставинним темпоральним поширювачем: *Кілька днів та ночей Ісідор спочивав (P₁), думав (P₂), блукав (P₃) поміж непривітних скель, намагався віднайти сам в собі рівновагу, щоб жити, мислити, відчувати (О. Бердник); Отак вони гомоніли (P₁), жартували (P₂) всю дорогу й мало не спізнилися до поїзда (В. Земляк); За це пасла (P₁) літом дванадцятро худоби, зимою носила (P₂) воду, підстеляла (P₃) в хлівах, помагала прями (P₄) вовну, клочья, пряла (P₅) на мішки вал і мотала (P₆) в клубки (У. Самчук)*.

Вказівка на Т-період, що об'єднує в неозначену послідовність таксисні предикати, може асоціативно бути виражена і локативами, наприклад: *Тут він відпочивав (P₁) після роботи, і мріяв (P₂), і вчився робити (P₃), і втілював (P₄) у фарби те, що примічав (І. Сенченко)*. У наведеному прикладі узагальнювальну роль у послідовності дій виконує локатив *тут*, оскільки означає місце проведення вільного часу; доповнює визначення Т-періоду темпоральний поширювач *після роботи*, хоч і відноситься тільки до предиката *відпочивав*;

виразну семантику неозначеної послідовності дій додають повторювані єднальні індекси. Варто зазначити, що повторювані єднальні індекси функціонально і семантично орієнтовані саме на вираження неозначеної послідовності, коли їх ужито з однорядними присудками. Серед інших засобів таксису неозначеної послідовності повторювані єднальні індекси є спеціалізованими.

Функціонально однозначні у вираженні таксису неозначеної послідовності розділові граматичні індекси: *І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав (P₁), Неначе човен в синім морі То виринав (P₂), то потопав (P₃) (Т. Шевченко)* – локатив *де-де* функціонально тотожний розділовим індексам.

Як було вказано, неозначену послідовність прозоро виражають співвіднесення предикатів циклічної чи повторюваної дії; спеціалізованим засобом виступають предикати ітеративної дії, у семантиці яких є однозначна вказівка на довільну повторюваність: *Маруся пишала (P₁) губи, осміхалась (P₂), сипала (P₃) облесливими словами, наче дрібним горохом (І. Нечуй-Левицький); Вони позирали (P₁) зі стін, переморгувалися (P₂) один з одним – часто з презирством до молільників, іноді – вибачливо, рідко – з потуранням (Ю. Яновський); А її, ту віру, давно подібні до вас розпродують (P₁) за привілеї і герби, вимінюють (P₂) за місця на магістратських лавах, програють (P₃) у корчмах у кості (Р. Іванчук)* – таксисні предикати вказують на повторювані дії довільного порядку; темпоральні поширювачі зі значенням ітерації підсилюють загальну ітеративну, а отже, неозначену послідовну семантику.

Таким чином, таксис неозначеної послідовності у структурах із однорядними присудками (зі спільним суб'єктом) виражають співвідносні предикати циклічної дії, ітеративні предикати, розділові та повторювані єднальні граматичні індекси; увиразнюють семантику неозначеної послідовності темпоральні конкретизатори повторення дії. Іншими важливими маркерами неозначеної послідовності у вказаних структурах є засоби вираження Т-періоду таксисної ситуації при невизначеності Т-періодів таксисних предикатів. Таку роль виконує контекст, денотативно-ситуативна семантика макроподії, мікроподії, періоду діяльності, тривання дій, хронологічного періоду дій, що виражений темпоральними конкретизаторами чи опосередкованими засобами, які вказують на межі тривання таксисної ситуації.

Модель таксису неозначеної послідовності $S_1P_1 - S_2P_2 - S_nP_n$ відображає ситуацію темпорального порядку із різноsubj'єктивними предикатами. Різноsubj'єктивність накладає відбиток на вираження Т-періоду таксисної ситуації: у випадку, коли об'єднаним чинником був спільний subj'єкт, змістова єдність таксисних предикатів була одним із факторів Т-періоду таксисної ситуації; при різноsubj'єктивному таксисі неозначеної послідовності єдність денотативно зумовленого змісту таксисних дій в межах Т-періоду стає ключовим фактором. Наприклад: *Гриміли* (P_1) *вальси, пурхали* (P_2) *амури, давили* (P_3) *будні, смикала* (P_4) *сім'я, – жіноча туга билася* (P_5) *об мури: де лицар мій, молитва де моя?! (Л. Костенко) – життя жінки, визначене ключовими подіями; Гуляли* (P_1) *в лісі, жартували* (P_2), *бігали* (P_3), *а то й серйозно говорили* (P_4): *Михайло про свої справи, Лукерка про свої (І. Сенченко) – заняття під час зустрічі друзів; Реве* (P_1) *та стогне* (P_2) *Дніпр широкий, Сердитий вітер завива* (P_3), *Додолю верби гне* (P_4) *високі, Горами хвилю підійма* (P_5) (Т. Шевченко) – буря на Дніпрі; тут поєднання одноsubj'єктивних та різноsubj'єктивних таксисних предикатів.

Різноsubj'єктивні предикати можуть формувати більш складну змістову єдність в межах Т-періоду таксисної ситуації, що ґрунтується на образно-асоціативних відношеннях таксисних предикатів, зумовлених фабулою та образними засобами художнього тексту, тобто відношеннями, що перебувають за межами ППК. Наприклад: *Потріскували* (P_1) *соснові поліна в каміні, колихалися* (P_2) *сутінки, зблискували* (P_3) *і згасали* (P_4) *рельєфи на кахлях, і побачив* (P_5) *Свидригайло образ незвичної краси жінки з тишим чорним волоссям, що випало з-під високої корони, з темними угорськими очима (Р. Іваничук). Єдність Т-періоду зумовлена неозначено послідовними подіями, серед яких P_5 , на перший погляд, є завершальною й узагалі випадає із темпорального ряду; однак це не так. Якщо зважити, що наведеному ППК передуює подібний, а саме: *Гаряче вино хмелило* (P_1) *Свидригайла, обличчя і руки зігрівав* (P_2) *вогонь, язика полум'я лизали* (P_3) *рельєфи на кахлях (Р. Іваничук),* також те, що герой за цієї містичної обстановки побачив Ягайла та розмовляв із ним, то уявна розмова з Ядвігою перебуває в ряду послідовних подій, що мають різну циклічність: ітеративи *потріскували, колихалися, зблискували-згасали* створюють Т-період „містичні видива”, в якому предикат *побачив*, хоч і протиставлений за видовою ознакою, однак головню через вказівку на раптовість з'яви, ніж на завершеність дії (цілком*

можливе вживання P_5 у формі *і бачить Свидригайло*), перебуває у межах Т-періоду як один із ряду. Для встановлення причиново-наслідкового зв'язку між P_1-P_4 та P_5 немає підстав; окрім того, послідовність дій, виражених P_1-P_5 , не знято в момент здійснення P_5 .

Попри це засобів ідентифікації іншої таксисної семантики, окрім значення неозначеної послідовності, навіть у межах наведеного ППК, немає. Вихід за межі ППК для аргументації відношень між таксисними предикатами зумовлений необхідністю зняти двозначне трактування таксисної ситуації неозначеної послідовності.

Варто зазначити, що використання сполучників та темпоральних конкретизаторів у складносурядних реченнях, що виражають таксис неозначеної послідовності, зумовлене комплексними семантико-синтаксичними відношеннями між предикатами, зокрема й особливостями відображення таксису: *Уже погасла* (P_1) *пожежа, повіяло* (P_2) *гарячим, гірким димом по долині, вже затих* (P_3) *бойовий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різалися з тухольцями при вивозі, вже прояснилося* (P_4) *і визвідилося* (P_5) *нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробилося* (P_6) *в монгольському таборі, а Максим усе ще лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарищ своєї рідної хати (І. Франко); Там люди сновигають* (P_1); *там чоловіки бідкаються* (P_2) *своїм убожеством та лютими морозами; там молодіці сваряться* (P_3) *через тин (Панас Мирний). У першому прикладі P_1 та P_2 , P_2 та P_3 , P_3 і P_4 , P_5 поєднані безсполучниково; натомість зв'язок P_1-P_5 та P_6 виражений сполучником *і*; сполучник *і* відбиває зв'язок мікротем в межах Т-періоду (усе змінилось): змінилися події і природа – заспокоївся монгольський табір. Т-період виражений темпоральним конкретизатором *вже*, ужитим тричі; друга мікротема, представлена предикатом *спокійно зробилося*, сполучником *і* маркована в контексті як семантично значуща, таксисна дія якої водночас найбільш тривала. Повторюваний конкретизатор *вже* акцентує тривалість Т-періоду, в межах якого відбулися послідовно неозначені і відповідно каузально та логіко-семантично не зумовлені таксисні дії. У другому прикладі локатив *там* виконує роль розділового граматичного індексу, який є питомим засобом вираження таксису неозначеної послідовності.*

Підсумовуючи аналіз таксису неозначеної послідовності, можна констатувати більшу продуктивність моделі $S (P_1 - P_2 - P_n)$ (із одноsubj'єктивними предикатами), ніж моделі $S_1P_1 - S_2P_2 - S_nP_n$ (із різноsubj'єктивними предикатами). Окрім того, одноsubj'єктивність таксис-

них предикатів виражає неозначену послідовність більш однозначно і прозоро; можна констатувати, що структури з однорядними присудками є ядерною формою таксису неозначеної послідовності.

Необхідно наголосити, що єдність Т-періоду таксису неозначеної послідовності, зокрема у структурах із різносуб'єктними таксисними предикатами, має узагальнений характер, що не передбачає накладання синхронних Т-періодів чи виокремлення Т-періоду одного із предикатів як спільного для всієї таксисної ситуації (це виражено при нелінійному таксисі, зокрема сутаксисі). Отже, диференціація лінійних та нелінійних таксисних ситуацій є чіткою і не викликає застережень.

Таксис моделі $P_1 \rightarrow P_2 \rightarrow P_3 \rightarrow P_n$ – означена послідовність. В основі таксису означеної послідовності лежить логіко-семантична та структурно-синтаксична визначеність порядку дій, виражених таксисними предикатами. Певне місце таксисного предиката на темпоральній осі зумовлене денотативною ситуацією, характером дії або неможливістю здійснення позначеної ним дії в іншій темпоральній позиції. Модель $P_1 \rightarrow P_2 \rightarrow P_3 \rightarrow P_n$ формує відкритий ряд темпорально зумовлених дій, однак ця зумовленість ще не має каузального характеру, хоч на її ґрунті формуються протокаузальні відношення. Наприклад: *Та й перевернув (P₁) напір, усі розгладив (P₂), озирнув (P₃) усіх, щоб дивилися на нього, і кахикнув (P₄) тричі по-школярськи, і став читати (P₅) ...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Лаврін приїхав (P₁) до млина, позносив (P₂) з воза мішки, заїхав (P₃) під верби, розпріг (P₄) воли, поклав (P₅) їм сіна, а сам ліг спати (P₆)* (І. Нечуй-Левицький); *Повінув (P₁) вітерець; розірвав (P₂) димчасту хмарку, що застувала сонце; воно з-під неї виплило (P₃) у своїй пишній красі і обдало (P₄) хвилями блискучого світу, наче гарячим золотим дощем осипало* (Панас Мирний).

У першому прикладі виражена означена послідовність із мінімальною детермінованістю подій: таксисні предикати темпорально зумовлені, однак каузально не взаємодіють; окрім останнього, з формального погляду можуть займати будь-яку співвідносну позицію в ряду, однак їх черговість визначена денотативною ситуацією (мовцем) і, таким чином, є фіксованою, змінити її без порушення змісту таксисної ситуації неможливо; означену послідовність актуалізує неможливість одночасного здійснення дій, а також їх циклічності в межах Т-періоду. Граматичні індекси (і) між $P_3 - P_4$ та

$P_4 - P_5$ підсилюють означено-послідовну єдність предикатів в межах Т-періоду „підготовка до читання”.

У другому прикладі фіксований порядок таксисних предикатів зумовлений означеною послідовністю наступної дії щодо попередньої; хоча наступна дія не обумовлена попередньою, тобто могла б відбутися і без неї (у наведеному контексті обов'язковою виступає перша дія, яка визначає єдність Т-періоду таксисної ситуації – „приїзд до млина”), логіко-семантичний зв'язок між діями творить послідовний ланцюг подій. Таким чином, у таксисі означеної послідовності співвідносними є контактні предикати; попередній предикат визначає наступний, наступний стає попереднім щодо подальшого і т. д. Безпосереднього співвіднесення між, наприклад, P_2 і P_5 немає, хоч P_2 і P_3 потенційно контактні. Отже, в ряду послідовно означених предикатів є більш чи менш зумовлені (або зумовлені / незумовлені), а також потенційно контактні та неконтактні. Так, P_5 без P_4 немає місця в послідовному таксисі. Останній предикат P_6 завершує послідовний ряд, вичерпавши обсяг Т-періоду та події ситуації „приїзд до млина”.

У третьому прикладі причиново-наслідковий порядок дій виражено рельєфніше: усі таксисні предикати є зумовленими, що імплікує типову каузальну конструкцію зі співвідносних контактних предикатів: причина – наслідок. Усі таксисні предикати творять не лише послідовний, а й зумовлений, або каузальний, ланцюг подій. Окрім семантико-синтаксичної взаємодії предикатів, вказані відношення виражають формально-синтаксичні засоби: $P_1 - P_2$ – спільний суб'єкт, $P_2 - P_3$ – анафоричні елементи: *хмарку / з-під неї, сонце / воно*; $P_3 - P_4$ – спільний суб'єкт, сполучник *і*, складена форма предиката (*обдало наче осипало*). Також поєднує P_3 та P_4 текстотвірний засіб – образно-асоціативний ряд: *тишина краса – хвилі блискучого світу – гарячий золотий дощ*.

Структури моделі $S (P_1 \rightarrow P_2 \rightarrow P_n)$ є продуктивною формою вираження таксису означеної послідовності. Порівняно із таксисом неозначеної послідовності предикати із фіксованою позицією більш тісно пов'язані змістом: якщо множину і компонентний склад нефіксованих предикатів відкритого послідовного ряду передбачити складно чи неможливо, то компонентний склад фіксованих предикатів цілком передбачуваний, особливо з огляду на темпорально-тематичний зміст Т-періоду. Очевидно, що таксисну ситуацію означеної послідовності творять предикати, темпоральна співвіднесеність

яких зумовлена єдністю таксисної події або темою події, що розгортається. Наприклад: *Дівчина обкрутилась* (P₁) *на одній нозі, обхопила* (P₂) *Михайлову шию і, поцілувавши в лице, – зникла* (P₃) *в кущах* (І. Сенченко) – несподіваний поцілунок Лукерки; *І проснулись* (P₁) *хмари, і всміхнулись* (P₂) *світу, І всміхнулись* (P₃) *небу, морю і землі... І знялися* (P₄) *легко, з усміхом привіту, І поволі зникли* (P₅), *і розтали* (P₆) *в млі...* (О. Олесь) – пробудження і політ хмар; або: *Заславський спинив коня, вихопив шаблю й посварився нею навздогінці за Вишневецьким* (І. Нечуй-Левицький) – гнів Заславського.

Засоби вираження таксису означеної послідовності на рівні ППК є цілком достатніми, однак для підтвердження єдності теми події та прогнозованості компонентів таксисного ланцюга можна залучити ширший контекст, оскільки темпоральний континуум ППК вплетений у темпоральний континуум дискурсу. Так, попередній ППК теж відбиває таксис означеної послідовності та визначає розгортання наступної таксисної ситуації: – *Тепер, Федоре-небоже, встань* (P₁) *та укрій* (P₂) *собі гріночку хліба, але тоненьку, панцьку, бо-с, виджу, зголоднів. Він сміявся* (P₁), *злазив* (P₂) *з печі і краєв* (P₃) *хліба та дивився* (P₄) *до вікна, чи вона тоненька, панцька* (В. Стефаник) – полуднування Федора.

Вага взаємодії таксисних предикатів у вираженні означеної послідовності може відступати на другий план, коли вжито спеціальні таксисні конкретизатори порядку дій чи інші конкретизатори в таксисній функції: *Спочатку вони вбивали* (P₁) *людину, потому вбитого оживляли* (P₂) (В. Стус); *Анна якось мить дивилася* (P₁) *на князя нерозуміючими очима і враз осунулася* (P₂) *на долівку; ...він підійшов* (P₁) *до вікна, довго дивився* (P₂) *на жовті жагелі беріз серед брунатної бучини, а потім круто повернувся* (P₃) *до Марії* (Р. Іваничук); *Кочені з вершин, великани спирались* (P₁) *на тих мостах, а звідти, знов потручувані наємниками, падали* (P₂) *одні по других з глухим лоскотом на рівну землю* (О. Кобилянська); *Рано на другий день обізвався* (P₁) *соборний дзвін, а за ним з протилежної гори загув* (P₂) *монастирський бас, і незабаром почали вторити* (P₃) *дзвонами всі церкви міста* (І. Пільгук). В останньому прикладі передано означену послідовність починальних дій; до речі, предикат *обізвався* виражає починальність метафорично дієсловом, яке в прямому значенні фазовості не має.

На нашу думку, характер настання послідовних дій з погляду таксису несуттєвий, може бути кваліфікований як додаткова ознака,

яка, однак, не змінює змісту порядку цих дій: *Тільки-но князь Василь переступив* (P₁) *поріг круглої зали, як із дверей навпроти вийшов* (P₂) *його син* (М. Вінграновський). Темпоральний конкретизатор двофункціональний: вказує на означений порядок дій, виражає проміжок між діями. Правда, деякі дослідники вважають проміжок між діями диференційною ознакою таксису (див.: [Храковский 2009а: 29-32; Слободинська 2011: 174-175]). Але хронометраж послідовності (через п'ять хвилин, через годину) у конкретному значенні міри часу має не таксисний зміст; таксисне значення вказаних конкретизаторів полягає у визначенні послідовності.

У конструкціях з односуб'єктними предикатами єдність таксисної події типово передбачена описом діяльності суб'єкта, яка виступає як послідовно зумовлений процес, як-от: *прибирання, майстрування, відпочинок і под.* Наприклад: *Приходила* (P₁) *тітка або сусідка, топила* (P₂) *в печі, варила* (P₃) *теплу страву, годувала* (P₄) *Марію, мила* (P₅) *та проказувала* (P₆) *„отченаша”* (У. Самчук); *Мотря встала* (P₁), *засвітила* (P₂) *світло, розпалила* (P₃) *в челюстях тріски й сіла коло печі прясти* (P₄). *Карпо й Лаврін повставали* (P₁) *й стали коло припічка ногами м'яти* (P₂) *коноплі, а Кайдашиха вкрилась* (P₁) *з головою й знов заснула* (P₂) (І. Нечуй-Левицький). *Після такої рибалки й обіду виносять* (P₁) *найбільшого кожуха, розстеляють* (P₂) *під терном вовною догори (одна пола біла, друга чорна, і вже якось так склалося, що Мальві припадає біла половина) і сплять* (P₃), *як після купелі* (В. Земляк). Як свідчить останній приклад, Т-період можуть визначати темпоральні конкретизатори, які не тільки встановлюють межі таксисної ситуації, а пов'язані із темою таксисної події: *після такої рибалки й обіду*. Таксис означеної послідовності у конструкціях з односуб'єктними та різносуб'єктними предикатами може оформлюватися паратактичним сполучником *і* (давня форма т. зв. „нанизування” речень): *І приїхав Опанас Журавський з молодого дружиною в помістя, і наказав* *другого дня накрити столи для дворових. І зібралися дворові та хто в економії постійно служив, щоб новій господині вклонитися* (В. Дрозд).

З погляду Т-періоду лінійної рівнорядної таксисної ситуації немає підстав кваліфікувати дії як різночасні, оскільки вони відбуваються в межах одного часового проміжку, наприклад, *після рибалки, вдосвіта*. Послідовно означені дії мають певну позицію, момент здійснення на темпоральній осі, але пов'язані спільним часом як такі, що виражають єдність кінця попередньої та початку

наступної. Денотативно з погляду суб'єкта дії *встала, засвітила, розпалила* і т. д. є одночасними, тобто відбуваються в певний час. Об'єктивно саме так ці дії мисляться мовцем, так інтерпретовані сприймачем. Одномоментність чи різномоментність цих дій не є тотожною одночасності чи різночасності. Кваліфікувати одномоментність чи різномоментність дій як одночасність чи різночасність та визначати це як семантичну ознаку таксису невиправдано та суперечить об'єктивно-денотативному змісту, а також принципам граматичного моделювання онтологічного часу. Час (у загальному значенні) таксисних дій визначає Т-період, а морфологічне значення часу як компонент таксису не має ні формального, ні структурно-семантичного вияву в системі таксисних значень. Пор.: *Михайло взяв (P₁) до рук книжку, підсунув (P₂) лампу й почав читати (P₃)* (І. Сенченко); *Молода встала (P₁) од столу і сіла (P₂) поруч сліпця, мовчки торкнула (P₃) дерев'яну опуклість кобзи* (Ю. Яновський); *Один орел, що сидів недалеко на стрімкій скалі і приглядався тому всьому з найженим пір'ям, розмахнув (P₁) нараз широко своїми крилами, вдарив (P₂) ними вражено й люто, – і звився (P₃) вгору* (О. Кобилянська) – денотативно Т-період цієї таксисної ситуації є, з погляду тривання, моментальним.

Односуб'єктні предикати означеного таксису можуть входити до формально різних синтаксичних структур, однак саме Т-період послідовного розгортання дій формує єдність ППК: *Довго дивився (P₁) на картину. Потім мовчки поліз до кишені (P₂), дістав (P₃) окуляри і, одягши їх, почав знову розглядати (P₄)* (І. Сенченко); *Батько переступив (P₁) поріг, заточився (P₂), поминув (P₃) хатні двері та й пішов (P₄) лапав стіни в темних сінях. Замість дверей він наляпав (P₅) драбину й звалив (P₆) її, потрапив (P₇) у діжку з водою, скинув (P₈) кружок і шубовснув (P₉) у воду обома руками* (І. Нечуй-Левицький); *Поховайте (P₁) та вставайте (P₂), Кайдани порвіте (P₃) і вражою злою кров'ю Волю окропіте (P₄). І мене в сем'ї великій, В сем'ї вольній, новій, Не забудьте пом'янути (P₅) Незлим тихим словом* (Т. Шевченко). В останньому прикладі імперативна форма дієслова-предиката засвідчує індіферентність значення часу дієслова щодо потенції виявляти семантику таксису.

В окремих випадках розмежування односуб'єктних та різносуб'єктних таксисних предикатів неоднозначне. Так, з формального погляду предикати різносуб'єктні, однак денотативно дії стосуються одного суб'єкта: *Від божевільного того переляку вхопила (P₁) його*

дрож, і він був би ревнув (P₂), гей звір, та раптом погадав (P₃) на бога (О. Кобилянська) – *вхопила дрож – він затремтів*.

Моделі $S_1P_1 \rightarrow S_2P_2 \rightarrow S_nP_n$ виявляють і структурні, і семантичні особливості вираження таксису означеної послідовності. Оскільки предикати є різносуб'єктними, єдність дій не має безумовного формального вираження, отже, тіснішою є семантико-синтаксична взаємодія предикатів. Семантично це виявлено у тому, що визначена послідовність ґрунтується переважно на чіткіше вираженій зумовленості таксисних дій: *Засурмили (P₁) роги біля В'їзної брами, литовські стражники підняли (P₂) вгору алебарди, лучники вибігли (P₃) на майдан, вигукуючи: – Дорогу, дорогу!* (Р. Іваничук); *Умер (P₁) кобзар, порвались (P₂) струни, Замовкли (P₃) звуки голосні, Дніпра пороги і перуни, Співця єдиного пісні* (О. Олесь); *Двері від хати отворилися (P₁), і вийшов (P₂), трохи зігнувшись, молодий гуцул із сокирою, закиненою недбало на плечі, та й поглянув (P₃), задуманий, у далечину* (О. Кобилянська).

У першому прикладі є очевидною зумовленість таксисних дій, оскільки вони відображають порядок військового збору: сурми-роги є знаком для стражників, перша і друга дії є знаком для лучників; P₂ і P₃, на перший погляд, можна трактувати як сутаксис, однак характер другої та третьої дій чітко розмежує послідовність їх здійснення: шойно сурми прозвучали, алебарди піднято, далі вибігли лучники (збір лучників триваліший процес). Варто зазначити, що форма dokonаного виду дієслів-таксисних предикатів не розмежує різницю тривання кожної з дій, вкотре підтверджуючи відсутність у видового значення темпоральної семантики, в основі якої домінує сема тривання. Денотативно Т-період таксисної ситуації, очевидно, збігається із Т-періодом першої дії, оскільки сурмлять до завершення збору, однак зумовленість позиції таксисних предикатів знімає семантику сутаксису. Окрім того, актуалізовано починальне фазове значення (*засурмили* – почали сурмити), отже, послідовний ланцюг дій формує початковий момент першої дії, який, як короткочасний, завершується до настання другої. Таким чином, саме зумовленість дій, підсилена іншими граматичними засобами вираження таксису (тут починальною формою дієслова, тобто значенням інтервалу), вказує на означену послідовність.

У другому прикладі, хоч і метафорично, прозоро відображено зумовленість порядку таксисних предикатів: *смерть кобзаря* (М. Лисенка) – кінець його творчості – не звучать нові твори. Третій прик-

лад виражає ситуативну послідовну зумовленість дій, однак це не причиново-наслідковий зв'язок, а об'єктивна зумовленість порядку: спочатку відчиняють двері, потім виходять, вийшовши, дивляться вдаль. Або: *Двері комірки прочинилися* (P₁), *крізь отвір просунулася* (P₂) *голова корчмаря* (Р. Іваничук).

Повторюваний граматичний індекс *i*, з одного боку, визначає відкритість послідовного ряду таксисних предикатів, з іншого, – підсилює вираження ланцюга зумовлених подій: *І забудеться* (P₁) *срамотня Давня година, І оживе* (P₂) *добра слава, Слава України, І світ ясний, не вечірній Тихо засіє* (P₃)... (Т. Шевченко).

Тісну зумовленість виражають двопредикатні структури, зокрема із граматичним індексом *i*, який ситуативно вносить семантику наслідковості: *Крем'яниста земля роздроблювалась* (P₁) *під їх ногами, і вони ранили* (P₂) *собі руки, хапаючись чого-небудь, щоб не ринути вниз* (О. Кобилянська). Однак у цьому випадку зумовленість опосередкована, оскільки сутаксисний предикат *хапаючись* теж вносить сему зумовленості, зокрема причини: ранили, бо хапались. Або: *Задзвонили* (P₁) *в усі дзвони, І повели* (P₂) *Гуса На Голгофу у кайданах* (Т. Шевченко).

Таксис означеної послідовності, виражений різноsub'єктними предикатами, часто наближається і семантико-синтаксично, і з погляду формальної будови до нерівнорядних лінійних ситуацій. Наприклад: *Кляцнув* (P₁) *курок, заторохтів* (P₂) *постріл, задзижчала* (P₃) *сіль, і Михайлик, як груша, полетів* (P₄) *з дерева* (І. Сенченко). У таких прикладах з'являється друга тема таксисної ситуації: постріл сторожа – падіння хлопця. Це увиразнює граматичний індекс *i*, тяжіючи до вираження зміни подій. Ще ближче опиняються до ситуацій нерівнорядного таксису двопредикатні сурядні конструкції, предикати яких виступають як опозиційні, тому тісніше каузально зумовлені, а отже, тяжіють до розмежування функцій та закритості структури: *Скінчиться* (P₁) *ніч людського божевілля, І грім востанне загуде* (P₂)... (О. Олесь); *Сміх, немов вибух порохової бочки, потряс* (P₁) *землю, і поник* (P₂) *у цьому реготі Арсен* (Р. Іваничук) – можна трактувати цей приклад як таксис означеної послідовності або як нерівнорядний таксис наступності, зокрема через координацію предикатів *потряс – поник*, анафору *сміх – у реготі*, а також пресупозицію „сміх над кимось пригнічує”.

Аналіз лінійних рівнорядних ситуацій свідчить, що таксис неозначеної й означеної послідовності є доволі продуктивним,

широко вживаним, ґрунтується на сурядних сполучникових та безсполучникових одноsub'єктних та різноsub'єктних структурах, що формально співвідносні зі складносурядними реченнями, зокрема й з однорядними присудками. В основі вираження таксису послідовності є різні модифікації співвіднесення таксисних предикатів, яке має логіко-семантичну та структурно-синтаксичну природу. Важливо вказати, що в основі неозначеної послідовності лежить довільне співвіднесення таксисних предикатів із нефіксованою позицією; таксисні предикати виражають довільну циклічність, зокрема завдяки ітеративному значенню дієслівних форм, якими виражені. Означена послідовність ґрунтується на тіснішому зв'язку між предикатами, в основі якого лежить семантико-синтаксична взаємозумовленість їх позицій. Цей тип взаємозумовленості формує протокаузальні відношення на основі таксисних зв'язків між предикатами, які, проте, не визначають закритість структури таксису послідовності та не диференціюють функціонально-семантичної ролі таксисних предикатів. Важливими засобами вираження таксису послідовності є граматичні індекси та конкретизатори із властивим формально-синтаксичним та функціонально-семантичним навантаженням.

4.5.2. Нерівнорядний таксис – передумання / наступність

Лінійна ситуація таксису послідовності, за якої таксисні предикати з фіксованою позицією на темпоральній осі взаємодіють не лише як темпорально зумовлені, а й як різнофункціональні (різготипні за роллю в таксисній ситуації) та творять при цьому нерівнорядну закриту структуру, виражає значення передумання чи наступності. Отже, нерівнорядний лінійний таксис має усі базові ознаки таксису послідовності, однак виявляє специфічні особливості не тільки семантико-синтаксичних відношень між предикатами, а й властиві формальні ознаки. Якщо таксис послідовності формально ґрунтувався на сурядних конструкціях та рівнорядному зв'язку між предикативними компонентами ППК, то в основі відношень таксису передумання / наступності лежить нерівнорядність предикатів, яка формально виражена моделлю Vf – Vadv у реченнях з напівпредикатами або Vf – Vf у складнодворядних реченнях. Варто зазначити, що саме семантика передумання / наступності, репрезентована на морфологічному рівні дієприслівником, стала для Р. Якобсона підставою для виокремлення таксису як граматичної категорії. На

морфологічному рівні дієприслівник виражає темпоральне відношення порядку афіксально, тобто синтетичними засобами, і, таким чином, як граматична одиниця за семантичними ознаками є автономним, тобто значення таксису закладене в самому дієприслівнику. З огляду на це семантику поліпредикативної таксисної конструкції, тобто форми синтаксичного рівня, визначали за аналогією до таксисної форми морфологічного рівня. Таким чином, таксис конструкції з дієприслівником традиційно встановлюють за дієприслівником, ігноруючи функції співвідносного предиката та відносну позицію відліку як базову ознаку категорії таксису (див., наприклад: [Храковский 2005: 32-36; 2009б: 871]). Якщо ж врахувати, що дієприслівники на *-ши*, *-чи* як дієслівні графеми вказують узагальнено на послідовність та синхронність дій, а уточнення семантики передування / наступності, сутаксису / інтаксису належить синтаксичному рівню, то, очевидно, треба визнати в такому уточненні вагому роль фінітного предиката, при якому функціонує дієприслівник у реченні.

Таксис передування / наступності виражає взаємодія предикатів, які функціонально співвіднесені як метричний та хронологічний, а синтаксично, з погляду зв'язку, як доміантний та рецесивний. Типово рецесивну позицію займає у поліпредикативній структурі напівпредикат, виражений дієприслівником. В українській мові таксис передування / наступності маркує дієприслівник на *-ши*. Приписування йому тільки значення передування зумовлене, очевидно, морфологічними ознаками, зокрема видовою (вказано тільки доконаний вид) [Бондар 1996: 71], хоч дієприслівник на *-ши* виражає як доконаний, так і недоконаний вид [Русанівський 1969: 420]. Однак ні значення передування, ні значення наступності приписувати дієприслівникові немає підстав, оскільки і те, і те пов'язане з пояснюваним словом: значення попередності „виражається здебільшого тоді, коли пояснюване дієслово має форму недоконаного виду”, а значення наступності „виражається звичайно позаграматичними засобами, зокрема наявністю в реченні слів типу *знов*, *назад*, *потім* і под., наприклад: „*Підіймає* заслінку вікна і *замикає* туди курку, *зачинивши знов* віконце” (І. Кочерга)” [Русанівський 1969: 421]. Отже, будь-яке значення дієприслівника орієнтоване на синтаксичний рівень; з цього погляду не цілком виправдано заперечувати статус граматичного засобу як конкретизатору *знов* (без якого, до речі, значення конструкції не

зміниться, а його роль, очевидно, перебільшена), так і „пояснюваному дієслову” [Русанівський 1969: 421]; з огляду на це, немає підстав заперечувати таксисні можливості дієприслівника на *-ши* виражати наступність, приписуючи йому, як уже було вказано, тільки значення передування [Бондар 1996: 71].

Таксис передування у конструкціях Vf – Vadv виражений тоді, коли дієприслівниковий предикат означає наступність, а фінітний метричний предикат вказує на дію, що передує дії хронологічного предиката. За таких умов таксисна ситуація відображає семантику порядку (позиції) актуальної дії, маркованої завдяки хронологічному предикату: *На гамір вийшов офіцер з пасажирського вагона, і всі йому стали гуртом кричати* (Р), *зчинивши* (р) *неймовірний твалт* (Ю. Яновський); – *Так ось чому вона знов віла! – сказав* (Р) *Маковей, кинувши* (р) *в барабан розкручене перевесло. – Це так доглядали її* (В. Земляк); – *Та пропадіть ви пропадом! – розлютився Арсен, віддав корчмареві плату, Яцькові всунув у долоню монету і вийшов* (Р) *із корчми, грюкнувши* (р) *дверима* (Р. Іваничук). Якщо така інтерпретація таксисної ситуації викликає застереження, можна застосувати метод трансформації за формальною ознакою таксисних предикатів. Зміна формального вираження і, відповідно, таксисної функції предикатів призведе до появи іншого, протилежного значення: *вийшовши* (р), *грюкнув* (Р) *дверима* – значення наступності.

На таксис передування також вказує зумовленість дій, яка передбачає виконання наступної тільки за умови завершення попередньої: *Як кіт на мишу, – так він кинувся на неї; міцно-міцно здавив* (Р) *її цупкими руками, вліпивши* (р) *в щоку такий поцілунок, що аж виляски роздалися, наче хто ударив долоню з усієї мочи* (Панас Мирний).

Варто зазначити, що таксис передування у конструкціях з дієприслівниковим хронологічним предикатом не надто поширений. Це зумовлене тим, що актуалізація семантики метричного предиката відповідає позиції р→Р, коли спочатку відбувається вторинна дія. Цей варіант семантично нейтральний, тобто не виражає додаткових модифікацій таксисного значення. При позиції Р→р хронологічний предикат наступності набуває значення подвійної вторинності – і граматичної, і семантичної. Граматично це виражено формальною нерівнорядністю, семантично ж – нашаруванням значення принагідного зауваження, уточнення, яке асоціативно містить вказівку на необов'язковість вторинної дії, робить її факультативною. Нечасте

вираження конструкціями Vf – Vadv нерівнорядного таксису передування, очевидно, й зумовило заперечення в дієприслівника на *-ши* значення наступності (О. Бондар).

Таксис наступності є типовим і поширеним в конструкціях із дієприслівником на *-ши*. Особливо це характерно для форми доконаного виду дієприслівника, яка однозначно домінує, оскільки ця видова ознака вказує на результативність дії, вираженої хронологічним предикатом, і, відповідно, асоціює її завершеність, актуалізуючи значення наступності: *Стріли засвистіли, мов змії, і, перелетівши* (р) *понад головами дружинників, повбивалися* (Р) *в стіну* (І. Франко); *Дівчина прямо глянула Чіпці у вічі; якраз стрілася з його очима та, спустивши* (р) *вниз довгі й густі вії, запитала* (Р): *– Де ти був...* (Панас Мирний); *Узявши* (р) *за рукав дівчину, він повів* (Р) *її на крилос* (Ю. Яновський); *Вибравши* (р) *реп'яхи, Толя взяв* (Р) *кобилу за недоуздок, і вона покірно пішла за ним* (В. Земляк); *Прибувши* (р) *в Київ, Олеся покликала* (Р) *кравця Васильківського, котрий вчився кравцювати в Варшаві і вмів шити модні польські убори* (І. Нечуй-Левицький).

Форма недоконаного виду дієприслівника на *-ши* рідкісна, є ознакою народнорозмовної мови (пор.: [Слинько 1994: 328]) і, як правило, трапляється в авторів періоду активного формування нової літературної мови, майже цілком зникнувши в авторів двадцятого століття: *Він пішов, понуривши голову, горою додому, а вона бором та й здумала, щоб не так-то перед матір'ю у брехунах зостатись, пішла проти череди, знавши, що й Олена кожного вечора тож виходить* (Г. Квітка-Основ'яненко). Виділена форма дієприслівника вказує на стан і не виконує ролі таксисного предиката, не виражаючи подію, однак її вживання дає змогу зробити висновок про те, чому подібна форма стала непродуктивною і занепала, цілковито втрапивши граматичне значення часових показників: „Дієприслівники минулого часу недоконаного виду, як і дієприслівники теперішнього часу, передають значення одночасності або включення” [Русанівський 1969: 421] (під включенням В. Русанівський розуміє один з варіантів одночасності), таким чином, форми на *-ши* і *-чи* функціонально тотожні [Русанівський 1969: 422]. Це зумовило витіснення менш спеціалізованої форми на *-ши* у функції сутаксису, а також стало однією із ключових причин поступової втрати дієприслівниковими формами часових ознак. Не цілком унормоване вживання дієприслівників періоду формування нової літературної

мови засвідчують приклади різносуб'єктного вживання дієприслівникового та фінітного предикатів, що суперечить сучасним граматичним нормам: *Прийшовши* (р) *додому, тяжко їй було відбріхуватись* (Р) *перед матір'ю, що не принесла ягідок...*; *Побачивши* (р) *тебе учора, світ мені повернувся* (Р) (Г. Квітка-Основ'яненко) – таксис наступності.

Незважаючи на наявність спеціалізованої форми вираження нерівнорядного таксису послідовності, конструкції із дієприслівниковим предикатом на *-ши* можуть включати додаткові темпоральні засоби, зокрема, конкретизатори: *Зараз же, прийшовши* (р), *пиду* (Р') *до неї і усе їй розкажу* (Р''), *і попрошу* (Р'''), *щоб до часу нікому не говорила* (Г. Квітка-Основ'яненко). Конкретизатор *зараз же* вказує на швидку наступність дії, вираженої комплексним метричним предикатом (*пиду, розкажу, попрошу*), і таким чином актуалізує наступність.

Хоч при таксисі передування / наступності ситуація є лінійною, тобто таксисні предикати відбивають послідовні дії на темпоральній осі, позиція і метричного, і хронологічного предикатів у моделі Vf – Vadv не є однозначно зумовленою. Якщо приклади таксису передування засвідчили тільки прямий порядок співвідносних предикатів (метричний предикат ← хронологічний предикат), то таксис наступності можуть виражати конструкції, у яких метричний предикат перебуває в препозиції щодо хронологічного, тобто з порушенням прямого порядку послідовності дій, що засвідчений у попередніх прикладах (хронологічний предикат → метричний предикат).

Наприклад: *Семена зарубав* (Р) *третій ескадрон, оточивши* (р) *його своїми стодвадцятьма клинками в полі, вислухавши* (р') *глузування й лайку, давши йому змогу попроситися* (р'') *з білим світом* (Ю. Яновський); *Другого дня, в суботу, на свято паликоти, Кайдаш з жінкою поїхав* (Р) *на ярмарок, звелівши синам забрать* (р') *заступи та розкопать* (р'') *дорогу з гори* (І. Нечуй-Левицький); *Мирослава аж затремтіла* (Р), *почувши* (р) *ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника* (І. Франко); *Сядем* (Р) *тут відпочинемо, друже, розіславши* (р) *на камінь шинель* (О. Гончар).

У цих випадках немає підстав визначати інше значення таксису, окрім наступності; воно зумовлене семантико-синтаксичним співвідношенням предикатів, логіко-семантичною структурою таксисної ситуації; насамкінець про це значення свідчить денотативна ситуація. Отже, конструкція з непрямым порядком предикатів у моделі Vf –

Vadv виявляє актуалізовану позицію фінитного предиката. Ця позиція надає дієприслівниковому предикату семантики доповнення, уточнення і, таким чином, зумовлена не таксисними чинниками, а функціонально-семантичними особливостями дискурсу. В останньому прикладі (з О. Гончара) ірреальна спонукальна форма дієслова, виражена через спосіб транспозицію грами майбутнього часу, виявляє темпорально-способову незалежність категорій таксису і часу.

У ППК із дієприслівниковим предикатом (як із прямою, так і непрямою позицією метричного предиката) для підсилення семантики із будь-яким компонентом закритої таксисної структури вживаються темпоральні конкретизатори: – *Ні, таточку, цього не скажи!* – *сказала вона сміло, але зараз же яюсь змішалась і, значно понизивши (p) голос, додала (P) по хвилі...* (І. Франко); *Такої гармонії, звичайно, могла досягти (P) лише природа, заздалегідь побавши (p) і про барви, і про малюнок* (В. Земляк).

Лінійний нерівнорядний таксис моделі Vf – Vf може бути виражений складнодворядними реченнями. У цих конструкціях предикати взаємозалежні, однак, як і в конструкціях із дієприслівниковим предикатом, компоненти як формально-граматично, так і функціонально різні, і це сприяє реалізації нерівнорядних відношень. Значення нерівнорядного лінійного таксису виражають, перш за все, складнодворядні речення таксису, що вказують не тільки на послідовність, а часто й на характер послідовності дій: *Як тільки прийшов (p), зараз кинувся вишукати (P) грунту* (Панас Мирний); *Ледве спинився (p) ешелон, як Шахай став походжати (P) вздовж його, рахуючи вагони і записуючи щось до записної книжки, котру він вийняв з кишені* (Ю. Яновський) – швидка послідовність.

Складнодворядні речення зі сполучником *коли* виражають послідовність тільки в окремих випадках (зазвичай їхнє основне значення – паралельність дій (сутаксис)), зокрема, коли можна встановити лінійність структури таксисної ситуації через семантико-синтаксичний характер відношень, а також через логіко-семантичну зумовленість таксисних предикатів: *Коли поїзд знов рушив (p') і чимраз скорше з місця уходив (p''), бачили (P) ті, що знаходились в останнім возі, через повідчинювані вікна й двері шинку, як тут, у великім колі, гуляли жінки й чоловіки в дикім запалі; Коли священик вступив (p) у хату, казала (P) всім присутнім вийти...* (О. Кобилянська); *Коли хто посміє тікати (p), хай стріляє (P) своєю рукою*

(Ю. Яновський). У першому прикладі Р ніби вжито в нетиповій для денотативної ситуації формі недоконаного виду для передачі неозначеного тривання дії (об'єктивно більш типовою була б форма *побачили*), хоч вказана дія цілком зумовлена діями р' та p''. Однак тут необхідно було передати тривалість послідовної дії; саме форма дієслова, що виражає Р, може вносити двозначність у таксисну ситуацію, але тут, без сумніву, таксис наступності. Ця послідовна зумовленість дій забезпечує вираження лінійності таксисної ситуації.

У другому прикладі зумовленість визначена денотативною ситуацією: священик зайшов для сповіді. Дієслівна форма *казала* контекстно двовидова, тут недоконаний вид вжито у функції докнаного, що зумовлено міжпредикатною видовою координацією. Таке вживання видової форми дієслова вказує на відсутність однозначної ролі виду у вираженні таксису; відповідно зв'язок виду із темпоральністю не виявляє глибинної семантичної основи.

У третьому прикладі наступність визначена семантикою умови, що синкретично виражена разом зі значенням таксису. У всіх прикладах у наступній частині може бути вжито парний компонент *тоді*.

Формально-структурну периферію ситуацій нерівнорядної послідовності складають складносурядні речення. Така їхня позиція зумовлена тим, що у багатьох випадках у цих конструкціях виникають труднощі із диференціацією типу таксису, зокрема з погляду рівнорядності / нерівнорядності. Саме через недостатність однозначних засобів вираження нерівнорядної послідовності у складносурядних реченнях певного типу можна визначати таксис послідовності чи таксис передумання / наступності. Наприклад: *Легенький вітерець подихає (p) – і скрізь розносить (P) тепло раннього літнього ранку* (Панас Мирний) – дві пропозиції, що відображають окремі ситуації, не дають підстав зараховувати предикати цього речення до однорідних присудків; *Загородили (p) білий світ будинками і муром – і обернулося (P') на мій моє життя похмуре, і утікати (P'') почала земля моя кохана, лиш дві руки, як два крила, шукають безнастанно опорядунок – угорі, в осліплій сивій висі* (В. Стус); *Хтось ударив (p) без жалю по серцю моїм, – і забилося (P) серце в вогні золотім...* (О. Олесь). У наведених прикладах на користь таксису наступності свідчать граматичні індекси, що вказують на причиново-наслідковий зв'язок, та інтонаційна пауза, графічно виявлена тире. Можна ідентифікувати таксис наступності і без

оформлення інтонаційної наслідкової паузи: *Яцько русин благально глянув* (р) *на Арсена, і той замовив* (Р) *вина* (Р. Іваничук).

Встановленню таксису наступності може сприяти наявність темпоральних конкретизаторів із семантикою наслідку: *Небо затмарилося* (р) *грізно-чорною барвою, а відтак почалася* (Р) *вона, гірська буря* (О. Кобилянська). У будь-якому випадку вираження таксису наступності мусить бути чітка каузальна взаємодія таксисних предикатів у позиції причина – наслідок; таким чином, у складно-сурядних реченнях нерівнорядного таксису порядок розташування таксисних предикатів – диференційний засіб вираження наступності. Все ж функціонально-семантична різниця між таксисними предикатами у складно-сурядних реченнях нерівнорядного таксису послідовності менш виражена, а таксисні ситуації тяжіють до узагальнення семантики в бік означеної послідовності: *Ледве-ледве торкнешся* (Р₁), *а все вже гуде* (Р₂), *як дзвін* (Л. Костенко).

4.6. Нелінійний таксис

4.6.1. Рівнорядний таксис – сутахсис

Значення сутахсису традиційно трактують як одночасність. Однак зміст одночасності не пов'язаний із граматичним часом, цей термін має сенс тільки у випадку, коли позначає об'єктивний (онтологічний) час або спільний період дій. По-перше, т. зв. одночасні події можуть бути виражені, за традиційним трактуванням морфологічного часу та способу, позачасовою формою як обох дієслів, наприклад: *Працюючи над рукописом, він би виправив мовленнєві огріхи*, – так і одного дієслова, наприклад: *Працюючи над рукописом, він виправляв мовленнєві огріхи*. По-друге, визначаючи, що відношення одночасності ґрунтуються на єдності відрізка часу, в межах якого відбуваються дії А і В [Полянський 2001: 248], необхідно уточнити, що дії здійснюються паралельно, оскільки в межах одного часового проміжку дії можуть співвідноситись і як послідовні: *Увесь день небо то проясниться, то захмариться*. Отже, термін „одночасність” не відбиває змісту відношень між таксисними діями; більш обґрунтованим є термін *сутахсис* (чи *сутахсисність*).

Сутахсис відображає дії, що відбуваються паралельно, з погляду хронології накладені одна на одну. Паралельні дії можуть вступати в різні типи відношень, виражаючи різні модифікації значень

сутахсису. Для власне сутахсису варто зробити принципове уточнення – дії є рівнорядними, тобто жодну з дій не можна диференціювати як хронологічну чи метричну; це також означає, що при власне сутахсисі рівнорядність дій не передбачає ні відношень включення, ні відношень виключення дії дією (мова йде про інтаксис та екстратахсис).

Сутахсис в українській мові може бути виражений конструкціями Vf – Vf, Vf – Vadv. Поліпредикативний комплекс, у якому реалізоване значення сутахсису, структурно співвідноситься із реченнями з напівпредикативними конструкціями, складними реченнями із однорядними присудками (т. зв. однорідними присудками), двома різновидами складних речень – сурядними та дворядними. У конструкціях моделі Vf – Vadv міжпредикатні відношення прогнозують дієприслівникові компоненти як спеціалізовані засоби вираження таксису. Однак при сутахсисі співвіднесення предикатів рівнорядне. Отже, граматично вторинний і за морфологічними ознаками несамостійний дієприслівниковий компонент при сутахсисі вторинним не виступає, предикати функціонально тотожні, семантично рівноправні, тому в моделі відображені як P₁||P₂||P_n.

Правда, дієприслівники не завжди виконують функцію таксисного предиката. Очевидно, що така роль не властива обставинним дієприслівникам. „Розмежування дієприслівників за їх синтаксичною функцією на другорядні присудки й обставини впливає з трансформаційних можливостей речень, до складу яких вони входять. Так, якщо речення з дієприслівником або дієприслівниковим зворотом може бути без втрати основного семантичного змісту перетворене в речення з однорідними дієслівними присудками, то дієприслівник слід вважати однорідним присудком” [Русанівський 1969: 422]. Однак тут не враховано семантику самого дієприслівника. Таксисний предикат виражає подію; якщо подія відображає окрему ситуацію, ознакова семантика дієприслівника нівелюється його ситуативним значенням: *Вони проходили* (Р₁) *перед Шахаєм як жорстока пам'ятка, як пересторога, як нагадування про панську віроломність, царську розправу, про опоганення хліба-солі дружнього столу, вони проходили* (Р₁') *з вирваними ніздрями, з клеймами на лобі, несучи* (Р₂) *в руках свої голови, напхані гречаною половиною, вони пропливали* (Р₁''), *несучи* (Р₂') *свої ноги, поклавши* (Р₂') *на плечі поодрубувані руки* (Ю. Яновський); *Вона приступила до мене з розпростертими руками і обняла* (Р₁) *мене, сильно притискаючи* (Р₂) *до груди* (І. Франко).

У сучасній українській мові спеціалізованим засобом вираження сутаксису є дієприслівники із суфіксом *-чи*. О. Бондар указує, що „значення одночасності передають дієприслівники недоконаного виду на *-учи / -ючи* та *-ши*, причому частотність уживання дублетних форм на *-ши* набагато нижча, їх інтенсивно витісняють форми з суфіксами *-учи/-ючи, -ачи/-ячи*” [Бондар 1996: 71]. В аналізованому матеріалі форм недоконаного виду дієприслівників на *-ши* не виявлено, що свідчить про формальну уніфікацію дієприслівника та орієнтацію на визначену таксисну функцію. Дієприслівники на *-чи* вказують на паралельність вираженої ними дії щодо дії, представленої фінітним дієсловом. Наприклад: *Панас сонів (P₁), викидаючи (P₂) з ями землю...*; *Скажено розкидаючи (P₁) болото і весняну воду, пройшов (P₂) автомобіль (Ю. Яновський); Ідучи (P₁) повз ряди герметично закритих дверей, Андрій відчував хворобливу цікавість (P₂) – що ж там, за ними, є? (І. Багрянний); Карпо йшов (P₁) помаленьку, скося поглядаючи (P₂) на Довбишів двір (І. Нечуй-Левицький).*

Суфікс *-чи* експлікує не часове значення, а значення сутаксису; про це свідчить уживання дієприслівників із цим суфіксом із особовими дієсловами в будь-яких часових формах: – *Мало тепер честі між людьми, – несподівано басовитим голосом одповів (P₁) кобзар, підводячи (P₂) до товариства свою голову з невидючими білими очима (Ю. Яновський); Ми, змотуючи (P₁) почорнілий від роси, розбухлий кабель, біжимо (P₂) столоченим простреленим полем...* (М. Стельмах).

Незалежність форм часу і таксису підтверджують випадки репрезентації сутаксису фінітними дієсловами в наказовому способі: *Не махайте вже руками, не рвіть на собі одежі в розпачі та печалі, не тікайте (P₁) сліпо, б'ючися (P₂) головою об придорожнє дерево – вам немає порятунку, ви кінчена людина; Ударте в литаври (P₁), гуси, перелітаючи (P₂) ніч над Байгородом (Ю. Яновський).*

Як видно з наведених прикладів, порядок розташування фінітного і дієприслівникового предикатів у синтаксичних конструкціях сутаксису є несуттєвим та не має граматичного навантаження, оскільки таксисні предикати не виражають послідовних дій.

Як уже було зазначено, при вираженні власне сутаксису таксисні предикати, репрезентуючи синхронні дії, співвідносяться як рівноправні, тобто ні дія, виражена фінітним дієсловом, ні дія, виражена дієприслівником, не виступає як головна. Отже, з погляду

семантики та системи засобів вираження таксису на рівні поліпредикативного комплексу поділ таксису на незалежний / залежний, який застосовувався на рівні словоформ, не актуальний, оскільки не є критерієм типології таксису ні з погляду семантики, ні з погляду форми чи функції його засобів. Як правило, Т-період фінітного предиката покриває весь Т-період таксисної ситуації. Однак про рівнорядність фінітного і дієприслівникового предикатів свідчать такі таксисні ситуації, в яких Т-період дієприслівникового предиката покриває весь період таксисної ситуації і, природно, Т-період фінітного предиката: *Два роки тому Вітовт, ідучи (P₁) на Новгород, прорубав (P₂) дорогу в пущі; Двадцятирічна Анна, присягаючи (P₁) перед вівтарем на вірність мужеві, боязко поглядала (P₂) з-під довгих русих вій на старого дужого витязя, і любов, змішана з тривогою, огортала її душу (Р. Іванчук); Обганяючи (P₁) сани, Наливайко помітив (P₂), що запорожці, з якими він мав справу сьогодні, були не такі вже молоді (М. Вінграновський).*

Натомість рівноправні таксисні предикати мають два варіанти співвіднесення дій. Кожен із цих варіантів прямо чи опосередковано визначений суб'єктом, який за нормами українського синтаксису є спільним для обох предикатів – фінітного і дієприслівникового [Коць 1964: 48, 50-51]. Отже, до структури таксисної форми входить суб'єкт дії (дій), на що недостатньо було звернуто увагу при дослідженні таксису. Аналіз таксисних співвідношень передбачає врахування періоду (Т), в межах якого відбувається паралельне тривання дій. З погляду об'єктивного часу тривалість періоду не є принциповою, оскільки не впливає на співвіднесення дій, а залежить тільки від денотативного факту (ситуації), відображеного та визначеного лексико-граматичним значенням співвідносних дієслів. До моделі таксисної ситуації в межах поліпредикативного комплексу слід включити денотативний факт F, бо його відображення в мові визначає характер співвідношень таксисних предикатів.

1) Суб'єкт здійснює різні дії в межах Т, відображаючи різні факти: $F_1 \parallel F_2 \parallel F_n = S (P_1 \parallel P_2 \parallel P_n) (T)$: *Хазяї підводи поважно ходили (P₁) навкруги, лускаючи (P₂) насіння, і груди їхні розпирало чекання; Ті баби, що ми в них полюбовно забрали посуд, довго бігли (P₁) за нами, кленучи (P₂) нас і наших родичів (Ю. Яновський); – Аби гроші, – відказав (P₁) корчмар, ставлячи (P₂) на стіл куваль з вином і на мідяній таці смажену рибу (Р. Іванчук); Присяжний споглядав долину і, кидаючи (P₁) зором на паничів, клав (P₂') пальці на губи та*

й давав дідові знати (P₂''), що йому не вільно нічого казати (Марко Черемшина).

2) Суб'єкт здійснює подвійну дію в межах T (один факт відображений двома діями): F = S (P₁||P₂) (T): *Тепер ми стоїмо далі від тих подій, минуле проходить і проходить (P₁), хвилюючи (P₂) наш розум непомітними дотиками, ми визнаємо свою помилку і, пригадуючи (P₁) ледве помітні деталі, відновлюємо (P₂) тодішні подихи днів (проходить і цим хвилює; пригадуємо і цим відновлюємо); Іноді, як акцент, б'є велика мідь і тече (P₁), роздуваючись (P₂), як великий пухир (тече і тому роздувається) (Ю. Яновський); Там бушували (P₁) загони монголів, рабуючи (P₂') та мордуючи P₂'') людей, забираючи (P₂'') в неволю та нищачи (P₂'') до основи все, чого не можна було забрати (бушували, тобто рабували, мордували, забирали в неволю, нищили) (І. Франко); Над хатою піднялись (P₁) в небо голуби, знаменуючи (P₂) мир і благодать (О. Довженко).*

Як видно із прикладів, типовим є співвіднесення предикатів, виражених дієсловом теперішнього часу та дієприслівником на -чи. Таке співвіднесення оптимально виражає сута́ксис, оскільки обидві форми позначають граматично тотожні дії: нерезультативні (недоконаний вид), дійсні, синхронні з моментом повідомлення. Однак сута́ксисний дієприслівник на -чи завдяки функціонально-семантичній маркованості припускає вираження фінітного дієслівного предиката будь-якими формами: *Ніби над степом ширяє (P₁) її пісенна величність, прославляючи (P₂) давніх мешканців степу – теперішній час, недоконаний вид; Чудно розмахуючи (P₁) руками, він біг (P₂) до своїх (Ю. Яновський) – минулий час, недоконаний вид; Грицько бачить, що за рудою й другі повертають з шляху, – пустився (P₁) підтюпцем, раз по раз вигукуючи (P₂') „тереш-тереш” та виляскуючи (P₂'') малахаєм (Панас Мирний) – минулий час, доконаний вид; Пізно ввечері Марусин панцирник разів зо два проїдеться (P₁) по головній вулиці Байгорода, стріляючи (P₂) на обидва боки з кулеметів по вікнах (Ю. Яновський) – майбутній час, доконаний вид (див. також наведені попередньо приклади дієслівних предикатів у наказовому способі).*

Отже, вираження сута́ксису безпосередньо не залежить від формальних видно-часових ознак дієслівного предиката; визначальними чинниками є сута́ксисний дієприслівник та лексико-граматична координація предикатів. Навіть доконаний вид дієслівного предиката – ознака результативності дії – не накладає обме-

жень на вживання із дієприслівником недоконаного виду, хоч з формального погляду ці графеми є опозиційними. Насправді таке поєднання зумовлене тим, що семантика результативності не має темпоральної природи, відповідно, вид і темпоральність (у цьому випадку таксис) не накладаються, а співвідносяться для вираження певних типів темпоральних модифікацій.

Дві вказані моделі вираження сута́ксису за допомогою дієприслівника на -чи відзначені однаковою продуктивністю. Як правило, сута́ксис першої моделі має бінарну структуру, хоч припускає й уживання двох дієприслівникових предикатів: *Свидригайлові ратники і татари кидали (P₁) зброю, благаючи (P₂) пощади (Р. Іваничук); Молилася, а думки снували (P₁), перебираючи (P₂) пережите... (І. Пільгук); Плавці мчали (P₁) до берега, захищаючись (P₂') водою, пробиваючись (P₂'') крізь кригу (Ю. Яновський); Але ген-ген у віддалі, де кінчалось те меркотяче море, палали (P₁) інші світила, страшні, широкі, бухаючи (P₂) огняною загровою: се горіли (P₁') околичні села і слободи, окружаючи (P₂') широкою огненною пасмугою монгольський табір (І. Франко). Друга модель може містити безпосередню вказівку на те, що факт відображено за допомогою експлікації двох дій: *Полковник схлипнув (P₁), показуючи цим (P₂), що він недавно переніс битву з таким ворогом, де й аерометр упірнув би аж на дно (Ю. Яновський). Таке таксисне відображення денотативної ситуації зумовлене антропоцентризмом лінгвального моделювання, оскільки подія інтерпретується мовцем з погляду інтенцій суб'єкта дії та з погляду її інформативно-комунікативного змісту. Об'єктивно денотатом є одна дія (схлипнув), однак друга експлікована діє виступає як зміст першої, тобто є її мотивом і зумовлено виражена першою дією. На основі цих таксисних відношень між діями зароджується каузатив, що виражає мету дії як інтенцію суб'єкта. Отже, темпоральне відношення між діями, або таксис, іманентно передбачає виникнення й інших відношень, перш за все каузативних, адже встановлення темпорального зв'язку між діями так чи так синкретизує їх зумовленість. Таку властивість однаково виявляє і лінійний, і нелінійний таксис.**

Таксисний конкретизатор *цим*, маркуючи зумовлену дію, може припускати вживання в ролі сута́ксисного предиката дієприслівник доконаного виду на -ши, для якого ця функція не є типовою: *Потім він ударив (P₁) першого по потилиці, розжалувавши (P₂) його цим аж до рядового (Ю. Яновський). В окремих випадках прозорої екс-*

плікації подвійної дії дієприслівник доконаного виду на *-ши* може виражати сутаक्सис і без вказівного займенника: *Він згодився (P₁), махнувши (P₂) рукою* (Ю. Яновський); *...поруч з Івашком, до його плеча притулившись (P₁), ступає (P₂') Оріся і без слів шепоче (P₂')*: „*Ти найрідніший мені в світі*” (Р. Іваничук).

Отже, дієприслівник доконаного виду на *-ши*, семантико-функціональною особливістю якого є вираження послідовності, за певних умов входить до темпоральних моделей сутаक्सису. Таку його роль виявляє, як свідчать наведені приклади, друга модель, яка відображає подвійну дію суб'єкта і позначає два факти, тобто формує закриту таксисну ситуацію. У цьому випадку здійснення синхронних дій в межах Т-періоду виражене як єдність предикатів, що відображають об'єктивно єдину дію: *...Бурунда від сього удару страпив рівновагу і покотився (P₁) в воду, потягнувши (P₂) за собою й Максима* (І. Франко).

Суфікс *-ши* також виражає сутаक्सис у випадку, коли вжитий у дієприслівнику, утвореному від дієслова із перфектним значенням; тоді він вказує на продовжену тривалість, яка є синхронною до дії предиката, вираженого фінітною формою: *Вона сміялася (P₁) щасливо і дзвінко, піднявши (P₂) вгору прозорі руки-стеблини...* (О. Бердник) – вторинний предикат *піднявши* двофункціональний: вказує на завершеність дії, означає її тривання (підняла й тримала піднятими, коли сміялась). Як бачимо, дієприслівник, позбавлений граемного значення часу, зберігає додаткову часову семантику, що асоціює із інтервальною, – продовженість дії.

Указані дієприслівники можуть входити до першої моделі сутаक्सису за умови виконання функції граемем недоконаного виду, тобто транспонуючись у сутаक्सисні одиниці. При цьому важливу роль відіграє не лише лексико-граматична координація предикатів, а й контекст. Наприклад, у реченні *Потім упав (P₁), упустивши (P₂) прапор, упав (P₁') і його кінць, махаючи (P₂') ногами, як заводна лялька* (Ю. Яновський) саме сутаक्सисний дієприслівник *махаючи* акцентує на тому, що, як і друга ситуація, перша виражає паралельні, синхронні дії: *падаючи, упустив прапор*. Очевидно, що виражає значення сутаक्सису й лексико-граматична координація предикатів, адже інший варіант співвіднесення дій є неможливим: ідентифікація семантики передування в дії *упустивши* не відповідає порядку (позиції) таксисних предикатів; з іншого боку, після завершення дії, вираженої фінітним дієсловом (*упав*), здійснення іншої логічно

виключене. Або: *Зустрівши (P₁) чоловіка, він машинально звертав (P₂) йому з дороги* (Ю. Яновський) – співвіднесення предикатів виявляє такий тісний каузальний зв'язок між діями (умова), що вони сприймаються як нерозривні, синхронні, на що додатково вказує обставинний поширювач другого предиката *машинально*, підкреслюючи одномоментність другої та першої дій; правда, не можна цілковито заперечувати синкретичного вираження і семантики наступності (зустрів і потому (тому) звернув).

Завершуючи аналіз ППК зі значенням сутаक्सису, яке виражене структурою Vf – Vadv, треба наголосити, що синтаксична функція вторинного предиката не робить дієприслівник залежним від особового дієслова, у таксисній конструкції це рівнорядні предикати. Таксисна залежність ґрунтується на поділі темпоральних функцій таксисних предикатів при вираженні певної таксисної ситуації, а не на їх формальних чи релятивних ознаках, зокрема морфологічних. Сутаक्सис може виражатися тільки за умови рівнорядності предикатів.

Як було зазначено, ППК у формі Vf – Vf може бути представлений однорядними предикатами, складносурядними чи складнодворядними реченнями. Однорядні предикати мають спільного суб'єкта. Для вираження сутаक्सису дії мають бути виявлені як синхронні щодо експліцитно чи імпліцитно вказаного Т-періоду. У попередніх випадках Т-період був означений спеціалізованим засобом – дієприслівником, який співвідносив вторинний предикат із моментом здійснення дії первинним предикатом. При вираженні ППК особовими дієсловами таким засобом може бути, за аналогією до конструкцій із дієприслівником, співвіднесення двох предикатів, що вказують на подвійну дію, тобто структури другої моделі: *Навіть мирний шофер мирної машини пустив (P₁) більше „горючого” і заплював (P₂) димом таких вояків; Хоч би одна трансмісія раптом закрутилася (P₁) та погнала (P₂) нас* (Ю. Яновський). В іншому випадку єдність Т-періоду може бути визначена темпоральним конкретизатором із семантикою синхронності (одночасності) подій: *Мальва любить дослухатися (P₁) до поїздів і думати (P₂) в цей час про своє, про свої далекі і близькі мандрівки* (В. Земляк).

Як видно з останнього прикладу, єдність Т-періоду може бути додатково виражена формою дієслівного складеного присудка, одна із частин якого є спільною для однорядних предикатів, зокрема зі значенням тривання чи розгортання дії: *Їхні голоси не перестають*

заплітатися (P₁) у вінки, *битися* (P₂) об воду і дзвінко *стогнати* (P₃) (Ю. Яновський).

Оскільки форми теперішнього часу імплікують Т-період через накладання дій на момент мовлення, то однорядні таксисні предикати у формі теперішнього часу здатні виражати сутакусис завдяки вказівці на імпліцитні межі дій (при умові, що не задіяні інші засоби вираження темпорального порядку дій): *Навкруги стоїмо* (P₁) ми, *байгородці, і дивимось* (P₂) мовчки; *Ми поїмо* (P₁) *й годуюмо* (P₂) всіх гінців з тої сторони, що привозять нам відгуки і печаль (Ю. Яновський) – значення сутакусису акцентує еднальний сполучник і (й).

Сутакусис типово виражений ППК у формі складносурядних речень. Т-період у цих структурах позначений експліцитно чи імпліцитно. Експлікований період синхронних дій має вказівку на астрономічний поділ часу, наприклад: *Синіми ралами оре* (P₁) ніч, *падають* (P₂) у воду високі зорі, *падають* (P₃) *усю ніч і не можуть долетіти* (Ю. Яновський). Предикат у заперечній формі (*не можуть долетіти*) разом із темпоральним конкретизатором вказує на необмеженість тривання кожної з попередніх дій, тобто на тривання впродовж усього періоду (усієї ночі).

Експлікований Т-період не вимагає певних умов для зіставлення сутакусисних предикатів, оскільки постає як спеціальний засіб оформлення паралельності дій: *Цієї ночі птах кричав* (P₁) У небо відлетіле, *Цієї ночі сніг упав* (P₂) – На чорне *впало* (P₃) біле. *Цієї ночі-уночі Ми тихо говорили* (P₄)... *Різдвяні пахли* (P₅) калачі, *Шибки в мороз горіли* (P₆) (М. Вінграновський). Як бачимо, експлікований Т-період сутакусисних дій об'єднує в ППК формально-синтаксично окремі, але темпорально цілісні конструкції.

Імплікований Т-період, як правило, виражений зіставно-протиставним співвідношенням дій, характерним саме для складносурядних речень: *Дитинча горнеться* (P₁) до її плеча, *а возник лампадки, тихо похитуючись, освітлює* (P₂) йому рожеве вухо (Ю. Яновський); *Поїзд привозив* (P₁) щораз нові жертви, *а ніколи не спочиваючий молох переробляв* (P₂) їх у чудно короткім часі (О. Кобилянська); *Амфітеатр гримів* (P₁) від оплесків, *а Гіпатія мовчала* (P₂)... (О. Бердник). Тут кореляція відбувається й по лінії суб'єктів, також має темпоральне навантаження зіставний сполучник а. Та ж імплікація Т-періоду може позначатися таксисною ситуацією, за якої порядок дій не виявлено, він з комунікативного погляду

неактуальний, опис виражає комплексну пропозицію (макроситуацію): *Хлопець ще жив* (P₁), *горіла* (P₂) на дорозі його шабля, *виголена з піхов, сльоза збігала* (P₃) по скроні та *гордий чуб поневірився* (P₄) в тилуці (В. Земляк).

Зіставно-протиставне співвідношення дій у складносурядних реченнях може мати форму типового для стилю оповіді паралелізму: структурного, змістового, темпорального: *Стою* (P₁) над кручею страшною, *Каскади злотні сонце лле* (P₂), *А там, внизу десь, підмною, В гранітні бубни море б'є* (P₃) (О. Олесь); *Сидить* (P₁) козак на тім боці, *Грає* (P₂) синє море (Т. Шевченко); *Вітер сумно зітхав* (P₁) у саду. *Ти співав* (P₂), *я мовчазна сиділа* (P₃), *Пісня в серці у мене бриніла* (P₄); *Вітер сумно зітхав* (P₁) у саду (Леся Українка).

На вираження сутакусису зорієнтовані перш за все складнодворядні, т. зв. речення часу (насправді ці речення позначають таксис, оскільки виражені в таксисних семантичних типах, наприклад, передування, наступності, а не в часових, як-от: теперішнє, минуле). Засобами вираження сутакусису у складнодворядних реченнях є координація таксисних предикатів та темпоральні сполучники із семантикою синхронності дій: *Ми червоніємо* (P₁), *коли доводиться згадувати* (P₂), *як ми тікали тоді з зали; Вони вітають* (P₁) *Шахая, коли цей зупиняє* (P₂) коня біля *Галатового вагона* (Ю. Яновський); *Коли ножі метнулись* (P₁) *крізь них по раз послідній, то по фабриці пронісся* (P₂') *гострий, проймаючий сик, і колишні горді великани розпалися* (P₂'') *валярувато в тонкі білі дошки й перестали* (P₂'') існувати навіки (О. Кобилянська).

Таксис останнього прикладу виявляє специфіку структури макроситуації. З погляду формально-семантичних ознак речення таксису парний сполучник *коли-то* співвідносить сутакусисно P₁ та P₂', P₂'', P₂'''', водночас з погляду семантико-синтаксичної взаємодії P₂', P₂'', P₂'''', ці предикати творять означено послідовний ряд. Отже, тип таксису визначається особливістю Т-періоду, що характеризує конкретну таксисну ситуацію, а не формальним встановленням т. зв. одночасності чи різночасності. У значенні сутакусису Т-період охоплює події, визначені кінцевим моментом розрізання колоди, з яким синхронізовано P₂', P₂'', P₂''''; таксис означеної послідовності визначений Т-періодом дій, що зумовлені розпадом колоди. Тут немає жодної суперечності, оскільки визначають тип таксису семантико-синтаксична взаємодія предикатів, Т-період та тема (зміст)

таксисної ситуації, що співвіднесена з відповідною денотативною ситуацією.

Складнодворядні речення виражають різні типи сутаксисного співвіднесення дій, зокрема й через розрізнення Т-періоду: одномоментність: *Є один момент, коли птах щастя сідає* (P₁) *на землю, – тоді його треба ловити* (P₂); *Поле бою зменшилось* (P₁), *коли навпроти повного місяця, збоку од Галата, устали на ноги* (P₂), *щоб іти в атаку, блакитні французи – їх Галат нізащо б не помітив раніш* (Ю. Яновський); визначена тривалість: *Довго горіли* (P₁) *хмари вгорі, доки сонце котилося* (P₂') *десь за землею і падало* (P₂'') *нижче й нижче* (Ю. Яновський); пора (зокрема доби): *Вже зовсім світало* (P₁), *коли було сформовано* (P₂) *піші полки* (Ю. Яновський).

Як правило, складнодворядні речення зі сполучником *коли* виражають сутаксис: *Коли перше побачила* (P₁) *поїзд, то перехрестилася* (P₂') *й сплюнула* (P₂'') *від себе; ...лише коли орли від часу до часу по короткім льоті спочивали* (P₁') *й найжали* (P₁'') *люто пера, чорні, ворожо блистячі очі звертаючи чигаюче в доли, тоді яструби снувалися* (P₂) *в повільних, нечутних кругах над поляглими* (О. Кобилянська). Оскільки в межах темпоральної координації дій є умови імплікації й відношень каузації, із сутаксисом можуть бути виражені синкретично різні відтінки каузального значення: *Жадоба не вгавала навіть тоді, коли їх валила втома з ніг* (допустовість) (Ю. Яновський).

Складнодворядне речення зі сполучником *поки* також є типовою синтаксичною формою вираження сутаксису: *Арсен ждав* (P₁), *поки ватага старців поплентається* (P₂) *до моста на Стирі* (Р. Іваничук); *Поки наємники упорались* (P₁) *з тим усім, пройшов* (P₂') *довгий час, і вони самі майже здичіли* (P₂'') (О. Кобилянська); *Будеш, батьку, панувати* (P₁), *Поки живуть* (P₂) *люди; Поки сонце з неба сяє* (P₁') *, Тебе не забудуть* (P₂')! (Т. Шевченко).

Отже, значення сутаксису в українській мові виражене двома типами конструкцій Vf – Vf, Vf – Vadv та дістає реалізацію у двох моделях: F₁+F₂+F_n = S (P₁+P₂+P_n) (Т) та F = S (P₁+P₂) (Т). Спеціалізованим засобом вираження сутаксису є дієприслівник на -чи, поєднаний із фінітним таксисним предикатом. Значення сутаксису також може бути виражене однорядними предикатами, складносурядними та складнодворядними реченнями. Значення сутаксису у конструкціях Vf – Vf об'єктивно може бути поєднане із семантикою каузації. При цьому кореферентність складносурядних та складно-

дворядних речень стосується таксисно однотипних структур як при вираженні різновидів сутаксису, так і при вираженні різновидів послідовності (пор.: [Гуйванюк 1999: 191-105]). Сутаксис у нечітко диференційованих ситуаціях близький до таксису неозначеної послідовності, розрізнення таких структур неоднозначне: *Сонце доходило* (P₁) *вже полудня і сипало* (P₂) *гаряче, золотисте проміння на тухольські гори; розігріта живиця сильніше запахла* (P₃) *в лісах; гордо і тільки десь-колись помахуючи розпластаними крилами, плавав* (P₄) *яструб високо над полонинами в лазуровім океані* (І. Франко); *Дихають* (P₁) *тихо акації ніжні, Злегка колишуться* (P₂) *в сутіні срібній, Дивляться* (P₃) *мовчки на місяць, на зорі, Дивляться* (P₄) *в світ, ним, ясным, зачаровані...* (О. Олесь). Розмежувати синхронний чи черговий порядок дій можна в межах Т-періоду макроситуації, тобто вийшовши за рамки ППК.

4.6.2. Нерівнорядний таксис – інтаксис

Інтаксис в українській мові типово виражено конструкцією Vf – Vadv. Як спеціалізований засіб вираження таксису, дієприслівник виконує роль вторинного предиката, а як залежна таксисна форма при інтаксисі, вказує на хронологічний предикат. Метричний предикат виражений фінітною формою. Наприклад: – *Тихий Вітре, – сказав сам собі Кіхана, повторюючи ім'я, що дала йому Ліза, – як ти гадаєш, Тихий Вітре* (Ю. Яновський); *Довго ще говорили обоє, обмірковуючи прочитане, то знову так просто, з приводу якоїсь думки, що випадково надходила одному чи другому до голови* (І. Сенченко); *Свидригайло, погладжуючи великим пальцем довгий вус, дивиться на вогонь* (Р. Іваничук); *Ледь-ледь погойднувся, відштовхуючись однією ногою од вичовганої доріжки* (В. Земляк) (підкреслено метричний предикат – Р).

Якщо сутаксис має предикатну модель Р || Р, то інтаксис Р || (р), де р – хронологічний предикат, а () вказують на включення його метричним предикатом; знак || можна упустити, оскільки дужки визначають паралельність дій, адже включена дія не може відбуватися несинхронно. У наведених прикладах дії співвідносяться як загальна і часткова. Це виражено у двох аспектах відношень. Так, хронологічна (часткова) дія є однією із форм метричної, це можна відобразити дескриптивною моделлю: діяв і при цьому діяв (*сказав і при цьому повторював; говорили і при цьому обмірковували; дивився і*

при цьому погладжував; погойдувався і при цьому відштовхувався). Важливо зазначити, що метрична дія перманентна, а хронологічна може перериватися і поновлюватися, повторюватися. Другий аспект відношень полягає у тому, що синхронність дій визначають два різні періоди. При сутахсисі періоди тривання дій були сумісними, навіть можна говорити про один спільний період тривання для сутахсисних дій моделі $F = S (P_1+P_2) (T)$, що визначало їх повну синхронність. Натомість при інтаксисі дія метричного предиката покриває T-період, на який накладений t-період хронологічного предиката, як правило, коротший або розчленований. Так, предикат *погойдувався* визначений певним періодом здійснення, в межах якого періодично відбувається дія предиката *відштовхуючись*; очевидно, що впродовж дії, вираженої метричним предикатом, інколи, непослідовно та не протягом усього часу здійснюється дія, виражена хронологічним предикатом.

З іншого боку, важливо зазначити, що дії односуб'єктні. Саме ця умова дає можливість граматично виразити семантику включення, оскільки робить дії сумісними і, відповідно, визначає єдність T-періоду обох дій. Таким чином, предикатна модель інтаксису може бути уточнена: $S (P (p)) (T)$. Врахувавши відображення предикатами пропозитивних фактів (подій), робимо уточнення $F (f) = S (P (p)) (T)$. Отже, при інтаксисі відображено денотативну ситуацію, при якій один факт вміщує інший факт. Це означає, що інтаксисна ситуація є об'єктивною моделлю денотативної ситуації, тобто модель інтаксису може відображати тільки перший тип сутахсису, коли суб'єкт здійснює різні дії в межах T-періоду, відображаючи різні факти: *І, пхаючи (p) перед собою цілу юрбу, він кинувся (P) в темне гирло вивозу (І. Франко); Дівчина знай опускала туди то одну, то другу руку, витягала квіточку по квіточці, підбирала один колір до другого, сплітала (P) докупити, перев'язуючи (p) гнучкими петровими батогами (Панас Мирний).*

Оскільки інтаксис є модифікацією ситуації сутахсису, то ключовим засобом вираження включення метричною дією дії хронологічної є рецесивний предикат у формі дієприслівника на -чи; семантика інтаксису зумовлена як залежною роллю вторинного предиката, так і співвіднесенням дій як загальна / часткова: *Ласкаво слухало небо простосердечну молитву, добродушно хмурився Бескид, а вітер, пролітаючи (p) далі, старанно вичісував (P) трави на полонині, як мати дитячу голівку... (М. Коцюбинський); Отся сукня,*

– мовила (P) вона, звертаючися (p) лицем до Євгенія, – була символом мого найбільшого нещастя (І. Франко).

У нелінійних ситуаціях інтаксису рівень залежності рецесивного предиката є таким, що з погляду семантичної структури речення без домінантного предиката він втрачає смисл, а дієприслівник не може бути трансформований у фінітну форму: *Або вони все ще чигають на мене, і в такому разі, надягаючи (p) отсю сукню, я визвала (P) їх (І. Франко); Орел здіймався (P) з кам'яних шпичь, благословляючи (p) їх широким розмахом крил, чулось холодне полонинське дихання, і розросталось небо (М. Коцюбинський); Він схопився і собі побіг (P), оглядаючись (p) на хмарки із пилу, що летіли в нього з-під ніг (І. Сенченко).*

Варто визнати, що актуальним є чітке розмежування дієприслівника у функції хронологічного предиката та у ролі обставинного поширювача, зокрема способу дії. У реченнях *Вітовт підвіся, спираючись обома руками на поруччя крісла, і застиг, згорблений, усе ще не вірячи, що його посмів так тяжко образити краківський єпископ (P. Іваничук); Цей вночі на дзвіниці години видзвонював, користуючись старими ходиками учителя з церковноприходської школи, а Марко Григорович по зірках його виправляв (І. Сенченко)* виділені дієприслівники не виконують ролі таксисних предикатів.

Як правило, інтаксис представлено у структурі ППК в поєднанні з іншими типами таксисних ситуацій чи таксисних значень: *Свидригайло відсунув (P₁) з зрюкотом стілець, що стояв йому на заваді, швидким кроком підійшов (P₂) до гостей і теж кивнув (P₃) головою, якусь мить стояв (P₄'), приглядаючись (p')* до облич своїх сподвижників, ніби оцінюючи здольність кожного (P. Іваничук) – дві не пов'язані таксисні ситуації: лінійний рівнорядний таксис послідовності (*відсунув – підійшов – кивнув*), нелінійний нерівнорядний інтаксис (*стояв – приглядаючись*); при інтаксисі T-період виражений темпоральним конкретизатором *якусь мить*. Або: *Бубела шаленів (P), то крадучись (p₁) до коня кішкою, то нападаючи (p₂) на нього зненацька, в один-два стрибки, а коли це не допомогло, то кликав (P') його по-доброму, блавав (P''), складав (P''') руки, як перед богом, аж доки вблагав-таки карого... (В. Земляк) – виражено такі таксисні ситуації: *шаленів, то крадучись – то нападаючи – інтаксис двох дій (нелінійний нерівнорядний таксис); то крадучись – то нападаючи – послідовність (лінійний рівнорядний таксис); кликав, блавав, складав**

руки – два варіанти трактування: послідовність усіх трьох дій або інтаксис, виражений предикатами *благав – складав руки* щодо предиката *кликав*; тоді предикати *благав – складав руки* виражатимуть послідовність. На користь інтаксису в цьому випадку свідчить обставинний поширювач способу дії *по-доброму*, оскільки дає підстави трактувати предикати *благав, складав руки* як часткові щодо загального; за таких умов метричний предикат треба виділяти із семантичним конкретизатором: *кликав по-доброму*. Отже, постає проблема можливості вираження інтаксису структурною моделлю Vf – Vf.

Якщо зважити, що ключовий критерій встановлення інтаксису – співвідношення дій загальна – часткова, то синтаксичні конструкції, що відбивають таке співвідношення, незалежно від формального вираження таксисних предикатів, повинні творити ситуації інтаксису. Наприклад: *З бугорків у лощинки, з лощинок у канавки, з канав у рівчакі, з рівчаків у ярки, з ярків у кручі, а в кручах – жах один!* – *іде* (P) *сувора вода, бунтує* (p₁), *піниться* (p₂), *кружляє* (p₃) і *шумить* (p₄) (Ю. Яновський); *Врешті Каламут почав збиратись* (P) *додому. Підвівся* (p₁), *взяв* (p₂) *до рук шапку, повертів* (p₃) *її сюди, туди, – зітхнув* (p₄), *а потім підійшов* (p₅) *до Михайла, взяв* (p₆) *за руку, стиснув* (p₇) і *прошепотів* (p₈) *на вухо: – Є у мене гарна книжка...* (І. Сенченко); *А довкола фабрики вешилося* (P) *багато людей. Одні виносили* (p₁) *дошки зсередини, другі відбирали* (p₂) *та подавали* (p₃) *їх даліше, треті складали* (p₄) *їх одних верх других, значили* (p₅), *розділювали* (p₆) *на вузькі й широкі або як там уже треба було* (О. Кобилянська).

У першому прикладі очевидно є різнофункціональність предикатів: Т-період дії *іде* покриває t-періоди дій *бунтує, піниться, кружляє і шумить*; денотативно дія *іде* є перманентною, натомість дії, виражені хронологічними предикатами, ситуативно непостійні, в той чи той момент періоду можуть припинятися, поновлюватися, здійснюватися довше чи коротше, водночас і по черзі. Межі Т-періоду метричного предиката не залежні від t-періодів хронологічних предикатів; у той же час навпаки, t-періоди хронологічних предикатів цілком визначені Т-періодом метричного предиката. Варто зазначити, що при вираженні інтаксису більш ніж двома предикатами творяться дві таксисні ситуації. В аналізованому прикладі інтаксис виражено нерівнорядним співвіднесенням метричного предиката *іде* та хронологічних предикатів *бунтує, піниться, кружляє і шумить*; предикати *бунтує, піниться, кружляє і шумить* творять лінійний

рівнорядний таксис неозначеної послідовності: P (p₁, p₂, p₃, p₄) та p₁-p₂-p₃-p₄.

Другий приклад засвідчує вираження метричного предиката у формально простому попередньому реченні, яке входить, проте, у ППК; пунктуаційно після речення з метричним предикатом *Врешті Каламут почав збиратись додому* цілком можлива двокрапка. Різниця між таксисними ситуаціями в першому та другому прикладах полягає в тому, що вісім предикатів лінійної рівнорядної ситуації аналізованого ППК виражають таксис означеної послідовності, яка відображена логічно зумовленим порядком дій та темпоральним конкретизатором *потім*, котрий ділить послідовність на два квазі-періоди, що умовно творять членовану послідовність: *підвівся, взяв, зітхнув, підійшов – підійшов, взяв, стиснув, прошепотів*. Інтаксис формує закриту нерівнорядну нелінійну структуру P (p₁, p₂, p₃, p_n); послідовність (означена чи неозначена) виражена рівнорядною лінійною відкритою структурою P₁-P₂-P₃-P_n.

Третій приклад структурно аналогічний до другого, оскільки ППК складають формально два речення, однак хронологічні предикати виражають сутаксис. Співвіднесення дій загальна / конкретні додатково виражено кореляцією суб'єктів – метричного предиката з узагальненим значенням (*багато людей*) та хронологічних предикатів із частковим значенням (*одні, другі, треті*), семантично включеними у суб'єкт метричного предиката. Пор.: *За каретою молодої тягся* (P) *довгий поїзд магнатів у дорогих каретах: їхав* (p') *Замойський з жінками Чарторийських, далі їхали* (p'') *Чарторийські, князі Збаразькі, Воронецькі, Корецькі...* (І. Нечуй-Левицький).

У більшості випадків інтаксис моделі Vf – Vf виражено ППК, до якого входять формально членовані, однак таксисно неподільні синтаксичні структури з погляду теми події та Т-періоду таксисної ситуації: *Грають* (P) *в морі між камінням Розфарбовані промінням Зграї хвиль живих. Плещуть* (p₁), *ловляться* (p₂), *тікають* (p₃), *Лацють* (p₄), *скелі обіймають* (p₅), *Ллються* (p₆) *через них* (О. Олесь).

В окремих випадках інтаксис, виражений моделлю Vf – Vf, може припускати синкретизм та творити периферію нерівнорядного таксису: *Одного разу вертала я вільною ходою смерком з моїх звичайних проходів і минала одно місце, де дороги розходились і де стояла церква* (О. Кобилянська). Хоч предикат *вертала* з погляду співвідношення загальне / часткове із предикатом *минала* та за

ознакою Т-періоду, що покриває t-період тривання вказаного предиката, має всі ознаки метричного, однак значення інтаксису не виключає семантики сутаксису, яка маркована спільним темпоральним конкретизатором *одного разу*, що вказує, однак, не стільки на рівнорядність предикатів (через означення спільного макроперіоду), скільки на макроперіод макроситуації, яка виходить, очевидно, й за межі ППК.

4.7. Екстратаксис

Специфіка екстратаксису полягає в тому, що його виокремлення ґрунтується на значенні виключення, яке марковане граматично і виражене заперечною формою дієслова, що виступає як хронологічний предикат. Модель екстратаксису відображає не тільки форму хронологічного предиката, а й відношення його щодо метричного предиката. Очевидно, що екстратаксис належить до нерівнорядного типу, оскільки передбачає обов'язковий характер залежності таксисних відношень: предикат у заперечній формі рецесивний щодо стверджувального домінантного предиката. Характер нерівнорядних відношень тут дещо інший: формальна відмінність хронологічного предиката має логіко-семантичну природу; t-період дії рецесивного предиката є виключеним або щодо Т-періоду домінантного предиката, або щодо входження в Т-період лінійної таксисної ситуації. Саме таке виключення, з погляду мовця, забезпечує реалізацію змісту висловлення, а з погляду таксису – реалізацію реального змісту темпоральної взаємодії через експлікацію змісту гіпотетичного, який уособлений заперечним предикатом.

Екстратаксис лінійних ситуацій виключає хронологічну дію із ряду послідовних дій, однак саме експлікація дії, що не відбувається, робить її серед необмеженої кількості можливих темпорально послідовних дій, що не відбуваються, ймовірною, доречною, актуальною: *Вона не доказала*)р(, *схилилася* (Р') *Михайлові на плече й заплакала* (Р'') (І. Сенченко); *Настя заридала* (Р'), *заголосила* (Р''), *а він слова більше до неї не сказав*)р((В. Стефаник); *Жодного разу не торкнув*)р(*її батіжком, на стоянках розчісував* (Р) *її смоляну гриву, в яку набилося остюків* (В. Земляк); *Її уся кров вдарила* (Р') *до лица, серце затовклося* (Р'') *сильно, і вона не змогла вимовити*)р(*ні слова* (О. Кобилянська).

Екстратаксис неозначеної послідовності відрізняється від звичайного таксису неозначеної послідовності тим, що хронологічний предикат, хоч і виявляє лінійність, об'єктивно протиставлений стверджувальним (метричним) предикатам, тобто виключеним постає t-період, що покриває тривання усієї ситуації екстратаксису: *Світ сочень, тисяч людей, котрі мають свої біди, втихи, радості, смуток, а тому й очі в них цікаві й напружені, теплі або смутні, бо чогось вони шукають* (Р'), *щось знаходять* (Р'') *чи втрачають* (Р'''), *і ніхто їм не підносить готового*)р(, *такого, що не забарвлене ані смутком утрати, ані радістю знахідки* (Р. Іваничук); *Вічне море вічно летиться* (Р), *не спинається*)р(*й на мить: То об скелі сірі б'ється* (р₁), *То пісні свої шумить* (р₂)... (О. Олесь).

Екстратаксис неозначеної послідовності, Т-період якого визначений подіями, що денотативно відображають сприйняття мовцем природи, комунікативно актуалізує заперечені дії як стверджувальні, а отже, ті, що об'єктивно відбуваються, оскільки належать до ознак мовної картини світу: *Ще треті півні не співали*)р'(, *Ніхто ніде не гомонів*)р''(, *Сичі в гаю перекликалися* (Р'), *Та ясен раз у раз скрипів* (Р'') (Т. Шевченко).

Екстратаксис – самодостатня таксисна семантика; розгляд послідовного екстратаксису з погляду передування / наступності невірних, оскільки виключення стосується нереалізованої дії. З іншого боку, екстратаксис зорієнтований на актуалізацію певної семантики метричного предиката, яка дістає виявлення через темпоральне співвідношення з хронологічним предикатом. Тут можна говорити про семантико-граматичний таксис, коли пов'язані темпорально дії отримують нові вияви співвідношень, що мають семантико-синтаксичний характер нетемпорального змісту.

Так, інколи виключений предикат виступає як протилежний стверджувальному, а дії співвіднесені як альтернативні: *Вівця не слухає*)р(*Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку ухопити* (Р') *свіжої травиці та хоч капельку проквасити* (Р'') *душу од тієї страшної пилуги, що до самих печінок добиралася, давила-душила* (Панас Мирний); *Ішла* (Р) *Шапталиха вздовж шеренги мужиків, не зупинялася*)р(*ні біля кого* (В. Дрозд); *Кинулась* (Р) *до дверей, та відчинити їх не посміла*)р((Р. Іваничук).

Ситуації екстратаксису можуть виражати таке співвіднесення таксисних предикатів, при якому рецесивний предикат опосередковано підтверджує дію, позначену домінантним предикатом:

Відай, котресь із нас **бридне** (P), відай, уже **бузьків не будемо видіти**)р((В. Стефаник); **Не кинь**)р(*сиротою, як кинув діброви, Прилини* (P') до мене хоч на одно слово *Та про Україну мені заспівай* (P'') (Т. Шевченко).

Оскільки дієслово у формі заперечення лежить в основі вираження каузації, то такий компонент є типовим для причинових конструкцій. Указані конструкції складають периферію таксису, бо за домінуючими відношеннями каузації таксис виявлений не завжди прозоро: *Орися, видно, відплакала* (P) *своє раніше, бо за два дні гульби не зронила ні сльозини*)р(, *хоч би для годиться...* (P. Іваничук). У цьому прикладі очевидний таксис означеної послідовності (можна навіть говорити про фіксовану позицію заперечного предиката після стверджувального), оскільки вжито семантично прозорий конкретизатор *раніше*. Як бачимо, при вживанні темпоральних конкретизаторів проблем з ідентифікацією таксису не виникає: *Тепер ми любимося; дасть Бог, сполним* (P) *святий закон, тоді не розлучимося*)р(*на вік наш...* (Г. Квітка-Основ'яненко).

У прикладі *Дивлюся на море широке, глибоке, Поплив би* (P) *на той бік – човна не дають*)р((Т. Шевченко) умовно-причиново-наслідкове значення конструкції затінює таксис означеної послідовності. У складнопорядних реченнях причини із причиновими сполучниками таксис виступає як факультативна семантика: **Не женися**)р(*на багатій, Бо вижене* (P) *з хати...* (Т. Шевченко); *А той гусяр першим діткнувся* (P) *її, бо Адам навіть не сідав*)р(*близько...* (P. Іваничук).

Ситуації лінійного екстратаксису типово виражені дієприслівником у заперечній формі на *-ши*: *Живий стоїть біля домовини, дивиться на упокоєного високочолого, з болісно стиснутими губами двійника і журиється, що ось так скоро зійшов* (P) *він з цього світу, не лишивши*)р(*по собі ні роду, ні плоду, ані діла знакомитого* (P. Іваничук). Правда, екстратаксис послідовності із дієприслівником на *-ши* менш продуктивний, ніж екстратаксис моделі Vf – Vf.

Екстратаксис нелінійних ситуацій виражає дії, що могли б відбуватися сутаксисно зі стверджувальною. Вказані дії можуть бути представлені як моделлю Vf – Vf, так і моделлю Vf – Vadv. Наприклад: *Василь сидить* (P), *як окам'янілий, і не баче*)р'(, *і не чує*)р''(*нічого* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Уже не кричала*)р'(*ї не*

стогнала)р''(– *лежала* (P) *мертвою колодою* (Панас Мирний); *Вона склонила* (P) *голову, не мовлячи*)р(*ані слова* (І. Франко); *...він тихо відчинив хвірточку, підійшов і став* (P) *за спиною дівчини, не сміючи переривати*)р(*її молитву* (P. Іваничук).

Конструкції із сутаксисним заперечним дієприслівником є поширеною формою нелінійного екстратаксису; денотативно із ситуації через заперечення сутаксисно вилучається дія, що є небажаною, недоречною, неможливою чи такою, що ускладнює реалізацію стверджувальної дії, вираженої фінітним предикатом: *На спіненім коні, пообдиранім гіллям та колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись*)р(*о галуззя, їхала* (P), *що кінь доскочить, якась людина; – Мій син! Мій нещасний син! – стогнав* (P) *Захар Беркут, не підводячи*)р(*очей на Мирославу; – Чи заночуємо тут, Бегадире? – спитав* (P) *Тугар Вовк, не відповідаючи*)р(*на замітку Бегадира* (І. Франко).

Ситуації нелінійного екстратаксису, експліковані моделлю Vf – Vf у складнопорядних реченнях, більш зорієнтовані на виявлення модифікації каузального значення, оскільки виключення співвідносної за формою, тобто фінітної, дії, як правило, має зумовлений характер: *Йшов швидко, слух його переслідували* (P) *весільні пісні, хоч їх ще не заводили*)р(*дівчата...* (P. Іваничук); *Але вона не образилася*)р(*тою різкістю, хоч, очевидно, почула* (P) *її* (І. Франко) – допустовість; *Ой не сійтеся*)р'(, *сніги, ой не сійтеся*)р''(, *рясні, Не губить*)р'''(*ви останньої слави: Гріє* (P') *здалека землю усмішка весни, Пробиваються* (P'') *проліски, трави. Не злякаться*)р(*вам нікого, холодні сніги, Бо розтопе* (P) *вас сонце блискуче* (О. Олесь) – причина (зі сполучником – другий приклад; без сполучника – перший приклад).

Ситуації нелінійного екстратаксису, виражені моделлю Vf – Vf, у складнопорядних реченнях виявляють семантику зумовленості як фонову, додаткову, а взаємодія предикатів ґрунтується на зіставно-протиставних відношеннях: *Тепер уже не підіймалися*)р(*голоси, противні тій раді – і швидко громада рішилася* (P) (І. Франко); *Гори сплять* (P'), *повиті млою. Спить* (P'') *давно уся земля, – Тільки з мукою страшною Не засну*)р(*до ранку я; Не спиняй*)р(*думок крилатих, Хай летять* (P) *в світи...* (О. Олесь)

Лінійні та нелінійні ситуації екстратаксису є типовими та продуктивними формами темпорального співвіднесення дій. У ключових ознаках ці ситуації співвідносні із відповідними ситуаціями

таксису послідовності чи сутахсису. Відрізняє їх особливий тип нерівнорядних відношень, який нівелює нерівнорядність передування і наступності лінійного таксису та ситуації включення нелінійного таксису. Це зумовлено специфічною формою рецесивного предиката та денотативною невідповідністю вираженої ним дії; водночас актуалізація через екстратаксис заперечної дії ставить її на один змістовий рівень із домінантною дією та є засобом експлікації змістових інтенцій мовця. Екстратаксис забезпечує введення у темпоральний континуум гіпотетичних, але ймовірних з погляду мовця дій; екстратаксис є засобом об'єктивізації через темпоральний континуум віртуальних подій, модельованих мовцем.

4.8. Поліпредикативний комплекс комбінованого таксису

Переважно ППК виражає більш ніж одну таксисну ситуацію, про що свідчить значна частина попередньо поданих конструкцій, які, проте, було проаналізовано за певним типом таксису. З іншого боку, ППК часто є структурою зі складним та комбінованим поєднанням таксисних ситуацій, що творять неподільний темпоральний континуум мікродискурсу. Специфіка взаємодії таксисних ситуацій виводить за межі запропонованих моделей і є важливим аналітичним матеріалом, що потребує окремого дослідження. Однак зовсім оминути такі ППК в межах загальної характеристики таксису немає підстав. Окрім того, при опрацюванні ППК комбінованого таксису в поле зору потрапляють таксисні конструкції чи таксисні предикати, які перебували за межами аналізу таксису за типологічним принципом.

ППК комбінованого таксису поєднує в собі низку однотипних чи різнотипних таксисних ситуацій, утворюючи макроситуацію, чи таксисну ситуацію ППК, об'єднану спільним Т-періодом. ППК комбінованого таксису бувають двох типів: на основі лінійного таксису, на основі нелінійного таксису. Матеріал ППК комбінованого таксису засвідчує слушність принципів типології таксису за іманентними темпоральними ознаками й на макрорівні.

ППК із комбінацією таксису означеної й неозначеної послідовності в межах лінійної рівнорядної ситуації окремо або з іншими типами таксисних ситуацій є типовою мікротекстовою структурою оповіді, що стосується стану суб'єкта чи процесу. Наприклад: *Ага! Се, певно, Гутенюкова дівка! І, не здумавши довго, ударив (P₁) її*

*в лице. Вона скривилась (P₁), притулила (P₂) руками до грудей сорочку і почала тікати (P₃). Іван зловив (P₁) її коло ріки, шарпнув (P₂) за пазуху і роздер (P₃). Звідти впали (P₁) на землю нові кісники, а дівчинка з криком кинулась їх захищати (P₂). Але він видер (P₁) і кинув (P₂) у воду. Тоді дівчинка, зігнута вся, подивилась (P₁) на нього спідлоба якимсь глибоким зором чорних матових очей і спокійно сказала (P₂): – Нічо... В мене є другі... май ліпші (М. Коцюбинський). Кожна група односуб'єктних предикатів творить таксис означеної послідовності: P₁ – P₃ (скривилась – почала тікати), P₁ – P₃ (зловив – роздер), P₁ – P₂ (видер – кинув), P₁ – P₂ (подивилась – сказала). Співвідношення різносуб'єктних предикатів поєднує усі структури в ППК з одним типом таксису – означеної послідовності: P₁ – P₁, P₂, P₃ (ударив – скривилась, притулила, почала тікати), P₁, P₂, P₃ – P₁, P₂, P₃ (скривилась, притулила, почала тікати – зловив, шарпнув, роздер), P₁, P₂, P₃ – P₁ (зловив, шарпнув, роздер – впали), P₁ – P₂ (впали – кинулась захищати), P₂ – P₁, P₂ (кинулась захищати – видер, кинув), P₁, P₂ – P₁, P₂ (видер, кинув – подивилась, сказала). Роль додаткових засобів поєднання таксисних предикатів та, відповідно, частин тексту відіграють граматичні індекси (*і, а, але*), локатив (*звідти*), темпоратив (темпоральний конкретизатор) (*тоді*). Такий Т-період маркований єдністю теми, а також єдністю таксису, якщо таксис однотипний; у такому випадку таксис є текстотвірним чинником, а його форма є засобом синтагматичного членування тексту.*

ППК із таксисом послідовності є типовою формою опису (явища, макроподії, пейзажу), в якому темпоральний ланцюг дій відображає динаміку змін у межах Т-періоду: *На дзвіниці вдарили (P₁) в дзвін, і тонкий дзвінкий гук задрижав (P₂) і розлився (P₃) по селі на всі долини. Він ударився (P₄) об близьку гору, вкриту лісом, одскочив (P₅) і залунав (P₆) коло дальшого шпилья, а там далі розлився (P₇) десь далеко понад густим лісом та все лунав (P₈) слабко та тихіше й замирав (P₉) десь в тихих лісових западинах. Старий Кайдаш кинув (P₁₀) струга і перехрестився (P₁₁). Він надів (P₁₂) свиту й шапку, підперезався (P₁₃) й пішов (P₁₄) на гору до церкви (І. Нечуй-Левицький) – тема „Дзвін до вечірні”. Макроситуація визначена першим предикативним компонентом: *На дзвіниці вдарили в дзвін*; P₁ – P₉ виражають означену послідовність; темпоральні конкретизатори та способові обставинні поширювачі *та все* (у значенні весь час), *слабко та тихіше* сутахсисно співвідносять предикат *лунав* з усім послідовним рядом, оскільки денотативно*

відображено звук дзвона. P₁₀ – P₁₄ творять означену послідовність та долучені до ряду P₁ – P₉ прямим віднесенням до теми Т-періоду.

ППК комбінованого таксису вкраплює інші типи таксисних ситуацій, які, однак, не змінюють загального характеру макроситуації. Таке вкраплення переважає у макроситуації, що відображають процес: *Викрик Гольшанського спам'ятав* (P₁) *великого князя, він шарпнув* (P₂) *вудила, кінь, топчучи* (p') *живих і мертвих, помчав* (P₃') *у глибину двору, плигнув* (P₄) *через частокіл і поскакав* (P₅') *шаленим галопом по висрібленій місяцем доріжці, полохаючи* (p'') *сонних лісовиків і мавок* (P. Іваничук) – тема Т-періоду „Втеча Свидригайла”. Таксисні предикати P₃ та P₅ в означено послідовному ланцюгу P₁ – P₅ є водночас сутаक्सисними щодо p' та p''.

Моя кана впливає (P₁) *раптом перед очима, я перегортаю* (P₂) *червоний жар і відчуваю* (P₃) *легеньку прохолоду. Поправляю* (P₄) *плед на ногах і підкладаю* (P₅) *дров до кани. Кров вже не хоче мене гріти* (p₆) *так, як півсотні років тому. Ноги в колінах і кісточках ниють* (P₇) *і тремтять* (P₈), *доки догоряються* (P₉) *дрова. Поступово тепло збільшується* (P₁₀). *Дрова охоплює полумінь* (P₁₁). *Червоне й гаряче листя його росте* (P₁₂) *й в'яне* (P₁₃) (Ю. Яновський). Макроситуація таксису, відображена в ППК, має тему „Перед каміном”. Екстратаксисний предикат є співвідносним із предикатами P₃, P₄, P₅ з фоною семантикою причини в межах послідовного таксису, а із предикатами P₇, P₈, P₉ в межах сутаक्सису. Два останні предикати (P₁₂, P₁₃) означено послідовні щодо P₁₀, P₁₁, але неозначено послідовні між собою.

ППК комбінованого лінійного та нелінійного таксису є традиційною текстовою формою розгортання фабули мікротексту: *Запалили* (P₁) *у сусіда Нову добру хату Злі сусіди; нагрілися* (P₂) *Й полягали спати* (P₃), *І забули* (P₄) *сірий попіл По вітру розвіять* (P₅). *Лежить* (P₆) *попіл на розпутті, А в попелі тліє* (P₇) *Іскра огню великого. Тліє, не вгасає* (P₈), *Жде* (P₉) *підпалу, як той месник, Часу дожидає* (P₁₀), *Злого часу. Тліла* (P₁₁) *іскра, Тліла* (P₁₂), *дожидала* (P₁₃) *На розпутті широкому, Та й гаснути стала* (P₁₄) (Т. Шевченко). Предикати P₁–P₅ виражають таксис означеної послідовності, предикати P₆–P₁₄ виражають сутаксис, дія, представлена P₁₂, є наступною щодо дій, позначених P₆–P₁₃ і завершує тему Т-періоду.

ППК на основі ситуацій нелінійного таксису відображає єдність подій, які визначають темпорально-змістове співвіднесення та експліцитний чи імпліцитний образний паралелізм частин тексту:

Защєбетав (P₁) *жайворонок, Угору летючи* (P₂); *Закувала* (P₃) *зозуленька, На дубу сидячи* (P₄); *Защєбетав* (P₅) *соловейко – Пішла* (P₆) *луна гаєм; Червоніє* (P₇) *за горою; Плугатир співає* (P₈). *Чорніє* (P₉) *гай над водою, Де ляхи ходили; Засиніли* (P₁₀) *понад Дніпром високі могили; Пішов шелест* (P₁₁) *по діброві; Шепчуть* (P₁₂) *густі лози. А дівчина спить* (P₁₃) *під дубом При битій дорозі. Знать, добре спить* (P₁₄), *що не чує* (p₁₅) *Як кує зозуля, Що не лічить,* (p₁₆) *чи довго жить... Знать, добре заснула* (P₁₇) (Т. Шевченко). Усі предикати таксисної макроситуації співвіднесені нелінійно, виражають сутаксис. P₅ – P₆ вказують на лінійний нерівнорядний таксис наступності; P₁₅ та P₁₆ щодо P₁₄ виражають екстратаксис. Т-період таксисної макроситуації як тривалий, темпорально зумовлений співвіднесенням Т-періодів окремих ситуацій, визначають такі граматичні засоби: починальне значення інтервалу P₃, P₅, P₁₀; сутаксис вторинного предиката – дієприслівники на -чи (P₂, P₄); комбінація форм минулого та теперішнього часу дієслів, що позначають таксисні предикати; результативне значення доконаного виду дієслова, що виражає P₁₇, водночас актуалізуючи зміст безповоротності, фатальності долі героїні, виражений в останньому реченні, на фоні панно макросвіту.

ППК може представляти текст усього твору (або його вагомої частини). У цьому разі єдність тексту виражена як темою, так і неподільним темпоральним континуумом, в основі якого перш за все єдність таксисних співвідношень предикатів, що рухають розвиток дискурсу. За таких умов тема Т-періоду виражає водночас тему усього тексту. Змістова єдність постає єдністю таксисно пов'язаних подій. Як приклад, подано вірш Л. Костенко „І вийшов Колумб...” (збережено композицію тексту):

... І вийшов Колумб на берег Америки вранці.
Ступив на траву не відомої досі землі.
І вийшли з вігвамів наївні струнки індіанці,
вітали його і крутили на пальцях брилі.
Жінки танцювали. Гримів над селищем бубон.
На шиї пришельцям вдягли запахуці вінки.
Такий був ласкавий чужинець з русявим чубом!
Браслети дзвеніли. Всю ніч танцювали жінки.
Багаття горіло. І плавали в морі медузи.
Вітри вигравали в тростині дзвінкий ритурнель.
Розтуленим ротом сміявся Бог Кукурудзи,

на чорних пательнях *стрибала* срібна форель.
Плоди бурштинові *вантажили* в довгу дорогу,
і гімни священні *співали*, лицем догори.
На щастя чужинцям *дали* амулети в дорогу,
щоб тій каравелі *сприяли* добрі вітри.
Під ноги чужинцям гостинно *сипали* квіти.
На палки з бамбука *спирали* мудрість борід.
А діти смагляві, ще поки що вільні діти,
довірливо й довго *махали* Колумбові вслід... (Л. Костенко).

21 таксисний предикат об'єднаний Т-періодом із темою „Відкриття Америки”; для вираження образного змісту при визначенні однойменно теми дискурсу слово „відкриття” варто б узяти в лапки як таке, що виражає подвійний зміст. Сутаксис макроситуації дає змогу передати крах змалюваного світу. З формального погляду денотативно час Т-періоду охоплює прибуття та відбуття Колумба. Однак з погляду темпоральної таксисної тканини ППК це подія, період моменту, що змінив світ. Завдяки сутаксису цей період сприймається як тут і зараз, роблячи читача учасником повороту історії.

4.9. Таксис як лінгвальна світоглядно-поняттєва модель

Таксис – давній світоглядний феномен, який лежить в основі осмислення онтологічного часу як цілісного неподільного континууму. Про це свідчить наявність темпоральної таксисної семантики у давніх та реліктових мовах, у граматиці яких інші темпоральні значення і категорії сформовані частково. Не випадково відкриття таксису зумовили спостереження над реліктовими мовами, які зберегли давні, ще віднесені до первіснообщинної епохи, граматики, а відповідно, й світоглядні особливості цих мов, зокрема, нівхської, алгонкіанської, хопі [Jakobson 1971; Bloomfield 1946; Worf 1946]. Таксис є способом поєднання (через модально-часову та суб'єкту орієнтацію компонентів) поліпредикативних конструкцій [Золотова 1998б: 344-360]. Такий принцип діє і для поліпропозитивних структур, предикативний компонент яких згорнутий до темпорального детермінанта. Таксис спричинює формування темпорально-каузального континууму, який відбиває світогляд на зумовлений (профанний) світ. Таксис безпосередньо пов'язаний з онтологічним часом через реальні темпорально віднесені події, відображені фактами життя носіїв мови.

Таксис як спосіб та механізм формування світоглядних концепцій науковці ще не розглядали. В основі цього механізму лежать ті ж принципи, на яких ґрунтується граматичний таксис. Суттєвою відмінністю загальнономовного таксису (чи принципу таксису як способу відображення) від граматичного є необов'язковий дієслівний характер його компонентів, які, однак, мусять відображати факт чи подію. Отже, метою пропонованої інтерпретації є аналіз таксису як темпорально-світоглядного феномена, який лежить в основі моделювання, концептуалізації та осмислення світу в темпоральному аспекті. Правда, таксис як темпорально-світоглядний феномен виявляє зміст, форму і семантику, що впливають із граматичної таксисної форми – поліпредикативної конструкції із темпорально співвідносними формами – таксисними предикатами.

Гуцульський діалект як реліктова мовна система та давнє, певним чином унікальне, етносвітоглядне явище в структурі загальнонародної української мови є продуктивним матеріалом дослідження таксису: з одного боку, він зберіг давні, етнічно автентичні світоглядні особливості носіїв, що виявляється не тільки в граматичному ладі, а й на інших рівнях мовної системи; з іншого боку, носії гуцульського діалекту є представниками сучасної цивілізації і, таким чином, сам діалект відбиває усі основні параметри української літературної мови. Отже, в ньому поєднано давнє і сучасне. Таксис як лінгвально-поняттєву модель відбиває нарис П. Шекерика-Доникова „Рік полудь звичеїв и віровань гуцулів”, присвячений опису сприйняття і відображення часу гуцулами.

Аналіз темпорально-світоглядної системи гуцулів на матеріалі зазначеного нарису виявляє вагому, інколи визначальну роль таксису у формуванні мовної моделі світу. Виділяємо три функціонально-семантичні типи темпоральних моделей, які представляють таксис чи сформовані на основі таксисних відношень. Перший тип формує *власне таксис*, тобто поліпредикативні таксисні конструкції. За визначенням П. Шекерика-Доникова, „з давніх давен у нас у горах Гуцули пригадували тай ше й дотепер собі пригадуют важнішиі події після того, у еким чесі уни си дієли. Так само рахуют чес полудь пригод и випадків у своїм родинніім житю, на своїм таздістві, у своїм селі ци околиці”(тут і далі П. Шекерик-Доників). Як бачимо, темпоральне значення („чес”) гуцули встановлюють як співвідносне, через зв'язок між подіями, фактами. До речі, розділ так і названо „Чес и его поділ”. Не випадково при встановленні поняття „чес” автор не

вдається до визначення його як минулого, теперішнього і майбутнього. Це зумовлено тим, що минуле, теперішнє чи майбутнє у звичному сенсі є для представника етносу категоріями абстрактними, не визначальними для його життя. Отже, таксис переносить гуцулів у світ конкретного макрочасу, в основі якого лежить пов'язана із подіями життя циклічність: „полудь весни, осени, зими та літа, а також полудь полонинцького ходу и розлученя” і под. Наприклад: *Він зарікавси від питя в тім часі, ек суда ходив митрополит Шептицький; У нас sklep заложили у тім часі, ек Трільовський из Юзенчуком Січі отворели; Церкву побивали того року, ек був великий вітролом. Він упав у довг, ек було тежко за сіно.*

Як видно, до структури таксисних конструкцій, виражених дворядними реченнями таксису, входять спеціальні сполучники: парний в тім часі, ек; того року, ек; непарний ек. Очевидно, варіантів оформлення таксисних конструкцій більше, однак автор, описуючи „чес”, вибрав найтипівіші та подав їх поза зв'язним текстом, як приклади. Впадає в око така особливість: усі конструкції однотипні і виражають нелінійний рівнорядний таксис – сутаксисність.

Другий функціонально-семантичний тип темпоральної моделі визначаємо як **унітаксис**: конструкцію, у якій згорнуто до детермінанта один з предикативних компонентів ППК. Уніфікована частина має кілька форм: прийменниково-субстантивна – на згибку місяця (коли місяць іде на спад), у хід полонинцький (коли виходили на полонину), на Юрія (коли настало (було) свято Юрія), відмінкові форми субстантива – східної суботи, нового місяця, тежкого року, з упущеним предикатом – ек місяць на згибку. Приклади унітаксису подані автором в одному ряду із власне таксисними. Це означає, що обидві форми функціонують як повноцінні. Наприклад: *На згибку місяця находит скусованих дітий скуса; Лисуна оположиласи у хід полонинцький; Слугу наймили на Юрія; На межях кватирь місяць лакім си полокати; Уна учінилася тежкого року; Нового місяця – до східного понегівника, лакомо си у воді ріках показувати потопенники, бо уни си суют до місяця нового; Східної суботи (до першої повни) добре си мити у головици водов до схід сонця, бо тварь відмолодає и устуди си змиває з лица; Найбірше буває слота надворі, ек місяць на згибку.*

Власне таксисні та унітаксисні конструкції виступають як ідентифікатори темпоральних координат. Для гуцулів не дата (рік, десятиліття і под.) є визначником часу (епохи, події), а інша подія, що

співвідноситься чи перебуває з означуваною в одному часопросторі. Наприклад: *Оця дівчена найшласи саме тогди, ек учінилася Баргуша; Жидова Жаб'є опанувала від скасованя панчіни; То си дієло ише из за Довбуша.*

Унітаксисні конструкції лежать в основі темпоральних дворядних речень, ускладнених семантикою каузації. Оскільки в основі каузації лежить зіставлення подій (дій), то таке співвіднесення набуває, з іншого боку, таксисної (темпоральної) семантики: *А ек погода, то ворожет, шо буде сухий місяць.* Можна стверджувати, що каузація (причиново-наслідкові відношення) в мові і мисленні історично формувалася через пов'язування подій як сутаксисних. Оскільки зумовленість визначальних подій завжди у свідомості набувала містичного чи сакрального характеру, то природно, що пояснення цієї зумовленості пов'язувалося із неправильними чи правильними діями людини, таким чином, відбувалось зіставлення дій в одному часопросторі, яке й відбилось в осмисленні дійсного чи прогнозуванні майбутнього стану речей. Зіставлення певних дій мало статус гріха чи табу. Так формувалася культура традицій, зокрема й у побуті, як ментальний засіб проти біди, нещастя чи як пояснення добра, здоров'я чи статку. Наприклад: *Старого місяця ни добре си бритити, бо старієтци тот, шо си бритит; Старого місяця ни добре рубати дерево, бо уно си прудко старіє; Хоть ику роботу добре є зачинати нового місяця, бо уна си легко и прудко робит тай нивкемнеєтци; А наколи лиш зайдет сонце, натогди вода у вусіх головицях стаєт ничіста; По заході сонця ни можна нести води з надвіря на кутане ані до питя у хату, бо мож из водов унести собі у хату біду – ничісту силу.*

У гуцулів світ постає як темпорально-каузальний континуум, у якому темпоральність визначає таксисне співвіднесення дій, які є чи можуть бути невинуватими, а мають причиново-наслідковий зміст чи зміст зумовленості. Такий світогляд забезпечує єдність світу, ця єдність має таксисний характер. Її не можуть похитнути нові, цивілізаційні впливи, віра нового часу, зокрема й християнство, поки спосіб життя гуцула зберігає вказаний зумовлений мікросвіт: *Уночі, ек идетци попри хрест, то ни можна ирститиси опередь хрестом тай ни можна перед ним издоймати з голови кресаню, ци шепку, бо уночі Христос спит тай ни можна йго рунтати. Дехто уночі ни сказавби „Слава Сусу Христу” так ек у день, лиш витаєтци словами „добрий вечір”, бо ни хочєт корнєти Христа.*

В основі цього табу лежить страх перед ніччю: *Ніч має своє право; Над нічов від заходу до схода сонця панує злий дух ночі – нічиста сила; Добрі люде по ночах не ходст.* Це ставлення до ночі зумовлене культом сонця: *День – то Боже світло, Божня днина, бо над днинов має владу свете праведне Сонечько. Сонце дає світові житє и чістит воду, повітре и цілий світ від нічистої сили. Старики научели своїх потомків, шо – „сонце треба чьтити. Під сонце (відків сонце сходит) ни можна замітати. У той бік ни можна пометки метати. Ни можна під сонце плювати. Ни можна під сонце робити усе, шо си ни годит опередь людей робити – бо сонце, то Боже лице”.*

Вітання „добрий вечір” є замовлянням перед „нічистою силою”, а віра в магічну силу цього замовляння і необхідність його уживати зумовила пояснення, чому уночі замінюється християнське привітання: не через недовіру до сили християнського привітання чи неповагу до „ирщених” і Христа, а навпаки, задля пошанування спокою його сну.

Унітаксисні конструкції визначають характер місяців року, лежать в основі етимології їх назв: *Травень: у травни трава земню покріє, Гнилень: гнильня утєте дерево борзо гниєт, Білень: більня добре полотно білїти, Копень: копня положи копичют у копиці, Жовтень: жовтня лист жовтнет на деревах, Падолист: у падолисті опадаєт лист з дерева, Грудень: грудня земня грудов цеконїєт.*

Третій функціонально-семантичний тип темпоральної моделі – **таксис каузації**, або таксисно-каузальні конструкції. Синкретизм семантики цих конструкцій полягає у вираженні таксисного значення (як правило, сутаксису) та каузального значення узагальнено або у різних модифікаціях: причинових, наслідкових, умовних. Таксисне значення переважно обумовлює значення каузальне. Граматично це відображено у детермінантному характері дворядного зв'язку складних речень таксису. Таксисно-каузальні конструкції лежать в основі формування світоглядної моделі світу гуцулів, інакше кажучи, світоглядна модель світу гуцулів переважно виражена через таксисно-каузальні форми. Наведемо приклад сакрального заповіту (міфологеми) у формі легенди, який структурно ґрунтується на зазначених конструкціях.

Х. Сонце и місяць, зерниці.

Из первовіку, на почетку світа, (1) сонце було дуже велике. Але ек Бог з Арідником сотворив Адама, (2) а витак Іву (2') и ек си зачєє множити нарід, (3) то від тогди зачелоси сонце маціцькати, бо наколи лиш си народит на цєс світ людцка душы, (4) то у тот раз видриваєтци из сонця маленька крішечька сонця (5) и з неї робитци зерниця на небі тої душецьки, шо си учінила на цєс світ. И доків тота душы жиєт на цим світі у людцкім тілі, (6) дотів и та зерничька тої душецьки світит на небі. Кілько видимо на небі зерниц, (7) тільки є на цим світі живих людий, бо кождий хрестенин маєт на небі свою зерницю.

Наколи лиш изконаєт хрестенин, (8) натогди йго зерниця гаснет. Ек видко уночі, шо на небі богато падеєт и (9) гаснет зерниц,(10) то цє знак, шо дес на світі є мор – богато гинєт людий нараз.

Ек умираєт праведний чьоловік, шо ни мав грїхів, (11) то йго зерниця вертаєтци назад на сонце (12) и там стаєт сонцем. Усі зерниці тих дітїй, шо маленькими умерают, вертаютьци усі назад на сонце до раю. Бо уни грїха жядного ни мають, то прото ангелики Божї. А ек умираєт грїшна особа, (13) то її зерниця падаєт у світ (14) и пропадаєт навіки від праведного Сонечька. З тих зерниц, шо падуєт у безвісти, зробивси місяць.

Місець – то зерниці грїшних душ, зібрані до купи на місяци, тимунь місяць лиш світит, але тепла він ни маєт, бо грїшні душі є завжде студені, ек лід, аж від них из місяця на земню морозом дишеєт.

Першу зерницю, шо узєв на себе місяць, то Адамового сина, шо убив почерез зависть свого брата рідного вильми. Йго кости ни хотїла земня Божня приймити, (15) а сонце так само ни схотїло узєти йго грїшну зерницю на себе, (15') а місяць змиосердивси,(16) тай узєв того грїшного Адамового сина на себе разом из тілом, душев и йго зерницев. На місяци заклев йго Бог и (17) він там заторопів из вильми в руках, и до сегоднішого дня йго там видко, ек він на місяци тетеріє на покай людцкий из вильми в руках.

За цисє, шо місяць приймив протів сонцевої волі братовбийника на себе, сонце усі грїшні душі там послаєт, аби їх на собі місяць носив до суду віка.

Як видно, у тексті 17 таксисних конструкцій різного типу, переважно двокомпонентних. Так, конструкція (1) має форму уні-

таксису і позначає два темпорально співвідносні факти: перший – детермінантом *из первовіку, на початку світа*, що виражає згорнуту пропозицію *коли починався світ*, другий предикативною конструкцією із атрибутивним предикатом *сонце було дуже велике*. Темпоральні відношення виникають як вираження сутаксису первинних доісторичних фактів. З темпорального погляду такі факти статичні (позачасові чи радше дочасові), оскільки були „до початку всього” в онтологічному сенсі та до розгортання темпорального континууму дискурсу в лінгвістичному сенсі. З іншого боку, каузація глибинного змісту визначає темпоральні межі співвідносних фактів: доки був початок світу, доки було велике сонце. Усі міфологеми, як правило, починаються визначенням темпоральних координат, виражених унітаксисною конструкцією як сутаксис первинних фактів; назовімо її темпорально-каузальною аксіомою. Наприклад: „Споконвіку було Слово...” (Євангелія від св. Івана). Подібну темпоральну аксіому мають, як правило, інші жанри текстів сакрального чи чарівного (містичного) змісту: казки: „Колись було не так, як тепер: колись усякі дива робилися на світі, колись і самий світ не той був...” (казка „Ох”); легенди: „Коли Поган-дівча панувала в Невицькім замку, то дуже було зле людям на світі” (легенда „Король Матяш”) (див.: „Калинова сопілка”); художні твори в стилі легенд, балад: „Деся, колись в якійсь країні...” (Леся Українка). У них, однак, темпоральна аксіома визначає не початок темпорального континууму, а його межі: коли відбувались описувані події. Темпоральна аксіома здебільшого визначає загальний зміст тексту, детермінуючи темпорально-каузальну систему координат: *на початку світа сонце було дуже велике* – з певних причин сонце зараз не є таке велике, як це сталося і чому. Варто зазначити, що домінування дієслівних форм минулого часу зумовлене тим, що він з історичного погляду та як спосіб відображення світу єдиний в системі часів має онтологічно об’єктивний характер – відображає здійснені дії.

Наступний ППК має складну таксисну структуру: вісім таксисних предикатів формують чотири типи таксисних відношень. Перший тип таксису (2) виражений предикатами *Бог з Арідником сотворив Адама, витак [Бог з Арідником сотворив] Іву, си зачев множити нарід* і вказує на визначену (хронологічну) послідовність (темпоральний прислівник *витак*, зумовлений порядок дій); перелічені предикати, виступаючи як складний компонент та об’єднуючись парним темпорально-каузальним індексом *ек – то*,

координують із предикатом *зачелоси сонце маціцькати*, детермінованого другою частиною парного темпорально-каузального індексу *то від тогди*, виражаючи сутаксис зумовлених подій. Починальне значення фазових дієслів *си зачев множити, зачелоси маціцькати* виокремлює особливий каузальний зміст координації відповідних таксисних предикатів: мікрокаузація, визначена починальними формами дієслів, у межах макрокаузативної ситуації, що виражена усім предикатним складом комплексу, утворює через зазначені предикати подвійну каузацію факту – *зачелоси сонце маціцькати*. Складна таксисна семантика наведеного ППК (хронологічна послідовність + сутаксис) забезпечує в межах каузації актуалізацію наслідкової семантики останнього предикативного компонента, який виражає наступність (3).

Наступна таксисна конструкція сформована предикатами *наколи лиш си народит душя* (4) – *то у тот раз видриваетци крішецька сонця*, (5) *робитци зерниця* і утворює дві таксисні ситуації: (4) сутаксис із значенням синхронності (одномоментності) дій, виражений сполучниковим комплексом *наколи лиш – то у тот раз*, ускладненим модальними частками; (5) таксис означеної послідовності (зумовлений порядок дій). Зазначений ППК утворює хронологічно необмежений темпоральний континуум. Необмеженість темпорального континууму – нелокалізованість на темпоральній осі (умовно дії можна визначити як актуальні щодо минулого, теперішнього і майбутнього, але не в граматичному, а в поняттєвому сенсі), зумовлює використання різних форм морфологічного часу: об’єктивно функціонують грами минулого часу (*сотворив, си зачев множити, зачелоси маціцькати*); грама майбутнього часу *народитси* координує із грамою теперішнього *видриваетси*.

Дві наступні таксисні конструкції виражають специфічні семантичні модифікації сутаксису. Так, (6) має значення сутаксису з необмеженим періодом тривання, тобто з погляду темпоральної семантики позачасовим; дієслівні форми теперішнього абстрактного є спеціалізованими засобами вираження цього значення (*живет, світит*). Порівняльна конструкція із індексами *кілько – тільки* виражає таксисне значення як синкретичне (7): хоч визначальним у конструкції є порівняльно-кількісне значення, однак, співвідносячись із попередньою таксисною ситуацією, конструкція набуває тотожного сутаксисного значення.

Дві наступні таксисні конструкції за значенням тотожні, однак мають специфічні семантичні модифікації завдяки структурним особливостям – різним синтаксичним індексам. Так, особливий гуцульський парний сполучник *наколи – натожди* вносить у сутаксисну конструкцію темпоральну семантику часового проміжку, періоду, протягом якого відбуваються співвідносні дії (8), тим самим ослаблюючи каузальне значення. Натомість парний сполучник *ек – то* ускладнює семантику сутаксису виразним каузальним значенням; конструкція, що складається із п'яти компонентів, формує два структурно-семантичні яруси поліпредикативного комплексу: каузально-темпоральний – *Ек видно уночі, то це знак*, темпорально-каузальний – *Ек на небі богато падет и гаснет зерниц, то на світі є мор – (то) богато гине людий нараз*. Правда, виділення цих ярусів є умовним, адже темпорально співвідносними є семантично неподільні структури *Ек видно уночі, шо на небі богато падет и гаснет зерниц* та *то це знак, шо дес на світі є мор – богато гине людий нараз*. При цьому в семантичному аспекті ключовими є предикати *падет, гаснет – гине*, хоч у формально-синтаксичному вони входять до складу залежних підрядних означальних компонентів, яким вираження таксисних відношень не властиве. Така будова аналізованого речення зумовлена акцентом на каузальному значенні. Натомість ширший контекст та структурна аналогія не ставлять під сумнів його таксисну природу. Каузальна ж семантика, оскільки ґрунтується на зіставленні дій, дає можливість темпоральне значення кваліфікувати як сутаксис. Однак той же сполучник у наступній конструкції поєднує предикати із значенням послідовності (11), (12): *умирает (цьоловік), (11) вертаетси и стает (зерниця)*; предикати *вертаетси и стает* формують окреме таксисне значення послідовності (12). Тотожною структурно і семантично є наступна конструкція (13), (14).

Зміна семантики таксисних конструкцій зумовлена переходом від констативної частини тексту (сутаксис) до опису процесу (послідовність). Надалі кількість таксисних конструкцій зменшується. Це зумовлено структурним і змістовим урізноманітненням тексту легенди (що таке місяць, перша зірниця і под.). У передостанньому абзаці є таксис послідовності (15) та таксис наступності (16). У таксисі послідовності предикати *ни хотіла приймити, ни схотіло узети, змилосердивси тай узев* рівнорядні (трикомпонентна структура); предикати *змилосердивси, узев* – нерівнорядні: перший метричний, другий хронологічний, виражають значення наступності.

Засоби вираження – темпорально-каузальна координація предикатів та наслідковий сполучник *тай*. Таксис наступності також представлений конструкцією *На місяци заклев йиго Бог и (17) він там заторонів из вильми в руках*; наслідкове значення і визначена послідовність рельєфно експліковані координацією предикатів: метричного *заклев* – хронологічного *заторонів*, а додатковими засобами є співвідносні локативи *на місяци – там* та співвідносні особові займенники *йиго – він*. У легенді проаналізовані таксисні конструкції мають характер темпорально-каузальних детермінант, з яких зіткана сакральна тканина світу і які формують поняття, першопричини, віру, морально-етичні параметри світогляду гуцулів.

Отже, таксис як синтаксична структура та як принцип відображення і сприйняття дійсності у визначених трьох формах та їх структурно-семантичних модифікаціях лежить в основі формування темпоральних уявлень гуцулів про світ. Він складає базу світоглядної міфологеми і виражений у темпорально-каузальних аксіомах та темпорально-каузальних детермінантах. Таксис лежить в основі темпорально-каузального континууму, який виступає як первинне та основне середовище буття. Водночас таксис є основою творення ужиткових понять, пов'язаних із онтологічним часом, наприклад, місяць року. Таксис домінує і в „рахубі чесу” соціуму і особи через зіставлення ключових чи визначальних подій.

Граматична категорія темпоральності перебуває в центрі системи і структури української граматики. Така позиція зумовлена низкою її ознак. Категорія темпоральності відображає онтологічний час. Час вносить динаміку в об'єктивний світ; категорія темпоральності уособлює динамізм лінгвальної моделі світу через ключовий мовний знак – речення, ядром будови якого є дієслово-предикат. Це зумовлює всепроникність категорії темпоральності у граматичній системі української мови.

Поняття темпоральності не є розмитим чи аморфним. Такий стан у розумінні та інтерпретації категорії темпоральності був зумовлений її невизначеністю. Темпоральність асоціювали з часом, окремі її вияви приписували аспектуальності, а термін *темпоральний* мав, зазвичай, індикативне значення – щось, пов'язане із семантикою часу.

Категорія темпоральності відображає складний та багатоманітний денотат – онтологічний час, в інтерпретації якого тісно переплелись натуралістичні, світоглядні, ужиткові та мовні концепції. Недиференційованість уявлень про час зумовлювала різнобій у його граматичному розумінні. Окрім того, час є ключовим світоглядним феноменом етносу, а граматична темпоральність відображає глобальні й національні риси його сприйняття, зафіксовані у граматичній системі кожної із мов. Універсальні характеристики при дослідженні граматичної темпоральності необхідно оцінювати через призму особливостей граматичної системи конкретної мови і йти в узагальненнях від мовного матеріалу. Такі категорії, як темпоральність, аспектуальність, акціональність, час є чи не найбільш специфічними для кожної з мов, тому будь-які узагальнення необхідно робити через скурпульозний порівняльний аналіз їх змісту.

Зародження ідеї (сприйняття) часу відбулось через фіксацію зміни – послідовності вражень та відчуттів, пов'язаних зі зміною аперцепованого об'єкта (Д. Г'юм). В основі такого сприйняття лежить усвідомлення початку, розгортання (тривання), завершення, трансформоване в уявлення „відбувається” і реалізоване в понятті дії, події. Нами обґрунтовано, що високий рівень аперцепції абстрагує відчуття тривання (часу) й за межами сприйняття змінного об'єкта, у цьому випадку об'єктом, що виявляє зміну, є сам спостерігач, тобто тривання його відчуттів, уваги, спостережень; така аперцепція дає

відчуття власного буття. Однак для появи ідеї часу та його об'єктивації наявність зовнішньої зміни є обов'язковою, це означає, що тривалість є *мірою руху* і ми не можемо „сформуванати ідею часу і тривалості без будь-якої зміни послідовності” [Г'юм 2003: 67, 91].

В українській мові категорія темпоральності має статус надкатегорії, зумовлений її змістом, структурою, функціями та формальною репрезентацією. **Темпоральність** – загальнограматична міжрівнева категорія, яка ґрунтується на семантиці дієвості, вираженій дієсловом, та відображає внутрішній, зовнішній і співвідносний аспекти тривання дії, граматично інтерпретуючи онтологічний час.

Первинним її складником є категорія інтервалу, яка й реалізує ідею тривання – початку, розгортання, завершення дії. Інтервал у загальноживаному сенсі асоціюють із проміжком між подіями, однак граматики не виражає такого змісту інтервалу. Навпаки, об'єктивує проміжок дії, події як початок, розгортання, завершення, тобто у граматичному сенсі інтервал є проміжком тривання дії. Інтервал виражає загальнотемпоральні ознаки дієслівної грами: тривання як якісно-кількісну зміну, лінійність, спрямованість. Можна стверджувати, що такі ознаки онтологічного часу, як лінійність та спрямованість уособлює темпоральне значення інтервалу, формуючи фрагмент осі часу – відрізок.

Інтервал, який традиційно у часткових виявах інтерпретували як роди дії, способи дії, акціональність, аспектуальність дієслова, є окремою категорією в структурі категорії темпоральності. В українській мові аспектуальність не має темпорального змісту, ґрунтуючись на значенні результативності (у виявах доконаного / недоконаного виду), яке є статичним за своєю природою. Якщо аспектуальності приписувати темпоральні ознаки, то необхідно з її сфери вилучити категорію виду. Усі спроби зв'язати темпоральність і вид призводили до різнобою та відсутності об'єктивних засад інтерпретації граматичних одиниць, суперечностей, термінологічної та поняттєвої невизначеності, аморфності ключових граматичних категорій дієслова.

Омонімія засобів вираження інтервалу та виду зумовила функціонально-семантичну контамінацію їх форм. Це ускладнило процес їх диференціації та становлення вчення про вид і темпоральність. На різну природу виду та тривалості вказав О. Потебня: „Ми стверджуємо, що доконаність і недоконаність, з одного

боку, і ступені тривалості – з іншого, не формують одного ряду (continuum), а віднесені одне до одного як різні за суттю нашарування в мові” [Потебня 1977: 35]. Вважаємо, що ця концепція є ключовою в розумінні як акціональності (дієвості), так і виду дієслова; відхід від неї вважаємо хибним шляхом у розвитку вчення про дієслівні категорії.

Інтервал виражає внутрішню темпоральність дії. Ця темпоральність є абсолютною, тобто не передбачає наявності позиції відліку при визначенні семантики тривання. З іншого боку, на відміну від часу, інтервал виражає межу дії. Семантика інтервалу представлена усім морфемним складом дієслова: коренем, префіксом, суфіксом. Необхідність врахування семантики кореня (лексико-семантичного та семантико-граматичного значення дії) зумовлює обмеженість наскрізного формотворення інтервалу та вплив лексико-граматичної функції морфем на вираження інтервалу в межах тієї чи тієї грами. **Інтервал** – дієслівна категорія, що вказує на внутрішню темпоральність дії з погляду її початку, розгортання, завершення, кратності та інтенсивності на основі кількісно-якісних параметрів її тривання та виражає динамічну ознаку дієслова. Саме інтервал є диференційною загальнодієслівною категорією, властивою усім його виявам, оскільки виражає частиномовний зміст – *значимість* дієслова.

Принципи типології інтервалу впливають із його граматичного змісту, тобто особливостей поєднання та актуалізації сем тривання та кількості: $I(aq)$, де a – тривання, q – кількість. На першому рівні класифікації здійснено поділ та проаналізовано семантику інтервалу за типами: акціонально-квантитативні (тривало-кількісні) дії актуалізують сему розгортання дії, квантитативно-акціональні (кількісно-тривалі) дії актуалізують сему кількості дії. Тривало-кількісні дії на наступному типологічному рівні виявляють фазове значення як граничне (фазовість початку та закінчення дії) та неграничне (фазовість середини (розгортання) дії). Гранична фазовість виражає початок чи завершення дії синтетично (*заспівати / заспівувати, розцвітати / розцвісти*) та аналітично (*починати / почати співати, починати / почати цвісти*), негранична фазовість експлікує дуративність синтетично (*погуляти, поспівати*) та аналітично (*гуляти довго, співати якийсь час*) і лімітність дії синтетично (*прогуляти, проспівати*) та аналітично (*гуляти годину, співати весь вечір*).

Кількісно-тривалі дії розмежовано за ознаками кратності та інтенсивності. Кратні дії виражені як ітератив, семельфактив, мультиплікатив, дистрибутив. Ітератив та семельфактив оптимально представлені морфемними засобами (суфіксами) та семантикою кореня: *крик-ну-ти, грюк-ну-ти; хит-а-ти, дзвон-и-ти*. Мультиплікатив належить і морфологічному, і синтаксичному ярусу: *посвистувати, викочувати, попоходити; часто схлипувати, щовечора зустрічатися*. Дистрибутив включає об'єктно-суб'єктні показники предиката: *посапати усі грядки, перемити тарілки*, тобто зорієнтований на синтаксичний ярус. Самодостатньо морфологічними засобами виражені дистрибутиви з подвійною префіксацією перехідних дієслів: *повисанувати, поперемивати*. На підставі аналізу інтервалу можна констатувати, що вираження семантики тривання чи кількості не виявляє залежності від видової форми дієслова, хоч можуть існувати обмеження, зумовлені лексико-граматичною семантикою дієслівних форм. Система та типологія інтервалу відображена в рисунках (див. додаток).

Грамматична категорія часу є словозмінною [Вихованець 1988: 92], отже, за змістом виражена як морфологічний час. Диференційною ознакою часу в системі темпоральних категорій є абсолютний критерій – позиція відліку. Значення часу виявлене через момент мовлення – темпоральну позицію мовця. Позиція відліку, тобто темпоральна позиція мовця (момент мовлення) у дієслівній грами не виражена, це уможливає поняття, яке, з одного боку, визначає час, з іншого, – забезпечує інтерпретацію всього спектра часових значень, зокрема синтаксичного часу. Така особливість морфологічного часу означає, що пошук експлікації моменту мовлення у значенні дієслівної грами не має підґрунтя і не може бути критерієм типології часу. Темпоральна позиція мовця дістає не пряме, а опосередковане вираження через уточнення моменту дії тільки у синтаксичного теперішнього (*ось, уже, нарешті*), а також експлікована у фінітній формі теперішнього ірреального наказового.

Загальнотемпоральними ознаками часу є лінійність та спрямованість. Морфологічний час розгортає вісь подій, об'єктивованих мовцем, яка прямує з минулого в теперішнє і перебуває в точці, що збігається із темпоральною позицією мовця. Таким чином, час трансформує фрагмент темпоральної осі, виражений інтервалом, у нескінченну пряму. Структура часу є асиметричною: необмежений

реальний минулий (давноминулий) час, визначений реальний теперішній, необмежений ірреальний майбутній.

Значення часу не зорієнтоване на відображення темпорального змісту дії, а визначає її місце на темпоральній осі. Отже, час представляє зовнішню темпоральність. Виявляючи ознаки лінійності та спрямованості, тобто базуючись на дієслівних ознаках грамеми, морфологічний час є дієслівною категорією.

Час – дієслівна категорія, що виражає зовнішню темпоральність як момент здійснення дії та служить для її відображення на темпоральній осі з позиції мовця (щодо моменту мовлення).

Категорія часу в українській мові на граемному рівні не має акціональних ознак. Через обмеженість вживання акціональних форм в окремих типах дієслів категорії часу та інтервалу є автономними.

Морфологічний час індіферентний до категорії виду, тобто значення часу не зумовлює значення виду та не зумовлене ним.

Структура категорії часу є асиметричною. Теперішній протиставлений минулому (давноминулому), це реальні часи. Майбутній протиставлений теперішньому й минулому за модальною (способовою) ознакою. Майбутній, теперішній наказовий, минулий умовний складають опозицію реальним теперішньому й минулому (давноминулому).

На граемному рівні час виявляє абсолютні значення давноминулого, минулого, теперішнього, майбутнього. Варіанти значень часу в межах словозмінних типів експліковані синтаксично. Теперішній абстрактний (екзистенцій) за своєю природою є надчасовим (чи позачасовим), оскільки вказує на постійну часову ознаку, а темпоральна позиція мовця охоплює весь об'єктивований ним період темпоральної осі. З формального погляду форма граемного теперішнього вузько спеціалізована для вираження постійної (позачасової) ознаки.

Теперішній актуальний та теперішній неактуальний протиставлені за характером співвіднесення періоду дії із темпоральною позицією мовця. Теперішній актуальний є прямим теперішнім, тобто дія накладена на темпоральну позицію мовця, який об'єктивує її в межах безпосереднього сприйняття. Теперішній неактуальний не виражає повного накладання дії на позицію-період мовця, оскільки дія може відбуватися у будь-який момент цього періоду чи виходити за його межі, однак об'єктивована як теперішня.

Минулий синтаксичний, виражаючи реально здійснену дію, виявляє особливості, зумовлені характером та періодом її реалізації. Минулий синтаксичний має значення імперфекта, аориста та перфекта. Ці вияви не мають прямого співвіднесення із давніми відповідними формами, які були виражені граемно. У сучасній українській граматиці значення перфекта й аориста пов'язують із актуальністю та результативністю дії: результативна неактуальна минула дія – аорист, результативна актуальна – перфект. Очевидно, що вказані критерії покривають тільки частину значень минулого, окрім того, ґрунтуються на нетемпоральних ознаках дії. Особливе трактування отримують результативні дії.

Поділ синтаксичного минулого опертий на ті ж ознаки, які були закладені у давніх часових формах і мають темпоральний зміст. Це загальнотемпоральні ознаки лінійності та спрямованості, які визначають характер тривання минулої дії, виражений синтаксично. Отже, імперфект виражає неозначено-тривалі дії (період тривання дії не актуалізовано), аорист – обмежено-тривалі (період тривання дії визначений), перфект – означено-тривалі (вказано характер періоду тривання дії). Диференціація теперішнього і минулого синтаксичного здійснена на основі єдиних засад, зокрема оперта на встановлення характеру Т-періоду експлікованих на темпоральній осі дій (див. додаток).

Імперфект виражає узагальнений минулий переважно нерезультативними формами дієслова та функціонально умовно корелює із теперішнім абстрактним (екзистенційним). Функцію імперфекта виконують предикати постійної ознаки, стану, повторюваних, необмежено тривалих дій, а також предикати в структурі описових, інтродуктивних речень. У такій же ролі вживаються складені іменні та дієслівні предикати; можливе використання темпоральних конкретизаторів неозначеної семантики *колись, давно* і под.

Аорист виражає обмежені, короткочасні та одноактні дії і протиставлений за цими ознаками імперфекту. Структуру аориста формують 1) грамеми семельфактивної дії, предикати із семантикою разовості, зокрема із конкретизаторами типу *раптом, вмить*; 2) предикати із вказівкою межі чи тривалості Т-періоду часу дії, як-от: фінитивні предикати, виражені синтетично чи аналітично, предикати із конкретизаторами межі дії чи тривання дії (*до краю,*

цілий тиждень, годину); предикати з іманентним значенням межі (*урватись, розлетілись* і под.).

Перфект виражає тривання дії, спрямоване у момент мовлення, перфектна дія, з погляду мовця, актуальна у межах його темпоральної позиції. Цей різновид минулого постає у двох варіантах: перфект продовжений (дія розпочалася та триває (*закитіла*)) та перфект дійсний (дія зумовила постійно наявну динамічну ознаку (*покохав*)). Продовжене значення виявляють дієслова починального інтервалу, виражені синтетично й аналітично; дійсний перфект – предикати завершених результативних дій.

Майбутній час не має синтаксичних значенневих модифікацій, оскільки майбутні дії не об'єктивовані мовцем як реальні.

Таксис – дієслівно-предикатна граматична категорія, що вказує на темпоральне значення порядку дій на основі відносної позиції відліку (відношення дії до дії), виражена дієсловом чи дієслівним поліпредикативним комплексом для відображення взаємопов'язаних з погляду мовця подій онтологічного часу.

Категорія таксису в українській мові тільки рефлексує на морфологічному рівні та цілком спрямована у синтаксис. Таксис відкритий та обґрунтований Р. Якобсоном саме як морфологічна дієслівна категорія, пов'язана із темпоральною семантикою дієприслівника.

Таксису властиві загальнотемпоральні ознаки лінійності та спрямованості. Разом із часом таксис протиставлений інтервалу за критерієм позиції відліку: інтервал – іманентне темпоральне значення, виражене як абсолютна темпоральність – поза позицією відліку; час і таксис реалізують свій зміст через позицію відліку: час – абсолютну – темпоральну позицію мовця (момент мовлення), таксис – відносну – темпоральну позицію співвідносної дії. За ознакою характеру темпорального значення інтервал постає як абсолютне, час – абсолютно-відносне, таксис – відносне темпоральне значення.

Таксис і час не виявляють взаємовизначеності, є окремими темпоральними категоріями. Час як словозмінна морфологічна категорія регулярно виражений парадигматично – системою корелятивних форм. Час виражає місце дії щодо позиції відліку на темпоральній осі. Таксис виникає на основі бінарної опозиції, отже, залежить від співвіднесеності предикатів та виникає за певних умов. Таксис виражений таксисними предикатами та дістає реалізацію у

структурі поліпредикативного комплексу. До таксисних належать предикати дії, виражені фінітними формами чи дієприслівниками, а також предикати стану, виражені фінітними формами. Не виявляють таксисної функції предикати стану, представлені дієприслівниками, а також індикативні предикати, представлені іменними формами. Таксисні предикати для темпоральної взаємодії та експлікації порядку дій обов'язково мають позначати пропозиції, що вказують на події. Взаємодія пропозицій, оформлених таксисними предикатами, творить нову ситуацію, що має темпоральний зміст – таксис. Виникнення таксисних відношень не залежить від часових значень дієслів, що взаємодіють як таксисні предикати.

Формами, що творять ППК із функцією таксису, є речення з однорядними присудками, речення з напівпредикатами, а також складнодворядні та складносурядні речення. Їх оформлюють моно-предикативні одиниці моделей $N - Vf$, $(N) Vadv$, Vf_{S3} , спорадично $Praed$ та $N - S_2 (...)$, використання яких обмежене структурно-типологічними особливостями складного речення.

Типологія таксису визначена його природою та граматичними ознаками.

Відносна позиція відліку таксису, на відміну від абсолютної часової, має змінний характер, тобто встановлюється в кожному конкретному випадку таксису. Так, якщо таксисні предикати функціонально-семантично рівноправні та є позицією відліку один відносно іншого (взаємовизначені), виникає рівнорядний таксис. Якщо позицією відліку є одна із таксисних дій, виникає нерівнорядний таксис, предикати функціонально-семантично нерівноправні, а їхні функції різні: один із предикатів постає як метричний, інший як хронологічний. Метричний предикат виражає таксисне значення, а хронологічний ідентифікує його.

Лінійність таксисних значень, сформована темпоральною віссю, при взаємодії таксисних предикатів виявляє характер послідовності. При виникненні нелінійних таксисних відношень, тобто коли дії відбуваються в межах одного проміжку темпоральної осі, виражено нелінійний таксис, він має характер синхронності (паралельності) дій і визначений як сутаксис.

За вказаними ознаками ділимо таксис на такі типи: лінійний рівнорядний, лінійний нерівнорядний, нелінійний рівнорядний, нелінійний нерівнорядний. Рівнорядний таксис творить відкриті структури, нерівнорядний – закриті. Структурна ознака вказує на

обґрунтованість типології таксису за функцію співвідносних предикатів.

Лінійний рівнорядний таксис передбачає послідовне розташування дій на темпоральній осі, а таксисні предикати виражають визначений чи невизначений характер послідовності. Якщо дії, позначені таксисними предикатами, не виявляють зумовленої послідовності (можуть відбуватися у довільному порядку в межах Т-періоду таксису), виникає таксис неозначеної послідовності: $P_1 - P_2 - P_3 - P_n$. При означеній послідовності порядок дій змінити не можна, що зумовлено їхнім змістом, денотативною ситуацією, вживанням темпоральних конкретизаторів порядку дій (наприклад, *потому, згодом, далі* і под.): $P_1 \rightarrow P_2 \rightarrow P_3 \rightarrow P_n$.

Лінійний нерівнорядний таксис виражає передування / наступність: $P-r$ і $r-P$ (символічна модель визначає не порядок розташування предикатів у реченні, а порядок дій (таксис)), або $P \rightarrow r$ і $r \rightarrow P$. Спеціалізованим засобом вираження передування / наступності є дієприслівник, основною граматичною функцією якого є таксисна. Дієприслівник виконує роль хронологічного предиката, визначаючи таксисний зміст домінантного, метричного. Якщо дія хронологічного предиката передує, виражено наступність; якщо ж дія хронологічного предиката є наступною, виражено таксис передування. Традиційно таксис передування / наступності встановлювали за семантикою вторинного предиката (дієприслівника), що порушувало логічний, формальний, структурно-семантичний та комунікативний принципи граматики та ігнорувало функцію і таксисний зміст первинного (фінітного) предиката.

Нелінійний рівнорядний таксис виражає значення сутаксису: $P_1 \parallel P_2 \parallel P_n$. Сутаксис дістає реалізацію у двох моделях: $F_1 \parallel F_2 \parallel F_n = S$ ($P_1 \parallel P_2 \parallel P_n$) (Т) та $F = S$ ($P_1 \parallel P_2$) (Т). Перша відображає вираження таксисними предикатами різних фактів, друга – вираження ними одного факту. Однакова функціональна спроможність реалізовувати сутаксис конструкціями $V_f - V_{adv}$ і $V_f - V_f$ свідчить, що при сутаксисі граматична вторинність дієприслівника не визначає його таксисної ролі, домінує взаємодія предикатів та характер відношень між ними.

Нелінійний нерівнорядний таксис виявляє значення інтаксису (включення): $P \parallel (r)$, або $P (r)$. Метричний предикат у нерівнорядній структурі виступає як домінантний, хронологічний – як рецесивний. Ключовою структурою вираження інтаксису є $V_f - V_{adv}$. Як при

сутаксисі, так і при інтаксисі реалізована не одночасність дій, а єдність Т-періоду їх здійснення.

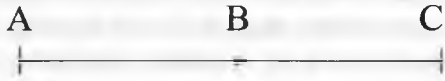
Окремий різновид порядку дій формує екстратаксис, оскільки ключовим критерієм його виділення є наявність предиката у формі заперечення: $P \neg (r)$. При екстратаксисі актуальна, але нереалізована дія денотативно виключена, однак введена у таксисні відношення із дійсними діями. Це створює опозицію, при якій виключена дія є рецесивною. Екстратаксис реалізований як у межах лінійних, так і нелінійних відношень.

Характер таксису свідчить, що т. зв. складнопідрядні речення часу є насправді складнодворядними (із взаємозалежними компонентами) реченнями таксису, оскільки ними визначено порядок подій, а не час їх здійснення. Відповідно, не часовий, а таксисний зміст виявляють темпоральні сполучники. Виникнення таксисних відношень, що полягає у зіставленні подій, пов'язує дії, виражені таксисними предикатами, як зумовлені. Таким чином синтаксично зароджуються відношення каузації, формуючи світоглядно й ментально ідею причинового зв'язку. Природно, що цей зв'язок має темпоральне підґрунтя.

Запропонований у праці підхід до визначення та інтерпретації надкатегорії темпоральності та категорій інтервалу, часу, таксису дає можливість об'єктивно та несуперечливо відобразити систему та структуру ключових граматичних понять, на основі диференційних ознак та єдиних критеріїв здійснити послідовний аналіз усіх виявів темпоральних граматичних значень. Цей підхід усуває нерозв'язні протягом тривалого часу суперечності у визначенні дієслівних категорій, знімає протиріччя та непослідовність опису їх репрезентацій, відкриває шлях для побудови стрункішої та більш аргументованої граматики українського дієслова.

ДОДАТОК

ІНТЕРВАЛ

A – початок дії
 B – тривання дії
 C – кінець дії
 → – умовний момент розгортання дії

Рис. 1.1. СТРУКТУРА ІНТЕРВАЛУ

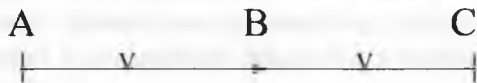

V – актуалізація розгортання дії

Рис. 1.2. ІНХОАТИВНІСТЬ (ПОЧИНАЛЬНІСТЬ)

Рис. 1.3. ФІНІТИВНІСТЬ (ЗАВЕРШАЛЬНІСТЬ)

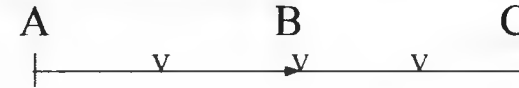
V, V – умовні межі актуального тривання

Рис. 1.4. ДУРАТИВНІСТЬ

→v, →v – визначені межі актуального тривання

Рис. 1.5. ЛІМІТНІСТЬ

V, V – актуальна квантитативність дії

Рис. 1.6. ІТЕРАТИВНІСТЬ

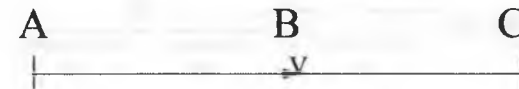

Рис. 1.7. СЕМЕЛЬФАКТИВНІСТЬ (РАЗОВІСТЬ)

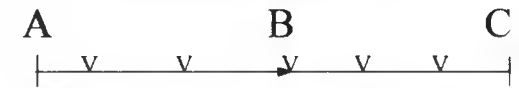
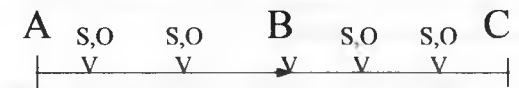
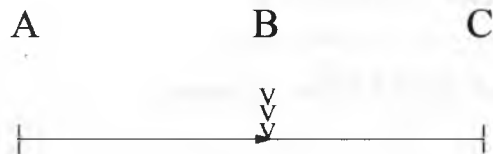

Рис. 1.8. МУЛЬТИПЛІКАТИВНІСТЬ

S – суб'єкт дії
 O – об'єкт дії

Рис. 1.9. ДИСТРИБУТИВНІСТЬ (РОЗПОДІЛЬНІСТЬ)

V – актуальна квантитативність дії

Рис. 1.10. ІНТЕНСИВНІСТЬ

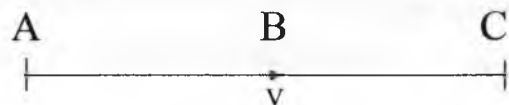

Рис. 1.11. НЕДОСТАТНІСТЬ

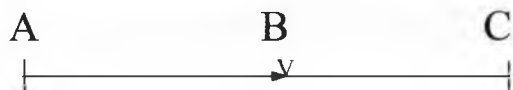

Рис. 1.12. ПОМІРНІСТЬ

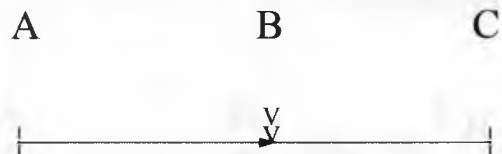

Рис. 1.13. ДОСТАТНІСТЬ

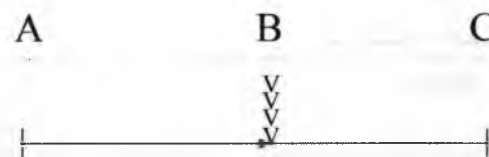
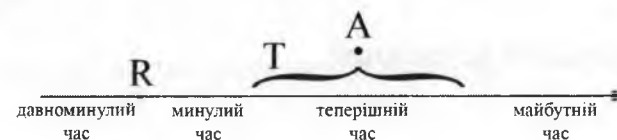

Рис. 1.14. НАДМІРНІСТЬ

ЧАС

Граммемний час

A – позиція відліку

R – референційна точка віднесення

T – період віднесення (тут умовно – теперішній)

Рис. 2.1. СТРУКТУРА ЧАСУ

Синтаксичний час

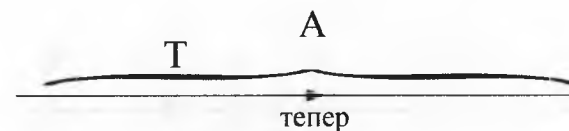

Рис. 2.2. ТЕПЕРІШНІЙ АБСТРАКТНИЙ

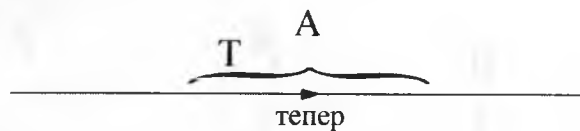

Рис. 2.3. ТЕПЕРІШНІЙ НЕАКТУАЛЬНИЙ

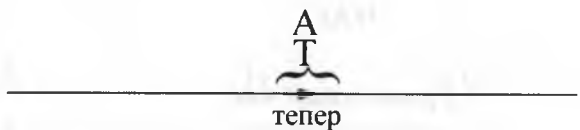

Рис. 2.4. ТЕПЕРІШНІЙ АКТУАЛЬНИЙ

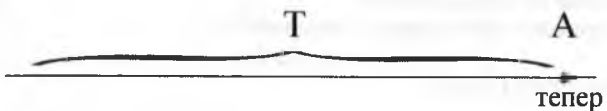

Рис. 2.5. ІМПЕРФЕКТ

Рис. 2.6. АОРИСТ

Рис. 2.7. ПЕРФЕКТ

ТАКСИС

Рис. 3.1. НЕОЗНАЧЕНА ПОСЛІДОВНІСТЬ

→ обов'язковий порядок дій

Рис. 3.2. ОЗНАЧЕНА ПОСЛІДОВНІСТЬ

P – метричний предикат
p – хронологічний предикат

Рис. 3.3. ПЕРЕДУВАННЯ

Рис. 3.4. НАСТУПНІСТЬ

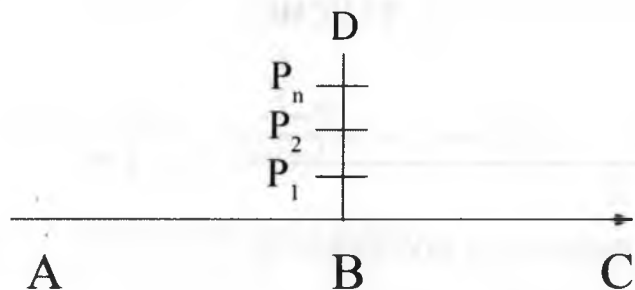

Рис. 3.5. СУТАКСИС

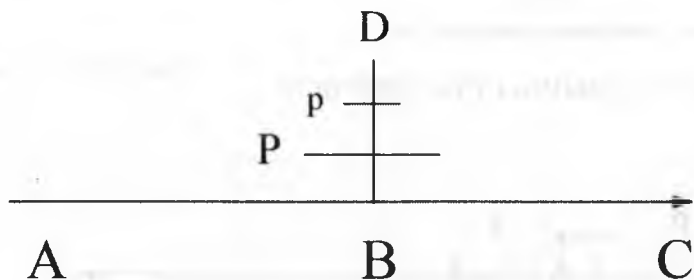

Рис. 3.6. ИТАКСИС

Література

Авдеев 1977: Авдеев Ф. Ф. Историческое настоящее в современном русском языке : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Авдеев Федор Федорович. – Воронеж, 1977. – 18 с.

Аверина 2004: Аверина А. В. Категориальные значения фазового поля и языковые средства его выражения (на материале русского и немецкого языков): дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 „Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Аверина Анна Викторовна – М., 2004. – 190 с.

Авилова 1976: Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н. С. Авилова. – М. : Наука, 1976. – 328 с.

Авилова 1980: Авилова Н. С. Морфологические категории глагола: Категория вида / Н. С. Авилова // Русская грамматика. – М. : Наука, 1980. – Т. 1 : Морфология. – С. 582–604.

Адмони 1979: Адмони В. Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка / В. Г. Адмони // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л., 1979. – С. 6–36.

Азисова 2004: Азисова М. С. Таксис в современном татарском литературном языке : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02. „Языки народов Российской Федерации (татарский язык)” / Азисова Миляуша Сахретдиновна. – Тобольск, 2004. – 19 с.

Акимова, Козинцева 2001: Акимова Т. Г., Козинцева Н. А. Аспектуально-таксисные ситуации / Т. Г. Акимова, Н. А. Козинцева // Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. – М. : УРСС, 2001. – С. 256–294.

Апресян 1988: Апресян Ю. Д. Глаголы моментального действия и перформативы в русском языке / Ю. Д. Апресян // Русистика сегодня. Язык: система и ее функционирование / отв. ред. Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1988. – С. 57–78.

Арутюнова 1976: Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 283 с.

Арутюнова 1999: Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 895 с.

Ахапкина 2005: Ахапкина Я. Э. Регулярные и окказиональные средства выражения семантики времени в поэтическом идиостиле / Я. Э. Ахапкина // Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры / отв. ред. А. В. Бондарко, С. А. Шубик. – СПб : Наука, 2005. – С. 114–149.

Барчук 1996: Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Барчук Володимир Михайлович. – Івано-Франківськ, 1996. – 188 с.

Барчук 2001: Барчук В. М. Концепція мовця в психолінгвістичній теорії О. Потебні / В. М. Барчук // Історія української лінгвістики: Збірник наукових праць. – Київ-Ніжин, 2001. – С. 53–61.

Барчук 2002: Барчук В. М. Словотвірні особливості девербативів і валентна структура субстантивних синтаксем / В. М. Барчук // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 233–240.

Барчук 2003: Барчук В. М. Проблеми встановлення семантики таксису / В. М. Барчук // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 2003. – Випуск VIII. – С. 18–25.

Барчук 2004: Барчук В. М. Концептуальні параметри семантики інтервалу / В. М. Барчук // Науковий вісник ВДУ. – Луцьк, 2004. – №6. – С. 129–134.

Барчук 2005: Барчук В. М. Морфологічний час як вияв лінійної темпоральності / В. М. Барчук // Українознавчі студії. – Івано-Франківськ, 2005-2006. – № 6-7. – С. 38–47.

Барчук 2006: Барчук В. М. Основні типи таксисних значень в сучасній українській мові (на матеріалі повісті І. Франка „Перехресні стежки” / В. М. Барчук // Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції „Семантика мови і тексту”. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 13–15.

Барчук 2010: Барчук В. М. Таксис у темпоральній моделі світу гуцулів (на матеріалі нарисів П. Шекерика-Доникова „Рік полудь звичаїв і віровань гуцулів”) / В. М. Барчук // Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. XXV-XXVI. – С. 106–110.

Барчук 2011: Барчук В. М. Поліпредикативний комплекс та система таксисних предикатів / В. М. Барчук // Українознавчі студії. – Івано-Франківськ, 2010-2011. – №11-12. – С. 20–30.

Белошапкина 2007: Белошапкина Т. В. Когнитивно-дискурсивное описание категории аспектуальности в современном русском языке / Т. В. Белошапкина. – М. : КомКнига, 2007. – 336 с.

Бердяев 1990: Бердяев Н. А. Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 175 с.

Бережан 1997: Бережан Л. В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Бережан Лариса Василівна. – Івано-Франківськ, 1997. – 16 с.

Берницькая 1999: Берницькая Н. В. Средства выражения зависимого таксиса (на материале французского и русского языков) : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 „Теория языка” / Берницькая Наталья Валерьевна. – Кемерово, 1999. – 17 с.

Блох 1983: Блох М. Я. Теоретическая грамматика английского языка / М. Я. Блох. – М. : Высшая школа, 1983. – 383 с.

Бондар 1986: Бондар О. І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу / О. І. Бондар // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 41–45.

Бондар 1991: Бондар О. І. Морфологічні засоби вираження таксису в українській мові / О. І. Бондар // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 51–55.

Бондар 1996: Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження : наукова монографія / О. І. Бондар ; Одеський державний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.

Бондар 1998: Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: функціонально-ономасіологічний аспект : дис... доктора філол. наук : 10.02.01 / О. І. Бондар – К., 1998. – 382 с.

Бондаренко 1983: Бондаренко В. Н. Отрицание как логико-грамматическая категория / В. Н. Бондаренко. – М. : Наука, 1983. – 212 с.

Бондарко 1967: Бондарко А. В. Русский глагол / А. В. Бондарко, Л. Л. Буланин. – Ленинград : Просвещение, 1967. – 192 с.

Бондарко 1980: Бондарко А. В. Категория времени / А. В. Бондарко // Русская грамматика. – М. : Наука, 1980. – С. 626–636.

Бондарко 1984: Бондарко А. В. Теория значения в аспектологических исследованиях / А. В. Бондарко // Теория грамматического значения и аспектологические исследования. – Л. : Наука, 1984. – С. 5–21.

Бондарко 1986: Бондарко А. В. Семантика предела / А. В. Бондарко // Вопросы языкознания. – 1986. – № 1. – С. 14–25.

Бондарко 1990: Бондарко А. В. Темпоральность / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики: Темпоральность, модальность. – Ленинград : Наука, 1990. – С. 5–58.

Бондарко 1996а: Бондарко А. В. Категория временного порядка и функции глагольных форм вида и времени в высказывании / А. В. Бондарко // Межкатегориальные связи в грамматике. – СПб. : „Дмитрий Буланин”, 1996. – С. 6–23.

Бондарко 1996б: Бондарко А. В. Временная последовательность как категория текста / А. В. Бондарко // *Anafora w strukturze tekstu / pod red. Macieja Grochowskiego*. – Warszawa : Wyd-wo Energeja, 1996. – S. 15–21.

Бондарко 2001: Бондарко А. В. и др. Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис [2-е изд.] / А. В. Бондарко. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 348 с.

Бородина 1975: Бородина А. И. Категория таксиса в современном немецком языке в сопоставлении с категорией таксиса в современном английском языке : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / Бородина А. И. – К., 1975. – 25 с.

Бунина 1971: Бунина И. К. Категория времени или категория таксиса? (О противопоставлении относительных и абсолютных времен болгарского индикатива) / И. К. Бунина // Исследования по славянскому языкознанию. – М., 1971. – С. 124–129.

Вежбицкая 1999: Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая ; [пер. с англ.]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 780 с.

Виноградов 1972: Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1972. – 614 с.

Виноградов 1975: Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1975. – 560 с.

Вихованець 1988: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті: [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.

Вихованець 1992: Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.

Вихованець 1993: Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

Вихованець 2000: Вихованець І. Р. Предикативність / І. Р. Вихованець // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – С. 482–483.

Вітгенштайн 1995: Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження / Людвіг Вітгенштайн. – К. : Основи, 1996. – 311 с.

Всеволодова 1975: Всеволодова М. В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 283 с.

Всеволодова 2005: Всеволодова М. В. К вопросу о методологиях и методиках лингвистического анализа (на примере категорий пространственных, временных и причинных отношений) / М. В. Всеволодова // Вестник Моск. ун-та. Серия филология. – 2005. – № 1. – С. 22–49.

Всеволодова, Чжин 2008: Всеволодова М. В., Чжин Ким Тэ. Система значений и употреблений форм настоящего времени русского глагола (в зеркале корейского языка): Фрагмент функционально-коммуникативной и прикладной грамматики / Всеволодова Майя Владимировна, Ким Тэ Чжин. – 2-е изд. испр. – М. : ЛКИ, 2008. – 136 с.

Вяльсова 2008: Вяльсова А. П. Типы таксисных отношений в современном русском языке: на материале причастных конструкций : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Вяльсова Анна Павловна – М., 2008. – 25 с.

Гареева 2003: Гареева Л. Н. Независимый таксис в немецком языке : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / Гареева Лариса Николаевна. – Уфа, 2003. – 18 с.

Герей 1962: Герей Говард Б. Глагольный вид во французском языке / Говард Б. Герей // Вопросы глагольного вида / под. ред. Ю. С. Маслова. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 345–354.

Гийом 2007: Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. Сборник неизданных текстов, подготовленный под руководством и с предисловием Рока Валена / Г. Гийом; [пер. с фр. П. А. Скрелина]. – 3-е изд. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 232 с.

Гловинская 1982а: Гловинская М. Я. Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола / М. Я. Гловинская. – М. : Наука, 1982. – 155 с.

Гловинская 1982б: Гловинская М. Я. К понятию чисто видовой пары / М. Я. Гловинская // Проблемы структурной лингвистики / отв. ред. В. П. Григорьев. – М. : Наука, 1982. – С. 24–34.

Гловинская 2001: Гловинская М. Я. Многозначность и синонимия в видо-временной системе русского глагола / М. Я. Гловинская. – М. : Азбуковник : Русские словари, 2001. – 319 с.

Городенська 1997: Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39–42.

Городенська 2004: Городенська К. Дієслово. Прислівник / К. Городенська // Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська / за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – С. 217–327.

Городенська 2010: Городенська К. Г. Сполучники в українській літературній мові : [монографія] / К. Городенська ; Інститут української мови. – К. : Вид. дім Д. Бураго, 2010. – 208 с.

Гуйванюк 1999: Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 335 с.

ГУМ 1993: Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.

Гумецька 1958: Гумецька Л. Н. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. / Л. Н. Гумецька. – К., 1958. – 298 с.

Гуревич 2004: Гуревич В. В. Теоретическая грамматика английского языка. Сравнительная типология английского и русского языков / В. В. Гуревич. – 2-е изд. – М. : Наука, 2004. – 168 с.

Г'юм 2003: Г'юм Д. Трактат про людську природу / Д. Г'юм. – К. : Всесвіт, 2003. – 550 с.

Грещук 2009: Грещук В. Студії з українського мовознавства: Вибрані праці / Василь Грещук. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 520 с.

Дамбрюнас 1962: Дамбрюнас Л. Глагольные виды в литовском языке / Л. Дамбрюнас // Вопросы глагольного вида / под. ред. Ю. С. Маслова. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 365–381.

Дешериева 1975: Дешериева Т. И. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам / Т. И. Дешериева // Вопросы языкознания. – 1975. – № 2. – С. 111–118.

Дешериева 1976а: Дешериева Т. И. К проблеме определения категории глагольного вида / Т. И. Дешериева // Вопросы языкознания. – 1976. – № 1. – С. 73–81.

Дешериева 1976б: Дешериева Т. И. К проблеме соотношения глагольных категорий вида и времени / Т. И. Дешериева // Вопросы языкознания. – 1976. – № 4. – С. 72–76.

Долинина 1985: Долинина И. Б. Функциональная грамматика и содержательная классификация грамматических категорий / И. Б. Долинина // Проблемы функциональной грамматики / отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1985. – С. 132–142.

Дудников 1990: Дудников А. В. Современный русский язык / А. В. Дудников. – М. : Высшая школа, 1990. – 424 с.

Евпак 1998: Евпак Е. В. Таксис в современном чешском языке (опыт сопоставительного анализа) : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 „Теория языка” / Евпак Евгений Владимирович. – Кемерово, 1998. – 22 с.

Ельмслев 2006: Ельмслев Л. Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев [пер. с англ. ; сост. В. Д. Мазо]. – М. : КомКнига, 2006. – 248 с.

Жовтобрюх, Кулик 1965: Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Радянська школа, 1965. – Ч. 1. – 423 с.

Жовтобрюх 1984: Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1984. – 255 с.

Загнітко 1991: Загнітко А. П. Основи еволюції граматичних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1991. – № 5. – С. 7–14.

Загнітко 1993: Загнітко А. П. Аналітизм у системі дієслівних категорій / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 25–32.

Загнітко 1996: Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.

Загнітко 2011: Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ „ВКФ „БАО”, 2011. – 992 с.

Звонська 2007: Звонська Л. Л. Становлення парадигми темпоральності в давньогрецькій мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.14 „Класичні мови” / Звонська Леся Леонідівна. – К., 2007. – 32 с.

Золотова 1998а: Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М., 1998. – 528 с.

Золотова 1998б: Золотова Г. А. Структурно-смысловые отношения предикативных единиц в сложных предложениях / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова // Коммуникативная грамматика русского языка, 1998. – С. 344–360.

Зуммер 1989: Зуммер С. М. Функционально-семантические взаимосвязи глагольных категорий в русском и английском языках: Футуральность, аспектуальность, таксис, модальность : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 „Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Зуммер Светлана Моисеевна – М., 1989. – 20 с.

Иваницкий 1991: Иваницкий В. В. Основы общей и контрастивной аспектологии / В. В. Иваницкий. – Кемерово, 1991. – 199 с.

Иванов 1981: Иванов В. В. Славянский, балтийский и раннебалканский глагол: Индоевропейские истоки / В. В. Иванов. – М. : Наука, 1981. – 271 с.

Ивин 1969: Ивин А. А. Логические теории времени / А. А. Ивин // Вопросы философии. – 1969. – № 3. – С. 117–126.

ІГУМ 1980: Исторична граматика української мови / [Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І.] – К. : Вища школа, 1980. – 320 с.

Ісакова 2008: Ісакова Ю. П. Категорії аспектуальності та темпоральності в системі італійського й українського дієслова: зіставний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 „Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / Ісакова Юлія Петрівна. – К., 2008. – 20 с.

Калько 2008: Калько М. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові / М. Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.

Калько 2009: Калько М. І. Категорія аспектуальності в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Калько Микола Іванович. – К., 2009. – 40 с.

Ким 1998: Ким Е. О. Анализ категории таксиса в предложениях с глаголами памяти / Е. О. Ким // Синтаксическая семантика конструкций с предикативными актантами. – Иркутск, 1998. – С. 5-37.

Клименко 1998: Клименко М. Ф. Основы морфеміки сучасної української мови / М. Ф. Клименко. – К. : ІЗМН, 1998. – 182 с.

Клименко, Карпіловська 1998: Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К.: Укр НДІПСК, 1998. – 161 с.

Ковалик 1949: Ковалик І. І. Многократні дієслова в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами: дис. ... канд. філол. наук / Іван Іванович Ковалик. – Львів, 1949. – 190 с.

Ковалик 1969: Ковалик І. І. Основні граматичні поняття / І. І. Ковалик // Сучасна українська літературна мова / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 7–15.

Ковалик 1973: Ковалик І. І. Граматичні категорії в сучасній українській мові та методи їх вивчення / І. І. Ковалик // Українське мовознавство. – 1973. – Вип. 1. – С. 22–27.

Ковалик 1980: Ковалик І. І. Про лінгвальні категорії, їх власності і види / І. І. Ковалик // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 10–13.

Ковалик 2008: Ковалик І. Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці / І. Ковалик / упорядник З. Терлак. – Львів-Івано-Франківськ, 2008. – Ч. II. – 496 с.

Козинцева 1984: Козинцева Н. А. Видо-временные формы предельных и неопредельных глаголов в современном армянском языке / Н. А. Козинцева // Теория грамматического значения и аспектологические исследования. – Л. : Наука, 1984. – С. 109–128.

Козинцева 1991: Козинцева Н. А. Временная локализованность действия и ее связи с аспектуальными, модальными, таксисными значениями / Н. А. Козинцева. – Л. : Наука, 1991. – 144 с.

Кононенко 2002: Кононенко В. Мова Культура. Стиль. Збірник статей / В. Кононенко. – Київ-Івано-Франківськ, 2002. – 460 с.

Коць 1964: Коць Л. М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові / Л. М. Коць. – К., 1964. – 164 с.

Кошмидер 1962: Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза / Э. Кошмидер // Вопросы глагольного вида / под. ред. Ю. С. Маслова. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 105–167.

Кравченко 1990: Кравченко А. В. К когнитивной теории времени и вида (на материале английского языка) / А. В. Кравченко // Филологические науки. – 1990. – № 6. – С. 81–90.

Криворучко 1963: Криворучко П. М. Грамматические значения временных форм русского глагола / П. М. Криворучко. – К. : Радянська школа, 1963. – 63 с.

Кручинина, Ляпон 1980: Кручинина И. Н., Ляпон М. В. Сложное предложение / И. Н. Кручинина, М. В. Ляпон // Русская грамматика. – М. : Наука, 1980. – Т. 2 : Синтаксис. – С. 461–650.

Кубрякова 2004: Кубрякова Е. С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

Кудинова 2008: Кудинова Н. Л. Средства выражения категории таксиса в англоязычном дискурсе : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Кудинова Наталия Леонидовна. – М., 2008. – 278 с.

Кузнецов 2002: Кузнецов П. С. Очерки по морфологии праславянского языка / П. С. Кузнецов. – М. : УРСС, 2002. – 148 с.

Кульбабська 2011: Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : [монографія] / О. В. Кульбабська ; Чернівецький національний університет. – Чернівці, 2011. – 672 с.

Курилович 1962: Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. – М., 1962. – 456 с.

Кучеренко 1961: Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови / І. К. Кучеренко. – К. : Вид-во Київ-го ун-ту, 1961. – Ч. 1. – 171 с.

Левицкий 2002: Левицкий Ю. А. Основы теории синтаксиса / Ю. А. Левицкий. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 236 с.

Лефельд 2003: Лефельд В. Спряжение украинского и русского глаголов и морфологическая типология славянских языков / В. Лефельд. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 176 с.

Луценко 1985: Луценко Н. А. Вид и время: Проблемы разграничения и взаимодействия / Н. А. Луценко // Вопросы языкознания. – 1985. – № 2. – С. 43–50.

Луценко 1987: Луценко М. О. Теперішній історичний час як явище / М. О. Луценко // Українське мовознавство: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – К. : Вища школа, 1987. – Вип. 14. – С. 84–88.

Ляшенко 2006: Ляшенко Н. А. Функционально-семантическое поле таксиса в современном английском языке : дисс. канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / Ляшенко Наталья Александровна. – Ростов-на-Дону, 2006. – 175 с.

Мазон 1958: Мазон А. Вид в славянском языке (Принципы и проблемы) / А. Мазон. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 63 с.

Маликов 2005: Маликов А. В. Изъяснительные конструкции: семантика опорного слова и таксис : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Маликов Александр Валерьевич. – Санкт-Петербург, 2005. – 20 с.

Маслов 1948: Маслов Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском языке / Ю. С. Маслов // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1948. – Т. VII. – Вып. 4. – С. 303–316.

Маслов 1959: Маслов Ю. С. Глагольный вид в современном болгарском языке (значение и употребление) / Ю. С. Маслов // Вопросы грамматики болгарского литературного языка. – М., 1959. – С. 157–312.

Маслов 1962: Маслов Ю. С. Вопросы глагольного вида в современном зарубежном языкознании / Ю. С. Маслов // Вопросы глагольного вида. – М., 1962. – С. 7–32.

Маслов 1978: Маслов Ю. С. К основаниям сопоставительной аспектологии / Ю. С. Маслов // Вопросы сопоставительной аспектологии. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1978. – С. 4–44.

Маслов 1984а: Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии / Ю. С. Маслов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 263 с.

Маслов 1984б: Маслов Ю. С. Типология славянских видо-временных систем и функционирование форм претерита в „эпическом” повествовании / Ю. С. Маслов // Теория грамматического значения и аспектологические исследования. – Л. : Наука, 1984. – С. 22–42.

Мельчук 1998: Мельчук И. А. Курс общей морфологии / И. А. Мельчук. – Москва-Вена : Языки русской культуры, 1998. – Т. 2. – 544 с.

Мірченко 2001: Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Луцьк : Вежа, 2001. – 340 с.

Мірченко 2004: Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк : Вежа, 2004. – 393 с.

Мишаева 2007: Мишаева М. В. Типология зависимого таксиса в английском и даргинском языках : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 „Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Мишаева Марианна Владимировна. – Махачкала, 2007. – 25 с.

Мухин 2001: Мухин А. М. Морфологические и синтаксические категории // А. М. Мухин // Исследования по языкознанию. К 70-летию чл.-кор. РАН А. В. Бондарко / отв. ред. С. А. Шубик. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2001. – С. 51–55.

Мучник 1971: Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском языке / И. П. Мучник. – М. : Наука, 1971. – 298 с.

Наконечна 2008: Наконечна Л. Б. Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова в поліпредикативних структурах сучасної української мови : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Наконечна Лариса Богданівна. – Івано-Франківськ, 2008. – 236 с.

Недялков, Отаина 2001: Недялков В. И., Отаина Т. А. Типологические и сопоставительные аспекты анализа зависимого таксиса (на материале нивхского языка в сопоставлении с русским) / В. И. Недялков, Т. А. Отаина // Теория функциональной грамматики. Введение, Аспектуальность, Временная локализованность. Таксис. – М. : УРСС, 2001. – С. 296–319.

НОД 2007: Нариси з основоцентричної дериватології / [Василь Грещук, Роман Бачкур, Ірина Джочка, Наталія Пославська]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – 348 с.

Ожоган 1997: Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови : [монографія] / В. Ожоган ; НАН України, Ін-т української мови. – К., 1997. – 231 с.

Озерова 1978: Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языке / Н. Г. Озерова. – К. : Наукова думка, 1978. – 118 с.

Онипенко 1998: Онипенко Н. К. Морфологические категории на фоне субъектной перспективы текста / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко И. Ю. Сидорова // Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998. – С. 302–343.

Опришко 1985: Опришко А. Я. Ще одна знахідка неопублікованих лекцій О. О. Потєбні „Синтаксис русского языка” / А. Я. Опришко // Наукова спадщина О. О. Потєбні і сучасна філологія. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 206–221.

Падучева 1986: Падучева Е. В. Семантика вида и точка отсчета (В поисках инварианта видового значения) / Е. В. Падучева // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1986. – Т. 45. – № 5. – С. 413–424.

Падучева 2009: Падучева Е. В. Лексическая аспектуальность и классификация предикатов по Маслову – Вендлеру / Е. В. Падучева // Вопросы языкознания. – 2009. – № 6. – С. 3–20.

Панина 1992: Панина Е. И. Глаголы с таксисной семьей в современном немецком языке : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / Панина Елена Игоревна. – М., 1992. – 16 с.

Пантелеев 2000: Пантелеев А. Ф. Полипропозитивное простое предложение: персональность, темпоральность, таксис : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Пантелеев Андрей Феликсович. – Ростов-на-Дону, 2000. – 22 с.

Париляк 2008: Париляк Л. І. Структура функціонально-семантичного поля ітеративності в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Париляк Лілія Іванівна. – Івано-Франківськ, 2008. – 216 с.

Пенчев 1967: Пенчев Й. Към вопроса на времената в съвременния български език / Й. Пенчев // Български език. – София, 1967. – Кн. 2. – С. 131–143.

Петрухина 2005: Петрухина Е. В. Соотношение глагольных и контекстных средств выражения аспектуальной семантики в русском и чешском языках / Е. В. Петрухина // Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры / отв. ред.: А. В. Бондарко, С. А. Шубик. – СПб: Наука, 2005. – С. 219–232.

Пешковский 2001: Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : УРСС, 2001. – 451 с.

Півторак 1993: Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наукова думка, 1993. – 200 с.

Пирс 1983: Пирс Ч. С. Из работы „Элементы логики. Grammatika spekulativa” / Ч. С. Пирс // Семиотика. – М. : Радуга, 1983. – С. 151–210.

Плунгян 2011: Плунгян В. А. Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира / В. А. Плунгян. – М. : РГГУ, 2011. – 672 с.

Плющ 2011: Плющ М. Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні: Вибрані праці / М. Я. Плющ. – К., 2011. – 362 с.

Полянский 1990: Полянский С. М. Основы функционально-семантического анализа категории таксиса (на материале немецкого языка) / С. М. Полянский. – Новосибирск, 1990. – 93 с.

Полянский 2001: Полянский С. М. Одновременность / разновременность и другие типы таксисных отношений / С. М. Полянский // Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. – М. : УРСС, 2001. – С. 243–253.

Польдауф 1962: Польдауф И. Место грамматики и лексикологии в изучении вопросов глагольного вида // Вопросы глагольного вида / И. Польдауф / под. ред. Ю. С. Маслова. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 77–89.

Попова 2006: Попова З. Д. Категория славянского глагольного вида: дискуссии, возможные решения / З. Д. Попова // Южнославянски филолог. – Београд, 2006. – LXII. – С. 233–251.

Порциг 1962: Порциг В. О способах действия индоевропейских презентных образований / В. Порциг // Вопросы глагольного вида / под. ред. Ю. С. Маслова. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 39–43.

Поспелов 1965: Поспелов Н. С. О разграничении прямого и относительного употребления форм настоящего времени в русском языке / Н. С. Поспелов // Проблемы современной филологии. – М., 1965. – С. 211–232.

Поспелов 1990: Поспелов Н. С. Мысли о русском языке : избранные труды / Н. С. Поспелов / [сост. А. И. Иванчикова ; отв. ред. Н. И. Толстой]. – М. : Наука, 1990. – 182 с.

Потебня 1958: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М., 1958. – Т. 1-2. – 536 с.

Потебня 1977: Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. – 406 с.

Потебня 1993: Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 157 с.

ПСР 2010: Предикат у структурі речення : [монографія] / [за ред. акад. АПН України В. І. Кононенко]. – Київ ; Івано-Франківськ ; Варшава, 2010. – 408 с.

Прияткина 1980: Прияткина А. Ф. Сочинительные связи внутри простого предложения / А. Ф. Прияткина // Русская грамматика. – М. : Наука, 1980. – Т. 2 : Синтаксис. – С. 166–176.

Прокопович 1982: Прокопович Е. Н. Глагол в предложении: Семантика и стилистика видо-временных форм / Е. Н. Прокопович. – М.: Наука, 1982. – 286 с.

Прусакова 2005: Прусакова І. А. Виникнення поняття лінійного часу в іудео-християнській традиції. Час та його зіставлення з рухом історії (за роботами М. Іліаде) / І. А. Прусакова // Наука, релігія, суспільство. – 2005. – №1. – С. 147–152.

Пупынин 2005: Пупынин Ю. А. Проблемы актуализации перфектной семантики в русском языке / Ю. А. Пупынин // Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры / отв. ред. А. В. Бондарко, С. А. Шубик. – СПб : Наука, 2005. – С. 86–102.

РГ 1980: Русская грамматика. – Т. 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М. : Наука, 1980. – 684 с.

Ремчукова 2000: Ремчукова Е. Н. Морфологическая транспозиция как тип функционального варьирования грамматической формы / Е. Н. Ремчукова // Проблемы функциональной грамматики. Категории морфологии и синтаксиса в высказывании. – СПб. : Наука, 2000. – С. 79–90.

Реферовская 1984: Реферовская Е. А. Аспектуальные значения французского глагола / Е. А. Реферовская // Теория грамматического значения и аспектологические исследования. – Л. : Наука, 1984. – С. 91–109.

Родионова 2005: Родионова С. Е. Семантика интенсивности и ее выражение в современном русском языке / С. Е. Родионова // Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры / отв. ред.: А. В. Бондарко, С. А. Шубик. – СПб: Наука, 2005. – С. 150–168.

Романюк 2007: Романюк С. А. Грамматна структура категорії темпоральності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Романюк Світлана Андріївна. – К., 2007. – 18 с.

Русанівський 1959: Русанівський В. М. Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI–XVII ст. / В. М. Русанівський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 100 с.

Русанівський 1969: Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Сучасна українська літературна мова / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 296–429.

Русанівський 1971: Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 316 с.

Русанівський 1978: Русанівський В. М. Формування граматичних категорій дієслова / В. М. Русанівський // Історія української мови. Морфологія. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 274–309.

Русанівський 1993: Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 157–242.

Рянская 2002: Рянская Э. М. Способы действия в когнитивном аспекте / Э. М. Рянская. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2002. – 191 с.

Сафаревич 1962: Сафаревич Я. Выражение совершенности и несовершенности в латинском языке / Я. Сафаревич // Вопросы глагольного вида / под. ред. Ю. С. Маслова. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 323–334.

СБМ 2007: Сучасная беларуская мова / [Грыгор'ева Л. М. і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. – [2-е выд., выпр.]. – Мінск : Выш. шк., 2007. – 559 с.

Семенова 2000: Семенова Н. В. К определению концептуальных оснований семантики таксиса / Н. В. Семенова // Вестник Новгородского государственного университета. – 2000. – № 15. – С. 108–112.

Семенова 2002: Семенова Н. В. Семантика таксиса: концептуализация и категоризация / Н. В. Семенова. – Великий Новгород, 2002. – 265 с.

Семенова 2004: Семенова Н. В. Категория таксиса в современном русском языке : дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.01 / Семенова Н. В. – Великий Новгород, 2004. – 394 с.

Семиколенова 2002: Семиколенова О. І. До проблеми пошуку інваріантного значення виду російського дієслова / О. І. Семиколенова // Мовознавство. – 2002. – № 1. – С. 38–45.

Семиколенова 2004а: Семиколенова Е. И. Типы дефиниций категории вида: школы и направления / Е. И. Семиколенова // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 52. – С. 201–204.

Семиколенова 2004б: Семиколенова Е. И. Проблема содержательной сущности категории вида / Е. И. Семиколенова // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 53. – С. 112–115.

Сидинхе 1991: Сидинхе А. Л. Семантика глаголов физического восприятия и таксисно-аспектуальный компонент организуемого ими предложения в современном английском языке : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 „Германские языки” / Сидинхе Антонина Леонтьевна. – Одесса, 1991. – 17 с.

Скаб 2002: Скаб М. Граматика апеляції в українській мові / М. Скаб. – Чернівці, 2002. – 272 с.

Слинько 1994: Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

Слободинська 2007: Слободинська Т. Складносурядні речення як синтаксичний засіб експлікації незалежного таксису в українській мові / Т. Слободинська // Вісник Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. XV–XVIII. – 107–110.

Слободинська 2011: Слободинська Т. С. Таксис в українській мові: універсальні характеристики та специфічні риси / Т. С. Слободинська. – Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2011. – 404 с.

Смирнов 2000: Смирнов И. Н. Ситуации временной нелокализации действия и семантика интервала / И. Н. Смирнов // Категории морфологии и синтаксиса в высказывании. – СПб. : Наука, 2000. – С. 241–257.

Соколова 1993: Соколова С. О. До питання про формування української аспектологічної термінології / С. О. Соколова // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 33–35.

Соколова 1995: Соколова С. О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова / С. О. Соколова // Мовознавство. – 1995. – № 4–5. – С. 11–17.

Соколова 2003: Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наукова думка, 2003. – 283 с.

Соссюр 1998: Соссюр Фердинанд де. Курс загальної лінгвістики / Фердинанд де Соссюр ; пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К. : Основи, 1998. – 324 с.

СУЛМ 1969: Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 583 с.

СУЛМ 1975: Сучасна українська літературна мова / кер. авт. колективу А. П. Медушевський. – К. : Вища школа, 1975. – 398 с.

СУЛМ 1994: Сучасна українська літературна мова / [Плющ М. Я., Бевзенко С. П., Грипас Н. Я. та ін.] ; за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1994. – 414 с.

СУЛМ 1997: Сучасна українська літературна мова / [Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я., Тоцька Н. І., Уздиган І. М.] ; за ред. А. П. Грищенка. – [2-ге вид., перероблене і доп.]. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.

СУЛМ 2000: Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. – [2-ге вид., перероблене і доп.]. – К. : Вища школа, 2000. – 430 с.

СУМ 1994: Сучасна українська мова / за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.

СУМ 1997: Сучасна українська мова / [Пономарів О. Д., Різун В. В., Шевченко Л. Ю. та ін.] ; за ред. О. Д. Пономарева. – К. : Либідь, 1997. – 400 с.

Сухина 2005: Сухина Е. И. Три ипостаси времени: прошлое, настоящее и будущее – в современном русском сознании (по материалам „Независимой газеты” и „Аргументов и фактов” / Е. И. Сухина // Вестник Московского университета. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2005. – № 1. – С. 141–154.

Талаш 2007: Талаш І. О. Функціонально-семантичне поле темпоральності в публіцистичних та інформаційних текстах : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Талаш Інна Олександрівна. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.

Татевосов 2005: Татевосов С. Г. Акциональность: типология и теория / С. Г. Татевосов // Вопросы языкознания. – 2005. – № 1. – С. 108–141.

Телин 1998: Телин Н. Б. Познание, перспектива и метафора времени / Н. Б. Телин // Типология вида: проблемы, поиски, решения. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 430–443 с.

ТФГ 1990: Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / отв. ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 263 с.

ТФГ 2001: Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. / отв. ред. А. В. Бондарко. – 2-е изд. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 348 с.

УМЕ 2000: Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.

Фетюхина 1990: Фетюхина И. А. Некоторые характерологические особенности английского языка при выражении количественных аспектов действия / И. А. Фетюхина // Категория количества в современных европейских языках. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 173–198.

ФЭС 1989: Философский Энциклопедический Словарь. – М. : Сов. энц., 1989. – 815 с.

Ханбалаева 2006: Ханбалаева С. Н. Категория таксиса в русском и лезгинском языках в сопоставлении : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.20 „Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Ханбалаева Сабина Низамиевна. – М., 2006. – 25 с.

Храковский 1989: Храковский В. С. Семантические типы множественных ситуаций и их естественная классификация / В. С. Храковский // Типология итеративных конструкций. – Ленинград : Наука, 1989. – С. 5–53.

Храковский 1990: Храковский В. С. Взаимодействие грамматических категорий глагола (опыт анализа) / В. С. Храковский // Вопросы языкознания. – 1990. – № 5. – С. 18–36.

Храковский 2001: Храковский В. С. Кратность. Фазовость / В. С. Храковский // Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис. – М. : УРСС, 2001. – С. 124–178.

Храковский 2005: Храковский В. С. Таксис следования в современном русском языке / В. С. Храковский // Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры. / отв. ред. А. В. Бондарко, С. А. Шубик. – СПб : Наука, 2005. – С. 29–85.

Храковский 2009а: Храковский В. С. Таксис: семантика, синтаксис, типология / В. С. Храковский // Типология таксисных конструкций. – СПб : Знак, 2009. – С. 11–113.

Храковский 2009б: Храковский В. С. Анкета для описания таксисных конструкций / В. С. Храковский // Типология таксисных конструкций. – СПб : Знак, 2009. – С. 865–882.

Шведова 1980: Шведова Н. Ю. Полупредикативные обороты / Н. Ю. Шведова // Русская грамматика. – М. : Наука, 1980. – Т. 2 : Синтаксис. – С. 181–186.

Шведова 1989: Н. Ю. Шведова. Слово и грамматические законы языка: Глагол / Н. Ю. Шведова, В. Н. Белоусов, Г. К. Касимова, М. М. Коробова. – М.: Наука, 1989. – 296 с.

Шелякин 1983: Шелякин М. А. Категория вида и способы глагольного действия русского глагола. Теоретические основы / М. А. Шелякин. – Таллин : Валгус, 1983. – 216 с.

Шелякин 2001: Шелякин М. А. Функциональная грамматика русского языка / М. А. Шелякин. – М. : Рус. яз., 2001. – 288 с.

Шелякин 2008: Шелякин М. А. Категория аспектуальности русского глагола / М. А. Шелякин. – М. : ЛКИ, 2008. – 272 с.

Шенцова 1997: Шенцова И. В. Акциональные формы глагола в шорском языке / И. В. Шенцова. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 1997. – 148 с.

Шинкарук 2002: Шинкарук В. Семантика предикатив модусу і предикатив диктуму в структурі речення / Василь Шинкарук // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць / ред. кол.: Н. Гуйванюк (наук. ред.) та ін. – Чернівці: Рута, 2002. – Вип. 146–147: Слов'янська філологія. – С. 78–85.

Штейнер 1991: Штейнер Р. Очерк тайноведения / Р. Штейнер. – Л. : ЭГО, 1991. – 270 с.

Ющук 2006: Ющук І. П. Українська мова: Підручник / І. П. Ющук. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2006. – 640 с.

Bloomfield 1946: Bloomfield L. Algonquian / L. Bloomfield // Linguistic Structures of Native America. – N.Y., 1946. – № 6. – P. 85–129.

Chalker, Weiner 1994: Chalker S., Weiner E. The Oxford Dictionary of English Grammar / Silvia Chalker, Edmund Weiner. – BCA, 1994. – 449 p.

Chittaro, Combi 2005: Chittaro L., Combi C. Extending the Event Calculus with Temporal Granularity and Indeterminacy / L. Chittaro, C. Combi // The Language of Time. – N.Y. : Oxford University Press, 2005. – P. 241–250.

Dowty 2005: Dowty R. David. The Effects of Aspectual Class on the Temporal Structure of Discourse: Semantics or Pragmatics / David R. Dowty // The Language of Time. – N.Y. : Oxford University Press, 2005. – P. 333–352.

Dressler 1968: Dressler W. Studien zur verbalen Pluralität: Iterativum, Distributivum, Durativum, Intensivum in der allgemeinen Grammatik, im Lateinischen und Hethitischen / W. Dressler. – Wien : Böhlau, 1968. – 253 p.

Gaca 1998: Gaca M. Podstawowe relacje kategorii czasu w pismie piktograficznym języka Naxi / M. Gaca // Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego. – Warszawa : Energeja, 1998. – Zeszyt LIV. – S. 95–109.

Guillaume 1973: Guillaume G. Immanence et transcendance dans la categorie du verbe / G. Guillaume // Langage et science du langage. – Paris, 1973. – P. 46–59.

GWJP 1984: Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia / pod. red. Z. Topolińskiej. – Warszawa, 1984. – 397 s.

Holden 1990: Holden Kyril A. The Functional Evolution of Aspect in Russian / Kyril A. Holden // Verbal Aspect in Discourse : Contributions to the Semantics of Time and Temporal Perspective in Slavic and non-Slavic Languages / ed. by Nils B. Thelin. – Amsterdam, Philadelphia : J. Benjamin Pub. Co., 1990. – P. 131–158.

Jakobson 1971: Jakobson R. Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb / R. Jakobson // Selected Writing : Word and Language / ed. S. Rudy. – The Hague : Paris : Mouton, 1971. – P. 130–147.

McDermott 2005: McDermott Drew. A Temporal Logic for Reasoning about Processes and Plans / Drew McDermott // The Language of Time. – N.Y. : Oxford University Press, 2005. – P. 173–216.

Moens, Steedman 2005: Moens M., Steedman M. Temporal Ontology and Temporal Reference / M. Moens, M. Steedman // The Language of Time. – N.Y. : Oxford University Press, 2005. – P. 93–114.

Reichenbach 2005: Reichenbach H. The Tenses of Verbs / H. Reichenbach // The Language of Time. – N.Y. : Oxford University Press, 2005. – P. 71–78.

Rokoszowa 1999: Rokoszowa J. Język, czas, milczenie / Jolanta Rokoszowa. – Kraków, 1999. – 275 s.

Sawicka 2005: Sawicka Grażyna. Co czas „robi” z językiem? / Grażyna Sawicka // Język a kultura. – Wrocław, 2005. – Tom 19. – S. 11–43.

Vendler 2005: Vendler Z. Verbs and Times // The Language of Time / Z. Vendler. – N.Y. : Oxford University Press, 2005. – P. 21–32.

VAD 1990: Verbal Aspect in Discourse : Contributions to the Semantics of Time and Temporal Perspective in Slavic and non-Slavic Languages / ed. by Nils B. Thelin. – Amsterdam, Philadelphia : J. Benjamins Pub. Co., 1990. – 460 p.

Worf 1946: Worf B. The Hopi Language in Toreva Dialekt / B. Worf // Linguistic Structures of Native America. – N.Y., 1946. – № 6. – P. 158–183.

Джерела

Барка В. Поезія. Жовтий князь : [повість] / В. Барка. – К. : Наукова думка, 2005. – 304 с.

Багрянний І. Тигролови; Морітурі / І. Багрянний. – К.: Наукова думка, 2000. – 368 с.

Багрянний І. Сад гетсиманський / І. Багрянний. – К. : Наукова думка, 2001. – 548 с.

Бердник О. Лабіринт Мінотавра / О. Бердник. – К. : Веселка, 1990. – 407 с.

Бердник О. Діти безмежжя / О. Бердник. – К. : Тріада-А, „Афон” ВД, 2004. – 680 с.

Васильченко С. Чайка / С. Васильченко. – К. : Веселка, 1970. – 220 с.

Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ-Ірпінь : Перун, 2004. – 1426 с.

Вільде І. Повісті та оповідання / І. Вільде. – Львів : Каменярь, 1982. – 231 с.

Винниченко В. К. „Уміркований” та „щирий” : [повісті та оповідання] / В. К. Винниченко. – К. : Молодь, 1992. – 416 с.

Вишня О. Фейлетони, гуморески, усмішки, щоденникові записи / Остап Вишня. – К. : Наукова думка, 1984. – 558 с.

Вінграновський М. Твори у трьох томах / М. Вінграновський ; вступна стаття Т. Салиги. – Тернопіль : Богдан, 2004. – Т. 1: Поезії. – 400 с. – Т. 2.: Северин Наливайко. – 400 с. – Т. 3: Повісті й оповідання. – 352 с.

Головка А. Твори : в 6 т. / А. Головка ; упоряд. і приміт. В. П. Лети ; вступ. ст. Л. М. Новиченка. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 1: Повість. Оповідання. П'єса. Романи. – 573 с.

Гончар О. Твори : в 7 т. / О. Гончар ; передм. І. Драча ; прим. В. Ковалю. – К. : Дніпро, 1987. – Т. 1: Фронтіві поезії. Прапорonosці. Трилогія. Новели. – 550 с. – Т. 2: Таврія. Роман. Перекоп. Роман. – 717 с. – Т. 3: Земля гуде. Повість. Партизанська іскра. Кіноповість. Микита Братусь. Повість. Щоб світився вогник. Повість. Оповідання з циклу „Південь”. – 559 с. – Т. 4: Людина і зброя. Роман. Циклон. Роман. – 589 с. – Т. 5: Тронка. Роман у новелах. Бригантина.

Повість. – 487 с. – Т. 6: Берег любові. Роман. Оповідання. Статті. – 703 с. – Т. 7: Собор. Роман. Твоя зоря. Роман. – 1988. – 656 с.

Грінченко Б. Під тихими вербами / Б. Грінченко. – К. : Радянська школа, 1991. – 494 с.

Гуцало Є. Пролетіли коні / Є. Гуцало. – К. : Вид-во гуманітарної літератури. – 2008. – 383.

Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник / О. Довженко. – К. : Веселка, 1995. – 575 с.

Донченко О. Вчителька / О. Донченко. – К. : Веселка, 1973. – 181 с.

Дрозд В. Листя землі / В. Дрозд. – К. : Український письменник, 1992. – 559 с.

Загребельний П. Роксолана / П. Загребельний. – К. : Дніпро, 1988. – 603 с.

Земляк В. Лебедина згряя : [романи, оповідання] / В. Земляк. – К. : Україна, 2005. – 720 с.

Іваничук Р. Черлене вино. Манускрипт з вулиці Руської / Р. Іваничук. – Харків : Фоліо, 2006. – 381 с.

Іваничук Р. Вогненні стовпи. Романний триптих / Р. Іваничук. – Львів : Літопис, 2002. – 432 с.

Калинова сопілка: Казки, легенди, перекази, оповідання. – К. : Веселка, 1989. – 615 с.

Квітка-Основ'яненко Г. Сватання на Гончарівці : [повісті, п'єси] / Г. Квітка-Основ'яненко. – Харків : Фоліо, 2007. – 351 с.

Клен Ю. Вибране / Ю. Клен. – К. : Дніпро, 1991. – 461 с.

Кобилянська О. Оповідання / О. Кобилянська. – Львів : Камінь, 1982. – 271 с.

Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.

Коцюбинський М. Тіні забутих предків / М. Коцюбинський. – Харків : Фоліо, 2009. – 350 с.

Лепкий Б. Твори в двох томах / Б. Лепкий. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1: Поезія. Оповідання і нариси. Історичні повісті. – 862 с. – Т. 2: Повість. Спогади. Виступи. – 719 с.

Малик В. Вибрані твори : в 2 т. / В. Малик. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1: Таємний посол: Роман. – Кн. 1: Посол Урус-шайтана. – Кн. 2: Фірман султана ; передм. К. П. Волинського. – 461 с. – Т. 2: Таємний посол: Роман. – Кн. 3,4. – 509 с.

Малишко А. Поетичні твори; Літературно-критичні статті / А. Малишко. – К.: Наукова думка, 1988. – 736 с.

Мирний Панас. Хіба ревуть воли, як ясла повні / Панас Мирний. – Харків : Веста : Ранок, 2003. – 384 с.

Мищенко Д. Вибрані твори : в 2 т. / Д. Мищенко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1: Синьоока Тивер: Іст. роман ; передм. С. П. Пінчука. – 443 с. – Т. 2: Лихі літа ойкумени. Розплата: Іст. романи. – 797 с.

Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я. Хмари / І. Нечуй-Левицький. – К. : Наукова думка, 2001. – 504 с.

Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи / І. Нечуй-Левицький ; упоряд., авт. післям. та приміт. Р. С. Мішук. – К. : Дніпро, 1991. – 511 с.

Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / [укладачі В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконт, 1999.

Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под. ред. Н. Ю. Шведовой. – 19-е издание, исправленное. – М. : Русский язык, 1987. – 750 с.

Олесь О. Вибране / О. Олесь. – К. : Школа, 2002. – 352 с.

Павличко Д. Вибрані твори: в 2 т. / Д. Павличко. – К. : Дніпро, 1979. – Т. 1. – 517 с. – Т. 2. – 478 с.

Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи / В. Підмогильний. – К. : Наукова думка, 1991. – 800 с.

Пільгук І. Грозвий ранок / І. Пільгук. – К. : Дніпро, 1979. – 560 с.

Рильський М. Вибрані твори у двох томах / М. Рильський. – К. : Українська енциклопедія, 2006. – Т. 1: Вірші та поеми. – 605 с.

Розсипані перли: Поети „Молодої музи”: П. Карманський, В. Пачовський, Б. Лепкий, С. Чарнецький, С. Твердохліб, О. Луцький, М. Рудницький ; упоряд., автор. передм. та приміт. М. М. Ільницький. – К. : Дніпро, 1991. – 710 с.

Самчук У. Марія / У. Самчук. – Львів : Оріяна-Нова, 2004. – 176 с.

Сенченко І. Оповідання. Повісті. Спогади / І. Сенченко. – К. : Наукова думка, 1990. – 664 с.

Симоненко В. Твори : у 2 т. / В. Симоненко. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – Т. 1: Поезії. Казки. Байки. З неопублікованого. Проза. Літературні статті. Сторінки щоденника. Листи ; упоряд. Г. П. Білоус, О. К. Лищенко. – 424 с. – Т. 2: Статті. Рецензії. Нариси. Виступи. Листи. Автографи. Документи біографічного характеру ; упоряд. Г. В. Суховенко, П. М. Жук, Т. А. Клименко, С. І. Кривенко. – 320 с.

Скляренко С. Твори : в 4 т. / С. Скляренко. – К. : Дніпро, 1990. Т. 1: Карпати. Роман, кн. 1 ; авт. передм. З. С. Голубева. – 408 с. – Т. 2: Карпати. Роман, кн. 2. – 381 с. – Т. 3: Святослав. Роман. – 616 с. – Т. 4: Володимир. Роман. – 508 с.

Словарь української мови: в 4 т. / Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К. : Наукова думка, 1996.

Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970.

Сосюра В. Твори в чотирьох томах / В. Сосюра. – К.: Вид-во худ. літ. „Дніпро”, 1986. – Т. 1: Поезії 1916-1930. – 381 с. – Т. 2: Поезії 1931-1940. – 373 с. – Т. 3: Поезії 1941-1955. – 1987. – 397 с. – Т. 4: Поезії 1956-1964. – 414 с.

Стельмах М. Твори : в 5 т. / М. Стельмах. – К. : Держ. вид-во худож. літ., 1983. – Т. 6: Чотири броди. Роман. – 606 с. – Т. 7: Поезії. – 647 с.

Стефанік В. Вибране / В. Стефанік. – Ужгород : Карпати, 1979. – 391 с.

Стус В. Вікна в позапростір / В. Стус. – К. : Веселка, 1992. – 262 с.

Стус В. Час творчості / В. Стус. – К. : Дніпро, 2005. – 704 с.

Тулуб З. Людолови : в 2 т. / З. Тулуб. – К. : Дніпро, 1986. – Т. 1. – 470 с. – Т. 2. – 571 с.

Тютюнник Г. М. Вибрані твори: Оповідання. Повісті / Г. М. Тютюнник. – К. : Дніпро, 1981. – 607 с.

Українка Леся. Твори в двох томах / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 1. – 605 с. – Т. 2. – 724 с.

Федорів Р. Твори : в 3 т. / Р. Федорів. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1: Отчий світильник: Роман ; авт. передм. А. Погрібний. – 519 с. – Т. 2: Жбан вина; Знак кімерійця; Турецький міст; Синій журавель на погарищі; Таїна лісова: Повісті. – 557 с. – Т. 3: Кам'яне поле; Ворожба людська. Романи. – 688 с.

Федькович Ю. Твори : в 2 т. / Ю. Федькович. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 1: Поезії ; упоряд., передм. і приміт. М. Ф. Нечиталюка. – 463 с. – Т. 2: Повісті, оповідання, казки, драматичні твори, листи. – 426 с.

Франко І. Захар Беркут : [повість] / І. Франко. – К. : Дніпро, 1979. – 155 с.

Франко І. Украдене щастя / І. Франко. – Харків : Фоліо, 2005. – 415 с.

Харчук Б. Невловиме літо / Б. Харчук. – К. : Радянський письменник, 1981. – 343 с.

Хвильовий М. Твори у двох томах / М. Хвильовий. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 650 с. – Т. 2. – 925 с.

Хижняк А. Данило Галицький / А. Хижняк. – К. : Дніпро, 1991. – 571 с.

Хоткевич Г. М. Довбуш : [повість] / Г. М. Хоткевич. – К. : Дніпро, 2004. – 392 с.

Черемшина М. Карби : [вибрані твори] / Марко Черемшина. – К. : Веселка, 1981. – 335 с.

Чумак Р. Бране поле / Р. Чумак. – К. : Дніпро, 1988. – 764 с.

Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Шевченко – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 1 : Поезія 1837–1847. – 527 с. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 591 с.

Шекерик-Доників П. Рік полудь звичеїв и віровань гуцулів // Рік у віруваннях гуцулів / П. Шекерик-Доників. – Верховина : Гуцульщина, 2009. – С. 3-24.

Яновський Ю. Вершники : [романи, оповідання] / Ю. Яновський. – Харків : Фоліо, 2006. – 318 с.

Яновський Ю. Майстер корабля. Вершники / Ю. Яновський. – Донецьк : Тов ВКФ „БАО”, 2008. – 352 с.

Зміст

Передмова.....	3
Вступ.....	5
Розділ 1. Зміст і структура категорії темпоральності	
1.1. Значення темпоральності в денотативному аспекті. Темпоральність і час.....	11
1.2. Сутність граматичної категорії темпоральності та типи темпоральних значень.....	16
1.3. Засоби вираження темпоральних значень.....	76
Розділ 2. Інтервал	
2.1. Інтервал як база дієслівна категорія.....	99
2.2. Акціональність, аспектуальність і семантика інтервалу.....	104
2.3. Засади типології інтервальних значень.....	129
2.4. Типологія інтервалу	
2.4.1. Структурні особливості семантики інтервалу.....	141
2.4.2. Акціонально-квантитативні (тривало-кількісні) дії	
2.4.2.1. Фазовість початку і кінця дії (гранична фазовість).....	145
2.4.2.2. Фазовість середини дії (негранична фазовість).....	157
2.4.3. Квантитативно-акціональні (кількісно-тривалі) дії.....	162
2.4.3.1. Кратність дії.....	163
2.4.3.2. Інтенсивність дії.....	169
Розділ 3. Час	
3.1. Граматична категорія часу.....	175
3.2. Засади типології часу.....	191
3.3. Час та інші дієслівні категорії	
3.3.1. Час і спосіб.....	204
3.3.2. Час і особа.....	212
3.3.3. Час і вид.....	214
3.4. Семантика грамемного часу.....	219
3.5. Семантика синтаксичного часу.....	224
3.5.1. Теперішній синтаксичний час.....	226
3.5.2. Минулий синтаксичний час.....	236
3.6. Транспозиція граем часу.....	251

Розділ 4. Таксис

4.1. Таксис як граматична категорія.....	258
4.2. Поліпредикативний комплекс та система таксисних предикатів.....	276
4.3. Засади типології таксису.....	290
4.4. Таксисні ситуації та типи таксисних значень.....	299
4.5. Лінійний таксис	
4.5.1. Рівнорядний таксис – послідовність.....	313
4.5.2. Нерівнорядний таксис – передування / наступність.....	329
4.6. Нелінійний таксис	
4.6.1. Рівнорядний таксис – сутахсис.....	336
4.6.2. Нерівнорядний таксис – інтаксис.....	347
4.7. Екстратахсис.....	352
4.8. Поліпредикативний комплекс комбінованого таксису.....	356
4.9. Таксис як лінгвальна світоглядно-поняттєва модель.....	360
Висновки.....	370
Додаток.....	380
Література.....	387
Джерела.....	409

Наукове видання

Володимир Барчук

**Граматична темпоральність:
Інтервал. Час. Таксис**

Монографія

Комп'ютерний набір, верстка – Володимир Барчук
Літературний редактор – Надія Тишківська
Коректор – Ольга Криницька
Дизайн – Юлія Венц

НБ ЦНУС

770358

Підписано до друку 8.12.2011. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк цифровий
Гарнітура «Таймс». Умовн. друк. арк. 26,0
Тираж 300. Зам. № 168 від 06.12.2011

Видавництво «Сімик»
76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Незалежності, 46/111,
тел.: (03422) 3-25-91, e-mail: sytnuk@com.if.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи: серія ІФ № 11 від 27.03.2001 року

Віддруковано: Приватний підприсмець Голіней О. М.
76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Галицька, 128,
тел.: (0342) 58-04-32

Помічені друкарські помилки

Сторінка	Рядок	Надруковано	Читати
7, 8, 179	32, 18, 37	Н. Поспелов	М. Поспелов
8, 9	5, 2	В. Бондарко	О. Бондарко
9, 260	4, 32	Є. Панін	О. Паніна
9	4	С. Халанбасва	С. Ханбаласва
32	19	А. Болдирева	О. Болдирева
72	32	у перших двох прикладах	у першому прикладі
	33	у третьому прикладі	у другому прикладі
90	1, 4	недермінований	недетермінований
92	18	О. Бодарко	О. Бондарко
118	27	дієслово	дієсліві
127	24	визначенні	визначені
130	2	домінантість	домінантність
	18	відповідно	відповідно
132, 281	18, 25	аспектуальності	аспектуальності
178	36	Є. Прокопович	О. Прокопович
195	4	есплікації	експлікації
231	31	як випадку	як у випадку
237	6	Н. Поспеловим	М. Поспеловим
311	3	екстаратаксис	екстратаксис
	7	таксисним	таксисними
318	13-14	у третьому... вночі – вилучити	
354	33	екстратаксис	екстратаксис
370	26	аспектуальність	аспектуальність
378	1	функцію	функцією
395	11, 12	М. Ф. Клименко	Н. Ф. Клименко